

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**MERÎNÎLER DÖNEMİ (592-869/1196-1465)
SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADÎ HAYAT**

Doktora Tezi

ZEHRA GÖZÜTOK TAMDOĞAN

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**MERÎNÎLER DÖNEMİ (592-869/1196-1465)
SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADÎ HAYAT**

Doktora Tezi

ZEHRA GÖZÜTOK TAMDOĞAN

Danışman: Doç. Dr. Gülgün Uyar

İstanbul, 2014

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

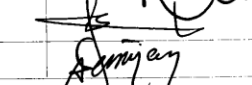

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı
DOKTORA öğrencisi ZEHRA GÖZÜTOK TAMDOĞAN'ın MERİNİLER DÖNEMİ (1196-
1465) SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADÎ HAYAT adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim
Kurulunun 11.07.2014 tarih ve 2014-25/22 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği /
oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...10.../...08.../...2014

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. GÜLGÜN UYAR	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ZİYA YILMAZER	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ALİ ULVİ MEHMEDOĞLU	
4.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. İSMAİL YİĞİT	
5.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ADNAN DEMİRCAN	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Zehra Gözütok Tamdoğan
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı-Programı : İslam Tarihi
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Gülgün Uyar
Tez Türü ve Tarihi : Doktora- Eylül 2014
Anahtar Kelimeler : Merînîler, Kuzey Afrika, Mağrib, Fas, Gırnâta Benî Ahmer Devleti.

ÖZET

MERİNİLER DÖNEMİ (1196-1465) SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADÎ HAYAT

VII/XIII. asrın başlarında Kuzey Afrika topraklarında Merînî Devleti'ni görmekteyiz. Muvahhidler Devleti, gerek Mağrib ve gerekse Endülüs'te birçok başarı elde etmişlerse de son dönemlerinde yaşadıkları kayıplar dolayısıyla artık ilerlemeleri durmuş ve toprak kayıpları başlamıştı. Özellikle Endülüs'te bu durum, reconquista arzusunda olan Hristiyanları oradaki İslam topraklarını ele geçirme hususunda iyice cesaretlendirmişti. Bu çalışmayla işte böyle bir dönemde Kuzey Afrika'da İslam'ın sancaktarlığını yapma görevini üstlenen ve Endülüs topraklarındaki Müslümanlar'ın yardım çağrılarına cihad arzusıyla iştirak eden ve bir süre daha o bölgeyi Hristiyanlar'dan koruyan Merînîler'in gerek siyasî gerek sosyo-kültürel ve gerekse iktisadî başarıları üzerinde çalışılmıştır. Komşu devletlerle ilişkilerini de göz ardı etmeden kültürel ve ticarî bağlarını kuvvetlendirerek İslam medeniyetine katkılarını sunduğu görülmüştür.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Zehra Gözütok Tamdoğan
Field : Islamic History and the Arts
Programme : Islamic History
Supervisor : Associate Professor Gülgün Uyar
Degree Awarded and Date : Doctorate-September 2014
Keywords : Marinides, North Africa, Maghrib, Fez, Nasrid Kingdom.

ABSTRACT

THE SOCIAL-CULTURAL and ECONOMIC LIFE in THE PERIOD OF MARINIDES (1196-1465)

In the beginning of the VII/ XIII century, we see Marinides reign in the land of North Africa. Although, the Almohads dynasty gained many achievements both in Maghrib and Andalus, their conquests came to an end and they started to lose their lands as a consequence of the recent casualties. Especially in Andalus, this situation had encouraged Christians, who had Reconquista wish, about seizing Muslim lands in Andalus. With this work, we have studied political, socio-cultural and also economic achievements of Marinides dynasty who acted as the standard-bearer of Islam in North Africa with those circumstances and mentioned above answered the calls of help of Muslims in Andalus with Jihad wish and secured that region from Christians for a while. It is seen that they offered their contributions to Islamic civilization as they strengthened their cultural and economic bonds without ignoring the relationships with their neighbours.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
KISALTMALAR	iii
GİRİŞ	1
I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	1
II. MERÎNÎLER DÖNEMİ MAĞRİB COĞRAFYASI.....	14
III. MERÎNÎLER DÖNEMİNE KADAR OLAN MAĞRİB TARİHİ	21
IV. BENÎ MERÎN'İN ASLI VE VATANI	25
A. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞ DÖNEMİ (592-685/1196-1286) 28	
B. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN YÜKSELİŞ DÖNEMİ (685-731/1286-1331)	43
C. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN GENİŞLEME DÖNEMİ (731-759/1331-1358).....	49
D. MERÎNÎ DEVLETİ'NDE VEZİRLERİN NÜFÜZU VE ZAYIFLAMA DÖNEMİ (759-869/1357-1465)	60

BİRİNCİ BÖLÜM

MERÎNÎLER DÖNEMİ SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

I. SOSYAL YAPI	73
A. ETNİK YAPI	74
1. Berberîler (Emâzîğ/Ehrâr).....	74
2. Araplar.....	77
3. Endülüslüler	80
4. Ehl-i Zimme	81

II. MERÎNÎLER DÖNEMİ YAPILAN TÖREN VE MERASİMLER	
A. DİNÎ MERASİMLER VE HALK TÖRENLERİ.....	83
1. Mevlidü'n-Nebî.....	84
2. Aşure	99
3. Ramazan ve Kurban Bayramı	102
4. Kur'an-ı Kerim ve Sahîh-i Buhâri Hatim Merasimleri.....	103
5. Hacı Uğurlama (Rakbû'l-Hâc).....	105
6. Nikâh Merasimi.....	111
7. Cenaze Merasimi.....	113
8. Ehl-i Zimme Törenleri	115
B. RESMÎ TÖRENLER	116
1. Yabancı Elçileri Karşılama Töreni.....	116
2. Sultanın Sefere Çıkış Töreni	117
3. Zafer Kutlamaları	118
III. MERÎNÎLER'DE GİYİM-KUŞAM.....	119
A. KUMAŞ TÜRLERİ VE RENKLERİ	119
B. KADIN KIYAFETLERİ	122
C. ERKEK KIYAFETLERİ.....	124
IV. MERÎNÎLER'DE YEME-İÇME KÜLTÜRÜ.....	130
A. YEMEK KÜLTÜRÜ	132
B. YEMEKLERİN MUHTEVİYATI	134
1. Ekmekler	135
2. Çorbalar.....	135
3. Sebze Yemekleri	136
4. Et Yemekleri	136
5. Kuskus.....	138
6. Balık ve Yumurta Yemekleri	139
7. Tatlılar	139
8. Zeytin Terbiyesi ve Soslar	141

C. YEMEK İKRAMI	141
D. MUTFAK MALZEMELERİ VE ÂLETLERİ	143
V. MERÎNÎLER'DE VAKIF MÜESSESESİ.....	145
VI. MERÎNÎLER'DE SAĞLIK VE TEMİZLİK KÜLTÜRÜ	151
VII. MERÎNÎLER'DE EĞLENCE VE MÜZİK.....	157
VIII. MERÎNÎLER'DE TÜRBE ZİYARETLERİ	160

İKİNCİ BÖLÜM

MERÎNÎLER DÖNEMİ İKTİSADÎ HAYAT

I. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ DÜZENİ	163
II. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN GELİRLERİ.....	167
III. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN GİDERLERİ	171
IV. MERÎNÎLER DÖNEMİ İKTİSADÎ HAYATIN ANA UNSURLARI	175
A. TİCARET.....	175
1. İthalat.....	176
2. İhracat.....	178
3. Ticarî Hayattaki Malî Uygulamalar	179
4. Esnaf Birliği ve Eminler.....	180
5. Ticarî Hayatta Ehl-i Zimme	183
6. Ölçüler ve Tartılar	184
7. Tedâvüldeki Paralar	187
8. Fiyatlar	189
9. Çarşılar	191
B. ZİRAAT.....	195
1. Doğal Kaynaklar.....	195
2. Ziraati Geliştirici Tedbirler	197
a. Nâûralar	198
b. Mahzenler	199

3.	Arazi Çeşitleri	199
a.	Devlet Arazileri	199
b.	İktâ' Arazileri	200
c.	Mülk Arazileri	202
4.	Ziraî Mahsuller.....	203
C.	HAYVANCILIK	209
D.	SANAYİ.....	211
1.	Dokumacılık.....	214
2.	Debbağcılık (Dericilik).....	215
3.	Değirmencilik (Un Öğütme).....	215
4.	Zeytincilik, Yağ Sanayi ve Sabun Üretim	216
5.	Şeker Sanayi	217
6.	Odun Sanayi.....	217
7.	Madencilik.....	219
8.	Silah Sanayi	221
9.	Çömlekçilik, Camcılık	222
	SONUÇ	224
	EKLER	229
	EK 1: MERÎNÎ SULTANLARI LİSTESİ.....	229
	EK 2: MERÎNÎ DÖNEMİ MAĞRİB VE İBER YARIMADASI SİYASÎ HARİTASI	231
	EK 3: SULTAN EBÜ'L-HASAN DÖNEMİ MERÎNÎ TORRAKLARI.....	232
	EK 4: SÎDÎ BÛ MEDYEN CÂMİİ-TİLİMSÂN.....	233
	EK 5: SÎDÎ BÛ MEDYEN CÂMİİ.....	234
	EK 6: BÛ İNÂNİYYE MEDRESESİ-MİKNÂS.....	235
	EK 7: BÛ İNÂNİYYE MEDRESESİ.....	236
	EK 8: ŞELLÂH KÛLLİYESİ.....	237
	EK 9: ŞELLÂH KÛLLİYESİ.....	238
	EK 10: MERÎNÎ DÖNEMİ TÛRBE KALINTILARI.....	239
	EK 11: MERÎNÎ DÖNEMİ TÛRBE KALINTILARI.....	240

EK 12: BERBERÎ ÇADIR ÖRNEĞİ.....	241
EK 13: YAHÛDÎ MELLAHINDA BİR MEZARLIK.....	242
EK 14: MAĞRİB KIYAFET ÖRNEKLERİ.....	243
EK 15: MAĞRİB KIYAFET ÖRNEKLERİ.....	244
EK 16: MAĞRİB KIYAFETİ BORNOZ.....	245
EK 17: MAĞRİB YEMEĞİ KUSKUS.....	246
EK 18: MERÎNÎ DÖNEMİ TEDÂVÛLDEKİ PARALAR.....	247
EK 19: MERÎNÎ DÖNEMİ TEDÂVÛLDEKİ PARALAR.....	248
EK 20: DERİ DEBBAĞHÂNESİ.....	249
BİBLİYOGRAFYA	250

ÖNSÖZ

Kuzey Afrika İslâm Devletleri arasında yer alan ve yaklaşık üç asır Mağrib topraklarında hüküm süren Merînîler, gerek siyasî açıdan gerek sosyo-kültürel ve iktisadî açıdan gösterdikleri gelişmişlik ve başarılarla bu topraklarda önemli ve kalıcı izler bırakmışlardır.

İslâm dünyasının en batı ucunda yer alan Endülüs'te Müslümanlar'ın Hrisityanlar karşısında maddî-manevî güçlerini önemli bir süre daha devam ettirebilmeleri açısından da Merînîler'in destekleri oldukça dikkate değerdir. Sosyal yapısının çeşitliliğine rağmen toplumda birlikte yaşama tecrübesini gerçekleştirmiş, ilmî faaliyetleriyle Doğu'nun zenginliğini Batı'ya aktarmış, doğal kaynaklarını güzel bir şekilde kullanmış olan Merînîler ile ilgili herhangi bir akademik çalışma yapılmamış olması bizi bu konuya yönlendirmiştir. Akademik hayata bu konu ile katkı sağlama düşüncesi heyecanımızı artırmış ve bizi cesaretlendirmiştir. Doktora tez komitesinde yer alan hocalarımızın da onayı ve yönlendirmeleri ile bu konuyu çalışarak ulaştığımız sonuçları ortaya koymuş olduk.

Tezimiz giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezimizle ilgili kullandığımız tarih, coğrafya, seyahatnâme, tabakât, fetva kitapları başta olmak üzere kaynak ve araştırmalar hakkında kısa bilgiler vererek bu eserlerin tezimiz açısından önemine işaret ettik. Ardından Merînîler öncesi Mağrib tarihini ve coğrafyasını özetledik. Merînîler'in siyasî tarihini, sultanlar ve dönemleri şeklinde sırasıyla ele aldık. Bu sultanlar döneminde yaşanan siyasî gelişmeler yanında mimarî faaliyetler, ilmî faaliyetler ve iktisadî faaliyetler de değindiğimiz konular arasında yer aldı. Merînîler'in siyasî tarihini kuruluş, yükseliş, genişleme, vezirlerin nüfuzu altına girme ve zayıflama dönemleri şeklinde tasnif edip Merînî Devleti'ni sona götüren sebepleri anlatmaya çalıştık.

Merînîler Dönemi Sosyo-Kültürel Hayat adlı Birinci bölümde, Merînî toplumunu oluşturan etnik yapı ve çeşitli kabileler, Merînî dönemi yapılan resmî ve mahallî tören ve merasimler, giyim-kuşam, yemek kültürü ele alınmıştır. Ardından Merînîler döneminde sosyal hayatta önemli izler bırakan vakıf kültürü, sağlık kültürü ve türbe ziyaretleri yer almıştır.

Merînîler Dönemi İktisadî Hayat başlığını taşıyan ikinci bölümde ise ticaret, ziraat, hayvancılık ve sanayi başlıkları yer almıştır. Ticaret başlığında ticarî hayatı geliştirmek için atılmış adımlar, ihracât, ithalât, kullanılan paralar, ölçü ve tartılar anlatılmıştır. Ziraat başlığı altında, doğal kaynaklardan faydalanmak için yapılmış su depoları, mahzenler, toprak çeşitleri, topraktan azamî ölçüde mahsul elde etmek için çeşitli kabilelere dağıtılması,

yetiştirilen ürünler söz konusu edilmiştir. Yine Merînîler Dönemi'nde hayvancılık sahasındaki gelişmeler bu kısımda ele alınmıştır. Sanayi kısmında ise maden kaynakları, bunların çıkarılıp işlenmesi ve çeşitli eşyalar üretilmesi ve muhtelif sanayi dalları incelenmiştir.

Ekler kısmında Merînî sultanlarının listesine, Merînîler dönemi haritalarına ve döneme ait türbe kalıntıları, Mağrib kıyafet ve yemekleri, tedâvülde olan paraları gösteren resimlere yer verilmiştir.

Konunun tespiti ve hazırlanmasında önemli katkısı olan Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi öğretim üyesi değerli hocam Prof. Dr. İsmail Yiğit'e teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda tezi yazmaya başlamamda, teze son şeklini vermemde eğitici, öğretici, destekleyici, yol gösterici tavsiyelerini esirgemeyen danışman hocam Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Doç. Dr. Gülgün Uyar'a özellikle saygı ve şükran duygularımı sunarım. Kaynaklarımı okurken, bazı Arapça metinlerin tercümesi hususunda yardımlarını esirgemeyen meslektaşım ve aynı zamanda Faslı olan Khaddouj Coşkun'a şükranlarımı sunarım. Çalışmamı büyük titizlikle okuyarak değerlendiren ve beni cesaretlendiren dostum Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Yasemin Sarı'ya çok teşekkür ederim. Roger Le Tourneau tarafından kaleme alınan *Fez in the Age of the Marinides* adlı eseri İngilizce'den Türkçe'ye çeviren kızkardeşim Şifa ve Pessah Shinar'a ait olan "Traditional and Reformist Mawlid Celebrations in the Maghrib" adlı makaleyi Türkçe'ye çeviren eşi Salih Çalışkan'a özellikle teşekkürlerimi sunarım. Yıllardır hizmetlerinden istifade ettiğim Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi çalışanlarına saygılarımı sunarım. İlim yolculuğumun geniş yürekli destekçileri olan bilge kadın annem Salihe ve kütüphaneli bir evde doğmamıza vesile olan babam Halil Gözütok'a; dualarını esirgemeyen kardeşlerim Lokman, Zeynep ve Muhammed'e müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Son teşekkürü de çalışmamın her harfinde, noktasında maddî-manevî desteği bulunan, "olmasaydı olmazdı" diyebileceğim eşim Aykut Tamdoğan'a sunuyorum.

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN

İstanbul, 2014

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.mlf.	Aynı müellif
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİİFD	Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
b.	Bin, İbn
bk.	Bakınız
bs.	Basım, baskı, tab'
c.	Cilt
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dn.	Dipnot
ed.	Editör
EP ²	The Encyclopedia of Islam (New Edition)
gr.	Gram
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
H.z.	Hazreti
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
Kg.	Kilogram
Km.	Kilometre
m.	Milâdî
m.ö.	Milâttan önce
m.s.	Milâttan sonra
MÜİF	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü, ölüm tarihi
red.	Redaktör
s.	Sayfa
Saltanatı	Saltanatı
s.a.s.	Sallallâhü Aleyhi ve Sellem

sy.	Sayı
tak.	Takdim eden
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
Thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme, tercüme eden
ts.	Tarihsiz
TTK	Türk Tarih Kurumu
UÜİF	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
v.dğr.	Ve diğerleri, diğer nâşir veya nâşirler
vr.	Varak
vs.	Ve saire
y.	Yıl
y.y.	Yüzyıl

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Tezimizi hazırlarken istifade ettiğimiz eserler arasında genel tarih kitapları başta olmak üzere, araştırma konumuz olan coğrafya ve dönemle alakalı tarih kitapları, coğrafya kitapları, biyografi ve tabakât kitapları, seyahatnâmeler ve dönemin fetvâ kitapları bulunmaktadır. Çalıştığımız döneme ait gerek Mağribli gerek Endülüslü tarihçilerin ve müelliflerin kaleme aldığı birinci el kaynakların çok sayıda olmasının yanında Merînî sultanlarının diğer devletlerle yaptıkları yazışmalara dair belge ve metinlerin de mevcut bulunması, kaynakçamızı zenginleştirmiştir. Faydalandığımız bu kaynakları, konumuz açısından önemlerine atfen şöyle tanıtmak istiyoruz:

Tezimizin konusu olan Mağrib bölgesinin özellikle İslâm fetihleriyle başlayan tarihini ve gelişmesini takip etmek adına, İbn Abdülhakem'in (ö. 257/871), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*¹ adlı eseri oldukça faydalı olmuştur. Ayrıca Endülüs'ün fethi konusu ile yazmaya başlamış olan Abdülvâhid el-Merrâküşî'nin (ö. 647/1250) *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib*² adlı eseri bu mevzuda önde gelen tarihlere dendir. Bu eser, Mağrib'de kurulan devletler, Murâbitlar, Muvahhidler ve bunların Endülüs'e geçişleri ile Mağrib ve Endülüs şehirlerinden bahsetmektedir. Bu eser Merînîler dönemine girmese de ele aldığı dönemin (VII./XIII. yy.) Mağrib ve Endülüs'ünü tanımak adına bizim için faydalı olmuştur.

Bölgenin tarihini daha iyi öğrenebilmek için ise Mağribli tarihçilerden İbn İzârî'nin (ö. 695/1295) Kuzey Afrika ve Endülüs'e dair yazmış olduğu *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*³ adlı eserini inceledik. Üç ciltlik eserin ilk iki cildinde Kuzey Afrika'nın fethi, Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki idaresi, bu bölgede kurulmuş olan Ağlebîler, Rüstemîler, İdrîsîler, Fâtımîler, Zîrîler

---

¹ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem (ö. 257/871), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (thk. Abdülmün'im Âmir), Kahire, 2001.

² Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülvâhid el-Merrâküşî (ö. 647/1250), *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib* (thk. Muhammed Zeynü'lhum Muhammed Azb), Kahire: Dârü'l-Ferhânî, 1994.

³ Ebû Abdullah Muhammed Merrâküşî b. İzârî (ö. 695/1295), *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (thk. Georges Colin, Levi Provençal), Beyrut: Dârü's-Sekâfe, III. bs., 1983.

hânedanları, üçüncü ciltte ise daha çok Murâbitlar, Muvahhidler olmak üzere az da olsa Merînîler, Hafsîler, Nasrîler ve Hûdîler anlatılmaktadır.

Faslı tarihçilerden, aynı zamanda Merînî Sultanı Ebû Said'in kâtipliğini de yapmış İbn Ebû Zer'in eserleri arasında yer alan, resmî kayıtlardan da istifade ederek yazdığını belirttiği *Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kirtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs*⁴ adlı kitap, kaynaklarımız arasında çok önemli bir yere sahiptir. Kısaca *el-Kirtâs* veya *Ravzü'l-kirtâs* adıyla bilinen eser genelde Mağrib özelde ise Fas tarihidir. Ceznâî, İbnü'l-Ahmer, İbn Haldûn ve diğer bazı tarihçiler ele aldığı dönemle ilgili olarak en meşhur Mağrib tarihi olan bu esere güvenmişlerdir. Eserin en önemli özelliği Mağrib tarihi hakkında daha önceleri yazılmış, ancak günümüze ulaşmamış bazı kitaplardan nakiller yapmış olmasıdır.⁵ İbn Ebû Zer', eserini İdrîsî hânedanının kuruluşundan (172/899) başlatıp çeşitli devletleri de anlatarak kendi dönemine (726/1326) kadar getirmektedir. Merînîler tarihini hem kronolojik olarak vermekte, hem de sultanları, kâtipleri, yaptıkları icraatlarla bize anlatmaktadır. Bu konular arasında sosyo-kültürel ve iktisâdî hayat açısından da değerli bilgileri bugüne ulaştırmaktadır. Ayrıca anlattığı her devletle ilgili bölümün son kısmında vefeyâta dair de kıymetli bilgiler vermektedir. Başşehir Fas'ı da yeri geldikçe ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Fas'ta Merînî sultanlarına kâtiplik yapan ve Divânü'l-inşâ'da görev almış olan meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı İbn Haldûn (ö. 808/1406) *el-İber* adıyla meşhur olan *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's-Sultâni'l-ekber*⁶ adlı tarihinin VI. ve VII. ciltlerini Kuzey Afrika Devletleri'ne ayırmıştır. Eserinin ilk kısmında yer alan Mukaddime, tarih ilminden, umrândan (sosyoloji), ictimâî kurumlardan ve değerlerden bahsetmektedir. Biz bu kısım için Süleyman Uludağ'ın tercümesinden oldukça istifade ettik.⁷ *el-İber*'e zeyl olarak yazdığı *et-Ta'rîf*⁸ ise İbn

⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed b. Ömer İbn Ebû Zer' el-Fâsî (ö. 762/1326), *Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kirtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fas*, Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.

⁵ Câsim el-Ubûdî, "İbn Ebî Zer", *DİA*, XIX, 449-451.

⁶ Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Târihu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultâni'l-ekber*, I-VII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992.

⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), I-II, İstanbul: Dergâh Yay., 1982.

⁸ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rihletühu garben ve şarken*, VII. cilde ek olarak, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992.

Haldûn'un hayatını, resmi görevlerini, sultanlarla ve âlimlerle yazışmalarını, sosyo-kültürel olayları, şiirleri içermektedir. Tezimiz için hem aslından hem de tercümesinden⁹ istifade ettik.

Tezimizin hemen bütün bölümlerinde başvurduğumuz *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*¹⁰, Memlûk tarihçisi, âlim ve münşî olan Kalkaşendî'ye (ö. 821/1418) aittir. Eser inşâ sanatının en mükemmel ansiklopedik örneği olup tarih, coğrafya, edebiyat, kitâbet ilmi, örf ve âdetler konusunda pek çok kaynaktan faydalanılarak yazılmıştır.¹¹ Eser, konumuz açısından oldukça önemli olup, özellikle İbn Fazlullah el-Ömerî'den aktarmalar yaparak, Mağrib ve Endülüs'ün tarihî, coğrafî, kültürel, iktisâdî, askerî durumunu anlatmaktadır.

Muasır kaynaklarımız arasında bulunan ve bir dünya tarihi olmasına rağmen, çoğunlukla Memlûkler,¹² Memlûkler'le ilişkisi olan devletler ve hac yolculuğu için topraklarına gelenlerden bahseden; bizim için de önemi Memlûk Sultanları ile Merînî Sultanları'nın mektuplaşmalarını, hac yolculuklarını, hacılar için yapılan hizmetleri içermesinden ileri gelen, Mısırlı tarihçi Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*¹³ adlı eserini burada hususen zikretmek gerekmektedir.

Makrîzî (ö. 1041/1631) *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-din İbni'l-Hatîb*¹⁴ adlı eserinde Endülüs'ün fethinden başlattığı olayları tarih ve edebiyat antolojisi şeklinde kendi dönemine kadar getirmiş olup, sosyo-kültürel hayata dair önemli ipuçları da bulduğumuz bu kaynak hemen her konu başlığımız altında bize bilgiler sunmuştur. Makrîzî'nin diğer eseri *Ezhârü'r-riyâz fi*

⁹ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rihletühu garben ve şarken (Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar*, trc. Vecdi Akyüz), İstanbul: Dergâh Yay., 2004.

¹⁰ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, I-XIV, Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısırî, 1340/1922.

¹¹ Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", *DİA*, XXIV, 263-264.

¹² Memlûkler: 1250-1517 yılları arasında Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren Müslüman Türk Devleti'dir. Tarihî önemi gerek Moğollar gerek bölgedeki Haçlılar karşısındaki başarılarından kaynaklanmaktadır. Yavuz Sultan Selim'le son Memlûk Hükümdarı Tomanbay arasında çıkan 923/1517 Ridâniye savaşı ile Memlûkler Devleti'ne son verilmiş ve toprakları Osmanlılar'ın eline geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, XXIX, 90-97.

¹³ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülvâhid Makrîzî (ö. 845/1442), *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde), I-XII, Kahire 1957.

¹⁴ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed Makrîzî (ö. 1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-din İbni'l-Hatîb* (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dârü Sâdir, 1388/1968.

*ahbâri 'İyâz*¹⁵ ise Sebteli âlim Kâdı İyâz'ın hayatına dair rivayetleri toplamış gibi görünse de eserin bizim açımızdan değeri, Merînîler dönemi Sebte ile ilgili sosyo-kültürel ve ilmî konularda oldukça fazla bilgi veriyor olmasından kaynaklanmaktadır.

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak müracaat ettiğimiz Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid es-Selâvî (ö. 1315/1897), *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*¹⁶ adlı eserinde Fas tarihini İslâm fetihlerinden kendi zamanına kadar ele almış, Fas'ta hüküm süren İdrîsîler, Murâbitlar, Muvahhidler ve özellikle III. ciltte Merînîler anlatılmıştır. Diğer ciltlerde de faydalandığımız kısımlar olmuştur.

Tezimizde kullandığımız özel tarihler arasında ise Merînî himayesine sığınmış olan Endülüslü tarihçi İbnü'l-Ahmer'e (807/1404) ait olan *Ravzatü'n-nisrîn fî ahbâri Benî Merîn*¹⁷ yer almaktadır. İbnü'l-Ahmer, Ebû Saîd Osman (800-823/1397-1420) döneminde kadılık görevine getirilmiş, bu eserini de Sultan'a takdîm etmiştir. Merînî sarayına yakınlığı dolayısıyla eserinde Merînîler övüldükçe, Abdülvâdîler¹⁸ yerilmiş olsa da Benî Merîn kabilesini, soylarını ve sırayla bütün sultanları anlatmaktadır. Tarihî olayları anlatmasının yanı sıra sosyal olaylara, sultanların vasıflarına da yer verdiği bu eseri bizim ana kaynaklarımızın en önemlilerindedir.

Yukarıda zikredilen İbn Ebû Zer'in Merînîler'e özel tarihi olan *ez-Zehîratü's-seniyye fî târihi'd-devleti'l-Merîniyye*¹⁹ adlı eseri bizim için oldukça önemli idi. Rivayette bulunduğu kişinin ismini zikrederek yahut tarihçi olduğunu

¹⁵ Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz fî ahbâri İyâz* (thk. I-III Mustafa es-Sekka v. dğr., IV-V Said Ahmed A'râb v. dğr.), Kahire, 1939, Rabat, 1980.

¹⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid en-Nâsîrî es-Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri'l-garbi'l-İslâmî* (thk. Muhammed ve Ca'fer en-Nâsîrî), I-VIII, Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1954.

¹⁷ Ebü'l-Velid İsmail b. Yûsuf el-Gırnatî İbnü'l-Ahmer (ö. 807/1404), *Ravzatü'n-nisrîn fî devleti Benî Merîn* (thk. Abdülvehhâb b. Mansûr), Rabat: el-Matbaatü'l-Mülkî, III. bs., 1423/2003.

¹⁸ Benü Abdülvâd (Abdülvâdîler): 633-957/1235-1550 yılları arasında Mağrib'de hüküm süren Berberî Zenâte kabilesine mensup bir hânedan olup kurucusu Yağmurasan'ın babası Zeyyân'a nisbetle Benî Zeyyân, Zeyyânîler diye de bilinmektedir. Komşu ve aynı zamanda akrabaları olan Benî Merîn ve Benî Tûcîn gibi göçebe olarak yaşamışlardır. Ancak Hilâlî Arapları'nın XI. yy. daki istilaları yüzünden doğuya gitmiş ve Cezayir'in Vahran bölgesindeki yüksek yaylalarda yaşamışlardır. Buralar Muvahhidler tarafından kuşatılınca önce Muvahhidler'le ittifak kurmuşlar, onlar zayıflamaya başlayınca Abdülvâd aşiretinin reisi Yağmurasan b. Zeyyân 1235 yılında Vehrân'da devletini kurmuştur. Benî Merîn'le aralarında geçmişe dayanan kavgalar dolayısıyla Merînîler'e karşı Hristiyan Kastilya Kralı ile ittifak kurmuşlardır. Çok zengin olmamalarına rağmen başşehir Tilimsân'ı câmi, medrese ve saraylarla donatmışlar, burayı ilim ve ticâret merkezi hâline getirmişlerdir. Bk. Erdoğan Merçil, "Abdülvâdîler", *DİA*, I, 276-277; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 172-173; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 84-196.

¹⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed b. Ömer İbn Ebû Zer' el-Fâsî (ö. 762/1326), *ez-Zehîratü's-seniyye fî târihi'd-Devleti'l-Merîniyye*, Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.

belirterek, mevcut tarihî seyri nakletmektedir. On bâba ayırdığı eserinde Benî Merîn kabilesini, neseblerini, Mağrib'e gelişlerini, idarecilerini, sultanları ve dönemlerini gazveleriyle, fetihleriyle, menkıbeleriyle, sosyal meseleleriyle, kültüre ait ipuçlarıyla anlatır ve bunları anlatırken de güvenilir kaynak ve kişilerden aktardığını, şahit olduğu olayları kaydettiğini, ilim sahiplerinden ve nesebleri bilenlerden bilgi alıp kayda geçirdiğini ifade eder.

Bir diğer özel tarih ise şehir tarihi olarak da değerlendirebileceğimiz ve oldukça fazla faydalandığımız ve bize tarihî seyri içerisinde Fas şehrini maddî-manevî olarak çok iyi bir şekilde sunan Ali Ceznâî (ö. 766/1365'den sonra) ve eseri *Cenâ zehratü'l-âs fî binâi medîneti Fâs*'tır.²⁰ Kitabında anlattığı son tarihî olay 766/1365'e aittir.

Biraz ayrıntılı olarak vermek istediğimiz, küçük hacimli olmasına rağmen hemen her konuda Merînîler adına bize bir şeyler sunmuş bu eser, mukaddime ve iki kısımdan oluşmaktadır. Giriş bölümüne Ceznâî, türbeleri, halkın türbelere ilgisini, hurafeleri, rivayetleri almaktadır. Birinci kısımda; İdrîsîler'in Mağrib'e geliş sebepleri, Mağrib'in faziletine dair rivayetler, Mağrib'in üç bölgesi, Mağrib topraklarının fethi, halkının Müslüman oluşuna vesile olan Ebû Ceyde, Berberîler'in Filistin ve Şam'dan kalkıp Mağrib'e gelişleri, Emevîler'den Ukbe b. Nâfi'nin Mağrib'e gelişi, fetihler, Mûsâ b. Nusayr'ın Mağrib'e gelişi, Târik b. Ziyâd'ın ordu komutanlığı, İdrîs b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in Mağrib'e gelişi, Berberî kabilelerinin ona biati ve ordu kurması, Bağdat'taki Abbâsî Halîfesi Hârûn er-Reşîd'in İdrîs'i öldürtme emri, İdrîs'in Berberî eşinden doğan oğlu İdrîs'e biat edilişi, 191/806'da II. İdrîs'in Fas'ı tesis edişi, Fas ismi ile ilgili rivayetler, Mâlikî mezhebi, Endelüsiyyûn ve Karaviyyûn Câmileri, şehre gelen âlim, şair, tüccarlar anlatılmaktadır. Ayrıca şehrin nehirleri, madenleri, ağaçları, Merînî Sultanı Ebû'l-Hasan'ın bu bölgeye sonradan inşâ ettirdikleri anlatılanlar arasındadır.

İkinci kısımda ise şehrin surları, değirmenleri, hamamları, Fas'ın kapıları, mahalleleri, Murâbit ve Muvahhid döneminde Fas, mescidleri, abdest alma yerleri, mescidlere yapılan ilaveler, minareleri, namaz vakitlerini gösteren saat, Ebû İnân'ın mescidlere katkıları, minber, hatibler, hutbeler, Merînî Sultanı Ebû'l-Hasan'a övgüler,

²⁰ Ali Ceznâî (ö. 766/1365'ten sonra), *Cenâ zehratü'l-âs fî binâi medîneti Fâs* (thk. Abdülvehhâb b. Mansûr), Rabat: Matbaatü'l-Mülkî, II. bs., 1411/1991.

giyecekler, vakıf malları, mescid vakıfları, Ebû İnân'ın kütüphanesi, Ebü'l-Hasan döneminde mescidlerdeki câmi dersleri, okutulan kitaplar anlatılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere küçük hacmine rağmen bu eser, tezimizin hemen her konudaki ana kaynaklarındandır.

Gırnâta Benî Ahmer Devleti'nde vezirlik yapan ve siyasî sebeplerle Merînî Sarayı'na gelmek durumunda kalan, dolayısıyla Merînî Sultanları'na da vezirlik yapan Ebû Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374) eserleri tezimiz için vazgeçilmez kaynaklar arasında olmuştur. *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*,²¹ Mağrib tarihi açısından da bir belge niteliğindedir. Eser, vezirliği sırasında çeşitli devlet adamlarına yazdığı tarihî ve edebî açıdan oldukça önemli olan resmî mektupları, dostlarına yazdığı özel mektupları, resmî belgeleri, Gırnâta'ya ve Mağrib'e dair tarihî olayları, coğrafi bilgileri, Endülüs ve Mağrib tarihine damga vuran sultanlar, âlimler, kâtipler, hâcibler vb. önemli şahsiyetlerin biyografilerini içermektedir.

İbnü'l-Hatîb'in bir diğer önemli eseri de *Künâsetü'd-dükkân ba'de intikâli's-sükkân'dır*.²² Bu eser, kendisi Mağrib'de Selâ şehrinde sürgünde iken, Gırnâta Sultanı Ebü'l-Haccâc I. Yûsuf'un (saltanatı 733-755/1333-1354), Merînî Sultanı Ebû İnân'a gönderdiği mektupları ihtiva etmektedir. Bu açıdan Gırnâta-Mağrib ilişkilerini aydınlatan kaynak niteliğinde önemli bir eserdir.

Tezimizin coğrafi kaynaklarına gelince; muasır coğrafyacılar arasında yer alan Yâkût el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî'nin (ö. 626/1229) İslâm âlimleri tarafından kaleme alınıp günümüze ulaşan en büyük coğrafya ansiklopedisi sayılan ve günümüze ulaşmayan birçok kitaptan alıntılar yaparak yazmış²³ olduğu *Mu'cemü'l-büldân*²⁴ adlı eseri önemli ölçüde istifade ettiğimiz coğrafya kaynaklarındandır. Yâkût el-Hamevî, alfabetik olarak tasnif ettiği şehir, köy, nehir ve dağların aynı zamanda tarihî, ekonomik, sosyo-kültürel özelliklerini de yansıtmıştır.

²¹ Ebû Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374), *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta* (thk. Muhammed Abdullah İnân), I-IV, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, II. bs., 1393/1973.

²² İbnü'l-Hatîb, *Künâsetü'd-dükkân ba'de intikâli's-sükkân havle'l-alâkati's-siyâse beynememleketi Gırnâta ve'l-Mağrib* (thk. Muhammed Kemâl Şebâne, red. Hasan Mahmûd), Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1968.

²³ Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, 288-289.

²⁴ Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 626/1228), *Kitâbü Mu'cemi'l-büldân*, I-V, Beyrut: Dârü Sâdır, 1397/1977.

İncelediğimiz dönemin muasır coğrafyacılarından Faslı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmün'im Himyerî'nin (ö. 727/1327) *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*²⁵ adlı eserinde, tarihî önemi olan şehirlerin kuruluşundan, coğrafi konumlarından, demografik yapısından o güne kadarki seyrini kısa ve öz bir şekilde vermiş olması ve bunun yanında o şehirle ilgili anlatılan efsaneler ve söylenen şiirleri de aktarmış olması bizim için oldukça faydalı olmuştur. Yararlandığı coğrafya kitapları arasında, Ya'kubî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Kitâbü'l-Büldân*'ı, bizim de tezimizde kullandığımız Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i,²⁶ İdrîsî'nin (ö. 560/1165) *Nüzhetü'l-müştak*'ı kaynak olarak yer almaktadır.

Yine muasır coğrafyacılar arasında İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331) bulunmaktadır. Coğrafya alanında ilk defa tablo sistemini uyguladığı ifade edilen²⁷ eseri *Takvîmü'l-büldân*²⁸ sade bir coğrafya kitabı olma özelliğini taşımakta, tarihî ve edebî bilgiler içermemektedir. Bölgelere ait şehirleri tanıtırken çizdiği cetvellerde şehir isimlerinin okunuşlarına dair bilgi vermekte, bu şehirlerin ait olduğu bölgenin hangi kısmında yer aldığını ve bu bilgiyi kimden aldığını ifade etmektedir. Şehir isimlerinin okunuşları ile ilgili olarak oldukça istifade ettiğimiz bir eser olmuştur.

Yukarıda zikrettiğimiz *Mu'cemü'l-büldân* adlı esere bir muhtasar şeklinde İbn Abdülhak el-Bağdâdî (ö. 739/1338) tarafından yazılmış olan *Merâsidü'l-ittilâ' alâ (fî) esmâi'l-emkine ve'l-bikâ*²⁹ adlı eseri de burada ayrıca zikretmek gerekmektedir.

Bir diğer coğrafya-tarih kaynağımız ise Memlükler dönemi devlet adamı, tarih-coğrafya âlimi olan Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah el-Ömerî'ye (ö. 749/1349) ait olan *Mesâlikü'l-epsâr fî memâliki'l-emsâr*³⁰ adlı eserdir. Ağırlıklı olarak tarih ve coğrafyadan bahseden ansiklopedik bir eser olup, iki ana

²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmün'im (ö. 727/1327), *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr* (thk. İhsân Abbâs), Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975.

²⁶ Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî (ö. 487/1094), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (İslamic Geography, nşr. Mac Guckin de Slane), Almanya, 1993.

²⁷ Casim Avcı, "Takvîmü'l-Büldân", *DİA*, XXXIX, 492-493.

²⁸ İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331), *Takvîmü'l-büldân* (Geographie D'Aboul Feda adıyla nşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane), Paris: Imprime Par Autorisation De M. Le Garde Des Sceux, 1840.

²⁹ Safiyüddin Abdülmün'im b. Abdülhak el-Bağdâdî (ö. 739/1338), *Merâsidü'l-ittilâ' alâ (fî) esmâi'l-emkine ve'l-bikâ* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-III, Kahire: Dârü'l-Ceyl, 1992.

³⁰ Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullâh el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-epsâr fî memâliki'l-emsâr: Memâlikü'l-Yemen ve'l-Mağribi'l-İslâmî ve kabâili'l-Arab* (thk. Hamza Ahmed Abbâs), XXVII, Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sekafî, 2002.

kısımdan oluşmuş ve ilk kısımda yirmiyedi cüzlük fizikî coğrafya, ikinci kısımda ise milletler ve tarihlerine (beşerî coğrafya) yer verilmiştir.³¹ Özellikle Sultan Ebü'l-Hasan dönemine ait ayrıntılı bilgileri, ziraat, sanayi, ticârete dair verdiği bilgileri, şehirler ve özelliklerini ele alması bizim için oldukça yararlı olmuştur.

Tezimizin önemli kaynakları arasında ise gerek seyyâhlar tarafından yazılmış gerekse sultanların kâtiplerinin seferlerde, ziyaretlerde kaleme aldıkları bilgileri derleyip topladıkları rıhleler, seyahatnâmeler bulunmaktadır. Bu noktada önemli olduğunu bildiğimiz Sultan Ebü'l-Hasan'ın kâtibi İbn Merzûk'a ait olan *Müsnedü's-Sahîhi'l-Hasen* adlı yazmaya ise ulaşamadığımızı belirtmek isteriz. Sultan Ebü İnân ve Sultan Ebû Zeyyân es-Saîd'in kâtipliğini yapmış olan Ebü'l-Kâsım İbrâhim b. Abdullah İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî'ye (ö. 768/1367) ait olan *Feyzü'l-ubâb ve ifâdâtü kıldâhi'l-âdâb fi'l-hareketi's-saîde ilâ Kosantîne ve'z-Zâb*³² adlı eser bir diğer seyahatnâmedir. En-Nümeyrî, bu kitabında Merînî Sultanı Ebü İnân ile birlikte çıktığı seferleri, bu seferlerde uğradıkları yerleri ve bu yerlerdeki imâr faaleyetlerini günlük olarak yazıya dökmüştür. Eseri, bir seyahatnâme gibi gözüke de siyasî olayları, günlük tecrübeleri, dâhilî fitneleri, savaşları, sosyal ve iktisadî ıslahatları içerdiği için bir tarih kitabıdır. Hatıralarını, Sultan'la birlikte yaşadıklarını, inşâdaki gücünü kullanarak şiirli bir söyleyişle anlatmıştır.

Sultan'la 757/1356 yılının sonlarında başlayan yolculuklarındaki yol haritası Fas-Rabat-Selâ, Selâ-Fas, Fas-Kosantîne, Kosantîne-Zâb, Zâb-İfrîkiyye, İfrîkiyye-Zâb, Zâb-Kosantîne, Kosantîne-Fas olarak şekillenmiştir. Yolculuk fetihlerle, ıslahatlarla, isyanları özellikle Arap kabilelerinin isyanlarını bastırmakla, hac yollarının güvenliğini sağlamakla, anlaşmalarla, imârla devam etmiştir. Yolculuk toplamda sekiz ay sürmüştür. Yazar, bu rıhle esnasında gördüklerini gayet edebî bir şekilde ifade etmiş, törenlerden; Mevlidü'n-Nebî kutlamalarından; kasidelerden; âdetlerden; vergi kaldırılmasından; fakirlere yardımdan; yemek, giyim, kabul törenleri, şehre giriş törenleri, coğrafi özelliklerden; zâviye, câmi, medrese, türbelerden; su değirmenlerinden; ordu, donanma, askerlerden ve de Hristiyanlar'la ilişkilerden bahsetmiştir.

³¹ Abdülaziz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, XIX, 483- 484.

³² Ebü'l-Kâsım İbrâhîm b. Abdullah İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî (ö. 768/1367), *Feyzü'l-ubâb ve ifâdâtü kıldâhi'l-âdâb fi hareketi's-saîdeti ilâ Kosantîne ve'z-Zâb* (thk. Muhammed İbn Şakrûn), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

Tezimiz için önemli seyahatnâmeler arasında, Merînîler döneminde Mağrib'in yetiştirmiş olduğu dünyaca ünlü seyyâh İbn Battûta, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Levâtî et-Tancî'nin (ö. 770/1368-69) *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve 'acâibi'l-esfâr*³³ yani daha meşhur adıyla *Rihletü İbn Battûtâ* adlı eseri yer almaktadır. Dönemin dünyasını anlamak bakımından da oldukça istifade ettiğimiz bir kaynak olmuştur. Merînî dönemiyle ilgili olarak sosyo-kültürel hayat, coğrafi özellikler, sosyal hizmetler, imâr faaliyetleri, alış-verişler ve diğer ülkelerdeki fiyatlarla karşılaştırmalar hakkında bilgi veren İbn Battûtâ'nın Mağrib'le gittiği diğer ülkeler arasında bağlar kurması ayrıca önem arz etmektedir. Tezimiz için faydalanırken daha çok Abdülhâdî Tâzî tahkîkini tercih ettik. Çünkü gerek ilgili dipnot açıklamaları gerek beşinci ciltteki geniş konu fihristi, bu neşirden istifadeyi artırmıştır.

Yine İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374) eserlerinden olan ve tezimizde ziyadesiyle istifade ettiğimiz diğer bir eseri dört risâle şeklinde olup Ahmed Muhtâr Abbâdî tarafından tahkîki yapılmak suretiyle *Hatratü't-tayf rihelât fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*³⁴ adıyla bir kitap hâlinde neşredilmiştir. Bu risâlelerden bizi ilgilendiren ikinci risâle *Mufâharatü Malaka ve Selâ*, Endülüs şehri Malaka ile Mağrib şehri Selâ'yı karşılaştırır. Üçüncü risâlesi olan *Mi'yârü'l-ihiyâr*, İbnü'l-Hatîb'in gezip gördüğü Endülüs ve Mağrib şehirlerini anlatır. Anlatılan Mağrib şehirleri arasında Sebte, Tanca, Selâ, Miknâs ve Fas bulunmakta, bu şehirlerin tarihî, coğrafi, iktisadî, kültürel durumlarından bahsedilmektedir. Dördüncü risâle *Nüfâdatü'l-cerâb* ise Mağrib şehirlerinin çeşitli açılardan tanıtımına ayrılmıştır; ki hem siyasetçi hem tarihçi hem edîb olan İbnü'l-Hatîb'in kaleminden çıkmış olması bu şehrin tanıtımını bizim için daha da özel kılmıştır.

Kaynaklarımız arasındaki bir diğer seyahatnâme ise Batı'da Afrikalı Leon adıyla bilinen Gırnâta doğumlu, Zenâte'nin bir kolu Benî Zeyyât kabilesine mensup Arap seyyahı Hasan el-Vezzân'a (ö. 957/1550) ait olan *Vasfu İfrikiyye*'dir.³⁵ Fas'ta

³³ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Battûtâ et-Tancî (ö. 770/1368), *Rihletü İbn Battûtâ: Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve 'acâibi'l-esfâr* (thk. Abdülhâdî Tâzî), I-V, Rabat: Akadimiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribî, 1417/1997.

³⁴ Ebû Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: rihelât fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs 1347-1362* (thk. Ahmed Muhtâr Abbâdî), Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabî li'd-Dirâsât, 2003.

³⁵ Hasan Vezzân (Afrikalı Leon) Hasan b. Muhammed b. ez-Zeyyâtî (ö. 957/1550), *Vasfu İfrikiyye* (thk. Abdurrahman Hamîde), Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1979.

Karaviyyûn ve İnâniyye Medreseleri'nde eğitim görmüş, gençlik yıllarında Merînîler hânedanının son sultanlarının hizmetinde bulunmuş olan Hasan el-Vezzân³⁶ eserinde Mağrib'i diğer tarihçilerden farklı bir tarzda bölgelere ayırmış, bölgeleri ve bu bölgelere ait şehirleri, köyleri, dağları en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. Bölgeleri bu şekilde ayırıp her bölgedeki tarih, coğrafya bilgisi, sosyo-kültürel hayat, iktisadî hayat, etnik yapı, mimari ile ilgili verdiği bilgiler bizim için Mağrib'i tanıma ve harita üzerinde görebilme adına oldukça faydalı olmuştur.

Tezimizin kaynakları arasında tabakât ve biyografi kitapları da mevcuttur. İbnü'l-Ahmer'in incelediğimiz bir diğer eseri Fas'ın meşhur aileleriyle eşrâfına ait biyografileri içeren, İbnü'l-Ahmer tarafından yazılmaya başlanmış daha sonra çeşitli müellifler tarafından ilaveler yapılmış olan *Büyûtâtü Fâsi'l-kübrâ (Zikru ba'zı meşâhîri Fâs fi'l-kadîm)*³⁷ adlı eseridir.

Bizim için en önemli tabakât kitabı ise Ebü'l-Abbâs Şehâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsî İbnü'l-Kādî'ya (ö. 1025/1616) ait olan *Cezvetü'l-iktibâs fi zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-medîneti Fas*³⁸ adlı eserdir. Alfabetik sıra ile hazırlanmış eserin ilk sayfalarında Fas'ın tarihi, coğrafyası, medreseleri ve mescidleri anlatılmaktadır. Bu eser sadece Fas âlimlerini değil, yolu bir şekilde oraya düşmüş bütün âlimleri anlatmaktadır. Baştan sona okumak suretiyle özellikle Merînî dönemine ait sultanları, âlimleri, fakîhleri, şairleri tespit noktasında ve ayrıca hayatlarının içerisinden süzebildiğimiz sosyo-kültürel izler bakımından bizim için oldukça faydalı olmuştur.

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak fetvâ kitaplarından da faydalanmayı uygun bulduk. Özellikle, Faslı Mâlikî fakîhi, İbnü'l-Hâc el-Abderî diye meşhur Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî'ye (ö. 737/1336) ait olan *el-Medhal*'den³⁹ çeşitli konular için istifade ettik. Eserde Moğol saldırıları ve Haçlı seferlerinden sonra ortaya çıkan siyasî çalkantılar ve toplum hayatında meydana gelen çözümler anlatılmakta; bu karmaşa sırasında kendini

³⁶ Mustafa L. Bilge, "Hasan el-Vezzân", *DİA*, 358-359.

³⁷ İbnü'l-Ahmer, *Büyûtâtü Fâsi'l-kübrâ (Zikru ba'zı meşâhîri Fâs fi'l-kadîm)*, Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.

³⁸ Ebü'l-Abbâs Şehâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsî İbnü'l-Kādî (ö. 1025/1616), *Cezvetü'l-iktibâs fi zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-medîneti Fas*, I-II, Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1973.

³⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî İbnü'l-Hâc (ö. 737/1336), *el-Medhal*, I-IV, Kahire: Mektebetü'd-Dâri't-Türâs, ts.

gösteren dinin temel esaslarına aykırı bid'atlere dikkat çekilerek eleştiri getirilmektedir.⁴⁰ Genel anlamda Müslümanlar'ın dinlerini doğru öğrenmelerini ve yaşamalarını sağlamak adına bir eğitim kitabı şeklindedir. Tezimizin sadece bazı kısımları için faydalanmış olsak da bizim açımızdan dönemin ilmî havasını anlamak, hoca-talebe ilişkisini görmek, eğitim metodlarını fark edebilmek adına okumalar yapıp görüşümüzün şekillenmesinde yardımcı olmuştur.

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Fâsî Venşerîsî⁴¹ (ö. 914/1508), Faslı bir fakîh olup faydalandığımız fetvâ kitabı ise *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ 'ulemâi İfrîkiyye ve'l-Endelîs ve'l-Mağrib*'dir. Eser, on iki cilt olup, içerdiği konular açısından coğrafi, sosyal, ekonomik, hukukî mevzuları kapsamakta, günlük hayat, sosyal yapı, eğlence, giyim kuşam, yeme içme kültürü, şehirleşme, savaş gibi konulara dair de ipuçları vermektedir.

Çalışmamızın sosyo-kültürel bölümünün önemli başlıklarından olan yemek kültürü için muasır kaynağımız olan İbn Rezîn et-Tüçîbî'nin 636-640/1238-1266 yılları arasında yazdığı *Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân sûratün min fenni't-tabh fî'l-Endelîs ve'l-Mağrib fî bidâyeti asri Benî Merîn*⁴² adlı eseri bize Merînî döneminde yapılan yemeklerin tariflerinden daha fazlasını sunmuştur. Mağrib yemeklerini en ince ayrıntısına kadar birkaç çeşidiyle birlikte tarif ettiği gibi, dönemin yemek malzemelerini, mutfak araç-gereçlerini, bitki, sebze ve adını ilk defa duyduğumuz baharatlarını, yemeklerin isimlerinin nereden geldiğini, şehirlere ait özel yemek ve tatlıları da anlatmıştır. Ayrıca son kısımda zikrettiği "gâsûlât" yani temizlik maddeleri ile sabun, diş macunu, koku yapımı tarifleri de eklemiştir.

Çalışmamız için istifade ettiğimiz araştırmacıların başında, Merînîler'le ilgili yazılmış çok sayıdaki kitap ve makaleye imzasını atmış olan Muhammed el-Menûnî gelmektedir. Özellikle *Varakât ani'l-hadâratî'l-Mağribiyye fî asri Benî Merîn*⁴³ adlı eseri hemen her bölümü yazarken sıkça başvurduğumuz araştırmadır. el-Menûnî'ye

⁴⁰ Saffet Köse, "İbnü'l-Hâc el-Abderî", *DİA*, XXI, 52.

⁴¹ Bilgi için bk. Makkarî, *Nefh*, V, 352-354.

⁴² Ebül-Hasan Ali b. Muhammed İbn Rezîn et-Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân sûratün min fenni't-tabh fî'l-Endelîs ve'l-Mağrib fî bidâyeti asri Benî Merîn* (thk. Muhammed b. Şakrûn), Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, II. bs., 1984.

⁴³ Muhammed b. Abdülhâdî el-Menûnî, *Varakât ani'l-hadâratî'l-Mağribiyye fî asri Benî Merîn*, Rabat: Câmiatü Muhammed el-Hâmis, 2000.

ait çeşitli makalelere ise daha çok *el-Bahsü'l-İmî* ve *Da'vetü'l-Hak* dergilerinden ulaştık.

Mağrib araştırmalarının önemli isimlerinden biri olan İbrâhîm Harekât tarafından üç cilt olarak kaleme alınan *el-Mağrib abre't-târîh*⁴⁴ adlı çalışma, gerek Mağrib'in en eski tarihinden itibaren verdiği bilgilerle gerek Merînîler'e tahsis edilen II. ciltte aktarılan tarihî, coğrafi, siyasî durum, fikrî yapı, sosyo-kültürel özellikler ve müellifin yorumları ile çalışmamızın ufkunu genişletmiştir.

Merînîler'le ilgili olarak hazırlanmış akademik çalışmalar arasında yer alanlar ise Ali Hâmid Mâhi'ye ait olan *el-Mağrib fî ahdi's-Sultan Ebî İnân el-Merîni*,⁴⁵ Muhammed İsâ Harîrî'ye ait olan *Târîhü'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endeliüs fî'l-asri'l-Merîni*,⁴⁶ Nidâl Müeyyed Mâlu'llâh Azîz A'racî'ye ait olan *ed-Devletü'l-Merîniyye alâ ahdi's-Sultân Yûsuf b. Ya'kûb el-Merîni (685-706/1286-1306)*'dir.⁴⁷

Ayrıca Merînîler dönemindeki iktisadî hayatı en ince ayrıntısına kadar inceleyen Mezâhim Allâvî eş-Şâhirî'nin *el-Evzâü'l-iktisâdî fî'l-Mağrib alâ ahdi'l-Merîniyyîn (668-759/1269-1358)*⁴⁸ adlı eseri ile Merînîler dönemi giyim-kuşamı ilgili olarak Muhammed Makar'ın *el-Libâsü'l-Mağribî min bidâyeti'd-Devleti'l-Merîni ile'l-asri's-Sa'dî*⁴⁹ adlı eserinden de burada bahsetmek zorundayız. Bu konularla ilgili olarak muasır kaynaklarımızdan gerekli bilgileri toplamış olsak da bu iki çalışma konuların işlenişi, kullanılan özel terimlerin daha doğru anlaşılması için oldukça faydalı olmuştur.

Merîni Devleti'nin siyasî tarihi çerçevesinde ele aldığımız Merînîler'le diğer devletler arasındaki ilişkiler konusunda faydalandığımız Gırnâta Benî Ahmer Devleti ile ilgili olarak Muhammed Kemâl Şebâne tarafından akademik çalışma olarak

⁴⁴ İbrâhîm Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I-III, Dârülbeyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, II. bs., 1405/1984.

⁴⁵ Ali Hâmid Mâhi, *el-Mağrib fî asri's-Sultan Ebî İnân el-Merîni*, Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1986.

⁴⁶ Muhammed İsâ Harîrî, *Târîhü'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endeliüs fî'l-asri'l-Merîni (610/1213-869/1465)*, Kuveyt: Dârü'l-Kalem, II. bs., 1408/1987.

⁴⁷ Nidâl Müeyyed Mâlullâh Azîz el-A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye alâ ahdi's-Sultan Yûsuf b. Ya'kûb el-Merîni (685-706/1286-1306)*, Câmîatü Musul, 1425/2004.

⁴⁸ Mezâhim Allâvî eş-Şâhirî, *el-Evzâü'l-iktisâdî fî'l-Mağrib alâ ahdi'l-Merîniyyîn (668-759/1269-1358)*, Bağdat: Dârü's-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, 2001.

⁴⁹ Muhammed Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî min bidâyeti'd-Devleti'l-Merîni ile'l-asri's-Sa'dî*, Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmî, 1427/2006.

hazırlanan *Yûsufü'l-evvel İbnü'l-Ahmer Sultânu Gırnâta*⁵⁰, Devserî'nin doktora çalışması *el-Hayâtü'l-ictimâiyye fî Gırnâta fî asri Devleti Beni'l-Ahmer*,⁵¹ Qiyas Şükürov tarafından doktora çalışması olarak kaleme alınmış olan *Benî Ahmer Devleti*⁵² ve Hafsîler⁵³le ilgili olarak Muhammed el-Arûsî el-Matvî'ye ait olan *es-Saltanatü'l-Hafsî*⁵⁴ adlı eserler zikre değerdir.

Batı dünyasında Merînîler'le ilgili olarak yapılmış ve bizim de sosyo-kültürel konulu başlıklar açısından faydalandığımız çalışmalar arasında Roger Le Tourneau'ya ait olan *Fez in the age of the Marinides*⁵⁵ ve Arapça'ya çevrilmiş hâli ile *Fas fî asri Benî Merîn* sayılabilir.

Tezimizi hazırlarken yaptığımız araştırmada Türkiye'de Merînîler hakkında müstakil bir çalışma ile karşılaşmadık. Fakat ilk altı cildi Hasan İbrahim Hasan tarafından *Târîhü'l-İslâm: es-Siyâsî ve 'd-dînî ve 's-sekâfî ve 'l-ictimâî* adıyla yazılıp Türkçe'ye “*Siyasî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*” adıyla çevrilmiş olan esere ek ciltler yazılmış, dokuzuncu cilt ise Prof. Dr. İsmail Yiğit tarafından “*Endülüs (Gırnâta) Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*”⁵⁶ adı ile kaleme alınmıştır. En geniş hâliyle Türkçe olarak Merînîler'e ilk defa bu eserde yer verilmiştir. Dönemi tanıyabilmemiz açısından oldukça faydalı olduğunu belirtmek isteriz.

⁵⁰ Muhammed Kemâl Şebâne, *Yûsufü'l-evvel İbnü'l-Ahmer Sultânu Gırnâta (723-755)*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînî, 1423/2004.

⁵¹ Ahmed Sâni Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fî Gırnâta fî asri Devleti Beni'l-Ahmer (635-897/1238-1492)* (thk. Abdülhâdî Tâzi), Ebû Zabî: el-Mecmu's-Sekâfî, 2004.

⁵² Qiyas Şükürov, *Benî Ahmer Devleti (1232-1492)*, İstanbul, 2008 (Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar ÜSBE).

⁵³ Hafsîler: 626-982/1228-1574 yılları arasında İfrîkiyye ve Doğu Cezayir'de hüküm süren Berberî asıllı bir hânedan olup, hânedana adını veren Ebû Hafs el-Hintâtî (ö. 571/1176), Mağrib-i Aksâ'daki büyük Berberî kabilelerinden olan Masmûde'nin Hintâte koluna mensuptur. Muvahhidler döneminde Endülüs, Mağrib ve İfrîkiyye'de önemli görevler aldılar. Tunus, İfrîkiyye, Kosantîne, Bicâye'yi zabtedip 631/1233 yılında İfrîkiyye'nin hâkimi oldular. Merînî Sultanı Ebû İnân 1357 yılında Hafsî topraklarını hâkimiyeti altına aldı. Ancak Bicâye, Tunus ve Kosantîne olmak üzere üç emîrlîğe ayrılan bu topraklar zamanla yine Hafsîler'in eline geçmiştir. Bk. Muhammed Razûk, “Hafsîler”, *DİA*, XV, 125-128; ez-Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidîyye ve 'l-Hafsîyye* (thk. Muhammed el-Mâdûr), Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, I. bs., 1966; Muhammed el-Arûsî el-Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsî*, s. 377 vd. Merînîler dönemi Hafsî toprakları olan İfrîkiyye için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 137 vd.

⁵⁴ Muhammed el-Arûsî Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsî, târihuhe's-siyâsî ve devruhâ fî'l-Mağribi'l-İslâmî*, Beyrut: Dârü Garbi'l-İslâmî, 1406/1986.

⁵⁵ Roger Le Tourneau, *Fas fî asri Benî Merîn* (Orjinal kitap adı: *Fez in the age of the Marinides*) (Arapça'ya trc. Nicola Ziyade), Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1967.

⁵⁶ İsmail Yiğit, *Siyasî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi: Endülüs (Gırnâta) Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*, IX, İstanbul: Kayıhan Yay., 1995.

Tezimizle ilgili madde ve makalelerin bulunduğu *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, *Ma'lemetü'l-Mağrib* adlı ansiklopediler yanında, *Da'vetü'l-Hak*, *el-Bahsü'l-İlmî* gibi dergilerden, ayrıca kaynak niteliğinde bir sözlük olan *Lisânü'l-Arab*'dan⁵⁷ önemli ölçüde faydalandığımızı belirtmek isteriz.

Hicrî tarihleri milâdî takvime çevirme hususunda ise *Tarih Çevirme Kılavuzu*'nu⁵⁸ kullandık. Tezimizin imlâsı hususunda ise *DİA* yazımını tercih ettik.

Ekler kısmında verdiğimiz resimleri altlarında gösterdiğimiz internet sitelerinden, grafik şeklinde verdiğimiz haritaları ise gerek kaynaklarımızdan gerek Hüseyin Mu'nis'e ait *Atlasü Târîhi'l-İslâm*'dan⁵⁹ faydalanarak kendimiz hazırladık.

II. MERİNİLER DÖNEMİ MAĞRİB COĞRAFYASI

İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları Mağrib'i çeşitli tariflerle tanımlayıp çeşitli kısımlara ayırmışlardır. En yaygın tanımıyla Mağrib⁶⁰, Doğu İslâm dünyasının yani Meşrik'in sınırı kabul edilen Mısır'dan Bahrü'l-Muhît'e (Atlantik Okyanusu) kadar uzanan Kuzey Afrika ve Güney Sahrâ arasındaki kısımdır.⁶¹

Mağrib çeşitli bölümlere ayrılmıştır. En yaygın bölümlenme ise Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib/Fas, Merâkeş), Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib/Cezayir, Tunus) ve Mağrib-i Ednâ (İfrîkiyye/Yakın Mağrib/Trablusgarp-Libya) şeklinde olanıdır.⁶² Mağrib-i Aksâ Bilâdü'l-Mağrib'in batıdaki topraklarının üçte biri yani doğu-batı

⁵⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

⁵⁸ Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, I-V, Ankara: TTK Yay., 1997.

⁵⁹ Hüseyin Mu'nis, *Atlasü Târîhi'l-İslâm*, Kahire: ez-Zehrâ li'l-İlâmî'l-Arabî, I. bs., 1407/1987.

⁶⁰ Bugün Mağrib-i Aksâ yahut Maroc ismi kullanılmaktadır. Maroc isminin ise Sa'dîler'in (1511-1659) başşehri Merâkeş kelimesi üzerinde yapılan değişikliklerle ortaya çıktığı ifade edilmektedir. (Bk. İsmail Ceran, *Fas Tarihi*, s. 3, 6. dn. açıklaması). Bugünkü Mağrib ise Afrika kıtasının kuzeybatısında, doğuda Cezayir, batıda Atlas Okyanusu, kuzeyde Cebelü Târik Boğazı, güneyde ise Büyük Sahrâ ile sınırlandırılmış bölgedir. Yedi yüz elli bin km. lik bir alanı kaplamaktadır. (Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 7).

⁶¹ Harekât, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 314.

⁶² Harekât, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 314; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 3. Hasan el-Vezzân, Afrika ve İfrîkiyye isimlerini kullanıyor. İfrîkiyye'yi Bilâdü'l-Berber, Numidyâ, Libya ve Bilâdü Sudan diye dört ana başlığa ayırıyor. Bilâdü'l-Mağrib'i de kendi arasında dört bölüme ayırmıştır: Merâkeş (Hâhâ, Sûs, Agâdir, Ağmât, Cezûle, Dükkâle, Âsafî, Âzemmûr, Heskûra, Tâdle), Fas (Tâmesnâ, Enfe, el-Mansûra, Rabat, Selâ, Ezgâr, Hebt, Tanca, Sebte, Titvân, Rîf, Bâdis, Ğart, Tâzûte, Tâze), Tilimsân (Vecde, Nedrûme, Hüneyin, Abbâd, Vehrân, Milyâne, Cezâir), Tunus ve Bicâyeye (Mesîle, Bâce, Kartacana, Sûse, el-Mehdiyye, Kabis, Trablus, Kosantîne, Berka) bölgeleridir. Numidya bölgesi (Akâ, Der'a, Sicilmâse, Zâb, Nefzâve, Fizan) ve Sudan (Mali) bölgesi de bu şehirleriyle bizi ilgilendirmektedir. (Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 31-37).

yönünde Bahrû'l-Muhî'ten (Atlas Okyanusu) Tilimsân'a kadar, kuzey-güney yönünde ise Sebte'den Merâkeş'e ve oradan da Sicilmâse'ye kadar; Mağrib-i Evsat Vehrân'ın doğusundan, Bicâye memleketine kadar uzanır. Mağrib-i Ednâ ise doğuda Berka'dan Mısır'a kadar uzanır.⁶³

Merînîler döneminde Mağrib'deki coğrafi sınırlara baktığımızda ise kurulduğu yıllarda kuzeyde Sebte hariç Bahrû'z-Zükak'ın (Cebelitarık) sınır olduğunu görüyoruz. Kuzey sınırına baktığımızda Sultan Ebû Yûsuf Endülüs cihadı için Gırnâta'ya gittiğinde Cezîretülhadrâ (Algeciras), Tarîf, Runde'yi (Ronda) Merînî idaresine almış,⁶⁴ Sultan Ebû Ya'kub döneminde bu isimlere Merbelle de katılmıştır. Ebû'l-Hasan döneminde de yine bu şehirler, kaleler, köyler Merînî yönetiminde olmasına rağmen Cezîretülhadrâ için Hristiyanlar'la savaşlar yapılmıştır. Ebû İnân'ın vefatına kadar Merînîler'in kuzeydeki sınırları Endülüs'teki Cebelülfeth ve Runde (Ronda) idi.⁶⁵

Güney sınırları, Sultan Ebû Yûsuf döneminde Sicilmâse ve çevresidir. Sultan Ebû'l-Hasan dönemindeki güney sınırı ise Mali⁶⁶ Sultanlığı⁶⁷ ve çevresindeki beldeler olmuştur. Böylelikle Batı Sudan şehirleri ile Merînî toprakları arasında Sahrâ kalmıştır.⁶⁸

Doğu sınırı genel olarak Tâze olmakla beraber çeşitli dönemlerde değişiklikler göstermiştir. Abdülvâdîler ve Hafsîler'le yapılan savaşlar bu sınırın değişmesine sebep olmuştur. Sultan Ebû Ya'kub (685-706/1286-1306), Abdülvâdîler'in topraklarını ele geçirerek doğu sınırını Nedrûme ve Tilimsân'a kadar

⁶³ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 123.

⁶⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 227.

⁶⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 188, 227-238. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 31-32.

⁶⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, Sultan Ebû'l-Hasan döneminde Mali Sultanı'nın Merînî Sultanı'na itaat ettiğini ifade etmektedir. bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 133-134.

⁶⁷ Mali Sultanlığı: İslâm nüfûzunun Murâbitlar'ın fetih hareketleriyle yayılmaya başladığı bölgede, 633/1235 yılında Susu Kralı Sumaoro Kante'ye karşı Suncata Keita'nın yaptığı savaş neticesinde büyük bir zaferle kurulan Mali Sultanlığı'nda oğulları 653-669/1255-1270 yılları arasında Mense Vâli; 669-670/1270-1271 yıllarında Mense Vâti ve 673-674/1274-1275 yıllarında sultan olmuştur. Mali sultanlarının en meşhuru olan Mense Kanku Mûsâ (salt. 712-738/1312-1337) döneminde, sınırları Gine Ormanları'ndan Sahrâ Çölü'ne, Atlas Okyanusu'ndan güneyde bugünkü Nijerya'ya kadar uzanan devlet, en parlak dönemlerinden birini yaşadı. Mense Mûsâ zamanında Mali, İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de tanındı. Mense Süleyman zamanında ise İslâm esaslarına uyma konusunda hassas olan sultan sayesinde ülke her açıdan gelişti, fetihlerle sınırlar genişledi. 833/1430 yılında Tevârikler tarafından ortadan kaldırıldı. Bk. Ahmet Kavas, "Mali", *DİA*, XXVII, 495-496. Merînî dönemi Mali için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 107; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 378-421.

⁶⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî *Mesâlik*, IV, 133-134; Kalkaşendî, *Subh*, V, 210.

ilerletmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Bicâye, Milyâne, Bathâ, Venşerîs, Cezâir, Tunus, Susu'l-Aksâ'ya dahi ulaşmıştır.⁶⁹

İbn Fazlullah el-Ömerî, Sultan Ebü'l-Hasan döneminde Merînîler'in Mağrib'deki topraklarını şu şekilde sıralamaktadır: Eski Fas (Fasü'l-Atîka), Yeni Fas (Fasü'l-Cedîde/Medînetü'l-Beyzâ), Merâkeş, Eġmât, Âsefî, Enfa (Anfâ), Âzemmûr, Tît, Selâ, Usayla, el-Arâiş, Tanca, el-Kasrû's-Saġîr, Sebte, Bâdis, Titvân, Melîle, Tâzûte, Miknâs, Tilimsân, Vecde, Medyûne, Hüneyn, Vehrân, Tîmzeġrân, Şerşel, Tûnt, Tenes, Cezâir, el-Kasabât, Mâzûne, Milyâne, el-Midye, Safravî. Bu şekilde güneyde Sahrâ, kuzeyde Cebelitarık'a, batıda Atlas Okyanusu'ndan doğuda Berka'ya kadar Merînîler'in idaresi altında bulunmaktadır.⁷⁰

Yukarıda saydığımız ve tezimizde sık sık karşılaşılabilecek olan bazı şehir ve önemli mekanları Merînî dönemine etkisi, coğrafi, kültürel bazı özellikleri açısından ve o dönem ziyaret edip o şehri bize anlatanların eserlerinden tanıtmayı uygun bulduk.

Fas: İdrîsîler döneminde imâm II. İdrîs tarafından 192/807 yılında kuruldu.⁷¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, Fas'ın Merâkeş, Sebte, Sicilmâse, Tilimsân'a on günlük mesafede, tam onların ortasında bir şehir olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Fas'ı güzellik açısından Gırnâta ve Dimeşk'e benzetmektedir.⁷² Bilge insanların yaşanılacak bir şehirde bulunması gereken özellikler olarak sıraladığı; görev başındaki sultan, mâhir doktor, akarsu, âdil kadı, ilmiyle âmil âlim, çarşı, güzel toprak, bol odun, sağlam surların hepsinin Fas'ta bulunduğu ifade edilmektedir.⁷³ İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle Fas "Merînî yönetiminin büyük hilâfet merkezi, toprağı bereketli, 'Mescidü's-sâbirîn, Ümmü'l-kurâ, Mihrâbü's-seb'i-mesânî, İremü'l-mebânî, Te'vîl edilmemiş kitap' şeklinde tanımlanan, çeşitli dillerin konuşulduğu, vakıfların çok ve işler halde olduğu, vakıf yardımlarının bol olduğu, suyu güzel, odunu bol, câmilerinin, mescidlerinin, minarelerinin mimarisi güzel olan" bir şehirdir.⁷⁴ İbn Haldûn'un diliyle "Fas, hidayetin karargâhı, ma'rifetin verimli, yeşil ve bereketli bahçesi"dir.⁷⁵ Ebü'l-Fidâ ve Nümeyrî ise şehrin suyunun bolluğundan ve bu suyun evlere, mescidlere

⁶⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 184-189; Kalkaşendî, *Subh*, V, 198.

⁷⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 184-189.

⁷¹ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 97-132; Nasrallah, *Devletü'l-Edârise*, s. 33-55.

⁷² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 177 vd.

⁷³ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 33.

⁷⁴ İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: "Mi'yârü'l-ihdiyâr", s. 106-108.

⁷⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), s. I, 208.

ulaştırılmış olmasından, bunun başka yerlerde görülmemiş olduğundan bahsetmektedirler.⁷⁶

Fâsü'l-cedîde (Yenî Fas/ el-Medînetü'l-beyzâ): Merînî Sultanı Ebû Yûsuf tarafından, Tanca, Sicilmâse, Der'a, Sûs ve Rîf'in fethiyle Mağrib'in zaptı tamamlandıktan, Endülüs'e yaptığı ikinci gazvenin de zaferle sonuçlanmasından sonra dönüşünde 674/1275 yılında, başşehir olarak kurulan şehirdir. Sultan, şehri imâra başlayarak câmi, saray, hamam, çarşılar, taşköprüler yaptırmıştır.⁷⁷ Yeni Fas şehri İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle "Medînetü'l-mülk olan ve yönetim meclislerinin bulunduğu; mahzenleri, nâûraları (su depoları) bol, zeytin ve ceviz ağaçları oldukça fazla, havası mülâyim olduğu için hemen her mevsim üzüm yetişen bereketli bir şehir"dir.⁷⁸

Binye (La Pena): Hristiyanlar'ın, Endülüs'teki saldırıları artınca Merînîler'den yardım isteyen Gırnata Benî Ahmer (Nasrîler)⁷⁹ Sultanı'ndan askerî üs isteyen Merînî Sultanı Ebû Yûsuf'a (656-685/1258-1286) verilen topraklarda onun emri üzerine, Ceziretülhadra şehrine yakın, Cebelitarık sahilinde askerî amaçla imâr edilmiş bir şehirdir. Sultan, câmi, saray, hamam, çarşı, taşköprüler yaptırdığı bu şehre kendi adına bir emîr tayin edip, akrabalarını, vezirlerini ve maiyetini buraya yerleştirmiştir.⁸⁰

Rabat (Mehdiyye, Ribâtü'l-feth): Fas'ın kuzeybatısında Atlas Okyanusu kıyısında, Muvahhidler tarafından kurulmuştur. Merînî Sultanı Ebû Yahyâ (642-656-1244-1258) tarafından 649/1251 yılında ele geçirilmiştir. Sela yakınlarında olan ve

⁷⁶ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 133; Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 151. Ayrıca bk. Bekrî *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 115-134; Ebû Ali el-Hasan b. Ömer el-Merrâküşî (ö. 660/1262), *Kitâbü'l-İstîbsâr fi acâibi'l-emsâr* (thk. Sa'd Zaglul Abdülhamid, ed. Fuat Sezgin), (Islamic Geography, 266), Frankfurt, 1997, s. 179-186; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 434-435; Kalkaşendî, *Subh*, V, 108-110.

⁷⁷ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 90, 161.

⁷⁸ İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yâru'l-ihyâr"*, s. 108-109. Ayrıca bk. Abdülehad Sebtî, Halime Ferhat, *el-Medîne fi'l-asri'l-vasît: kazâyâ ve vesâik min târihi'l-garbi'l-İslâmî*, Beyrut: el-Merkezü's-Sekafiyyi'l-Arabî, 1994, s. 64-66.

⁷⁹ Nasrîler: 635-897/1238-1492 yılları arasında Endülüs'te hüküm süren son İslâm hânedanıdır. Muvahhidler'in İkab yenilgisinin (609/1212) ardından Endülüs'teki çok sayıda şehri Müslümanlar kaybetmiş ve otorite boşluğu oluşmuştur. Hazrec kabilesinin reisi Sa'd b. Ubâde'nin neslinden geldiği ifade edilen, İbnü'l-Ahmer diye tanınan Muhammed b. Yûsuf, Gırnâta'da "emîrü'l-müslimîn" unvanı ve Gâlib-Billâh lakabıyla biat alıp Nasrîler hânedanını kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Yiğit, "Nasrîler", *DİA*, XXXII, 420-423. Ayrıca bu devletle ilgili olarak bk. Qiyas Şükürov, *Benî Ahmer Devleti 1232-1492*. Yine bu devletin sosyal hayatı ile ilgili olarak bk. Ahmed Sâni ed-Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fi Gırnâta*, 635-897/1238-1492.

⁸⁰ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 90.

birlikte anılan bu şehir, Endülüs fetihleri için bir üs olması ve Endülüs'ten gelen bazı grupların iskân edildiği bir bölge olması dolayısıyla önemlidir.⁸¹ İbnü'l-Hatîb, Selâ'yı mer'aları, geniş yataklı vadileri, yağmuru, ırmakları, kumsalı güzel, lezzetli tuzu bulunan, şâbil balığı ile meşhur olan, münezzehâtı yani park ve gezi alanları yaygın olan bir şehir olarak anlatmaktadır. Fitnelerden uzak, emniyetli bir şehir olan Selâ'da sultanların ve devlet görevlilerinin evlerinin ve saraylarının bulunduğunu; dağlarında ise sultan kabirlerinin yer aldığını ifade etmektedir.⁸² Selâ yakınlarındaki Şâle (Şelle, Şellâh, Chella), Merînî sultanlarının çoğunun kabrinin bulunduğu yerdir. İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle Şâle "vakıfları, çiçekler gibi kubbeleri, çok düzenli bir mezarlığı ve değerli kişilerin kabirleri, nüssâkı (zâhidler), hattatı ile meşhur"⁸³ bir şehirdir. Merînîler döneminde özel ilgiyle yenilenmiş, kapılar yapılmış, türbeler dışında mescid, minâre, zâviye ve medrese de inşâ edilmiştir.⁸⁴

Miknâs (Miknâse, Miknâsetü'z-Zeytûn, Mequinez): Adını Berberîler'in Zenâte koluna bağlı Miknâs kabilesinden alan şehir 634/1237 yılında Merînîler tarafından ele geçirildi. Endülüs'ten gelen çok sayıda müslüman Miknâs'a yerleştirildi. Merînî Sultanları Ebû Yûsuf ve Ebü'l-Hasan döneminde şehirde Endülüs-Mağrib mimari tarzında eserler inşâ edildi. Bunlar arasında XIV. yy.'da tamamlanan Bû İnaniyye Medresesi oldukça önemlidir. Yine Medresetü'l-Attârîn, Medresetü Filâle, Medresetü'l-Cedîde, Medresetü'l-Adûl, Mescidü't-Tûte, Mescidü'z-Zerkâ, Hizânetü'l-Câmîi'l-Kebîr, Mâristanü Bâbi'l-Cedîd, Süveyka Hamamı Merînîler döneminde yapılan önemli eserler arasında yer alır. Zeytiniyle meşhurdur.⁸⁵ İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle "suyu ve mer'aları çok, meyveleri ve özellikle narı meşhur, güzel ev eşyaları yapılan çarşılarıyla tanınan, faziletli insanların çok ziyaret ettiği, okulları, fakîhleri ve sarayları meşhur olan güzel bir şehir"dir.⁸⁶

Tanca (Tanger): Fas'ın kuzeybatısında, Bahrü'z-Zükak'ın ucunda, Fenikeliler tarafından milâttan önce 814 yılında kurulduğu ve ticâret merkezleri hâline geldiği rivayet edilen tarihî bir şehirdir. Emevîler devrinde İfrîkiyye valisi Ukbe b. Nâfi' 62/681-682 yılında sulh yoluyla fethetmiştir. Fetih yıllarından sonra Hâricî

⁸¹ Harekât, "Rabat", *DİA*, XXXIV, 374-375.

⁸² İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mufaharatü Malaka ve Selâ"*, s. 60-65.

⁸³ İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihitiyâr"*, s. 101-102.

⁸⁴ Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 237. Ayrıca bk. Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 87.

⁸⁵ Ahmet Kavas, "Miknâs", *DİA*, XXX, 51-52.

⁸⁶ İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihitiyâr"*, s. 106. Ayrıca bk. Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 73, 88, 93; Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 219-220. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 183-185.

isyanlarına sahne olan şehir, Merînîler döneminde 672/1273-1274 yılında Merînî Sultanı Ebû Yûsuf tarafından Merînî idâresine katılmıştır. Merînîler'in son yıllarında Portekiz saldırılarına maruz kalmıştır. Merînî dönemi Tanca'sında önemli simalar arasında İbn Battûtâ vardır.⁸⁷ Arabî, bu şehrin ilk İslâm fetihlerinden Merînî asrı sonlarına kadar, Mağrib'le Endülüs arasında önemli bir geçiş yeri olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁸

Sebte (Ceuta): Fas'ın kuzeyinde olan Sebte şehrinde, fakîh Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Azefî ve ailesi yaklaşık otuz yıl bağımsız olarak hüküm sürmüşler, fakat Merînîler'e vergi ödemişlerdir. Merînî Sultanı Ebû Yûsuf tarafından 672/1273 yılında tamamen ele geçirilen Sebte, 786/1384 yılına kadar Merînîler'in yönetiminde kalmıştır. Sultan Ebü'l-Hasan tarafından burada el-Medresetü'l-Cedîde inşa edilmiştir. Tarihin her döneminde bölgenin en güzel, en kalabalık şehri olduğu, şamdan, kâğıt, mürekkep hokkası, gümüş eşyaların üretimiyle meşhur olduğu ifade edilmektedir.⁸⁹ İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle Sebte "süslü bir gelin gibi güzel olup, beyaz surları, güzel kokulu çiçekleri, düşmanı korkutan donanması, kütüphaneleri ve mimarisi seçkin yapıları ile meşhur, emîrlerin ve şerîflerin meskenlerinin bulunduğu, savaş aletleri zengin, balığı bol, zeytinyağı, ipek, keten tacirlerinin uğrak yeri olan" bir şehirdir.⁹⁰

Tâze: Fas ile Vecde arasında önemli yerde bulunan bu şehir, Merînîler dönemi Tilimsân'a yapılan gazve için de askerî amaçlarla kullanılmıştır.⁹¹ Hasan el-Vezzân, Afrikalılar tarafından kurulmuş eski ve büyük bir şehir olan Tâze'de o dönem yaklaşık beş bin aile yaşadığını, bunların beş yüzünün Yahûdi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca büyük câmilerinin, medreselerinin, otel ve hamamlarının, Fas çarşıları gibi çarşılarının olduğunu belirtmektedir. Şehrin etrafında uzanan vadide lezzetli meyve veren ağaçlar bulunmakta idi. Bu sebeple Merînî sultanları yaz mevsimini burada geçirmeyi tercih etmişlerdir.⁹²

⁸⁷ Nadir Özkuyumcu, "Tanca", *DİA*, XXXIX, 560-562. Ayrıca bk. Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 101, 104-109; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, s. 128; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 208-209; Kalkaşendî, *Subh*, V, 170; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 30.

⁸⁸ Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 165-168.

⁸⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 318-319. İsmail Ceran, "Sebte", *DİA*, XXXVI, 258-260. Ayrıca bk. Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 102-104; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, s. 303-304.

⁹⁰ İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihiyâr"*, s. 98-99.

⁹¹ Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 94-95.

⁹² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 355- 358. Ayrıca bk. Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, s. 128; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihiyâr"*, s. 110.

Sûs: Fas'ın güneybatısında yer alan bir bölge olup Ukbe b. Nâfi' buraya 62-63/681-683 yıllarında ulaşmış, fakat fetih, torunu Habîb b. Ebû Ubeyde el-Fihri tarafından 117/735 yılında gerçekleşmiştir. Merînîler, Sûs sahillerinin Portekizliler tarafından işgaline engel olamadıkları dönemlerde, çeşitli merkezlerde mahallî ve dinî liderler tarafından istilacılara karşı direniş hareketleri başlattılar. Bölgedeki zâviye ve ribâtlar bu direniş hareketlerine katılanların akınına uğramış ve Cezûliyye tarikatı Sûs vadisindeki direnişte etkin rol oynamıştır. Şehir, medreseleriyle ve ilmiyle meşhur olmuş, verimli topraklarıyla bölgenin ticârî hayatında önemli yer tutmuştur.⁹³

Merâkeş (Marruecos): Fas'ın güneyinde yer alan şehir, Murâbitlar tarafından kurularak başşehir yapılmıştır. Merînî Sultanı Ebû Yûsuf 668/1269 yılında Merâkeş'i ele geçirip orada bir süre kalmış, daha sonra ise Merînîler'in hükümet merkezini Fas'a nakletmiştir. Bundan dolayı şehir merkezden uzaklaşmış, Murâbit ve Muvahhid dönemlerinde ilmî önderliği kaybetmiştir. Fakat Merînîler şehrin imârına önem vermişler, Ebû Yûsuf'un inşâsını başlattığı büyük medrese Ebû'l-Hasan tarafından tamamlanmıştır.⁹⁴

Tilimsânü'l-cedîde (Mansûra): Mağrib-i Evsat'ta Cezayir'in kuzeybatısında yer alan ve önemli ticâret yolları üzerinde olan Tilimsân şehri 698-706/1299-1307 yılları arasında Merînî Sultanı Ebû Ya'kub tarafından kuşatılınca, Tilimsân'a beş km. uzaklıkta olan bu şehir kuruldu. Sultan, kışla şeklinde kurulan şehre saray ve renkli seramik ve tuğla ile süslenen kırk m. yükseklikteki minaresiyle, Endülüs mimarisi tarzındaki Sîdî Bûmedyen Câmii'ni inşâ ettirmiş, 701/1302 yılında şehrin etrafına sur yaptırmıştır.⁹⁵

Vehrân: Batı Cezayir'de bir liman şehri olup, Endülüs Emevîleri (139-422/756-1031) döneminde Mağrâve kabilesi mensupları tarafından 290/903 yılında kurulmuş olan şehre Berberî kabileler ve Endülüslüler yerleştirilmiştir. Hem Fas'a hem Endülüs'e yakın olması dolayısıyla önemli bir liman şehri olduğu için Abdülvâdîler'in başşehir Tilimsân'ı kuşatan Merînîler tarafından, buraya asker

⁹³ Ceran, "Sûs", *DİA*, XXXVII, 570-571; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 233-234. Ayrıca bk. Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, s. 329-330; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 131; Kalkaşendî, *Subh*, V, 169-170.

⁹⁴ Muhammed Razûk, "Merâkeş", *DİA*, XXIX, 166-168.

⁹⁵ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, s. 135-138; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 203-204. Ahmet Kavas, "Tilimsân", *DİA*, XLI, 159-163.

getirilmiş, hisar yapılmıştır. Merînî döneminde şehir ayrıca ulemâ ve talebe için önemli bir merkez hâline gelmiştir.⁹⁶

Sicilmâse: Fas'ın güneydoğusunda Sahrâ'da, Der'a'nın doğusunda, Vâdîzîz'in kıyısında kurulmuş, İslâm dünyasını, altın ülkesi Bilâdü's-Sudan'a bağlayan tarihi kervan yolunun Sahrâya açılan kapısı olması dolayısıyla tarihi önemi haiz bir şehirdir. Mûsâ b. Nusayr tarafından 83/702 yılında fethedilmiştir. Merînîler ise 673/1274-1275 yılında şehre hâkim olmuşlardır. Bu dönemde çeşitli kabile isyanlarına, çatışmalara sahne olmuşsa da ticârî açıdan önemini devam ettirmiş, kervanların konaklama yeri, ticârî malların değişim mekânı olması açısından altın çağını yaşamıştır.⁹⁷

Cebelitârik (Cebelülfeth): İspanya'nın güneyinde aynı adı taşıyan dağın eteğinde kurulmuş kasaba ve Avrupa ile Afrika'yı birbirinden ayıran boğazdır. Endülüs fâtihi Târik b. Ziyâd'ın 92/711 yılında askeriyle birlikte ilk ayak bastığı yer olması sebebiyle "Cebelü Târik" diye adlandırılmıştır. Sonraki yıllarda Endülüs'e yardıma giden Merînîler, Endülüs'e geçtiklerinde Cebelitârik ve Medînetülfeth'i karargâh olarak kullanıp Hristiyanlar'a karşı cihad etmişlerdir. 709/1309 yılında Kastilya Kralı'nın eline geçmiş olsa da, tekrar Endülüs'e geçen Sultan Ebü'l-Hasan komutanlığındaki Merînî ordusu sayesinde 733/1333'te yeniden fethedilmiştir.⁹⁸ Sultan Ebü'l-Hasan o bölgeye oldukça fazla yatırımda bulunmuş, surlar ve Kahire Kalesi inşâ ettirmiş, halkına yardım etmiştir.⁹⁹

III. MERİNİLER ÖNCESİ MAĞRİB TARİHİ

Merînîler'in de soylarının dayandığı Berberîler'in ise Mağrib bölgesinde m.ö. 1600'lerden itibaren varlıklarının bulunduğu, onların kendilerini "emâziğ (ehrâr)" diye tanıttıkları ifade edilmektedir. Bazı tarihçilere göre, Berberîler Ken'an ve Amâlika¹⁰⁰ karışımı bir ırk olup, Calût'un ölümünden sonra, Şam sahilinden geçip Berka'ya, İfrîkiyye'ye ve Mağrib'e yerleşmişlerdir. Diğer bazı tarihçilere göre ise

⁹⁶ Kavas, "Vehrân", *DİA*, XLII, 618-619. Ayrıca bk. Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, s. 612-613.

⁹⁷ Ceran, "Sicilmâse", *DİA*, XXXVII, 136-138. Ayrıca bk. Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 87; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, s. 305-307; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 137; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 210 vd.; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-Tayf: "Mi'yâru'l-ihitiyâr"*, s. 109-110; Kalkaşendî, *Subh*, V, 1163-1164. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 228-229.

⁹⁸ Mehmet Özdemir, "Cebelitarık", *DİA*, VII, 187-188.

⁹⁹ İbn Battûtâ, *Rihletü İbn Battûtâ*, IV, 212-215.

¹⁰⁰ En eski Arap kabilesi olarak kabul edilen ve yarı efsanevî, göçebe Sâmi topluluktur. Ayrıntılı bilgi için bk. Sargon Erdem, "Amâlika", *DİA*, II, 556-558.

Berberîler Mudar, Kıbt, Amâlika ve Kureyş'e mensup karışık bir kavimdir. Üç büyük kısma ayrılan Berberîler'in birinci kısmında Zenâte kabilesi bulunmaktadır. Tezimizin konusu olan Merînîler'in mensup olduğu bu kabile, Rîf, Cebelü Benî Yeznâsen, Mezâb ve Sahrâ'da yer almıştır. İkinci kısmında ise Rîf'in batısında Gamâre'de, Sûs beldelerinde yer alan ve Murâbitlar'ın mensup olduğu Masmûde kabilesi vardır. Üçüncü kısımda Sahrâ yollarında, Büyük Atlas'ın orta kısmında ve Mülûye'de yerleşmiş olan ve Muvahhidler'in mensup olduğu Sanhâce kabilesi yer almaktadır.¹⁰¹

Milattan sonraki tarihine baktığımızda, 429-531 yılları arasında Kuzey Afrika'da Vandallar yönetimdedi. Milâdî birinci asırda Baltık kıyılarından Avrupa'ya geçtiler. Endülüs'teki bazı yerler onların idareleri altındaydı. Kuzey Afrika'ya Tanca ve Sebte yoluyla geldiklerinde ise Romalılar arasında karışıklıklar vardı ve Berberîler de Vandallar'a sığındı. Fakat Vandallar bu iki grubu da istemedi ve onları kendi bölgelerinden uzaklaştırdı. Vandallar denizcilikte ilerlemiş olup, çok sayıda gemilerinin bulunduğu da ifade edilmektedir.¹⁰²

Bizanslılar ise 531-646 yılları arasında Vandallar'ı yenerek Kartacana'yı başkent yaptılar. Berberîler'le sürekli savaşları dolayısıyla sadece birkaç şehire yerleşebildiler. Yahûdilerle de araları iyi olmayan Bizanslılar 632'de İslâm'ın yayılmaya başlamasıyla ve Hz. Osman devrinde Araplar'ın Abdullah b. Ebû Serh yönetiminde gelmeye başlamasıyla güçlerini ve etkilerini kaybetmeye başladılar.¹⁰³

Mağrib'de İslâm fetihleri Hz. Ömer (ö. 23/644) dönemine dayanmaktadır. Dönemin komutanı Amr b. Âs, 21/641 yılında Trablus ve Berka'yı fethetmiştir. Hz. Osman döneminde komutan olan Abdullah b. Ebû Serh ile birlikte çok sayıda Arap Mağrib'e geçmiştir. Hz. Osman (ö. 35/656) ve Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60-680) dönemlerinde Sûse fethedilmiştir. 50/670 yılında Ukbe b. Nâfi' ile birlikte tekrar başlayan Mağrib İslâm fetihleri Kayrevan'la devam etmiştir. Ukbe, Berberîler'i İslâm'la tanıştırmıştır. Komutan Ebü'l-Muhâcir döneminde ise Mağrib-i Evsat'ın fethi tamamlanmış ve Tilimsân'a kadar gidilmiştir (51-61/671-680). Mağrib'i Aksâ'nın fethi ise Ukbe tarafından 62-63/681-682 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Böylece Afrika, Mısır valiliğine tâbi olmuştur.¹⁰⁴

¹⁰¹ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 18-22.

¹⁰² Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 63-68,

¹⁰³ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 68-71. Ayrıca bk. Hüseyin Mu'nis, *Fethü'l-Arab li'l-Mağrib*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts., s. 10-47.

¹⁰⁴ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem (ö. 257/871), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (thk. Abdülmün'im Âmir), Kahire 2001, s. 229-232, 246-255, 265-273; İbn İzârî,

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) emriyle Hassan b. Nu'mân 73/692 yılında Mağrib'e vali olarak tayin edilmiştir. Hassan b. Nu'mân'ın valiliği döneminde birçok fetih gerçekleştirilip ganimetler elde edilmiş ve Berberîler'in hükümdarı el-Kâhine öldürülmüştür. Hassân'ın 86/705 yılında azledilmesinden sonra yerine Mûsâ b. Nusayr Mağrib valisi olarak tayin edilmiştir. Bu arada Kuzey Afrika'ya gelmeye başlayan Haricîler, Berberîler'den de mensup edinmişlerdir. İslâm fetihlerinin bu döneminde Kuzey Afrika'da dîvanlar oluşturulmuş, paralar Latince yanında Arapça olarak da basılmaya başlanmış, Sicilmâse şehri kurulmuştur. Mescidler, çarşılar, hamamlar yapılmıştır. O dönem çoğu Hristiyan ve Yahûdî olan Berberîler'in bir kısmı Müslüman olmaya başlamıştır. Ömer b. Abdülaziz döneminde (ö. 101/720) Berberîler'in çoğu Müslüman olmuştu ve o, İslâm'ı anlatmak üzere tâbi'inden on âlimi Mağrib'e göndermiştir.¹⁰⁵

172-375/788-985 yılları arasında Mağrib'de, Berberî Zenâteliler'in desteğini alarak Hâricîler'in güçlü olduğu Miknâs bölgesi yakınlarında kurulan İdrîsîler hüküm sürmüştür. Kurucuları İdrîs b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali, 169/785 yılında Abbâsîler'in idaresinden kaçarak önce Mısır'a daha sonra Kayrevan, Tilimsân ve Tanca'ya geçti. İleride bilgi vereceğimiz Berânis'e mensup Evrebe kabilesinin reisi İshak b. Muhammed b. Abdülhamid onu kabilesine davet etti ve biatini açıkladı. İdrîs b. Abdullah biatin ardından, Hristiyan ve Yahûdî olan Berberî kabileler arasında İslâm'ı yaymaya başladı. 173/789 yılında Tilimsân biat edince oraya bir de mescid yaptırdı. Bu haber Abbâsîler'e ulaşınca Hârûn Reşîd tarafından 177/793 yılında zehirletildi. Tebası, İmâm İdrîs'in vefatının ardından, onun Berberî olan eşinden olan oğlu ikinci İdrîs'e biat ettiler. 192/807 yılında Fas kuruldu. Fakat altmış yıllık bir Fâtımî idaresi,¹⁰⁶ Emevîler'in yönetimlerine müdahalesi, özellikle Sicilmâse'de yayılmış olan Bergavatlar'ın¹⁰⁷ etkisi, Hâricîler'in tesiri, idarenin çok kişi arasında

---

Beyânü'l-Muğrib, I, 8-34. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 71-80. Ayrıca bk. Mu'nîs, *Fethü'l-Arab li'l-Mağrib*, s. 49-155.

¹⁰⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 273-302; İbn İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*, I, 34-83. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 80-95. Ayrıca bk. G. Yver, "al-Maghrib: History", *EP* (New Edition), Leiden 1979, V, 1188-1196; Mu'nîs, *Fethü'l-Arab li'l-Mağrib*, s. 296-300.

¹⁰⁶ Fâtımîler'in Mağrib'de kuruluşu ve Mısır'a gidişi ile ilgili olarak bk. Abdullah Muhammed Cemâlüddin, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1991.

¹⁰⁷ İdrîsîler döneminde Tâmesne bölgesinde 127/745 yılından itibaren daha çok Berberî Zenâte kabilesine mensup kişilerce oluşturulduğu ifade edilen, Hâricî zihniyetinde olan sûfî bir oluşumdur. Berberîler arasında oldukça yayılmıştır. Günde on vakit namaz kılıyorlar, her Perşembe günü oruç tutuyorlar, yumurta, balık başı ve horoz eti yemiyorlardı. Yol kesicilik ve hırsızlıkları ile meşhur idiler. Murâbitlar'la savaşta yenildiler, Muvahhidler döneminde de bir süre etkili oldular. Ayrıntılı bilgi için bk. Seher es-Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Min cedîdin havle Bergavâta el-Mağrib fi'l-asri'l-İslâmî*, İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, 1993;

paylaşılması ve kuvvetli ordu eksikliği yıkılmalarına sebep oldu. İslâm'ı öğretmeye çalışan İdrîsîler, Fas'ı ilim merkezi hâline getirdiler. Mâlikî mezhebi yayılmaya başladı.¹⁰⁸

430-541/1038-1156 yılları arasında Mağrib'de hüküm süren Murâbitlar (Mülessemûn, Peçeliler), Berberîler'in Berânis kolundan Sanhâce kabilesine mensupturlar. Çöl şartlarına alışık bir yaşam tarzları vardır. Bergavatlar ve diğer bazı mezheplerin halkın inancını bozması dolayısıyla, yeniden İslâm'ın aslını yaymayı kendilerine dava edinmişlerdi. Yûsuf b. Tâşfin (saltanatı 543-500/1061-1106) döneminde devletleri iyice ilerlemişti. Endülüs'te başarılı fetihler gerçekleştirmişlerdi. Bu dönemde dinî, ilmî ve siyasî sebeplerle ribatların yapılması ve yayılması dikkat çekmektedir. Mâlikî mezhebi Mağrib'in resmî mezhebi hâline gelmiştir. Mağrib'de mutasavvıflar, şeyhler giderek artmış, siyasete etkileri başlamıştır. Merâkeş başkent yapılmış, vergi usûlü, sikke basımı, ordu, idarî yapı düzene konulmuştur.¹⁰⁹

Merînîler dönemi öncesinde Mağrib yönetimindeki devlet ise Berberî Masmûde kabilesine mensup, Muhammed b. Tûmert tarafından kurulmuş olan Muvahhidler Devleti (541-668/1156-1269) idi. Murâbitlar döneminde başlayan Haçlı Seferleri dünyayı meşgul eden önemli meselelerden biri haline gelmeye başlamıştır. Endülüs'te, Mağrib-i Evsat'ta, İfrîkiyye'de fetihlerle topraklarını genişleten Muvahhidler, imâr faaliyetlerine de özen göstermişlerdir. Hristiyanlar'ın Endülüs'te zulümlerinin artması üzerine Endülüs'ten Mağrib'e göçler de başlamıştır. Gerek Endülüs'te Hristiyanlar karşısında yaşanan İkab (609/1212) yenilgisi gerek Mağrib'deki kabileler arası iç karışıklıklar ve gerek Benî Merîn'in ilerleyişi Muvahhidler'i sona getirmiştir.¹¹⁰

Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 103. Mağrib'de kurulan Hâricî devletler olan Suffî Benî Midrâr Devleti, İbâzî Benî Rüstem Devleti için bk. Mahmud İbrahim Abdürrâzık, *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib hattâ müntasifi'l-karni'r-râbî'i'l-hicrî*, Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekâfe, II. bs., 1985.

¹⁰⁸ İbn İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*, I, 83 vd.; İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, s. 15-102. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 97-132; Sa'dûn Abbâs Nasrallah, *Devletü'l-Edârise fî'l-Mağrib, el-asri'z-zehebî 172-223/788-835*, Beyrût: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1987, s. 33-55. Ayrıca bk. Harekât, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 315.

¹⁰⁹ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 151-232. Ayrıca bk. İbrahim el-Kâdirî Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fî asri'l-Murâbitîn*, Beyrut: Dârü't-Talf'a, 1993.

¹¹⁰ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 233-375. Ayrıca bk. Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye* (thk. Muhammed Mâdûr), Tunus: Mektebetü'l-Atîka, II. bs., 1966. Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *Devletü'l-Muvahhidîn*, Ammân: Dârü'l-Beyârik, 1998; Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs, asri'l-Muvahhidîn*, cüz V, İskenderiye: Mektebetü'l-Üsra, 2001.

IV. MERİNİLER'İN ASLI VE VATANI

Merînîler¹¹¹, Berberîler'in büyük kollarından biri olarak Mağrib-i Evsat'tan çıkıp Mağrib'in hemen her tarafına yayılmış olan Zenâte¹¹² kabilesine mensup bir kol olup Mağrib-i Aksâ'ya yerleşmeden önce Kayravan'dan Batı Sudan Sahrası'na kadar uzanan geniş bölgede bağımsız bir topluluk olarak yaşamışlardır. Genel itibariyle ticâret ve ziraatle uğraşmışlar, at ve deve en önemli malları olmuş; et, hurma, süt ve bal en fazla tükettikleri yiyecekler olmuştur. Sonbahar ve yaz aylarında yer değiştirip erzak temin etmeyi gelenek hâline getirmişlerdir. Misafire ikramda bulunmak ve düşmanlarına karşı kılıç kullanmak en önemli özellikleriydi.¹¹³

İbnü'l-Ahmer, bazı tarihçilerin Zenâte kabilesinin atası olan Emîr Abdülhakk'ı Hz. Ali'nin¹¹⁴ soyuna dayandırdıklarını söylemekteler; soy zincirini ise

¹¹¹ İbn Haldûn "Merînîler, dini yeniden ihyâ etmişler, yol arayanlara doğru yolu göstermişler, azgınlığın ve âsilerin tesirini yok etmişlerdir. Allah onların gölgesini milletimizin başından eksik etmesin, İslâm'a davet yolundaki yardım ve çabalarını maksadına ulaştırsın" (Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), I, 208) ifadeleriyle, Merînîler'le ilgili olumlu düşüncesini ortaya koymaktadır. Arabî de iki yüz yıldan fazla bir süre Mağrib'de hüküm süren Merînîler dönemini istikrâr, barış, zenginlik kelimeleriyle özetlemekte ve onların medeniyete, ilme katkılarını, Endülüs medeniyeti ile birlikte uyumunu ve zenginliğini ifade etmektedir. Bk. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 18.

¹¹² Büyük bir kabile olan Zenâte, Libya'daki Gadâmis'ten, Güney Sahra'daki Bilâdü'l-Cerîd'den Sûsu'l-Aksâ'ya ve Mağrib-i Evsat'ta Feykîk ile Sicilmâse ve Mülûye arasında yayılmıştır. Büyük komutan Târik b. Ziyâd da bu kabilenin önemli şahsiyetlerindendir. Ukbe b. Nâfi' ile birlikte İslâm'a girdikleri ve fetihlere katıldıkları ifade edilmektedir. Önemli kolları arasında Cerâve, İfren, Miknâs, Ya'lâv, Hazer, Mağrâve, Vemânü, Hazrûn, İlüm ve Vâsin'de bulunan Zenâteliler'in bölgeye Filistin'den geldikleri rivayet edilmektedir. İslam fetihleri sırasında Hristiyanlar'ın yanında yer alan Zenâte Berberîler'i, diğer Berberîler'le birlikte Cerâve kolunun lideri Kâhine'nin etrafında birleşmişlerdir. Hassân b. Nu'mân el-Gassânî kumandasındaki İslam ordusunu yenerek bütün bölgeyi ele geçiren Kâhine, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın gönderdiği askerî destekle ortadan kaldırılabilmıştır. Kâhine'nin öldürülmesinden (82/701) bir süre sonra Berberîler'in tamamı İslâm'a girmişse de Emevîler'in mevâlî politikası, Berberîler arasında Haricîlik'in yayılmasına ve yeni isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Bu isyanları ise ancak İdrîsîler'in kurucusu I. İdrîs, Berberî kabilesi olan Mağrâve'nin reisi Muhammed b. Hazer'in desteğiyle Tilimsân ve çevresini ele geçirip Berberîler'i itaat altına alarak sonlandırmıştır. İdrîsîler'in son dönemlerinde ise Berberîler'den, Muvahhid ordusuna katılmalar başlamıştır. Zira Muvahhidler'in kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî, Zenâte kabilesinin Kûmye koluna mensup idi. Muvahhidler'in çöküşü sırasında Zenâte'ye mensup olan Ebû Abdülvâd Tilimsân'da Abdülvâdîler Devleti'ni, aynı koldan Benî Merîn Merînîler Devleti'ni, sonrasında ise Benî Vattâs Vattâsîler Devleti'ni kurmuşlardır. Zenâteliler arasında Hâricîlik yayılmış olsa da zamanla tamamına yakını Mâlikî mezhebini benimsemişlerdir. Bk. Lütfî Şeyban, "Zenâte", *DİA*, XXX, 246-247; İbnü'l-Ahmer, *Ravzatü'n-nisrîn*, s. 17-21; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 3-10; Kalkaşendî, *Subh*, V, 108; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 81, 161.

¹¹³ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 281-282. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağribi'l-İslâmî*, s. 5; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 35-38; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 209-210.

¹¹⁴ İbn Ebû Zer', Benî Merîn'in Hz. Hasan soyu ile karşılaşmasını şöyle anlatmaktadır: "Mağrib ve Endülüs'e fethetme gelmiş olan Benî Ali'den olan Kur'ân hâfızı Ali b. Sâlih el-Hasenî es-Serğînî hacca gidip dönmek için yola çıktığında Benî Merîn'in bulunduğu Zab İfrîkiyye'ye yolu düşmüş ve burada Muhammed b. Vezrîr ile karşılaşmış onların yanında konaklamıştır. Muhammed b.

şöyle vermektedirler: Abdülhak b. Mahyû b. Ebî Bekir b. Hamâme b. Zeyyân b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Tâşfîn b. Yahyâ b. Ali b. İbrahim b. İsmail b. Ömer b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib (r.a). Yine İbnü'l-Ahmer, bazı tarihçilerin Zenâte kabilesinin Arap olduğunu belirterek neseblerini Arap Mudar kabilesine ve dolayısıyla Hz. Peygamber'e dayandırmakta olduklarını ifade etmektedir.¹¹⁵

İbrahim Harekât ise *ez-Zehîra*'da belirtilen soy şeceresinin daha kabul edilebilir olduğunu ifade ederek Hassân b. Nu'mân'ın İfrîkiyye ve Mağrib fetihlerinde ordusundaki çoğunluğun Arap Kays Aylân'dan olduğunu ve onların Zenâte soyuna mensup bulduklarını ifade etmektedir.¹¹⁶ İbn Ebû Zer'de bu mesele şu şekilde anlatılmaktadır: “İfrîkiyye beldelerinden geçerek Cebelü Evrâs'a gelen Hassân b. Nu'mân onlara: “Sizin babanız Kays Aylân değil mi?” diye sormuş, onlar da “evet” deyince “o zaman bunu inkâr etmeyin şahitlik edin ve düşmana karşı bize yardım edin” demiştir. Hassân, böylece neseb bakımından kardeş olduklarını ifade ederek onları düşmana karşı birlik olmaya davet etmiş, neseb zincirleri Kays ve Zenâte eşrafı, Berberî reisler ve Rûmlar bir aradayken vesika şeklinde yazılmıştır.¹¹⁷

İbn Ebû Zer'e göre, Zenâte'nin cediti olan Bür b. Kays bir Arap olup annesi Yarîğ bint Mecdûl b. Ammâr b. Masfer b. Berber b. Kıbt b. Mısrayim (Mısır) b. Hâmü'l-Berberiyyeti'l-Mecdûlî idi.¹¹⁸ O, Berberî dayılarıyla birlikte Berberî kabilelerin yaşadığı Filistin topraklarında, daha sonra Şam ve Mısır topraklarında yaşamıştır. Öyle ki bu bölgelerde Berberîler ve Araplar su ve meraları ortak kullanmakta; birbirleriyle alışveriş yapmakta; birbirleriyle bazen aynı kıyafetleri giymekte; birbirlerine verdikleri sözleri yerine getirmekte ve birbirlerine karşı vefalı davranmakta idiler.¹¹⁹ Bür b. Kays ise amcasının kızı olan Dihmân b. Aylân ile

---

Vezîr ona çok iyi davranmış, ondan kendilerine namaz kılmayı, çocuklarına Kur'an okumayı öğretmesini istemiştir. Bunun üzerine orada kalan Ali b. Sâlih, Benî Merîn'li bir kadınla evlenip on üç erkek evladı dünyaya gelmiş ve soyu Benî Merîn ile yayılmıştır.” İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 21.

¹¹⁵ İbn Ebû Zer' de kendisinin bizzat fakîh, kâtib Ebû Ali el-Milyânî'nin el yazmasından naklettiği Benî Merîn soyunun Arap ve Berberî olduğunu ifade etmekte, soy şeceresini şöyle aktarmaktadır: Merîn b. Vertâcen b. Mâhûh b. Vecdic b. Fâtin b. Yedr b. Yeceft b. Yaslîten b. Abdullah b. Vertîb b. el-Muiz b. İbrahim b. Şuceyc b. Vâsîn b. Yaslîten b. Mesrâ b. Zâkiya b. Vesîd b. Zânât b. Cânâ b. Yahyâ b. Temzît b. Darîs -Berberî'dir- İbn Ruceyh b. Madğîsü'l-Ebter b. Bür b. Kays-Aylân b. Mudar b. Nizâr b. Ma'd b. Adnân -ki bunlar da Arap'tır. Bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 14; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 278- 279. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 38-40.

¹¹⁶ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 8-9.

¹¹⁷ Neseb vesika için de bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 17.

¹¹⁸ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 15-16.

¹¹⁹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 16; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 279.

evlenmiş, Mâdgîs ve Ulvân adlı iki çocuğu olmuş ve çocukları Zenâte kabilesini oluşturmuştur.¹²⁰

İbnü'l-Ahmer, Bür b. Kays'ın dayılarının yanına yerleşip çocuklarını orada büyütmesini, onlar gibi Berberîce konuşup onlar gibi giyinmesini ve orada bir kabile hâline gelmesini, bir gün kaçan devesinin dayılarının topraklarına geçmesi üzerine onun da develerinin peşinden gitmesine bağlamaktadır. Züriyeti Berberîler'le yayılan¹²¹ Bür b. Kays ve çocuklarından oluşan Zenâte kabilesi, çeşitli kollara ayrılmıştır. Bunlar arasında Benî Merîn, Benî Abdülvâdî, Mağrâve, Benî Yefran, Tûcîn, Zevâga, Benî Fâten, Muğîle, Metgare, Medyûne, Melzûze, Matmâta, Levâte, Benî Demr, Nefûse, Benî Yesûne, Aş'âşe, Nefze, Cerâve sayılabilir.¹²²

Benî Merîn kabilesi ise Zab İfrîkiyye ve Zabü'l-esfel topraklarının Zenâte emîri olan Mâhûh ez-Zenâtî oğullarından oluşmakta idi. Zab topraklarına kendisinden sonra torunu Emîr Merîn b. Vertâcen b. Mâhûh gelmiştir. Emîr Merîn'in, Cirmât b. Merîn adlı oğlu, onun da Fecûs b. Cirmât b. Merîn adlı oğlu, ondan da Vezrîr olmuştur. Benî Zeyyân ise Benî Vezrîr kolundan gelmektedir. Muhammed b. Vezrîr'in oğulları arasında Hamâme ve Asker bulunmakta; Asker adlı oğlundan Muhaddab, Ebû Bekir, Ebû Bekir'den de Mahyû adlı oğlu, Mahyû b. Ebû Bekir'in de Emîr Abdülhak adlı oğlu olmuş ve onunla Merînîler devam etmiştir.¹²³

Aslında, Murâbitlar'ın zayıflama dönemiyle birlikte Zenâte Vadisi ve Zab Bölgesi'ni hâkimiyeti altına alan¹²⁴ Benî Merîn'in riyâsetini,¹²⁵ Muvahhidler döneminde Muhaddab b. Asker'in üstlendiğini görmekteyiz. Muvahhidler'e ait ganimetleri yağmalamaları dolayısıyla Muvahhid askeriyle 540/1145'te karşı karşıya gelen Benî Merîn yenilmiş, emîrleri Muhaddab b. Asker'i kaybedip Batı Sudan çöllerine dönmüşlerdir.¹²⁶ Muhaddab'dan sonra ise amcaoğlu Hamâme b. Muhammed emîr olmuştur. Ondandır emîr olan Ebû Bekir b. Hamâme ise 561/1165'te vefat etmiştir. Sonra oğlu Emîr Mahyû b. Ebû Bekir b. Hamâme emîr olmuştur. Muvahhid Sultanı'nın isteğiyle Endülüs'e cihada giden ve sultan tarafından Merînî ve Zenâte

¹²⁰ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 17.

¹²¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 18.

¹²² İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 19; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 15.

¹²³ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 19-21.

¹²⁴ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 210.

¹²⁵ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 10-11.

¹²⁶ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 6-7; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 211.

kabilelerinden gelen gönüllü askerlerin komutanlığına getirilen emîr Mahyû¹²⁷ 591/1195 yılında Hristiyanlar'la yapılan ve Müslümanlar'ın kazandığı büyük Erek Savaşı'nda¹²⁸ yara almıştır. Dönüşte Zab Bölgesi'nde 591/1195 yılında şehit olunca yerine oğlu Abdülhak b. Mahyû getirilmiştir.¹²⁹

A. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞ DÖNEMİ (592-869/1196-1465)

Abdülhak b. Mahyû (Muhyû, Mahyo) (592-614/1195-1217)

Benî Merîn şeyhlerinin toplanarak emîr Mahyû'nun yerine getirdikleri ve künyesi Ebû Muhammed olan oğlu Abdülhak,¹³⁰ Benî Merîn sultanlarının babası olarak kabul edilir.¹³¹

Onun döneminde Muvahhid ordusu Endülüs'te İkab Savaşı'nda¹³² (Las Navas de Tolosa) 609/1212 yılında yenilmiş ve Muvahhid Sultanı, Mağrib'e döndükten sonra 610/1213 yılında vefat etmiştir. Bu durum adeta Benî Merîn'e güç vermiş; Muvahhidler Dönemi Endülüs'te yapılan bu savaşların ilkinde alınan galibiyet ikincisinde yaşanan mağlubiyet, her ikisi de Benî Merîn'in güç kazanmasını sağlamıştır. Benî Merîn'in de katıldığı ve galibiyetin yaşandığı Endülüs'teki Erek Savaşı Merînîler'in güç kazanmasına ve kendilerine olan güvenlerinin artmasına; ikinci savaş olan ve Müslümanlar'ın yenilmesiyle sonuçlanan İkab Savaşı ise Muvahhidler'in zayıflamasıyla birlikte Benî Merîn'in Mağrib-i Aksâ'ya yerleşip güçlenmesine sebep olmuştur.

Muvahhidler'in yenilgisini fırsata çeviren Merînî Sultanı, kabilesi Benî Merîn ile birlikte emîrlerinin hüküm sürdüğü Zab İfrikiyye'den Sahrâ'ya ve oradan da Mağrib'e geçmiştir (610/1213). Mağrib-i Aksâ'ya geçişlerine, Abdülvâdîler ve Benî Vâsin ile aralarında çıkan anlaşmazlıklar sebep olmuştur. Ayrıca yaşanan büyük veba

¹²⁷ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 156-157; Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 7.

¹²⁸ Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib*, s. 234-235.

¹²⁹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 23; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 30; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 198. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 211.

¹³⁰ Sultan Abdülhak b. Mahyû'nun çocukları arasında Abdullah, İdrîs, Rahhû, Osman, Muhammed, Ebû İyâd, Ebû Bekir ve kızı Rutatfîm bulunmakta idi (Bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 49).

¹³¹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 23; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 30.

¹³² Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib*, s. 265.

salgını¹³³ dolayısıyla Mağrib-i Aksâ şehirlerinin adeta boşalmış olması Merînîler'in buraları mesken edinmelerine yol açmıştır.¹³⁴

İbn Ebû Zer', güvendiğini söylediği bir tarihçiden nakille Benî Merîn'in Mağrib'e girdikten sonra dağlar, ormanlar ve hemen her yere dağılarak güç topladıklarını; göçebelikten yerleşik hayata geçtiklerini; artık herkesin onlardan çekinir hâle geldiğini ifade etmektedir. Bunun üzerine çocuk yaşta Muvahhid Sultanı olan Yûsuf el-Müstansır-Billâh (saltanatı 610-620/1213-1224) adına veziri, emîr ve şeyhleri toplayarak Benî Merîn meselesi için istişare yapmışlar; Sultan'ın bu meseleyi çok önemsememesi gerektiğini; onların sayılarının çok olmadığını, güçlerinin az olduğunu söyleyerek üzerlerine gönderilecek Muvahhid ordusunun onları itaat altına alacağını konuşmuşlardır.¹³⁵ Böylece yirmi bin kişilik Muvahhid ordusu Benî Merîn üzerine gönderilmiş, 613/1216 yılında Vâdîü Nekûr'da yapılan büyük savaşta Benî Merîn artırdıkları askerleriyle birlikte onlara karşı başarılar kazanmış, çok sayıda at ve silah ele geçirmişlerdir. Merînîler bu başarı sonrası Ribâtü Tâzeyi ele geçirmişlerdir.¹³⁶

Sultan Abdülhakk'ın bu başarısıyla Berberî kabileleri itaat altına alınmış, saltanat güçlendirilmiştir. 614/1217 yılında o dönem Mağrib'in en cesuru kabul edilen, malının, at ve askerinin çokluğu ile tanınan, ayrıca Merînî kabilesinin diğer kolundan olup da liderliği Hamâme b. Muhammed'in oğullarına kaptıran Asker b. Muhaddab'ın oğullarını destekleyen Arap kabilesi Benî Riyâh, Vâdîü Sebû yakınlarında yapılan savaşta hezimete uğramıştır. Fakat bu savaşta Sultan Abdülhak ve oğlu İdrîs öldürülmüştür. Diğer oğulları ise babalarının intikamını almış, Benî Riyâh'ı vergiye bağlamışlardır.¹³⁷

İbnü'l-Ahmer, Emîr Abdülhak b. Mahyû'dan bahsederken onun takvâ sahibi olduğunu; sıcak günlerde bile oruç tutup soğuk gecelerde namaz kıldığını; tesbihatının, zikrinin bol olduğunu, ne gençliğinde ne de daha sonra içki içmediğini,

¹³³ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 4.

¹³⁴ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 281-282.

¹³⁵ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 283.

¹³⁶ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 49; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 283-284; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 200; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 6. Ayrıca bk. Yiğit, *a.g.e.*, IX, 158-159; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 11-12; Harekât, *el-Mağrib*, II, 11.

¹³⁷ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 23; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 26-33; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 286; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 7. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 12; Harekât, *el-Mağrib*, II, 11; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 159.

kötü işlerle meşgul olmadığını, kendi malından ve kazancından başka bir şey yemediğini, kendisinin âlim olduğu gibi âlim ve sâlihlerle karşı oldukça saygılı ve lütufkâr olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca onun Benî Merîn kabilesinin âdil emîri olup yetimleri doyuran, fakirlere şefkatli davranan, duâsı kabul olunan ve halk tarafından mübarek kabul edilen bir kişi olduğunu ifade etmektedir. Öyle ki onun başlık (kalensüve) ve pantolonu (sirvâle) mübarek kabul edilmiş, bu kıyafetleri taşıyan hamilelerin kolay doğum yapacağına inanılmıştır.¹³⁸ Merînî Sultanı Abdülhak b. Mahyû, Miknâs yakınlarındaki Tâfürtâst'a¹³⁹ gömülmüş ve orada bir mescid ve zâviye yaptırılmıştır.¹⁴⁰

Merînî Devleti'nin kuruluş sürecine baktığımızda, Muvahhid ordusunun İkab yenilgisini yaşaması ve devletin zayıflama sürecine girmesi, Benî Merîn'in göçebeliğini sürdürdüğü yerlerde çorak topraktan bir şey alamaması ve nüfusu artan kabilenin yiyecek sıkıntısı çekmeye başlaması, itaat altına aldıkları kabilelerle güç kazanması bir devlet hâline gelmesini kolaylaştırmıştır.

Emîr Saîd Osman b. Abdülhak b. Mahyû (614-638/1217-1240)

Abdülhak b. Mahyû'nun öldürülmesinden sonra oğlu Osman b. Abdülhak'a Vâdiü'l-Mağrib'deki Azğâr'da biat edilmiştir (614/1217).

Onun döneminde Muvahhidler iyice zayıflamaya başlamış; 616/1219 yılına gelindiğinde ise Mağrib kabileleri arasında fitne ve karışıklıklar çoğalmış, Bu durum halkta korku uyandırmış, tarım ve ticâret kesintiye uğrayınca pahalılık artmıştı.¹⁴¹ Bu yaşananlar üzerine Osman b. Abdülhak, Benî Merîn ileri gelenleri ve çeşitli kabile şeyhleriyle bir toplantı yaparak Hevvâre, Tesûl, Miknâs, Battûye vb. kabilelerinden biat almış, önceden savaştığı ve Muvahhidler'in kendilerine karşı tahrik ettiği Arap kabilesi Benî Riyâh'ı Sebû Irmağı kıyılarında mağlup etmiş, hatta onlardan yıllık vergi ve savaşlarda askerî yardım sözü almıştır. Güç birliği yaptığı kabilelerle kuvvet bulan Sultan, Cibâl-i Zerhûn, Bilâd-i Evrebe, Sanhâce, Fiştâle, Südrâte, Lemta, Beni

¹³⁸ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 30-31; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 287; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 23-25; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 8.

¹³⁹ Tâfürtâst: Sebû Nehri'nin kaynağına yakın bir mevkide olup, Merînîler'in kurucusu emîr Abdülhak el-Merînî'nin öldürüldüğü yerdir. Kabir inşa edilmiş, baş kısmına nakışlı bakır bir kitâbe konulmuştur. Çevresine ise zâviye, ribât ve çeşitli yapılar inşa edilmiştir. Bk. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 97-98.

¹⁴⁰ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 23-25; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 34.

¹⁴¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 36-37; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 288.

Vârîtn ve birçok Gamâre beldesini fethetmiştir. Bu arada Fas, Miknâs, Rabat, Tâze, Kasru Kûtâme şeyhleriyle sulh yapan Sultan, 620/1224 yılında Fâzaz beldelerini itaat altına almıştır.¹⁴² 625/1228 yılında idaresi iyice genişlemiş, toprakları Ribâtü'l-Feth'e kadar uzanmıştı. Fakat o günlerde ortaya çıkan veba salgını korku, fitne ve açlığa sebep olunca Mağrib şehirlerinin çoğu boşaltılmıştır.¹⁴³

Yirmi üç yıl süren emîrliği boyunca Berberî ve Arap kabilelerinin itaat altına alınmasına büyük özen gösteren Sultan Saîd Osman, 638/1240 yılında Vâdfü Ridât'ta öldürülmüştür.¹⁴⁴ Onun döneminde yaşayan İbn Ebû Zer', eserinde bu devlet için “*ed-Devletü's-Sâidetü'l-Osmaniyye*” ifadesini kullanmaktadır.¹⁴⁵

Özellikle bu süreçte Merînîler'in, mezheb taassubuna kapılmadan herkese serbestlik tanımaları, halkın ekseriyetinin mensup olduğu Mâlikî mezhebini benimsemelerine imkân vermeleri; asıl hedeflerinin ülkede yaşanan gerginlik ve anarşinin çözümü için emniyet ve istikrarı esas alan bir yol izlemek oluşu, onların güçlenmesine ve dinî baskıları dolayısıyla Muvahhidler'e düşman olan tarafların gönüllü olarak Merînîler'e katılmalarına vesile olmuştur.¹⁴⁶

Muhammed b. Abdülhak (Ebû Muarref) (638-642/1240-1244)

Emîr Osman b. Abdülhak'tan sonra kardeşi Muhammed b. Abdülhak emîrliğe getirilmiştir.¹⁴⁷ Sultan Muhammed'in dönemi, Muvahhidler'le yapılan savaşlarla geçmiştir. Muvahhidler daha sonra bu sulhü bozunca 642/1244'te aralarında çıkan savaşta Merînî Sultanı Muhammed öldürülmüş, Merînîler dağlara, Sahrâ'ya ve Tâze'daki Gıyâsa kabilelerinin yanına gitmek zorunda kalmışlardır.¹⁴⁸

Ebû Bekir b. Abdülhak b. Mahyû (Ebû Yahyâ) (642-656/1244-1258)

Emîr Muhammed b. Abdülhak'tan sonra kardeşi Ebû Bekir b. Abdülhak emîr olmuştur. O, Benî Merîn'i tek çatı altında toplayan ilk sultandır. Kendisine yapılan biattan sonra Merînî şeyhlerini toplayıp Mağrib şehirlerini aralarında paylaşmış, her

¹⁴² İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 289. Harekât, *el-Mağrib*, II, 12.

¹⁴³ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 36-37.

¹⁴⁴ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 25.

¹⁴⁵ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 10.

¹⁴⁶ Harîfî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 13; Yiğit, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 160.

¹⁴⁷ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 59.

¹⁴⁸ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 25- 26. Ayrıca bk. Harîfî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 16; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 214-215.

kabileyi bir bölgeye yerleştirerek başlarına birer şeyh tayin etmiştir. Ayrıca bu şeyhlere tu'me vererek onlardan ordu¹⁴⁹ için savaşa hazır atlılarını çoğaltmalarını istemiş, daha sonra ise fetih hareketlerine başlamıştır.¹⁵⁰ Mağrib beldelerinde artan yol kesmeler, şiddet hareketleri halkın Benî Merîn'e biat etmesine sebep olmuştur.¹⁵¹ Bu dönemde tekrar güç kazanmak isteyen Muvahhidler'le mücadele devam etmiştir. Sultan, Fas'a sulh yolu ile girmiş (646/1248) ve burayı kendisine başşehir yapmıştır. Fas ve civarında fitneler durup yol güvenliği sağlanınca sultanın emriyle ticâret, ziraat ve imâr artmış oldu.¹⁵² Yaptığı savaşta Abdülvâdîler'i yenilgiye uğratılmışlardır.¹⁵³ Merînî Sultanı bütün Fâzaz beldelerini ve Muvahhidler'in önemli merkezlerinden olan Selâ ve Ribâtü'l-Feth'i ele geçirmiştir (649/1251).¹⁵⁴ Merînîler, ticârî ve stratejik açıdan önemli kavşakta yer alan ve Mağrib-i Aksâ'daki Sahrâ'nın ortasında bulunan, Mağrib ile Sudân ve Gana ticâretini sağlayacak olan Sicilmâse'yi de sulh yoluyla

¹⁴⁹ Asker konusunda Mağrib ve Endülüs'ü koruma adına aldığı tedbirlerle döneminin hayli ilerisinde olan ve bu konuda Hristiyanlar tarafından taklit edilmeye çalışılan Merînîler, özellikle kullandıkları deri kalkanları, hafif atları, hızlı hareket edebilen binicileriyle İspanyollar tarafından örnek alınmışlar, ordularının bazı birliklerine o tarzı tatbik etmiş ve isimlerine de Zenâtiyyûn'dan hareketle "Zenetes" demişlerdir Bu kelime İspanyolca'da "Jinete"ye dönüşmüş ve hâlen atlı birlikler mânâsında kullanılmaktadır. Bk. Âmir Ahmed Abdullah Hasan, *Devletü Benî Merîn*, s. 218, 223). Düzenli ordu ve özel korumalardan oluşan Merînî ordusu bir kabile yahut bir ırka özel kılınmış değil, aksine çeşitli ırklardan ve milletlerden oluşmakta idi. Orduda Berberî ve Araplar dışındaki askerleri şu şekilde sıralayabiliriz: 1. el-Ğuzz, Eğzâz, (Oğuz Türkleri), ki Murâbit ve Muvahhidler'in de savaşlarda kendilerinden yardım istediği ve o dönemlerde Kuzey Afrika'ya gelmiş Mısırlı Türk gruplardan oluşmakta idi. Cesaretleri ile ünlü olan bu grup askerinin, Ebü'l-Hasan döneminde sayıları yaklaşık bin beş yüz atlı idi. En belirgin özellikleri Mısırlı Memlükler'in âdetlerinden olan, davullarının ve mezmûrlarının (nefesli çalgı) oluşudur. Okçulukta oldukça iyi olan bu askerler, Mısır ve Şam'dan getirilmiş kaliteli kumaşlardan yapılmış, altın işlemeli elbiseler giyerler, başlarına altın veya gümüşten miğferler takarlardı. (Bk. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 79; Menûnî, *Varakât*, s. 99, 105; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 154). 2. el-Visfân: Asılları Sudan olan bu grup, sultan sarayının etrafında yerleştirilmişlerdir. Sürekli dolaştıkları için Ehli'd-devvâr da denilmektedir. Yûsuf b. Ya'kub, bunlar arasına kendi ailesinden birilerini de karıştırmıştır. Değerli elbiseler giyerler, kılıç kuşanırlardı. (Bk. Menûnî, *Varakât*, s. 100, 106). 3. er-Rûmu'l-Kaşâtîyyûn; Merînî ordusundaki Hristiyanlar'dır. Orduya Ya'kub b. Abdülhak döneminde alınmışlar ve "Rabdu'n-Nasârâ" ismi verilmiştir. Ebü'l-Hasan döneminde sayıları dört bin süvariye bulan bu grubun görevi geceleri yeni Fas'taki Merînî sarayının dışını gözetlemek ve savaşlarda sultanın arkasından gelmektir. (Bk. Âmir Ahmed, *Devletü Benî Merîn*, s. 219; Menûnî, *Varakât*, s. 100). Ayrıca Sultan Ebü'l-Hasan dönemindeki askerî törenler, bayram kutlamaları, bayraklar, ordunun düzeni için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 217.

¹⁵⁰ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 26; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 66; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 291; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 102-104; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 11. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 17-18; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 12.

¹⁵¹ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 12.

¹⁵² İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 70-73; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 202-206; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 102-104; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 13. Ayrıca bk. Yiğit, *a.g.e.*, IX, 162.

¹⁵³ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 76; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 206-207.

¹⁵⁴ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 79; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 207-208; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 17-18. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 24-25; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 217.

fethederek (653/1255), aynı bölgedeki Der'a'yı¹⁵⁵ ve diğer güney beldelerini itaat altına almışlardır (655/1257).¹⁵⁶

Yapılan bu fetihlerle birlikte Benî Merîn'in yönetim sahası iyice genişlemiş, böylece Sultan Ebû Bekir, Merînîler'i saltanat mertebesine çıkaranların ilki olarak tanınmış,¹⁵⁷ hatta çevredeki sultanlar da ondan çekinir olmuştur. İsyancıları da kontrol altına alan Sultan, yolların ve şehirlerin emniyetini sağlayarak şehirlerin imârına önem vermiştir.¹⁵⁸ İyi bir at binicisi olan ve bu maharetini savaşlarda sergileyebilen Sultan'a bundan dolayı "Fârisü Zenâte" denilmiştir. Harîrî, Merînîler'in kuruluş aşaması gibi kritik bir dönemde Sultan Ebû Bekir b. Abdülhak gibi bir sultana ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. O izlediği başarılı siyasetle hem çağdaşı olan devletleri zayıflatmaya hem de fetihlerle genişlemeye önem vererek döneminin gücü olma yolunda ilerlemiş,¹⁵⁹ 656/1258 yılında vefat etmiştir.¹⁶⁰

Ömer b. Ebû Bekir b. Abdülhak (Ebû Hafs) (656-658/1258-1259)

Ebû Bekir b. Abdülhak'tan sonra oğlu Ömer b. Ebû Bekir b. Abdülhak emîrliğe gelmiştir. Çıkan karışıklıklar sonrasında amcası Ya'kub, yeğeni Emîr Ömer'i mağlup ederek görevden almış, bir süre Miknâs'da görevlendirmiştir.¹⁶¹

Ya'kub b. Abdülhak (Ebû Yûsuf) (656-685/1258-1286)

Ömer b. Ebû Bekir'in hal'inden sonra 656/1258 yılında künyesi Ebû Yûsuf, lakabı Kâim-Biemrillâh ve'l-Mansûr bîh olan Ya'kub b. Abdülhak'a¹⁶² Zenâte

¹⁵⁵ Der'a: Ortaçağ'da ticâretin istasyonu konumunda olan şehir, Cebelü Deren'de kurulmuş, ticâret kâfilelerinin Sudan'dan Sicilmâse'ye giden yolları üzerinde yer almıştır. Adeta bir ticâret merkezi olan şehir, Yahûdî tüccarların yerleşim yerlerinden biri idi. (Bk. Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 135; Kalkaşendî, *Subh*, V, 171).

¹⁵⁶ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 81- 83; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 296; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 208-209.

¹⁵⁷ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 18-19. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 25-26; Yiğit, *a.g.e.*, IX, 164.

¹⁵⁸ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 81- 83; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 296; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 208-209.

¹⁵⁹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 64-65; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 11-12. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 26.

¹⁶⁰ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 84; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 209; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 102-104. İbn Ebû Zer', bu zaman diliminde, öldürülen Emîrü'l-mü'minîn Abdullah el-Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî ile birlikte beş yüz yirmi sekiz yıllık hânedan olan Abbâsî Devleti'nin sona erdiği bilgisini de vermektedir (Bk. *a.g.e.* s. 84).

¹⁶¹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 26; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 492. Ayrıca bk. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 164.

¹⁶² İbn Ebû Zer', onu Emîrü'l-müslimîn olarak (Bk. *ez-Zehîra* s. 85); İbnü'l-Ahmer ise Emîrü'l-mü'minîn olarak tanımlamaktadır (Bk. *Ravdatü'n-nisrin*, s. 27). Ayrıca bk. İbn Ebû Zer',

kabilesinin desteğiyle biat edilmiştir.¹⁶³ Onun dönemi Merâkeş'in ele geçirilip Muvahhidler'e son verilmesi ve bilâd-ı Mağrib'in büyük çoğunluğunun hakimiyetinden sonra Endülüs'e yapılan dört cihad açısından önemli yere sahiptir. Mağrib'deki Müslümanlar'ın tekrar bir çatı altında toplanabileceği fikri de bu dönem açısından önemlidir.

Sultan Ebû Yûsuf, öncelikle Merînî ailesi içindeki anlaşmazlıkları gidermek için çaba sarfetmiş daha sonra ise yeğeni Ömer ile arasında yaşananları fırsata çevirmek isteyen Abdülvâdîler'le Keldemân bölgesinde karşı karşıya gelerek onları hezimete uğratmıştır. Kendisine Miknâs yönetimi verilen yeğeni Ömer öldürülünce, Sultan'a bu bölgede biat edilmiş ve Merînî toprakları tamamen onun idaresine geçmiştir.¹⁶⁴ Bir diğer yeğeni olan Ya'kub b. Abdullah b. Abdülhak, Muvahhidler'den Selâ ve Ribâtü'l-Feth'i aldıktan sonra isyan etmiş, gücünü artırmak için Hristiyan silah tüccarlarıyla anlaşma yapmıştır. 658/1259'da şehre gelen bu Hristiyanlar, Müslümanlar'ın bayram meşguliyetlerini fırsat bilerek şehre saldırmışlardır. Bunun üzerine Sultan Ebû Yûsuf, Hristiyanlar'ı şehirden çıkarmış ayrıca şehrin batı tarafına sur inşâ edimesinin ve bir de şehre dârüssinâî yapılmasını emretmiştir.¹⁶⁵ Yine o yıl, Muvahhid Sultanı Ömer el-Murtazâ (saltanatı 646-665/1248-1266), Emîrî'l-müslimîn Ebû Yûsuf'a hem hediye hem de sulh isteğini ifade eden bir mektup göndermiş, yapılan anlaşmayla Vâdî Ümmü'r-Rebî' aralarında sınır olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁶ Böylece Muvahhidler'in yönetimi başşehirleri Merâkeş ile Vâdî Ümmü'r-Rebî' arasında kalmıştır.¹⁶⁷ Fakat bir yıl sonra yaşanan anlaşmazlık savaşa sebep olmuş, yapılan savaşta Muvahhid ordusu yenilmiştir.¹⁶⁸

660/1262 yılında Sicilmâse'yi muhasara eden Sultan Ebû Yûsuf, buraya başkan (ekbeş) tayin ederek¹⁶⁹ Merâkeş'e doğru yola çıkmış, muhâsara altına alınan şehirde, Benî Merîn'in karşısına Muvahhid komutanı Ebû Debbûs çıkarılmış, yapılan

---

Enîsü'l-mutrib, s. 297-298; Kalkaşendî, *Subh*, V, 197; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 556-558.

¹⁶³ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 27-28.

¹⁶⁴ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 165; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 219.

¹⁶⁵ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 301; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 21-22. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 29-30; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 166.

¹⁶⁶ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 302.

¹⁶⁷ Ceran, *Fas Tarihi*, 218.

¹⁶⁸ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 95-96; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 302- 303. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 31.

¹⁶⁹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 97.

savaşta Sultan Ebû Yûsuf'un oğlu Emîr Abdullah öldürülünce Fas'a geri dönmüştür (661/1263).¹⁷⁰

662/1264 yılında Hristiyanlar'ın Endülüs'teki Müslüman şehirlerine saldırması üzerine Gırnâta¹⁷¹ Benî Ahmer Sultanı Yûsufü'l-Evvel (Muhammed b. Yûsuf b. el-Ahmer el-Gâlib-Billâh) (saltanatı 629-671/1232-1272), Merînîler'den askerî¹⁷² yardım talep etmiştir. Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf, sayıları üç bini bulan mücahidi Allah rızasını kazanmak için Endülüs'e gitmeye teşvik etmiştir. Ayrıca bu cihad için fakîh ve edîb Mâlik İbnü'l-Murahhal'ın¹⁷³ Merînîler ve diğer Müslümanlar'a hitâben, Endülüs'te önceden cihad eden ve zafere ulaşanlara yazdığı kasîdesi Fas'ta Karaviyyûn Câmii'nde Cuma namazından sonra okunmuştur.¹⁷⁴ 663/1265 yılında yine Hristiyan Kastilya¹⁷⁵ Kralı X. Alfonso (krallığı 1252-1284), Endülüs şehirlerine saldırılar düzenleyince çok zor günler yaşamaya başlayan Müslümanlar'ın çığılıklarını duyurmak için Fakîh Ebû'l-Kâsım el-Azefî (ö. 776/1374), cihada çağırın risâlesini Mağrib beldelerine göndermiş, gönderilen bu risâle halka okunmuştur.¹⁷⁶ 664/1263 yılında Kral Alfonso tekrar Gırnâta'ya saldırınca buradaki Müslümanlar'dan Mağrib'e göç edip Tanca ve civarına yerleşenler olmuştur.¹⁷⁷

¹⁷⁰ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 303.

¹⁷¹ Gırnâta (Granada): Endülüs'te en uzun süre İslâm hâkimiyetinde kalan ve Ziriler'le Nasrîler'e başkentlik yapmış olan şehirdir. 1280 ve 1281 yıllarında Kastilya krallığının saldırısından, Merînîler'in gönderdiği yardım sayesinde kurtulmuştur. (Bk. Mehmet Özdemir, "Gırnâta", *DİA*, XIV, 51-53) Merînîler dönemi Gırnâtası için. bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 227-238; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâiyye fî Gırnâta fî asri Devleti Beni'l-Ahmer (635-897/1238-1492)*, s. 95 vd.

¹⁷² Gırnâta'da hüküm süren Benî Ahmer Devleti Sultanı Yûsufü'l-Evvel'in Merînî Sultanı Ebû Yûsuf'tan, Hristiyanlar'a karşı yardım talep ettiği mektubunda, Merînî sultanının ordusundan canlarını Cennet karşılığı satan Allah'ın ordusu şeklinde bahsetmektedir. (Bk. Şebâne, *Yûsufü'l-Evvel*, s. 28).

¹⁷³ İbnü'l-Murahhal (ö. 699/1300), aslen Mağribli olup Berberî Masmûde kabilesindedir. Endülüs'te doğmuş, ilim tahsil etmiş ve Endülüslü şair ve edîb olarak tanınmıştır. Merînîler Devleti'nde, Ebû Yûsuf'un özel kâtibi olarak çalışmıştır. (Bk. Mehmet Sami Benli, "İbnü'l-Murahhal", *DİA*, XXI, 140-141).

¹⁷⁴ Kasîde için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 98-100.

¹⁷⁵ Kastilya: İspanya'da tarihî bir bölge ve burada kurulan krallık. Küçük bir kontlukta güçlü bir krallık hâline gelmiş, İspanya'nın Müslümanlar'dan geri alınmasını amaçlayan "reconquista" hareketi içinde önemli yer tutmuştur. Arap düşmanlıkları yanında, Kastilya Kralları Endülüs kültür ve sanatının en büyük hayranları idi. Ayrıntılı bilgi için bk. Thomas B. Irving, "Kastilya", *DİA*, XXV, 1-2.

¹⁷⁶ Ebû'l-Kâsım el-Azefî'nin Endülüs'e yardım daveti içeren mektubu için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 102-108.

¹⁷⁷ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 110.

665/1267 yılında Gırnâta Emîri, Gırnâta'ya saldıran Kral Alfonso'ya Endülüs şehirlerinin bir kısmını verince, Müslümanlar zor günler yaşamaya başlamışlardır.¹⁷⁸

663/1265 yılında Emîrî'l-müslimîn Ebû Yûsuf, Fas'tan çıkarak Ebû Debbûs ile savaşmak üzere Merâkeş'e gitmiştir. Muvahhid Sultanı Murtazâ ile arası açılan Ebû Debbûs, Merînîler'e sığınmış, Merâkeş'i aralarında paylaşmışlar, fakat Muvahhid Sultanı öldürülünce kendisini Muvahhid hükümdarı ilan etmiştir. Bunun üzerine Merâkeş'i kuşatan Sultan Ebû Yûsuf'tan tekrar anlaşma isteyen Ebû Debbûs önceki anlaşmaları tekrar yenilediğini bildirmiştir.¹⁷⁹ Fakat yine sözünde durmayan Ebû Debbûs, bu sefer de Abdülvâdî Sultanı Yağmurasan b. Zeyyân ile Merînîler'e karşı birleşmiştir.¹⁸⁰ 666/1267 yılında Emîrî'l-müslimîn Ebû Yûsuf, Yağmurasan b. Zeyyân ile Vâdî Telâğ'da savaşmak için Fas'tan yola çıkmıştır.¹⁸¹ Yapılan bu büyük savaşta Benî Merîn, Benî Abdülvâdî'ye karşı zafer elde ettiği gibi onunla birleşen Ebû Debbûs da öldürülmüş, 668/1269 yılında Merâkeş'e giren Merînîler, Muvahhidler Devleti'ne son vermiştir.¹⁸² Sûs ve çevresi ele geçirilmiş, oradaki kabileler ve Oğuzlar da dâhil askerler Benî Merîn'e katılmıştır. 669/1271 yılında ise daha çok muhalif Arap kabilelerin bulunduğu Der'a ve çevresinde hakimiyet sağlanmış ve isyanlar bastırılmıştır.¹⁸³

669/1271 yılında Sultan Ebû Yûsuf, Yağmurasan b. Zeyyân ile savaş yapmak üzere Tilimsân'a doğru yola çıkmış, fakat bu sırada Gırnâta Emîri Yûsuf İbnü'l-Ahmer, Emîrî'l-müslimîn Ebû Yûsuf'tan yardım istemiş, Yağmurasan'la barış yapmak ve Endülüs'e yardım etmek için Hristiyanlar'a karşı birlik olma talebinde bulunmuş, fakat olumlu cevap alamayınca aralarında savaş başlamıştır. Yapılan savaşta Yağmurasan yenilmiş, Abdülvâdîler'in başşehri Tilimsân kuşatılmış, fakat bazı kabile isyanlarından çekinilerek muhasara kaldırılmış ve Fas'a geri dönmüştür.¹⁸⁴ 672/1273 yılında Muvahhidler'in donanmalarının ve savaş malzemelerinin bulunduğu, ayrıca Endülüs'e geçiş için bir durak olan büyük ve en

¹⁷⁸ Faslı fakîh Ebû Muhammed Sâlih b. Şerîf er-Rundî (ö. 747/1346) ise yazdığı kasîdeyle Merînîler'den ve diğer Müslümanlar'dan yardım isteğinde bulunmuştur. Kasîde için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 112-114.

¹⁷⁹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 110-111; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 220.

¹⁸⁰ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 112.

¹⁸¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 115; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 305.

¹⁸² İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 116-121; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 307; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 211-216; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 24-26; Harekât, *el-Mağrib*, II, 15.

¹⁸³ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 307; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 37-38.

¹⁸⁴ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 126, 130-131; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 309- 310; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 39-40. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 222.

önemli şehirlerinden olan Tanca ve çevresi ele geçirilmiştir. Yine el-Azefî yönetiminde olan Sebte’de hakimiyet sağlanmıştır. Bu bölgedeki fetihler Endülüs’e geçiş güzergâhı olduğu için ayrı bir öneme sahiptir.¹⁸⁵ 673/1274-75 yılında Emîrû’l-müslimîn Ebû Yûsuf, Yağmurasan b. Zeyyân ve bazı Arap kabilelerin elinde bulunan Sicilmâse ve Sahrâ’ya kadar olan bölgeleri zaptetmiştir. Mancınıklar, barut ve çeşitli savaş âletleri¹⁸⁶ kullanılarak gerçekleştirilen bu zaferler, Merînîler için Mağrib-i Aksâ hâkimiyetinin tamamlandığını göstermesi açısından önemlidir.¹⁸⁷

Merînîler idareleri için başşehir olarak Fas’ı seçmişler ve şehrin her açıdan gelişimini devam ettirmişlerdir. Fakat Sultan Ebû Yûsuf, Endülüs’ten döndükten sonra 674/1275 yılında yanında meşhur mühendis ve inşaatçılarla birlikte yola çıkmış, Fas şehrinin yanında başşehir olarak Fâsü’l-cedîde diye anılan el-Medînetü’l-beyzâ’yı inşâ ettirmiştir. Endülüs’ten getirdiği esirleri inşaatlarında çalıştırarak surlar, yollar, taşköprüler, saray, büyük bir câmi, hamam, kapılar yaptırarak şehri imâr etmiştir. Vezirlerine ve Benî Merîn şeyhlerine de saraylar, evler yaptırmalarını, şehre Aynü Umeyr diye bilinen tatlı sudan getirtmelerini emretmiştir.¹⁸⁸ İsmail Yiğit, Sultan Ebû Yûsuf’un başşehir edindiği Fâsü’l-kadîme’nin yeterli idarî birimlerin kurulmasına uygun olmadığını gördüğü için devlet işlerinin hacmini genişletmek adına böyle bir girişimde bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁹

Endülüs Cihadları¹⁹⁰

Mağrib’deki zaferler ve sonrasında gerçekleştirilen imâr faaliyetlerinin ardından Sultan Ebû Yûsuf, Mağrib’de hüküm süren dönemin diğer devletlerinden farklı olarak bütün gücünü ve hedefini Endülüs’e yöneltmiştir. Çünkü hem Murâbitlar

¹⁸⁵ İbn Ebû Zer’, *ez-Zehîra*, s. 136-137; a.mlf., *Enîsü’l-mutrib*, s. 311-312; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 219-221; İbnü’l-Kādî, *Cezvetü’l-iktibâs*, II, 556- 558; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 34-35. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 40; Harekât, *el-Mağrib*, II, 18.

¹⁸⁶ Merînî ordusunun savaşlarda kullandığı silahlar arasında, kale ve surlara ateş atan bir âlet olan el-enfâz, kavsü’z-ziyâr adlı ok atan mancınık (bk. Menûnî, *Varakât*, s. 113-114), ok, yay, kılıç, el-mi’vâl (kazma, yıkıcı âlet), mancınık, nefî, ed-debbâbât (sivri uçlu âlet), fe’sün (balta), musaffâh (zırh), el-kînâ’ (silah, maske) en çok revaçta olanlar idi. (Bk. Âmir Ahmed, *Devletü Benî Merîn*, s. 221.)

¹⁸⁷ İbn Ebû Zer’, *ez-Zehîra*, s. 138-139; a.mlf., *Enîsü’l-mutrib*, s. 312; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 221-223; İbnü’l-Kādî, *Cezvetü’l-iktibâs*, II, 556-558; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 36. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 41.

¹⁸⁸ İbnü’l-Ahmer, *Ravdatü’n-nisrin*, s. 27- 30; İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s. 322; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 229-231; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 44.

¹⁸⁹ Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 41-42. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 170.

¹⁹⁰ Emîrû’l-müslimîn Ebû Yûsuf’un Endülüs’teki gazve ve fetihlerinin ayrıntısı için bk. İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s. 300-374.

ve Muvahhidler sonrası Endülüs'teki cihad faaliyetlerini sürdürmeyi kendilerine görev addetmişler¹⁹¹ hem de bu yıl içerisinde Gırnâta Hükümdarı II. Muhammed el-Fakîh'den (saltanatı 671-701/1272-1302), Hristiyan saldırılarına karşı Endülüs halkının ölüm ve esir olma korkularını bildiren yardım talebi mektupları¹⁹² ulaşmıştır. Sultan mektubu alır almaz Endülüs'e cevap mektubu yazmış ve kendi halkını bu konuda yani Endülüs'e cihad konusunda azimli olmaya teşvik etmiştir.¹⁹³ Emîrî'l-müslimîn Ebû Yûsuf, Gırnâta emîrinden, Merînî ordusunun yerleşmesi için Endülüs'te bulunan Tarîf, Runde ve Ceziretülhadrâ'nın kendilerine tahsis edilmesini istemiştir.¹⁹⁴ İslâm'ı yüceltmek için çok azimli ve gayretli olan Merînî Sultanı¹⁹⁵ 674/1275 yılındaki Endülüs'e ilk cihad yolculuğu için hazırlıklıkları tamamlamış, Tanca'ya geldiğinde Sebte Emîri el-Azefî'ye haber göndererek müşriklerle cihad için gemiler¹⁹⁶ hazırlamasını emretmiştir. Oğlu Ebû Zeyyân'ı beş yüz askerin başında bu cihad için keşif amaçlı öncü kuvvet olarak Endülüs'e göndermiştir.¹⁹⁷ Bu arada Emîrî'l-müslimîn'in torunu Tâşfin'i Tilimsân emîri olan Yağmurasan b. Zeyyân'a barış talebi ve Hristiyanlar'a karşı Müslümanlar'ın yanında bulunmanın gerekliliğini bildirmesi için göndermiştir. Yağmurasan b. Zeyyân sulhü kabul etmiş ve aralarında var olan önceki düşmanlık duyguları, yerini İslâm kardeşliğine bırakmıştır. Endülüs

¹⁹¹ Harîfî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 43; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 170-171.

¹⁹² Mektuplardan birisi için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 140-141.

¹⁹³ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 141-143. Emîrî'l-müslimîn Ya'kub'un Endülüs'e cevap mektubu için bk. s. 142-143. Ayrıca bk. Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 51-53.

¹⁹⁴ İbn Haldûn, *el-Iber*, VII, 227. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 224; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 54.

¹⁹⁵ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 556- 558.

¹⁹⁶ Merînî donanması, Mağrib'in liman şehirleri olan Sebte, Selâ, Tanca, Ânfa ve Bâdîs'te yer almaktaydı. (Bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 117.) Merînîler Endülüs'e cihâda giderken oradaki limanlardan da faydalanıyorlardı. Her limanda donanma işleriyle ilgilenen bir kâid vardı. Bunların üstünde ise el-mülend adlı komutan bulunmakta idi. (Bk. Selâvî, *el-İstiksâ*, III-52,135). İlk Merînî donanmasını Selâ'da Endülüslü mühendise inşa ettiren Ebû Yûsuf'tur. (Bk. Menûnî, *Varakât*, s. 107.) Merînî donanmasında bulunan gemiler arasında ise şunlar yer almaktaydı:

el-Karkûra (Karakura): Günümüzde "el-nekalât" diye isimlendirilen (Bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 163) bu gemi, donanmaya erzak ve çeşitli parçalar taşıyan (Bk. Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 188) büyük gemilerdendir. İspanya'da ise "karaka" denilen bu gemi, genellikle üç katlı olup, fırtınalı günlerde denize açılacak güçte idi. (Bk. Menûnî, *Varakât*, s. 110.)

eş-Şînî (Şevânî): Yüz kürek uzunluğunda bir gemi olup, düşman saldırılarına karşı burçları ve kaleleri mevcuttur. Yaklaşık yüz elli kişi alabilen bu savaş gemisi savaşçıları taşımaktadır. (Bk. Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 160.)

eş-Şabtî (eş-Şaytî): Seksen kürekle yol alan, limanlarda keşif yapan gözlemci bir gemi olup gemi kaptanlarına haberler getirirdi. (Bk. Menûnî, *Varakât*, s. 111.)

et-Tarîde (Tard): Küçük olduğu için hızlı hareket edebilen, kapakları olan ve daha çok savaşlara at taşımak için kullanılan, yaklaşık kırk at taşıyabilen gemilerdir. (Bk. Menûnî, *Varakât*, s. 111.)

¹⁹⁷ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 143-146; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 313; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 38. Ayrıca bk. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 171; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 54.

için, İslâm için, îlâ-yı kelimetullâh için, bütün düşmanlıklar ve hırslar bir kenara bırakılarak o topraklara gidilmiştir. Sebte'de hazırlanan yirmi savaş gemisi ve çok sayıda Mağribli askerle¹⁹⁸ yola çıkmışlar, Endülüs sahil şehri Tarîf'e yanlarında Abdülvâdî Sultanı Ebû Zeyyân olmak üzere geçmişlerdir. Emîrû'l-müslimîn Endülüs'e geçince öncelikle aralarında çatışma olan İbnü'l-Ahmer, Benî Eşkilüle reisleri ve askerleriyle buluşmuştur.¹⁹⁹

Böylece Mağribli ve Endülüslü Müslümanlar'ın hepsi îlâ-yı kelimetullâh etrafında küslüklerini bir kenara bırakmış ve birleşmişlerdir. Çünkü Endülüslüler'in üzerinde 609/1212 yılında Muvahhid Sultanı Muhammed en-Nâsır-Lidînillah (saltanatı 595-610/1199-1213) ile Hristiyanlar arasında yapılmış ve yenilgi ile sonuçlanmış olan İkab Savaşı'nın korkusu da vardı. Bu şekilde korku ve ümidin hâkim olduğu bir ortamda Emîrû'l-müslimîn Kur'ân ve Sünnet'e uyararak Merînîler, Arap kabileleri, Endülüslülerin büyükleri ve şeyhleriyle görüşmelerde bulunmuştur. İstişarenin ardından namaz kılınmış, Merînî Sultanı Hz.Peygamber'in Bedir'de ashâbı için yaptığı duâyı²⁰⁰ ve ardından da onları cesaretlendirici konuşmasını yapmıştır.²⁰¹

Hristiyan Kastilya komutanı Don Nuno Gonzales de Lara ile tam bir cihad ruhuyla yapılan bu savaş Müslümanlar'ın zaferiyle sonuçlanmıştır. Don Nuno'nun da öldürüldüğü ve Don Nuno Zaferi yahut Kurtuba (Cordoba) yakınlarında olması

¹⁹⁸ Emîrû'l-müslimîn Ebû Yûsuf döneminde, Şeyhü'l-guzâtlik (ceşü'l-guzâtlik) diye bir askerî kurum oluşmasına sebep olan Mağribli askerler, Gırnâta Benî Ahmer Devleti için oldukça önemlidir. Merînîler döneminde Endülüs ordusuna katılan bu Mağribli askerler Kuzey Afrikalı Merînî, Zeyyânî, Ticânî, Acise, Mağravî kabilelerinden oluşan Berberî ve Arap asıllı askerler idi. Gırnâta Benî Ahmer Sultanı Muhammed el-Fakîh döneminde yardım için gidip o orduda kalıcı olan askerlerdir. Bu askerlerin 702/1303 yılında yedi ila on bin arasında olan sayıları, 776/1375 yılında on dört bin civarında olmuştur. Mağribli askerlerin savaş düzeni, tarzları, donanımları, hafif silahlarla teçhiz edildikleri için uzak yerlere bile rahatça gidip düşmanın etrafını hızlıca çevirebiliyor ve kendilerinden çok olan düşmanı mağlup edebiliyorlardı. Endülüs ordusunda bulunan mağribli askerlerin bir kısmı kalıcı bir kısmı geçici idi. Kalıcı olanların oradaki hukûkî durumları belirlenmiş olup onlarla ilgilenecek olan şeyhü'l-guzâtlik adlı askerî kurum kurulmuştur. Başına da Mağrib kökenli ve kraliyet ailesine mensup ve Merînî ailesine yakınlıklarıyla tanınan Beni'l-Alâ soyundan gelen ordu komutanları getirilmiştir. Genelde Gırnâta'nın yükselişinde rolleri büyük olan bu kurum bazen de görev sınırını ihlal edip devlet işlerine müdahaleye de kalkışmışlardır. Sultanlar bu konuda Merînî sultanlarından yardım dahi istemişlerdir. Beni'l-Alâ ailesinden sonra Merînîler'e yakınlığıyla bilinen diğer bir aile olan Ebû Zekerîya Yahyâ b. Ömer b. Rahnû getirilmiştir. Bu kurum 776/1375 tarihinde kaldırılarak ordudaki Mağribli askerler doğrudan Gırnâta Benî Ahmer Sultanı Muhammed b. Yûsuf el-Ganî-Billâh'a bağlanmışlardır. Bk. Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 209-212; Makkarî, *Nefh*, I, 452-454.

¹⁹⁹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 143-146; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 314-316. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 44.

²⁰⁰ Duâ metni için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 149; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 317.

²⁰¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 151-152; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 55. Mektubun metni için bk. *ez-Zehîra*, s. 152-156.

dolayısıyla İstece (Ècija) Zaferi (674/1275) olarak anılan bu savaş sonrası Cezîretülhadrâ'ya sayılamayacak kadar çok ganimet ve yedi bin sekiz yüz otuz esirle birlikte dönülmüştür. Zafer sonrası sadakalar verilmiş, kutlamalar yapılmıştır. Zafer sadece Endülüs'te değil Fas ve Merâkeş'te de minârelerden halka duyurulmuştur.²⁰² Emîrû'l-müslimîn Ebû Yûsuf, bizzat katıldığı ve beş ay süren, sonucuyla Endülüslü Müslümanlar'ı heyecanlandıran Don Nuno gazvesinin zaferle sonuçlandığını yazan, Allah'a şükrünü ifade eden mektubunun hemen her yere gönderilmesini ve minberlerde okunmasını istemiştir. Ayrıca Ebû'l-Kâsım el-Azefî de Mağrib fakîhlerine ve sâlihlerine bu fethi açıklayan bir mektup göndermiştir.²⁰³

Müslümanlar'ın Endülüs'teki varlıklarının devamı için çok önemli olan bu zaferden iki yıl sonra 676/1277 yılında Emîrû'l-müslimîn Ebû Yûsuf, ikinci cihad için tekrar Endülüs'e geçmeye karar vermiştir. Kastilya Kralı X. Alfonso ile yapılan savaşta yine Müslümanlar kazanmış ve çok sayıda ganimet ve esirle Cezîretülhadrâ'ya dönülmüştür. Şehrin hemen yakınına Mağrib'den gelen Benî Merîn ordusunun karargâhı olarak Binye şehri inşâ edilmiş, birkaç ay sonra Benî Merîn, Gırnâta Emîri II. Muhammed el-Fakîh ile birlikte Kurtuba üzerine gitmiştir. Hristiyanlar'ın sulh istemesi üzerine onlardan biat alınmış, ganimetler Endülüs'te Gırnâta hükümdarına bırakılarak 677/1278 yılında Mağrib'e geri dönülmüştür.²⁰⁴

681/1282 yılında Endülüs'e üçüncü kez geçilmesine sebep ise bir önceki Endülüs seferi sonucu Eşkîlûle ailesinden Malaka valisinin, Malaka ve Garbiyye'yi o günlerde Cezîretülhadrâ'da bulunan Sultan Ebû Yûsuf'a bırakması ve bu durumdan rahatsız olan hatta Merînîler'in Gırnâta'yı ele geçirmesinden şüphelenen²⁰⁵ Gırnâta emîrinin Kastilya Kralı ve Abdülvâdî Sultanı ile ittifak kurarak Ebû Yûsuf'un Endülüs'e geçişini engelleme girişimidir. Ayrıca oğlu IV. Sancho'ya (krallığı 1284-1295) tahtını kaptıran Kastilya Kralı X. Alfonso'nun Merînî sultanından yardım talebi diğer bir sebep olmuştur. Mağrib'den Cezîretülhadrâ'ya geçen Emîrû'l-müslimîn, orada X. Alfonso'yu kabul etmiş, o da Sultan'ın elini öperek tacını ona takdim

²⁰² İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 228-229; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 148-152; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 318-319. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 45-46; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 55.

²⁰³ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 151-152. Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 55. Mektubun metni için bk. *ez-Zehîra*, s. 152-156.

²⁰⁴ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 321-327; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 231-232; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 41-42. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 46-47; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 225-226; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 56 vd.

²⁰⁵ Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 56-57.

etmiştir. Emîrû'l-müslimîn ve Kral birlikte, Kurtuba, Tuleytule (Toledo) ve Mecrât (Madrid) civarında savaşlar yapmışlar, Kastilya topraklarına gazveler düzenleyip ganimetlerle Cezîretülhadrâ'ya geri dönmüşlerdir. Emîrû'l-müslimîn Ebû Yûsuf'un gayretleriyle X. Alfonso'ya karşı oğlu Sancho'yu destekleyen Gırnâta Emîri ile Emîrû'l-müslimîn arasındaki mesele çözülmüş ve Sultan aynı yıl Mağrib'e dönmüştür.²⁰⁶

Bu dönemde yapılan Endülüs seferlerinin askerî bakımından en güçlüsü 684/1285 yılında gerçekleştirilen dördüncü Endülüs seferidir. Gırnâta birlikleri ve donanmalarının da katıldığı bu seferlerde İşbîliye (Sevilla) ve diğer pek çok şehre girilmiştir. Bu sırada zor duruma düşen IV. Sancho barış istemek zorunda kalmıştır. Vâdfü Leke (Guadate, Guadalbeca) yakınlarındaki Aynü's-Sahrâ kalesinde imzalanan barış anlaşması ile Kastilya ve Leon Kralları'nın Müslüman tüccarlara ülkesinde her türlü serbestliği sağlaması, bazı vergileri kaldırması, Müslüman sultanların aralarına girmemeleri, onlardan herhangi biriyle savaşmaması gibi şartlar kabul edilmiştir. Ayrıca Merînî kütüphaneleri ve ilim hayatı için oldukça değerli olacak olan bir konuda başarı elde edilmiş, Emîrû'l-müslimîn, Hristiyanlar'ın eline geçmiş olan ve on üç yük olduğu ifade edilen Arapça kitapları²⁰⁷ oradan alıp Fas'ta kendi kütüphanesine koydurmuştur. Dört defa cihad için geçtiği Endülüs'e son gidişinde Cezîretülhadrâ'da vefat eden Emîrû'l-müslimîn Mağrib'e getirilerek Selâ şehrine yakın olan Şâle'ye defnedilmiştir (685/1286).²⁰⁸

Sultan Ebû Yûsuf, Merînîler'in "emîrû'l-müslimîn"²⁰⁹ diye çağrılan ilk sultanı olmuş;²¹⁰ Muvahhidler'in başşehri Merâkeş'i alarak yönetimlerine son veren sultan için Mağrib'de Sûs beldelerinden Bahrû'r-Rîf'e kadar her yerde ve Endülüs'ün

²⁰⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 237-242; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 55-58. Ayrıca bk. Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 48-49; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 226; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 58-60.

²⁰⁷ Selâvî, bu kitaplar arasında Kur'ân-ı Kerîm'lerin, tefsirlerin -ki aralarında İbn Atıyye ve Sa'lebî tefsirleri de bulunmaktadır-, hadîs kitapları ve şerhlerinin, tezhib kitaplarının, usûl ve fûrû' kitaplarının, Arap dili ve edebiyat kitaplarının olduğunu ifade etmektedir. (Bk. Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 64).

²⁰⁸ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 27-28; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 244-249; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 556- 558; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 58-65. Ayrıca bk. Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 49-51; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 227.

²⁰⁹ Merînî sultanları 668/1269'dan itibaren kendileri için "emîr" lakabını kullanmışlardır. Muvahhidler'in aksine farklı bir yönetim düzeni getirmeye çalışan Merînîler, halka dîni hürriyet vermeyi amaçlamışlardır. Ayrıca onlar için "sultan", "emîrû'l-müslimîn", "emîrû'l-mü'minîn" lakabları da kullanılmıştır. Fakat Ebû İnân el-Merînî dışında "halîfe" lakabını kullanan olmamıştır. Bk. Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 260.

²¹⁰ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 90-91, 96; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 299.

çoğu şehrindeki minberlerde hutbe okunmuştur. Oğlu Abdülvâhid'i veliaht²¹¹ olarak tayin edip Benî Merîn'den biat alarak Merînîler Devleti'nde veliahtlık sistemini başlatmıştır.²¹²

Gerek kendi kurduğu şehirlerde gerekse diğer şehirlerde câmiler, minâreler, saraylar, hamamlar, çarşılar yaptırmış, medreselere su getirtmeyi ihmâl etmemiş; talebenin ve kârielerin kalmaları için onlara rütbelerine göre Beytü'l-Mâl'deki Yahûdî cizyelerinden ücret (maaş) tahsis etmiştir.²¹³ Şiir konusunda da mâhir olan Sultan, komşu devlet sultanlarına yazdığı mektuplara şiirlerini de ilave ederdi.²¹⁴ Onun yaptırdığı Medresetü's-Saffârîn, Merînî sultanlarının yaptırdığı ilk medresedir. Bakır eşyaların satıldığı çarşıya yakın inşâ edildiği için bu ismi alan medresenin inşâsı bitince müderrisler tayin edilmiş, talebesine nafaka temin edilmiş, kütüphanesi Endülüs'ten getirilen kitaplarla doldurulmuştur.²¹⁵

Yetimlere karşı iyi muamele yapılmasına son derece özen gösteren Sultan, onların sünnet edilmesini, giydirilmelerini ve özel günlerde hediyeler verilmesini emretmiştir. Özellikle çöl ve açık arazilerde zâviyeler yaptırtıp onlar için vakıflar ihdâs etmiştir. Rûm askerlerini Fas'tan çıkarıp halkı onların eziyetinden kurtarmak için şehrin dışında bir yere yerleştirip başlarına da âmil görevlendirmiştir.²¹⁶ İbn Ebû Zer', Ebû Yûsuf'un, İslâm'ın koruyuculuğu ve ehl-i küfre karşı savaşmak hususunda çok önemli işler yaptığını ifade etmekte, bir tarihçiden yaptığı nakilde, Sultan'ın döneminde özellikle 658/1259 yılı itibariyle Mağrib'de bolluk ve bereket yaşandığını, halkın mutlu olduğunu, tarım ve ticâretin geliştiğini anlatmaktadır.²¹⁷

²¹¹ Merînîler, yönetimlerinin kendi kabileleri içinde kalmasını istediklerinden yönetimde "veliahtlık" oldukça önemli idi. (Bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 262). Veliahtlar, sultanların gönderdiği ve bazen Mağrib bazen de Endülüs'te gerçekleşen savaflara katılmak durumunda idiler. (Bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 143-146; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 313; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 38.)

²¹² İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 122, 135; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 307-308. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 38.

²¹³ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 162-163; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 27-28. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 28.

²¹⁴ İbn Şakrûn Rıdvân, "Şi'rü's-selâtîn ve'l-ümerâi'l-Merîniyyîn", *el-Menâhil* (Rabat 1407/1986), sy. 35, y. 23, s. 222.

²¹⁵ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 64-65; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 324.

²¹⁶ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 90-91, 96.

²¹⁷ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 90-91, 94-95. Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf'un güzel şîretini öven ercûze (kasîde) sahibi Abdülaziz el-Melzûzî'nin şiiri için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 92-93; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 300-301.

B. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN YÜKSELİŞ DÖNEMİ (685-731/1286-1331)

Yûsuf b. Ya'kub en-Nâsır (Ebû Ya'kub) (685-706/1286-1306)

Künyesi Ebû Ya'kub olup kendisine 685/1286 yılında biat edilmiştir.²¹⁸ Merînîler Devleti'nin kendisiyle yükselmeye başladığı Ebû Yakub'a Cezîretülhadrâ'da biat edildikten sonra Mağrib'e dönmeden önce Endülüs topraklarıyla ilgili tedbirlerin alınmasını emretmiş, Gırnâta Sultanı II. Muhammed'le görüşüp Cezîretülhadrâ, Runde, Tarîf ve Vâdî Âş dışında Endülüs'te Merînî hâkimiyeti altındaki toprakları ona bırakmıştır. Sonra da Kastilya Kralı IV. Sancho'nun elçilerini kabul ederek Kralın, daha önce Ebû Yûsuf'la yaptığı barış anlaşmasının uzatılması teklifini kabul ettiğini bildirmiştir. Endülüs'teki istikrarı sağlayıp kardeşi Ebû Atıyye'yi Cezîretülhadrâ'ya vali olarak tayin etmiştir. Ondakı takvalı olmasını, meseleleri suhûletle çözmesini, fitneleri ortadan kaldırmasını isteyerek ve ayrıca Merînî ve Arap kabilelerinden oluşan üç bin civarında askeri oraya bırakarak Fas'a dönmüştür.²¹⁹ Fas'taki biattan sonra mallarını Merînî, Arap ve Endülüslü kabilelere, Oğuzlar'a ve diğer askerlere dağıtmış; fukahâyâ, âlimlere hediyeler sunmuş, fakirlere sadakalar vermiş, bütün beldelerdeki hapishaneleri boşalttırmıştır. Fıtır sadakasının devlet eliyle toplanması mecburiyetini kaldırmış, halka ağır gelen bazı vergileri ilgâ etmiş, yol emniyetinin sağlanmasını emretmiştir.²²⁰

Ebû Ya'kub 686/1287 yılında başlayan ve daha çok Benî Merîn mensuplarının çıkardığı isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Öncelikle taht iddiasında bulunan amcaoğlu İdrîs b. Abdülhakk'ın oğullarının isyanını bertaraf etmiş, daha sonra ise Merâkeş'e vali olarak gönderdiği oğlu Ebû Âmir'in isyanını bastırarak onu sürgüne göndermiştir. Benî Merîn'in Vattâsî kolundan gelen vezir Ömer b. Yahyâ isyanıyla oldukça uzun süre mücadele etmiştir.²²¹ Bunların yanısıra isyan eden çeşitli Arap kabileleri özellikle Der'a ve güneyinde yol kesiciliği vs.

²¹⁸ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 30-31; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 547-549.

²¹⁹ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 376-408; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 66-67. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 81-82; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 228-229.

²²⁰ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 374-375; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 249; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 547-549.

²²¹ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 67. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 83; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 229.

yapmaya başlamışlardır. Emîrû'l-müslimîn 686/1287 yılında onların üzerine sefer düzenlemiş ve bu kabile liderlerinin çoğu öldürülerek bir kısmı cezalandırılmıştır.²²²

Sultan Ebû Ya'kub daha sonra Endülüs için sefer hazırlıklarına başlamıştır. Kendisine biat edildikten sonra oradaki istikrarı sağlayıp Mağrib'e geçerken Eşkilüle reisi İshak'tan, Vâdîü Âş bölgesini Benî Ahmer Sultanı'na bırakıp Mağrib'e gelmesini istemişti. Çünkü Eşkilüle ve Benî Ahmer arasındaki en küçük meseleden faydalanmayı isteyen Kastilya Kralı IV. Sancho, Merîniler'le yaptığı sulhü bozmuş ve bazı şehirlere saldırmaya başlamıştı.²²³ 691/1291 yılında cihad için Endülüs'e gitmek üzere yola çıkan sultan ve ordusu,²²⁴ Cebelitârik Boğazı'nda²²⁵ Bahrü'z-Zükak'ta üzerlerine gelen Kastilya ordusuna mağlup olmuştur. Bu yenilgi sonrasında daha güçlü bir donanmayla tekrar Endülüs'e geçmiş, Şerîş (Jerez, Xerez) ve İşbîliyye üzerine gazveler yapmış, fakat ağır kış şartları dolayısıyla tekrar Mağrib'e dönmüştür.

Bu dönemde yaşanan bir olay Endülüs'ün Müslümanlar'ın elinden alınmasının adımlarından biri olmuştur. Şöyle ki Kastilya Kralı IV. Sancho, Merîniler'in Endülüs'ten atılması düşüncesiyle Gırnâta Sultanı II. Muhammed ile Tarîf şehrinin Gırnâta Sultanı'na verilmesi, altı kalenin ise Sancho'nun olması şartı ile ittifak kurmuşlardır. Gırnâta askerinin de desteğiyle Tarîf'e saldırıp istila eden Sancho, ittifakı hiçe sayıp hem Tarîf'i hem de altı kaleyi kendisine mâl etmiştir. Müslümanlar'a ait şehir ve kalelerin Hristiyanlar'ın eline geçmesi sonucunda hatasının büyüklüğünü anlayan Gırnâta Emîri, 692/1292 yılında Emîrû'l-müslimîn Ebû Ya'kub ile tekrar anlaşabilmek için önce değerli hediyelerle birlikte -ki bu hediyeler arasında Hz. Osman'ın istinsâh ettirip dört bölgeye gönderdiği ve Mağrib'e

²²² Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 67. Ayrıca bk. Harîrî, s. 86; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 176; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 229.

²²³ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 242, vd.; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 68- 77. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 229-230.

²²⁴ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 408-409.

²²⁵ Cebelitârik (Cebelü'l-Feth): İspanya'nın güneyinde Cebelü Târik dağının eteğinde kurulmuş yer ve Avrupa ile Afrika'yı birbirinden ayıran boğaz olup daha önceleri Calpe adını taşımakta idi. Endülüs fâtihi Tarık b. Ziyâd'ın 92/711 yılında ordusuyla ilk ayak bastığı yer olduğu için "Cebelü Târik" diye adlandırılmıştır. Sonraki yıllarda Endülüs'e yardıma giden Merîniler, Endülüs'e geçtiklerinde Cebelü Târik ve Medînetü'l-Feth'i karargah olarak kullanmak üzere Gırnâta sultanından isteyip, Hristiyanlar'a karşı cihad görevini yerine getirmişlerdir. 709/1309 yılında Kastilya Kralı'nın hakimiyetine geçen bölge, Endülüs'e tekrar cihad için geçen Merînî ordusu sayesinde 733/1333'te yeniden fethedilmiştir. (Bk. Mehmet Özdemir, "Cebelitârik", *DİA*, VII, 187-188).

ait olan Mushaf'ın²²⁶ da bulunduğu ifade edilir- elçisini Mağrib'e göndermiş, daha sonra da kendisi bizzat Mağrib'e geçmiş ve anlaşma yapılmıştır. Merînî Sultanı, askerî yardımda bulunmuşsa da Tarîf, Hristiyanlar'dan geri alınamamıştır.²²⁷

II. Muhammed'den sonra Gırnâta Emîri olan III. Muhammed (Ebû Abdullah Muhammed el-Mahlû, saltanatı 701-708/1302-1309) bir süre sonra, Merînîler'in kendi iç işlerine karışma niyetlerinin olduğu düşüncesiyle Kastilya Kralı ile ittifak kurunca Sultan Ebû Ya'kub, oradaki askerlerini yardım malzemeleriyle birlikte Mağrib'e geri çağırmıştır. Gırnâta Emîri ittifakı bozmakla kalmayıp Benî Merîn'in akrabalarından Osman b. Ebi'l-Alâ'yı, Mağrib'e geçerek Merînîler'e ait Sebte'yi kuşatması hususunda her açıdan desteklemiştir. O sırada Abdülvâdîler'in başkenti olan Tilimsân kuşatmasında olan Sultan, Sebte'ye oğlu Ebû Sâlim'i göndermiş, fakat başarı sağlanamamıştır.²²⁸

Emîrî'l-müslimîn Ebû Ya'kub, 696/1297 yılında Tilimsân beldelerini almak için yola çıkmıştır. Nedrûme'yi muhasara altına alıp Vecde'ye geçmiş, orada surlar yaptırıp Fas'a dönmüştür. 698-706/1298-1307 yılına kadar sürecek olan bir muhâsara için tekrar Tilimsân civarına gelmiştir.²²⁹ 699/1299 yılında Vehrân, Müsteğanem, Tenes, Milyâne şehirlerini fethetmiş, 700/1300 yılında Tilimsân muhasarası için daha sonra Mansûra diye adlandırılacak olan Tilimsânü'l-cedîde şehrini kurmuş, surlarını ve kalesini yaptırmıştır. Bu bölgedeki Berşek, Venşerîs, Mâzûne, Bathâi, Tâmezcedert şehirlerini de ele geçirerek buralara câmiler yaptırmıştır.²³⁰ Ayrıca Fâsü'l-kadîme'de yer alan Karaviyyûn Câmii'ne ilaveler yaptırmıştır. Bu câminin 685/1286 yılında minâresi yenilenip kireçle beyazlatılır; ayrıca dışı yaklaşık dört kantar demir perçinleme çivisiyle güçlendirilir ve minârenin kapısına oturmak için bir gölgelik yapılır.²³¹

Tilimsân muhasarası devam ederken Tilimsânü'l-cedîde'deki (Mansûra) sarayında memlûklerinden birinin suikastıyla 706/1307 yılında öldürülen Sultan,

²²⁶ Selâvî, Hz. Osman mushafının Emevîler döneminde Kurtuba'ya geldiğini, Muvahhidler döneminde ise 552/1157 yılında Merâkeş'e getirildiğini ifade etmektedir. (Bk. Selâvî, *el-İstikâsâ*, II, 112).

²²⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 255- 257. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 87-89; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 230-231; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 62-63.

²²⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 270- 272. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 231.

²²⁹ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 385-388. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 27.

²³⁰ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 410; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 221-223, 260-262; Selâvî, *el-İstikâsâ*, III, 79-80. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 91-92.

²³¹ İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 79.

Şâle'ye defnedilmiştir.²³² Selâvî'nin ifadesiyle Sultan Yûsuf, Merînîler'e saltanat gücünü ve görüntüsünü kazandırmış, medeniyet elbisesi giydirmiştir.²³³

Âmir b. Abdullah b. Yûsuf b. Ya'kub b. Abdülhak (Ebû Sâbit) (706-708/1307-1308)

Ebû Ya'kub, emîr tayin edip Merâkeş valiliği verdiği, fakat isyan ettiği için Rîf'e gönderdiği oğlu Ebû Âmir'i veliaht tayin etmediği için,²³⁴ torunu Âmir b. Abdullah b. Yûsuf b. Ya'kub b. Abdülhak'a 706/1307 yılında Tilimsânü'l-Cedîde'de, Benî Merîn ve Arap kabile şeyhlerinin ittifakıyla biat edilmiştir. Biat tamamlandıktan sonra muhasara kaldırılarak Fas'a dönülmüştür. Dönmeden önce ise Abdülvâdî Sultanı Ebû Zeyyân Muhammed b. Osman b. Yağmurasan ile sulh anlaşması yapmış, sulhün şartları arasında Tilimsânü'l-Cedîde dışında dedesi Ebû Ya'kub zamanında alınan yerlerin geri verilmesi, buna karşılık Sebte'yi işgal eden Osman b. Ebi'l-Alâ ile mücadelesinde kendisini desteklemeleri, Mansûra ve çevresini tahrip etmemeleri, mescidlerin, sarayların onarılması ve halktan isteyenlerin orada kalabilmeleri şeklinde maddeler yer almıştır.²³⁵

Sultan Ebû Sâbit isyan çıkarıcı çeşitli Arap ve Berberî kabilelerin bulunduğu Hâha ve Tâmesnâ beldelerine seferler düzenlemiştir. Ânfa şehrine gidip orada adı isyanlara ve yol kesmelere karışan altmış civarındaki Arap şeyhini hapse attırmış, bir kısmını ise idam ettirmiştir. 707/1307'de Sebte'yi kuşatmış, Gırnâta Sultanı III. Muhammed el-Mahlû'ya Sebte'yi boşaltması için elçi göndermiştir. Elçisinin dönmesini beklerken Tanca'da 708/1308 yılında vefat etmiş, Şâle'ye defnedilmiştir. Zehirlenerek öldürüldüğü de ifade edilmektedir.²³⁶

Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Abdullah b. Yûsuf (708-710/1308-1310)

708/1308 yılında kardeşi Âmir'den sonra devlet ricâli ve vezirlerin desteğiyle kendisine biat edilmiş; ardından mallarını Benî Merîn, Arap ve Endülüs kabilelerine,

²³² İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 388; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 30-31; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 547- 549. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 232.

²³³ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 88.

²³⁴ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 32; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 389-391; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 385. Ayrıca bk. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 180; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 232.

²³⁵ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 32; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 389-391; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 276-278; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 91-92. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 93-94; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 180.

²³⁶ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 32; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 389-392; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 276-278; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 385; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 91-97. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 31; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 94- 96.

Oğuzlar'la okçu askerlere dağıtmıştır. İlk icraat olarak Tanca'da kendi adına biat alan amcası İbn Ebû Zerîha diye tanınan Ali b. Ya'kub'u tutuklatmış,²³⁷ Fas'a doğru giderken Sebte'yi kuşatan isyancı Osman İbn Ebi'l-Alâ'nın kalabalık bir orduyla üzerine geldiği haberini alınca oraya yönelmiştir. Yapılan savaşta İbn Ebü'l-Alâ yenildiğini anlayınca Gırnâta Sultanı'nın çağırması üzerine Endülüs'e geri dönmüştür. Ebü'r-Rebî', komutanı Tâşfin b. Ya'kub el-Vattâsî'yi Sebte muhasarasına göndermiş, şehir orada bulunan şeyhlerin de desteğiyle fethedilmiştir (708/1309).²³⁸ Tilimsân'da ise Abdülvâdîler ile sulh yenilenmiştir.²³⁹

Endülüs'te Hristiyan saldırıları tekrar artınca, Gırnâta Emîri III. Muhammed el-Mahlû, Mağrib'e yardım talebi için elçi gönderdi. Çeşitli isyanlar dolayısıyla Mağrib'den ayrılamayan Merînî Sultanı ise Endülüs'e askerî malzemeler ve erzak göndermekle yetinmiştir.²⁴⁰ Vezirinin de karıştığı bir isyan ve hatta sultanın hal'ini düşünceleri üzerine Emîrû'l-müslimîn, ordusuyla üzerlerine gitmiştir. İsyancılardan bir grup önce Tilimsân'a sonra da Endülüs'e geçmiştir. Bu isyan hareketlerinden sonra hastalanan Sultan, yirmi yaşında iken vefat etmiştir.²⁴¹

İki buçuk yıllık saltanatı, Merînîler'in maddî olarak oldukça refah içinde yaşadıkları bir dönem olmuştur. İbn Haldûn o dönemde ev fiyatlarının da oldukça yükseldiğini, halkın güzel binalar yapmakta adeta yarıştığını, çini ve bakır nakışlarla süslü binaların çoğaldığını, halkın giyiminin, yedikleri yiyeceklerin, kullandığı bineklerin bile kalitesinin arttığını ifade etmektedir. Bu zenginleşmenin yanında lüks yaşamın ve dolayısıyla israfın da ortaya çıktığının altını çizmektedir.²⁴²

Osman b. Ya'kub b. Abdülhak (Ebû Saîd) (710-731/1310-1331)

Künyesi Ebû Saîd olup Ribâtü Tâze'de vezirlerin, kâtib, şeyh ve önemli devlet adamlarının kendisine biat etmesinden sonra gerekli kânunları hazırlayarak diğer beldelere Sultan Süleyman'ın vefat haberi ile birlikte göndermiştir. Biat

²³⁷ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 394; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 514; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 100-101. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 97-98.

²³⁸ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 394; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 100-101. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 97-98.

²³⁹ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 394; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 244-245; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 514.

²⁴⁰ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 181; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 234.

²⁴¹ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 394- 395; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 285-286. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 234.

²⁴² İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 395; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 282; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 99. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 99.

sonrasında diğerk çoğusultan gibi o da mallarını Benî Merîn, Arap kabileleri ve askerlere dağıtmış, fakîhlere ihsanlarda bulunmuştur. Halka ağır gelen bazı vergileri kaldırmış, fitne, isyan, adam öldürme ve şer'î bir ceza dolayısıyla değil de farklı bir sebeple hapiste bulunanları serbest bırakmıştır. Allah yolunda cihada çok önem veren Sultan, donanmalar yaptırmıştır.²⁴³

Emîrû'l-müslimîn Ebû Saîd, Fas'a geldiğinde çeşitli beldelerden şeyhler ve reisler onu tebrik için gelmişlerdir. Bir süre sonra sultan, Merînî beldelerini hem tedkik amacıyla hem de halkın durumunu yerinde görebilmek için Fas'tan yola çıkmıştır. 710/1311 yılında Ribâtü'l-Feth, daha sonra ise Endülüs gazvesi için Selâ şehri tersanesinde yapılacak gemileri kontrol etmiştir. 711/1312 yılında kardeşi emîr Yaîş'i Endülüs', Cezîretülhadrâ ve Runde'de görevlendirmiştir.²⁴⁴

Sultan, büyük oğlu dururken küçük oğlu Ömer'i veliaht tayin etmiş, kendisine çeşitli ünvanlar verip sultanlar gibi maiyet sahibi olmasına müsaade etmiştir. O da böylece nüfûzunu artırarak döneminin sultanlarıyla mektuplaşmaya başlamış ve sonrasında da babasına isyana etmiştir. Babasının Tilimsân muhasarasından sonra Tâze'de kalmasını fırsat bilen oğlu Ömer, Fas'ta babasının hal'ini açıklayıp kendisini sultan ilan etmiş, orduyla üzerine gelen babasını ağır hezimete uğratmış, babasının aleyhine olacak şartlarda bir sulh imzalatmış ve Merînî sultanı olmuştur. Fakat kısa süre sonra Ömer'in hastalanması, Sultan Ebû Saîd'in Fas'ı kuşatıp almasına ve tekrar sultan olmasına sebep olmuştur. Ömer'e de Sicilmâse valiliği verilmiştir. Yine isyana kalkışsa da en sonunda babasıyla anlaşmak ve af dilemek zorunda kalmıştır.²⁴⁵

Sultan, çeşitli şehirlere uğrayarak surların, kalelerin yenilenmesini istemiş, isyanları bastırmış ve şehirleri kontrol amacıyla dolaşmaya devam etmiştir.²⁴⁶ Bu arada Endülüs'te Hristiyan etkisi devam etmekteydi. Kastilya, Mağriblilerin Endülüs'teki üssü olan Tarîf'i ele geçirmiş, Cezîretülhadrâ ve el-Meriye'yi (Almeria) kuşatmışlardı. Hristiyanlar'ın amacı sahil bağlantısını keserek Endülüs'ün Mağrib'den yardım almasını engellemekti. Bunun üzerine Ebû Saîd Osman, Gırnâta'ya yardım

²⁴³ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 396-397; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 287; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 456-457. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 100.

²⁴⁴ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 398.

²⁴⁵ Selâvî, *el-İstikâsâ*, III, 106-107. Ayrıca bk. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 183-184.

²⁴⁶ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 401. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 102-106.

için elinden geleni yaptı. el-Meriye kuşatması kaldırıldı, fakat Cebelitârik, Kastilyalıların eline geçmiş oldu. Kıyı şeridi neredeyse tamamen Hristiyanlar'ın eline geçince Ebû Saîd Osman, Mağrib'den Endülüs'e yardım göndermekte bile zorlandı. Buna rağmen 730/1329 yılında Cezîretülhadrà yeniden fethedildi.²⁴⁷

Merînîler döneminin önemli kuraklık ve kıtlık olaylarından birisi 724/1324 yılında bütün Mağrib beldelerinde yaşanmış, fiyatlar yükselmiştir. Sultan, bu durumda Ehrâ'yı fethederek halkın orayı ekip biçmesini istemiştir. Yine bu fakirlik günlerinde Sultan, sadakaları artırmış, kış mevsimi geldiğinde cübbeler, kalın kıyafetler dağıtmıştır. Maddî durumu iyi olmayıp kefenine bile haciz gelmiş olanların en güzel şekilde definlerinin yapılmasını sağlamıştır.²⁴⁸

İbnü'l-Ahmer, Sultan'ın cömertliğinin darb-ı mesel olduğunu ifade etmektedir. Her yıl şerîflere, fakîhlere, âlimlere, halkın sevdiği sâlih kişilere mal, kıyafet, yiyecek ve ihtiyaçları olabilecek her türlü şeyi hediye eder; hastaları ziyaret eder, sâlih kişilerin cenazelerine iştirak ederdi. Yirmi bir yıl yönetimde kalmış olan Sultan²⁴⁹ 731/1331 yılında nikris (gut) hastalığından vefat etmiş, Şâle'ye defnedilmiştir.²⁵⁰

C. MERİNÎ DEVLETİ'NİN GENİŞLEME DÖNEMİ (731-759/1331-1358)

*Ali b. Osman el-Mansûr*²⁵¹ (*Ebü'l-Hasan*) (731-752/1331-1351)

Künyesi Ebü'l-Hasan olup lakabı Mansûr-Billâh idi.²⁵² Onun dönemiyle birlikte Merînîler, yükselme döneminin genişleme safhasına girmişlerdir. Mağrib hükümdarlarının en önemlileri arasında bulunan ve annesi Habeşî olan Ebü'l-Hasan esmerliği dolayısıyla halk tarafından "es-Sultânü'l-ekhal" diye tanınmıştır.²⁵³

²⁴⁷ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 236- 237.

²⁴⁸ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 401.

²⁴⁹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 34-35; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 399.

²⁵⁰ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 396-397; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 287; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 456-457. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 100. İbnü'l-Hatîb, Sultan'ın vefat tarihini 730/1330 olarak vermektedir. Bk. *el-İhâta*, IV, 80.

²⁵¹ Dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 169-180. Ayrıca Sultan Ebü'l-Hasan'ın günlük yaşantısının ayrıntıları, meclisleri, ahlâkî özellikleri vs. için bk. *a.g.e.*, s. 214-219.

²⁵² İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 35-37; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 461-462.

²⁵³ Selâvî, *el-İstikâsâ*, III, 118. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 108- 109; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 185.

Hafsî Beldelerinin Alınması

Mağrib-i Evsat'ta hüküm süren Abdülvâdîler, Tunus'ta hüküm süren Hafsîler'le iyi geçinemedikleri gibi aynı zamanda Merînîler'in sınır şehirlerine saldırılar düzenliyorlar, Benî Merîn'e isyan eden kişi ve gruplara ev sahipliği yapıyorlardı. Ebû Saîd'in, dostu olan Hafsî sultanının kızıyla, oğlu Ebü'l-Hasan'ı evlendirmiş olması aralarındaki dostluğu akrabalığa çevirmiş hem de Merînîler'e, Hafsîler'i savunma hakkı kazandırmıştı. Bundan dolayıdır ki Ebü'l-Hasan, Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfîn'e (I. Abdurrahman, saltanatı 718-738/1318-1337) elçi göndererek işgal ettiği Hafsî şehirlerinden çekilmesini istemiş, kabul edilmeyince de, 732/1332 yılında Tilimsân yakınlarında Tâsâlt'a ordugâh kurmuştur. Abdülvâdîler'in askerî üslerinden en önemlisi olan Tiklât'ı ele geçirerek Sicilmâse'ye vali olarak atadığı kardeşi Ömer'in Abdülvâdî Sultanı ile ittifak kurduğunu öğrenmesi üzerine onu Fas'a gönderip öldürmüştü, 735/1335 yılında Tilimsân'ı kuşatmıştır. Vecde, Vehrân, Milyâne, Cezâyir gibi Abdülvâdîler'e ait önemli şehirleri ele geçirdikten sonra 737/1337 yılında Tilimsân'a da hâkim olmuştur. Savaşta yaralanan Abdülvâdî Sultanı ölünce Abdülvâdî Devleti sona ermiş (on yıllık bir kesinti), böylece Mağrib-i Evsat, Merînî hâkimiyetine girmiştir. Bu sadece askerî bir zafer değil bütün Zenâte kabilelerinin aynı bayrak altında toplanması anlamına geldiği için aynı zamanda siyâsî bir zafer özelliği taşımaktadır.²⁵⁴

Diğer yandan, Ebü'l-Hasan yüzünü Endülüs'e çevirmiş, daha önce Hristiyanlar'ın eline geçen Cezîretülhadrâ geri alınmış, fakat Tarîf ve Cebelitârik'in hâlâ onların elinde olması, Ebü'l-Hasan'ın Endülüs'e geçip hareket edebilmesini zorlaştırmıştır. Endülüs'ün kaderi için Ebü'l-Hasan'ın atacağı adımlar oldukça önemli idi. Ebü'l-Hasan, Gırnâta Sultanı IV. Muhammed'i (Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. Ferec (saltanatı 725-733/1325-1333) daha saltanatının ikinci yılında Fas'ta konuk etmiş, Endülüs'teki Müslümanlar'ın askerî zayıflığı ve 709/1310 yılında istila edilen Cebelitârik'in kurtarılması için ittifak kurmuşlardı. Bu amaçla hareket eden

²⁵⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 301-306; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 185-189; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 123-127. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 110-113; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 185- 187; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 238-239.

Sultan Ebü'l-Hasan, Merînî kuvvetleriyle Gırnâta Sultanı'na destek vererek 733/1332 yılında Cebelitârik'in Hristiyanlar'dan geri alınmasına vesile oldu.²⁵⁵

Böylece Mağrib ve Endülüs için önemli bir zafer gerçekleşmiş oldu. Henüz yolda iken öldürülen IV. Muhammed sonrası yönetime gelen Gırnâta Sultanı I. Yûsuf (Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. İsmail el-Müeyyed-Billâh, saltanatı 733-755/1333-1354) Benî Merîn ile dostluğa önem vermiş ve gerektiğinde Ebü'l-Hasan'dan yardım istemiştir. Fakat Mağrib'de siyasî ve askerî istikrarı sağlayıp isyanları bastıran Abdülvâdiler'e son vererek topraklarını genişleten, Zenâte kabilesini aynı bayrak altında toplamayı başaran Ebü'l-Hasan, bütün bu olumlu duruma ve cihad arzusuna rağmen Endülüs'te istenilen başarıya ulaşamadı. Endülüs'te görevlendirdiği, fakat savaş tecrübesi olmadığı için üst üste mağlubiyetler alan oğlu Ebû Mâlik'in ardından kendisi savaşmaya karar vermiş, Sebte'den Cebelitârik'a geçmiştir. Burada Hristiyan donanmasını mağlup etmiş, Gırnâta sultanının askerleriyle birlikte Tarîf üzerine sefer düzenlemiştir. Bu arada Kastilya'nın yardımına gelen Portekizliler, Cebelitârik Boğazı'nın kontrolünü ele geçirerek Müslümanlar'ın bağlantı yollarını kesmişler ve erzak sıkıntısı yaşamalarına sebep olmuşlardır. Bu şartlar altında (742-743/1341-1342) yıllarında Tarîf civarında Salado nehri kıyısındaki savaşta ve daha sonra yapılan deniz savaşında Müslümanlar ağır mağlubiyet yaşamışlardır. Tarîf mağlubiyeti, Mağrib ve Endülüs Müslümanlar'ı için İkab mağlubiyeti (609/1212) kadar önemli bir kayıp olmuş, hatta Benî Merîn'in İspanya fetihlerinin sonunu getirdiği gibi Gırnâta Sultanlığı'nı, Kastilya, Aragon²⁵⁶ ve Portekiz Devletleri'ne karşı güçsüz ve sadece savunma durumunda kalan bir sultanlığa dönüştürmüştür. Artık Hristiyanlar Endülüs şehirlerini tek tek harap etmeye başlamışlar, Cezîretülhadrâ'yı kendi topraklarına katmışlardır.²⁵⁷

Diğer taraftan, Hafsî Sultanı'nın kızı ile evlenen Ebü'l-Hasan, kayınpederinin 746/1346'da vefatı üzerine çıkan taht kavgalarını fırsat bilerek 748/1347 yılında Hafsî başşehri Tunus üzerine sefere çıkmış, yolda çeşitli isyanlar

²⁵⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 309-312; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 121-123. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 113; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 187-188; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 240-243.

²⁵⁶ Aragon: İspanya'nın kuzeydoğusunda yer alan bölge olup 1035-1833 yılları arasında burada hüküm süren krallık, Endülüs'teki İslâm hâkimiyetine son vermiştir. (Bk. Abdülkerim Özaydın, "Aragon", *DİA*, III, 263-265).

²⁵⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 309-312; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 134-138. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 113-116; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 85-86; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 240-243.

bastırılmış, Hafsî emîrler arasındaki Bicâye ve Kosantîne Emîrleri'nin biatı alınmış, Tunus Emîri Ömer, Kâbis'e kaçarken Merînî kuvvetleri tarafından öldürülünce Tunus ele geçirilmiştir. Tunus zaferi sonrası bu şehir bir ilim merkezi hâline getirilmiştir.²⁵⁸ Böylece sınırlarını genişleten Merînîler aynı başarıyı bu bölgelerdeki istikrarı korumada gösteremeyince çeşitli isyan hareketleri ve sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır.²⁵⁹

Abdülvâdîler'e ve Hafsîler'e son veren Benî Merîn, Mağrib'in tamamını idaresi altında toplayıp Batı İslâm dünyasına ait birliği elinde buldurmaya başlamıştı ki, içeride çıkan isyan hareketleri ve karışıklıklar bu durumun uzun sürmesine engel oldu. Hafsî Sultanları'nın verdiği geniş iktâlarla buldukları ortamlarda imtiyaz sahibi olan Bedevî Arap kabileleri, Benî Merîn tarafından iktâları ellerinden alınca isyana kalkıştılar. Yeniden güçlenip devlet kurma düşüncesine sahip Hafsîler'den bazılarının etrafında toplanan bu isyancı Arap grupları aynı zamanda 749/1348 yılında Muvahhidler'in son halifesinin torunları ile de birlikte hareket ettiler ve üzerlerine gelen Merînî Sultanı'nı bozguna uğrattılar. Ebü'l-Hasan ise önce Kayrevan'a gidip orada bazı Arap liderlerinin desteğini alarak Tunus'a intikal etti. İsyancı grup yakalanıp cezalandırılrsa da İfrîkiyye'de bazı isyanlar devam ediyordu. Ayrıca diğer bir isyan da Ebü'l-Hasan'ın askerlerinden bir kısmının Ebü'l-Hasan'ın veliht tayin ettiği ve aynı zamanda Tilimsân'da vali olan oğlunun yanına kaçmasıyla yaşandı. Bu grup Ebü'l-Hasan'ın öldüğüne dair bir haber yaydı. Oğul Ebü İnân, bu haber üzerine babasının öldüğüne dair bir belge düzenledi ve biat almaya başladı. Hatta sonradan babasının ölmediğini, zor durumda olduğunu öğrenmesine rağmen yardım için kuvvet göndermemiş, İfrîkiyye'nin Benî Merîn'in elinden çıkmasına bile sessiz kalmış, orada bulunan bazı Hafsî emîrleri babasıyla savaşmaları yönünde ikna etmeye çalışmıştır. Bu durum karşısında Arap kabileleri, Benî Hafs'dan olan Ebü'l-Abbâs el-Fazl'ın etrafında toplanıp onları tekrar devlet olmaya teşvik ettiler ve kısa bir süre sonra da Kâbis ve Cerbe'ye hâkim oldular. Bu karışıklıkları fırsat bilen Abdülvâdîler 749/1348 yılında kendi başşehirleri Tilimsân'ı geri aldılar.²⁶⁰

Tunus'ta bulunan Ebü'l-Hasan, Mağrib'in bu parçalanmış hâlini görünce altı yüz parçadan oluşan bir donanma ile Mağrib-i Aksâ'ya gitmek için yola çıktı, fakat

²⁵⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 312-317. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 118-120; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 243.

²⁵⁹ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 191.

²⁶⁰ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 120-123; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 244-245.

büyük bir fırtına yaşandı, gemilerin çoğu battı. Cezayir kıyılarına sağ olarak ulaşan Sultan Ebü'l-Hasan, oğlu Ebû İnân'ın üzerlerine gelmekte olduğu haberini alınca Merâkeş'e doğru hareket etti. Ümmü'r-rebî' Vâdisi'nde karşılaşan baba-oğul arasındaki savaşta Ebû İnân galip geldi. Hintâte dağlarına sığınan Ebü'l-Hasan, bazı şartlarla tahtından vazgeçtiğini ve sulh istediğini söyledi. Yapılan bu anlaşmadan kısa süre sonra 752/1351 yılında vefat etti.²⁶¹

Devletin sınırları oldukça genişleyerek Tilimsân'daki Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfin'in (I. Abdurrahman) ölümüyle Tilimsân şehrine, Tunus'taki Hafsî Sultanı II. Ebû Hafs Ömer'in (Ömer b. Ebû Yahyâ el-Muvahhid el-Hintâtî, I. saltanatı 683-684/1284-1285, II. saltanatı 747-748/1346-1348) ölümünden sonra Tunus ve İfrîkiyye'nin diğer beldelerine hükmeden Ebü'l-Hasan'ın idare dönemi,²⁶² İbrahim Harekât tarafından siyâsî olduğu kadar medenî, ictimâî ve fikrî açıdan gelişmelerle ve başarılarla dolu bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Bunda Sultan'ın çevresinde çok önemli şahsiyetler olmasının, vezir ve ordu komutanlarını önemli kişilerden seçmesinin etkili olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ilim meclisleri düzenleyen Sultan Ebü'l-Hasan, meclisindeki âlimler arasından, huzurunda kitap okuyacak âlimleri seçerdi. Bu kitaplar ana kaynaklar, Arapça kitaplar, özellikle de fıkıh, hadîs kitapları olurdu. Huzurunda kitap okuyanlardan biri de dönemin meşhur âlimlerinden İbn Merzûk²⁶³ idi.²⁶⁴

Sultan, bütün bu başarıyı ortaya çıkarmak için genişleyen toprakları okullarla mâmur etmiştir. Bunlar arasında Fas'taki el-Medresetü'l-Misbâhiyye ve Medresetü's-Sahrîc; Miknâs'daki el-Medresetü'l-Cedîde²⁶⁵; bahçesi fiskiyeli, ayrıca küçük bakır su

²⁶¹ Selâvî, *el-İstîksâ*, III, 171-174. Ayrıca bk. Harîfî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 124; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 245. İbnü'l-Kâdî ise onun zehirlenerek öldüğünü ifade etmektedir (Bk. *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 461-462).

²⁶² İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 35-37; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 461-462.

²⁶³ Muhammed b. Ahmed İbn Merzûk el-Acîsî et-Tilimsânî (ö. 780/1378-79): Usûl, fûrû, tefsir konularında âlim idi. Doğu'ya gidip, haccını yaptıktan sonra orada çeşitli âlimlerden dersler aldı İbn Merzûk, Mağrib'e dönünce, Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan, onu kendisine sır kâtibi, cemaatine imâm, minberine hatib yapmıştır. Ebü'l-Hasan'dan sonra Endülüs'e geçmiş, orada eseri "*el-Müsnedü's-sahîhü'l-Hasan, fî meâsiri's sultan Ebi'l-Hasan*"ı yazmıştır. Sonra Mağrib'e tekrar dönmüş ve Merînî Sultanı Ebû İnân'ın hizmetine girmiştir. Ondan sonra ise, Sultan Ebû Sâlim'in hizmetinde bulunmuştur. Hz. Muhammed'i (s.a.s.) rüyasında gördüğü ve Doğu'ya gitmesini işaret ettiği ifade edilmektedir. (Bk. İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 225-227).

²⁶⁴ Harîfî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 399.

²⁶⁵ Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan, Miknâs'da inşâ ettirdiği bu medrese tamamlandığında, Fas'tan Miknâs'a gitti. Orada çalışan işçiler, sanatkârlar onu karşıladı. O da su deposunun (sahrîc) kenarındaki abdest kürsüsüne oturarak kasîde söylemiştir. (Bk. Rıdvan b. Şakrûn, , "Şî'rü's-selâtin ve'l-ümerâi'l-Merîniyyîn", *el-Menâhil*, s. 225.

deposu (sahrîc) olan Medresetü't-Talîa sayılabilir.²⁶⁶ Okulların yanı sıra köprüler, hastaneler, kaleler, burçlar, zâviyeler ve çeşitli binalar inşâ etmeyi ihmal etmemiştir. Bu yönleri dolayısıyla Fas sultanlarının en önemlilerinden kabul edilmektedir. İbn Merzûk, onun başarılarını ve iyiliklerini eseri *el-Müsnedü's-sahîhü'l-Hasan*'da yazmıştır. Fikrî açıdan gelişmelerin dikkat çektiği bu dönemde Ebû Abdullah İbnü's-Sabbâğ²⁶⁷ gibi hem aklî hem naklî ilimlerde temâyüz etmiş âlimler; tıbda Ahmed b. Şuayb el-Ceznâî²⁶⁸ gibi bir ilim adamı yetişmiştir.²⁶⁹

Yirmi yıl devleti idare etmiş olan Sultan Ebû'l-Hasan 752/1351 yılında altmış yaşında iken zatülcenp (göğüs zarı iltihabı) hastalığı sebebi ile vefat etmiştir.

Fâris b. Ebû'l-Hasan (Ebû İnân) (749-759/1348-1358)

Künyesi Ebû İnân olup Tilimsân'da babasının öldürülmediğini, hayatta olduğunu öğrendiği halde ele geçirdiği sultanlıktan vazgeçmeyerek kendisine 749/1348 yılında biat edilmiştir.²⁷⁰

Sultan Ebû İnân babası gibi topraklarını Tilimsân ve Tunus üzerinden oldukça genişletmiştir. Bunun için 753-754/1353-1354 yıllarında Abdülvâdîler ve Hafsîler²⁷¹ üzerine Mağrib-i Evsat'a gitmiştir. Sultan, babasıyla giriştiği taht kavgası sırasında Abdülvâdîler ile yakınlaşmış olsa da tahta çıkışının akabinde onlarla

²⁶⁶ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 134-135.

²⁶⁷ Muhammed b. Muhammed İbnü's-Sabbâğ el-Hazrecî el-Miknâsî: Fakîh, muhaddis ve imâmdır. İbnü'l-Kâdî, İbnü'l-Hatîb'den naklen, onun aklî ve naklî ilimlerde meşhur olduğunu, hadîs ve ricâl konusunda çok iyi olduğunu, Muvattâ bilgisi ve onu okutma konusunda imam olduğunu, Fas'ta yetiştiğini ifade etmektedir. Sultan Ebû'l-Hasan ile katıldığı seferlerden dönerken yaşanan büyük gemi kazasında 749/1348 yılında boğularak vefat etmiştir. (Bk. İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 301).

²⁶⁸ Ahmed İbn Şuayb el-Ceznâî (ö. 749/1348): Faslı olup, çölün batısında bulunan Berberî Ceznâye kabilesindedir. Tıp konusunda uzman olduğu gibi edebiyatta da oldukça iyi olan Ceznâî, şiir hâfızı idi. Yirmi bin beyit ezbere biliyordu. Ayrıca felsefî ilimler ve kimya sahasında da meşhur idi. Merînî yönetiminde, Dîvânü'l-inşâda kâtiblik yapmıştır. Fas'ta Ebû Abdullah İbn Âcrûm, Ebû Abdullah b. Reşîd, Tunus'ta tıp ve hey'et ilminde (astronomi) meşhur olan Ya'kub b. ed-Derrâs gibi hocalardan ilim almıştır. (Bk. İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 119-121).

²⁶⁹ Harekât, *el-Mağrib*, II, 43; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 461-462; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 174-176. Sultan Ebû'l-Hasan dönemi yetişen ve meşhur olan âlim sayısının çokluğu, 749/1348 yılında yaşanan gemi kazasında ölenlerin sayısı ile tahmin edilebilir. Sultan Ebû'l-Hasan, âlimleri de beraberinde götürdüğü Tunus'tan donanmasıyla dönerken, Bîcâye sahillerinde fırtınaya kapılan gemideki çok sayıda âlim, fakîh, kâtip, şerîf ve sultanın ailesinden birçok kişi boğulmuştur. Sultan ise kurtularak bir adaya çıkmış ve Cezâyir'e geçmiştir. Ebû'l-Hasan'ın donanmasında altıyüz gemi olduğu ve boğulan âlimlerin Mağrib'in en önemli âlimlerinden yaklaşık dört yüz kadarı olduğu ifade edilmektedir. (Bk. İbn Haldûn, *et-Ta'rîf* (trc. Vecdi Akyüz), s. 36; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 170-171).

²⁷⁰ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 37-40, 64-66; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 508-510.

²⁷¹ Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsî*, s. 409 vd.

savaşarak önce Tilimsân'ı sonra Bicâye ve Miknâs'ı kontrol altına almıştır. Böylece Abdülvâdîler'in kısa süren ikinci hükümlüklerine son verilmiştir.²⁷² Bir yandan da Benî Merîn içindeki isyanlarla uğraşan Sultan Ebû İnân, Sûs bölgesinde isyan eden kardeşi Ebü'l-Fazl'ı 754/1353 yılında yakalatıp öldürtmüştür.²⁷³

1356-1357 yıllarında Portekiz sahillerine saldırı düzenleyen Ebû İnân, Portekiz Kralı'nın barış istemesi üzerine bu isteği kabul etmiş, Aragon Kralı ile de iyi ilişkiler kurmuştur. Kosantîne Emîri Ebü'l-Abbâs el-Hafsî, Sultan Ebû İnân'ın iki valisini ve yakınlarını öldürtünce buraya doğru harekete geçmiş, 757/1356 yılında Bicâye ve Bilâd-ı İfrîkiyye'ye veziri Abdullah b. Ali'yi vali ve genel komutan olarak görevlendirmiştir. Fakat o Kosantîne fethi için başarılı bir siyaset oluşturamayınca Sultan Ebû İnân kendisi 758/1357 yılında fetih için yola çıkıp Kosantîne'ye girmiş, halkının biat etmesi ile İfrîkiyye'nin fethi tamamlanmıştır.²⁷⁴

Sultan Ebû İnân, Gırnâta Benî Ahmer Sultanı V. Muhammed'i (Ganî-Billâh) (I. saltanatı 755-760/1354-1359) Kastilya ile olan anlaşmasını bozması için ikna edememiştir. Çünkü Ganî-Billâh, Ebû İnân'ın Endülüs topraklarını ele geçirme niyeti olduğunu düşünüyordu. Bunun üzerine Ebû İnân, 757/1356 yılında Kastilya'ya karşı Aragon Krallığı ile ittifak yapmış, daha sonra meşhur Vezir Lisânüddin İbnü'l-Hatîb²⁷⁵ sayesinde Benî Ahmer Devleti ile bozulan ilişkilerini düzelterek Endülüs'te İslâm hâkimiyetini yeniden kurabilecek adımlar atmıştır.²⁷⁶

²⁷² İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 37-40, 64-66; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 332-333. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, II, 44-45; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 247.

²⁷³ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 194; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 248. Arabî, Ebû İnân'ın bu iç savaş için Büyük Atlas'daki Seksâve Dağı'na "el-Kahire" adıyla bir kale inşâ ettirdiğini ve hâlen bu kalenin orada olduğunu ifade etmektedir. Bu kale Benî Merîn için çok önemli kalelerden biri olarak görev yapmıştır. (Bk. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 215.

²⁷⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 334-335. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, II, 46.

²⁷⁵ Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb es-Selmânî (ö. 776/1373): Kurtuba'da Benî Vezir diye tanınan bir aileye mensup olup, evleri fıkıh evi idi. Eserleri oldukça fazla olup, bunlar arasında *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*, *el-Kütübiyye*, *Zillü'l-Gamâmî*, *Ceyşü't-tevşih*, *el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-Devleti'n-Nasriyye*, *Rakmü'l-hulel*, *es-Sihr ve's-şî'r*, *Reyhânetü'l-kitâb*, *Mi'yâri'l-ihtiyâr*, *Mufâdaletü Malaka ve Selâ*, *Risâletü't-tâûn*, *Nüfadâtü'l-cerâb* ve daha birçokları vardır. Çeşitli âlimlerden birçok alanda ilim tahsil etmiş, şiirler ve sultanlar adına mektuplar yazmıştır. Hâcib, hatib, fakih, kâtib, vezir olan İbnü'l-Hatîb, hem Gırnâta'da hem de Fas'ta bu görevlerde bulunmuştur. (Bk. İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 308-311). Merînî tarihçisi İbnü'l-Ahmer, onunla karşılaşmış ve konuştuğunu ifade etmekte ve kitabında onun şiirlerine yer vermektedir. (bk. İbnü'l-Ahmer, *Meşâhirü's-şu'arâi ve'l-küttâb fi'l-Meşrik ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye), 1406/1986, s. 58-113.)

²⁷⁶ Câsim el-Ubûdî, "Ganî-Billâh", *DİA*, XIII, 349; Abdülkerim Özeydî, "Ebû İnân el-Merînî", *DİA*, X, 169-170.

759/1358 yılında Sultan Ebû İnân yeni bir orduyla Mağrib-i Evsat'ta isyanlar çıkaran ve halktan zorla vergi toplayan Arap kabilelerini kontrol altına almak için harekete geçmiştir.²⁷⁷ Bunun üzerine çöle çekilen Arap Benî Riyâh kabilesine ait bazı yerleşim yerlerini tahrip ettirmiş, fakat Merînî askerleri arasında Sultan Ebû İnân'a suikast düşüncesinde olanların varlığının duyulması üzerine Sultan Fas'a geri dönmek zorunda kalmıştır.²⁷⁸

Ebû İnân'ın 759/1358'de hastalanması üzerine yerine kimin geçeceği tartışmaları başlamıştır. Fas'ta idareye el koyan veziri Hasan b. Ömer el-Fûdûdî, Ebû İnân'ın oğlu Ebû Zeyyân'ı veliaht, Mûsâ b. İsâl el-Asilî'yi veziri tayin etmiş, ancak daha sonra bütün bunları hiçe sayarak hânedandan istediği birisini sultan yapma arzusuna kapılmıştır. Bunun üzerine Mûsâ, saraydan bazılarının desteğiyle Ebû Zeyyân'ı sultan ilan etmiş, fakat Ebû İnân'ın veziri el-Fûdûdî, Ebû İnân'ın beş yaşındaki oğlu Saîd'in sultanlığını ilan ederek Ebû Zeyyân'ı ona zorla biat ettirip sonrasında idam ettirmiştir. Bu vezirin Sultan Ebû İnân'ı 759/1358 yılında otuz yaşında iken boğdurarak öldürdüğü de rivayet edilmektedir.²⁷⁹

İbnü'l-Ahmer, Sultan Ebû İnân'dan bahsederken fıkıh, mantık, ricâl, usûl-i din konusunda ilim sahibi, yazısı güzel, imzası güzel, şiirleri olan, fasih konuşan ve yazan, Arapça ve hesap konusunda bilgili, Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs hâfızı bir Sultan diye tanıtmaktadır.²⁸⁰ Hz. Resûlullâh'ın Ravza-i Mutahhara'sına kendi el yazısıyla yazıp gönderdiği bir mektup ve bir kasîdesinin olduğu ifade edilmektedir.²⁸¹ Halkın dert ve sıkıntılarını dinlemek için de meclisini açan Ebû İnân, her gün sabah namazından sonra fakîhlerin, âlimlerin, başarılı talebenin de katıldığı ilim meclisinde tefsir, hadîs, Mâlikî mezhebi fikhî ve tasavvufa dair kitaplar dinlerdi.²⁸²

²⁷⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 334-335. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 46.

²⁷⁸ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 194-195; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 248- 249.

²⁷⁹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 37-40, 64-66; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 508-510. Ayrıca bk. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 195; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 248-249.

²⁸⁰ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 37-40, 64-66. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 44-45. İbn Battûtâ, Ebû İnân'ı tanıtırken, onun heybet olarak Irak sultanına, güzellik olarak Hint melikine, ahlak güzelliği olarak Yemen melikine, cesaret olarak Türk melikine, hilm olarak Rum melikine, dindarlık olarak Türkistân melikine, ilim olarak Cava melikine benzediğini ifade etmektedir. (Bk. İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, (haz. C. Defremery et Le D.B.R. Sanguinetti, Paris: 1883, IV, 333.)

²⁸¹ İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 345. İbn Battûtâ bu sanatlı mektup ve kasîdenin benzerini gezdiği hiçbir yerde görmediğini ifade etmiştir.

²⁸² İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 342.

Orduya da bizzat komutanlık yapan Ebû İnân zamanında Merînîler'in gerek siyâsî gerek sosyo-kültürel açıdan en iyi dönemleri olduğu ifade edilmektedir. Halkına tasaddukta bulunmayı bir görev olarak addeden Sultan fakirler ve yaşlılar başta olmak üzere şeyhleri, mescid görevlilerini yedirip içirmeyi, giydirmeyi çok severdi. Bütün şehirlerdeki hapishanelere pişirilmiş ekmek gönderilmesini emrederdi.²⁸³

İmar faaliyetlerine de özen gösteren Ebû İnân, babasının başlattığı eserleri tamamlamış, ki bunlardan birisi Miknâs'daki Bû İnâniyye Medresesi'dir, bunun yanısıra birçok şehre mescid, medrese, zâviye, sebil, hamam yaptırmayı sadaka-i câriye niyetiyle önemsemiştir.²⁸⁴ Sultanın Fas'ta yaptırdığı en önemli medrese “el-Medresetü'l-Bû İnâniyye” medresesidir. Benî Merîn döneminin en güzel medresesi olduğu söylenen bu medrese 751-757/1350-1356 yılları arasında yapılmıştır. Bu medresenin yanına mescidle medreseyi birleştiren bir taşköprü, menzil, misafirhane, hamam, karşısına çarşı, fırın inşâ edilmiştir.²⁸⁵ Merkezi bir avlu etrafına bina edilen bu medresenin ortasında havuz ve kenarlarda öğrencilerin kaldığı küçük odalar vardı.²⁸⁶

Sultan Ebû İnân, 758/1357 yılında isyanları bastırmak, ülkenin imârı ve halkın sosyo-kültürel olarak gelişimini artırmak ve yardımlarda bulunmak amacıyla çıktığı seyahatte Selâ'ya uğramış ve orada önceden fakirler ve miskinler için yaptırdığı zâviyeye uğramıştır. Bu seyahatte yanında bulunan ve izlenimlerini oldukça edebî bir tarzda “*Feyzü'l-ubâb fi'l-hareketi ilâ Kustantîne ve'z-Zâb*” adıyla kaleme alan Nümeyrî,²⁸⁷ “Zâviyetü'l-uzmâ” adlı bu zâviyenin gördüğü en güzel ve en ihtişamlı zâviye olduğunu ifade etmekte “manzarası güzel, binası sağlam, hattatların yaptığı nakışlarla süslü, yolları açık, bahçeleri çok güzel bir zâviye” şeklinde anlatmaktadır. Fakirler ve miskinler orada yiyip içiyorlar, sabahlara kadar zikir ve duâ ediyorlardı.²⁸⁸

²⁸³ İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 346.

²⁸⁴ İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 345.

²⁸⁵ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 135-136.

²⁸⁶ Mahî, *el-Mağrib*, s. 237.

²⁸⁷ İbrâhîm İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî (ö. 768/1367), Gırnâta'da doğmuş, küçükluğünden beri şiir ve belagatteki başarısıyla tanınmıştır. İlim tahsili için Doğu'ya giden Nümeyrî, sonra Endülüs'e dönmüş, sonra hac için tekrar Doğu'ya gitmiş ve dönüşte Fas'a gelerek Emîrü'l-müslimîn Ebû İnân'ın kâtibi olmuştur. Oldukça fazla eseri bulunmaktadır. *Feyzü'l-ubâb* dışında bazıları *el-Müsâhele ve'l-müsâmeha*, *İkâzü'l-kirâm*, *Ten'imü'l-eşbâh*, *Ravzatü'l-ubbâd*'dir. (Bk. İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 91-96.)

²⁸⁸ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 202; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 353.

Ebû İnân yine bu ziyareti esnasında, Vâdîü Hıms yanında yaptırdığı “Zâviyetü’l-Mütevekkile”ye uğramıştır. Ziyarete Sultan’ın yanında hazır bulunan Nümeyrî bu zâviyenin çok güzel bir bahçenin içerisinde geniş, yüksek, beyaz binaların arasında bulunduğunu ve müstemilâtıyla birlikte görenleri hayran bıraktığını ifade etmektedir. Ayrıca zâviyenin bahçesi sağlam surlarla çevrilidir; binalar karşılıklı ve muntazamdır; yanında oldukça süslü, nakışlı, camlarla süslenmiş, kubbesi yüksek bir mescid, onun yanında ise uzun ve geniş bir su deposu (sahrîc) bulunmaktadır.²⁸⁹

Sahrîcin iki yanının süsler ve sarı çiçeklerle bezenmiş olduğunu, her köşesinde abdesthâneye giden kapıların bulunduğu depodan herkesin faydalanmakta olduğunu belirten Nümeyrî, bu sudan faydalanıp temizlenenlerin Sultan Ebû İnân’a çok duâ ettiklerini ifade etmektedir. Zâviyenin bahçesinde, imâm, müezzin ve oraya gelenlerin yeme-içme ve barınma ihtiyaçlarından sorumlu olan vakfa da bakan mutasarrıfa ait üç ev bulunmakta idi. Bu evler dışında yolda kalmışları misafir etmek için kapıları her zaman açık olan bir misafirhâne ve yanında bir mutfak mevcuttu.²⁹⁰ Sultan Ebû İnân, bu zâviyeye çok önem vermiş, mertebelerine göre görevliler tayin etmiştir. Fakir sûfiler, şeyhler buralarda devamlı zikirle ve şükürle meşgul idiler. Zâviyede, mescidde görev yapan, yaşayan herkese maaş verilir, orada çalışan köleler evlendirilirdi. Zâviyede çalışan ve ziyaret eden herkes, Sultan’ın yaptıklarından çok memnun idiler.²⁹¹ Merînî sultanlarının, hemen her gittiği yere yaptırmaya çalıştıkları ve halkın her kesiminin kendince fayda bulduğu bu zâviyeler toplumdaki hüznü, sevinci paylaşmanın; ilmin, fikrin, şükürün esas alındığı bir hayat tarzı oluşturmanın adı olmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Merînîler topraklarını bu merkezlerle ve buradan aldıkları güçle koruyabilmişlerdir.

Medreseleriyle meşhur bu dönemde yine Sultan Ebû İnân’ın, Şale’de 758/1357 yılında yaptırdığı, Nümeyrî’nin kitabında Medresetü’ş-Şâmihati’l-Binâ ismiyle geçen ve oldukça övülen bu medresenin sağlam duvarları, yüksek kubbesi, çiçeklerle donatılmış ve havuzlu bir bahçesi olup, her tarafı hatta öğrencilerinin elbiseleri dahi beyaz renktedir. Sultan Ebû İnân’la birlikte Kosantîne ve Zab yolculuklarına katılan Nümeyrî’nin ifade ettiğine göre onların ziyaret döneminde medreseyle ilgilenen şeyh Ebû Zeyd’in vefatı herkesi öyle üzmüştür ki hüznüleri

²⁸⁹ Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 206-213.

²⁹⁰ Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 206-213.

²⁹¹ Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 213-214.

hafiflesin diye Sultan, okuldaki herkese nadide kıyafetler ve hediyeler vermiştir. Sultan, şeyhin cenazesine katılmıştır. Şale’de defnedilen şeyhin mezarı halk tarafından her zaman ziyaret edilen bir türbe hâline gelmiştir.²⁹²

Merînî sultanları namaz konusunda oldukça hassastılar. Bu yüzden mescid, minâre, abdesthâne yapımına ve bunları heryere ulaştırmaya dikkat etmişlerdir. Bu sultanlardan birisi de Ebû İnân idi. Sır kâtibi Nümeyrî, onun namaz konusunda “yanımda değeri olan en önemli işiniz namazınızdır” dediğini ve halka namazı sevdirmeye gayreti içinde olduğunu ifade etmektedir. Şehirlerde, köylerde cemaatle namaz kılınabilmesi için görevlilere haberler göndermiş, kadınların da namaza teşvik edilmesini, halkın namaz zamanı câmilere gitmesi için “sâhibü’s-salât”ların görevlerini iyi yapmalarını bildirmiştir.²⁹³

Ebû İnân bundan dolayı câmi, mescid yapımına ve olanların yenilenmesine, câmiler için vakıflar kurulmasına da çalışmıştır. Mesela, Fas’ta bulunan ve İdrîsîler döneminde yapılmış olan Karaviyyûn Câmii’ne²⁹⁴ en fazla ek bölümü Ebû İnân’ın yaptırdığı ifade edilmektedir. Ebû İnân, Bu ekler arasında câmiye “kütüphane” ilave etmiş, fazla sayıda talebenin faydalanabilmesi için mekanı geniş tutmuş, ihtiyaçların karşılanması için birçok vakıf tahsis etmiş, kütüphanenin korunması için gerekli tedbirleri alıp bunun için de ücret ödemiştir.

Ayrıca câminin kible tarafına, namaz vakitlerini bekleyen insanların rahatça alıp okuyabilmeleri için içinde çok sayıda güzel hatlarla, hatta Sultan Ebû İnân’ın kendi hattıyla yazılmış Kur’ân-ı Kerîmler bulunan “mushaf dolabı” yaptırmıştır. Sultan, yıllarca gece-gündüz kendi hattıyla yazdığı bu Kur’ânlar’ı isyenlere vermiştir. Yine sultan, “zâviyetü’l-kurrâ” (kurrâ köşesi) yapılmasını emretmiş, câmide kiblenin soluna hazırlanan bu köşeye imamlar dışında kimse geçememiştir. Güzelce süslenmiş

²⁹² Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 199-200.

²⁹³ Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 162-164.

²⁹⁴ Ceznâî, kendi işittiği rivayetlerden birinden bahseder ki o da İdrîsîler’in beşinci emîri Yahyâ zamanında, Kayrevan’dan Fas’a gelen Muhammed b. Abdullah el-Fihri el-Karavî’nin kendisinden sonra Fas’ta yaşayan iki kızı ile ilgili rivayettir. Kızların isimleri “Ümmü’l-Benîn” diye çağırılan Fâtıma ve Meryem’dir. Kendilerine babalarından kalan büyük ve değerli mirası hasenâta kullanmak isteyen bu iki kızkardeş, Fas halkının ve çevreden gelenlerin, namaz kılacakları câmilere ihtiyaç duyulduğunu öğrendiklerinde Fâtıma, Karaviyyûn bölgesinde, Meryem ise Endelüsiyyûn bölgesinde inşâ edilmek şartıyla miraslarını vakfederler. Böylece Karaviyyûn Câmii’nin inşâsına 245/859 yılının Ramazan ayında başlanmıştır. Câminin asıl kubbesi ise 388/998 yılında demir üzerine yapılmıştır. Bu kubbeye fare, akreb vb. haşerâtn girmemesi için de bunların şekilleri çizilerek bazı tılsımlı sözlerin yazıldığı söylenmiştir. (Bk. Ceznâî, *Zehratü’l-âs*, s. 45, 54-55).

bu bölümde, Kur'ân okuyanların sıraları belirlenmiş ve her yedi gecede bir hatim okunması kararlaştırılmıştı.²⁹⁵ Bu câmide yaptırdığı diğer bir eser ise gece-gündüz vakitlerini gösteren “usturlab”dır. Ayrıca 749/1348’de minareyi de yükselttiren Sultan Ebû İnân, minareye şehrin en uzak yerindeki kişinin bile gündüz parlaklığı, gece ise ışığıyla fark edebileceği ve vakitleri anlayabileceği tarzda bir alem yaptırmıştır.²⁹⁶

Ebû İnân’ın ölümüyle birlikte onun döneminde ulaşılmış başarılar, sonraki sultanlar tarafından değerlendirilememiş, Merînîler Devleti’nde vezirlerin nüfuzu etkili olmaya başlamış, çeşitli yerlerde kabile reisleri kendi idarelerini kurmuşlardır.²⁹⁷ Abdülvâdîler ve Hafsîler topraklarını geri alıp devletlerini kurmuşlardır. Yönetimde neredeyse tamamen söz sahibi olan vezirler istedikleri kişileri sultan ilan eder, istedikleri zaman azleder, hatta öldürür hâle gelmişlerdir.²⁹⁸

D. MERİNÎ DEVLETİ’NDE VEZİRLERİN NÜFÜZU VE ZAYIFLAMA DÖNEMİ (759-869/1357-1465)

Ebû Bekir es-Saîd (Ebû Zeyyân) (759-760/1357-1359)

Ebû İnân’dan sonra oğlu Ebû Zeyyân künyeli, Saîd-Billâh lakaplı Muhammed b. Ebû İnân emîr olmuştur.²⁹⁹ Beş yaşında olan ve yedi ay görevde kalmış olan bu sultan zamanında yönetim, babası Ebû İnân’ın vezirlerinden Hasan b. Ömer el-Fûdûdî’nin eline geçmiştir. Vezir, Sultan’ın diğer kardeşlerini de ortadan kaldırmak için harekete geçip Mansûr b. Süleyman’ı saraydan uzaklaştırmak için Mes’ud b. Rahhû³⁰⁰ b. Mâsây komutasında Tilimsân’a göndermiştir. Tilimsân’daki Abdülvâdî Sultanı Mes’ud ise onları mağlup edince vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî’nin muhalifleri harekete geçmiş, Merînî ailesinden Yaîş b. Ali’ye biat etmişlerdir. Mes’ud b. Rahhû ise ordusunda bulunan Benî Merîn’den Mansûr b. Süleyman’ı sultan olması konusunda ikna etmiştir. Benî Merîn’den bazı liderler de Mansûr’un etrafında toplanmaya başlamış, Yaîş kendisini zayıf hissedip Endülüs’e kaçmıştır. Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî ise Sultan Ebû Bekir es-Saîd ile beraber Sebû’da bulunan Mansûr’un üzerine yürümüş, fakat başarılı olamamış, hatta ordusu

²⁹⁵ Ceznâî, *Zehratül-âs*, s. 76-77.

²⁹⁶ Ceznâî, *Zehratül-âs*, s. 52-53.

²⁹⁷ Yiğit, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 196.

²⁹⁸ Yiğit, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 197; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 251.

²⁹⁹ İbnü’l-Kâdî, *Cezvetü’l-iktibâs*, I, 207-208; Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 3.

³⁰⁰ Vecdi Akyüz, Rahhû isminin, Mağrib’de Abdurrahman’ın ism-i taşğiri olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbn Haldûn, *et-Ta’rîf* (trc. Vecdi Akyüz), s. 129, dn. 6.

dağılmıştır. Vezir Hasan el-Fûdûdî'nin nüfûzunu istemeyen Benî Merîn ileri gelenleri ise 760/1359 yılında boğularak öldürülen Ebû Zeyyân'ın yerine Ebû İnân'ın kardeşi Ebû Sâlim'e biat etmişlerdir.³⁰¹

İbrahim el-Müstâîn (Ebû Sâlim) (760-762/1359-1361)

Ebû Bekir es-Saîd'den sonra annesi Rûm asıllı olup Kamer ismini taşıyan ve Ebû Sâlim künyeli, Müsta'în-Billâh lakaplı emîrû'l-müslimîn İbrahim göreve gelmiştir.³⁰² Sultan Ebû İnân yönetime gelince kardeşleri Ebû Sâlim ve Muhammed'i Gırnâta Sarayı'na sürgüne göndermişti. Ebû Sâlim, Ebû İnân'ın ölümünden sonra Mağrib'e dönmek için harekete geçmiş, hatta bazı Merînî devlet adamları, yanına giderek onu desteklemişlerdi. Gırnâta Sultanı'ndan kaçarak İşbîliyye'deki Kastilya Kralı'na sığınmış, emrine verilen gemiyle Mağrib'e geçmiştir. Önce Merâkeş'e gidip bu bölgedeki bazı kabilelerden destek almış, Tanca ve Sebte'yi ele geçirmiş, taht iddiasında bulunan ve Merînî ailesinden olan Mansûr b. Süleyman'ı mağlup etmiştir. Bu gelişmeler Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'yi çocuk Sultan Ebû Bekir es-Saîd'i hal' ederek Ebû Sâlim'e biat etmeye zorlamıştır.³⁰³

Sultan Ebû Sâlim bu şekilde 760/1359 yılında Fas'a giderek tahta oturduktan sonra etrafına korku salmaya başlamış, bunun üzerine Benî Merîn'in ileri gelenlerinde Ebû'l-Hasan'ın oğullarına biat fikri belirlemiştir. Bu temayülü farkedenden sultan, bu fikre sahip kişileri ve aralarında hal' edilen Sultan Ebû Bekir es-Saîd de olmak üzere hepsini bir gemiyle Endülüs'e göndermek için yola çıkarmış, sonra da denizde boğulmalarını sağlayarak öldürmüştür. Akabinde Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'yi saraydan uzaklaştırmak için Merâkeş valiliğine tayin etmiştir. Bazı yerlerde isyanlar çıkarmaya devam eden bu vezir, tutuklanarak öldürülmüştür. Tahtını sağlamlaştırmak isteyen Sultan Ebû Sâlim, Endülüs'ten Mağrib'e gelecek tehlikeler için kullanmayı düşündüğü, Gırnâta'da hal' edilen Emîr V. Muhammed'i (Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. İsmail Ganî-Billâh, birinci saltanatı 755-760/1354-1360, ikinci saltanatı 763-793/1362-1391) ve meşhur veziri Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'i³⁰⁴ 760/1360 yılında

³⁰¹ İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 207-208; Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 3. Ayrıca bk. Harîfî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 157- 159; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 251-252.

³⁰² İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 41-42.

³⁰³ Harîfî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 160-162; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 199-201; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 255-256.

³⁰⁴ İbnü'l-Hatîb'in, Sultan Ebû Sâlim'in Tilimsân'daki başarılarını övdüğü Kasîde-i Nûniyye'si ve mektubu için bk. Makkarî, *Nefh*, V, 32-40.

Mağrib'e davet etmiştir. Bu arada Ebû Sâlim'in sır kâtibliğini yapan İbn Haldûn ile Gırnâta Veziri Lisânüddin İbnü'l-Hatîb³⁰⁵, Merînî sarayında biraraya gelmişlerdir.³⁰⁶

Sultan Ebû Sâlim kendisinin tahta çıkmasına yardımcı olan Mevlây Ebû'l-Abbâs el-Hafsî'yi Kosantîne emîrliğine getirmiş ve böylece yapmış olduğu bu hata Merînîler'in İfrîkiyye'deki varlıklarının sonunun habercisi olmuştur. Ayrıca Fâsü'l-cedîde'ye Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'yi vekil olarak bırakıp Fâsü'l-kadîme'de oturma kararı alan Ebû Sâlim, başka bir hata yapmış ve kendisine gizli düşmanlık besleyen Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'nin Hristiyan birliklerin komutanı Garcia Fils d'Anatole ile işbirliği yaparak Sultanı hal' ettikleri haberini yaymalarına sebebiyet vermiştir. Böylece Ebû Sâlim'in yerine kolayca nüfûzları altına alabileceklerini düşündükleri, aklî zaafiyeti bulunan Ebû Âmir Tâşfin'i 762/1361 yılında sultan ilan etmişlerdir. Bu karışıklıkta askerler Beytû'l-mâl'e saldırmışlar, şehirde fitne ortamı hazırlanmış, Ebû Sâlim bu isyanları bastıramayınca kaçmaya çalışmış, fakat yakalanarak Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'nin emriyle öldürülmüştür.³⁰⁷

Tâşfin el-Müvesves b. Ebû'l-Hasan (Ebû Ömer) (762-763/1361)

Ebû Sâlim'in ardından, künyesi Ebû Ömer olan Emîrû'l-müslimîn Tâşfin'e biat edilmiştir.³⁰⁸ Babası Ebû'l-Hasan'ın Endülüs'te büyük bir yenilgiye uğradığı Tarîf Savaşı'nda³⁰⁹ (741/1340), Kastilyalılar'a esir düşünce aklî dengesi bozulmuş, vesveseli bir kişilik hâline gelmiştir.³¹⁰ İsyancı Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî tarafından nüfûz altına alınabileceği düşünüldüğü için zorla biat alınmış ve yönetime getirilmiştir.³¹¹ Vezir el-Fûdûdî bu işleri yaparken ittifak hâlinde olduğu ve Merînî ordusundaki Hristiyan askerlerin komutanı Garcia b. d'Anatol'un kendisinden yüz çevirdiğini öğrenmesi üzerine onu öldürmüştür. Bu durum Hristiyanlar'dan rahatsız olan bazı grupları harekete geçirmiş, çıkan olaylarda pek çok Hristiyan asker

³⁰⁵ İbnü'l-Hatîb'in, Merînî Sultanı Ebû Sâlim'den kendisi için Gırnâta Benî Ahmer Sultanı ile görüşüp onu affetmesi için yazdığı uzunca şefaath mektubu ve eklediği kasîde için bk. Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 25-29. Ayrıca Sultan Ebû Sâlim'in Endülüs'e yazdığı mektubu için de bk. s. 29-31.

³⁰⁶ Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 3-38. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 160-162; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 199-201; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 255-256.

³⁰⁷ Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 37-39. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 160-162; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 199-201; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 255-256.

³⁰⁸ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 42; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 171-172.

³⁰⁹ Makkarî, *Nefh*, V, 14.

³¹⁰ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 50; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 256.

³¹¹ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 51; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 256.

öldürülmüştür.³¹² Bu olaylardan sonra Vezir el-Fûdûdî, Sultan'ın değiştirilmesi gerektiğine karar vermiş, böylece üç ay gibi kısa bir süre görev yaptıktan sonra hal edilmiştir.³¹³ Yerine ise daha önce amcası Ebû Sâlim'in korkusuyla Gırnâta sarayına, daha sonra da Kastilya'ya kaçıp İsbîliyye Sarayı'na sığınmış olan Ebû Zeyyân Muhammed'in 763/1361 yılında Fas'a gelerek sultan olmasını sağlamıştır.³¹⁴

Muhammed b. Ya'kub b. Ebü'l-Hasan (Ebû Zeyyâni'l-Evvel) (763-767/1361-1365)

Künyesi Ebû Zeyyân, lakabı Mütevekkil-Alellâh olup Vezir el-Fûdûdî tarafından Fas'a davet edilmesi üzerine Kastilya Kralı ile bir anlaşma imzalayıp onun desteğiyle Mağrib'e dönmüştür.³¹⁵ Sultan Ebû Zeyyân döneminde yetki yine Vezir el-Fûdûdî'ye ait olmuştur. Vezir, Merînî ailesinden biriyle evlilik yaparak durumunu iyice sağlamlaştırmıştır. O günlerde Mağrib'de vezirlerin nüfuzu artık iyice hissedilmeye ve konuşulmaya başlamış, bu durumdan sıkılan sultan, devletin nüfuzunu eline almak için harekete geçip yönetimdeki gerekli değişiklikleri yapmaya hazırlanırken, tahakkümünden kurtulmak istediği haberini duyan veziri tarafından yirmi sekiz yaşında iken Ravzü'l-Gazelân'da boğularak öldürülmüş ve sarayın bahçesindeki kuyuya atılmıştır.³¹⁶

Abdülazîz b. Ebü'l-Hasan (Ebû Fâris) (767-774/1365-1372)

Ebû Zeyyân'dan sonra ise künyesi Ebû Fâris olan amcası Emîrû'l-mü'minîn Abdülazîz b. Ebü'l-Hasan'a biat edilmiştir³¹⁷ Sultan Ebû Zeyyân'ın ölümü üzerine Vezir el-Fûdûdî yine hükmedebileceği bir sultan arıyordu ki, Fâsü'l-cedîde'de yarı mahkûm bir hayat yaşattığı ve on yedi yaşında olan Ebû Fâris'i yönetime getirmiştir. Vezirin nüfuzundan rahatsızlık hisseden, fakat Ebû Zeyyân'ın başına gelenlerin de kendisi için de gerçekleşmesinden çekinen Sultan Ebû Fâris Abdülazîz, Vezir el-

³¹² Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 41-42. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 162-163; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 50; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 256; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 202.

³¹³ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 42; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 171-172.

³¹⁴ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 164; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 51; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 256-257.

³¹⁵ İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 208. Ayrıca bk. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 203- 204; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 51.

³¹⁶ İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 208; Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 51-52. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 164- 166; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 51; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 203- 204; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 257.

³¹⁷ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 43-44; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 449-450.

Fûdûdî'yi bir suikast sonucu 768/1367 yılında öldürtmüş, vezirin yakınlarını da çeşitli cezalara çarptırmıştır.³¹⁸

Taht kavgaları ve çeşitli isyanlarla bölünmüş ülkeyi tekrar toparlamak isteyen sultan, öncelikle Merâkeş üzerine giderek şehri ele geçirmiş, daha sonra Gırnâta ve Aragon sultanlarıyla dostluk anlaşması imzalanması için harekete geçmiştir. Gırnâta Sultanı V. Muhammed'in 768/1367 yılında imzaladığı barış anlaşmasında taraflara karşılıklı ticâret serbestliği, düşman ülkelere yardım yasağı ve Aragon ülkesindeki müdeccenlerin³¹⁹ hicret edebilmeleri şartları yer alıyordu. Bu anlaşma fırsat bilinerek Sultan Ebû'l-Hasan zamanından beri Hristiyanlar'ın elinde bulunan Cezîretülhadrâ için harekete geçilmiş, Gırnâta ordusu karadan, Merînî ordusu denizden sefer düzenlemek suretiyle elde edilen büyük bir zaferle Cezîretülhadrâ tekrar Müslümanlar'ın eline geçmiştir.³²⁰

Sultan Ebû Fâris, isyancı Arap kabilelerinin Abdülvâdî topraklarına sığınmalarını reddetmek üzere II. Ebû Hammû'ya (II. Mûsâ, saltanatı 760-791/1359-1389) teklifte bulunmuştur. Ebû Hammû'nun bu teklifi kabul etmemesi üzerine 772/1370 yılında Tilimsân'a doğru sefere çıkmıştır. Ebû Hammû çöle kaçmış, Tilimsân ise tekrar Merînî yönetimine geçmiştir.³²¹

774/1372 yılında yirmi dört yaşında iken Tilimsân'dan Fas'a dönerken yolda vefat eden Sultan, hüküm sürdüğü altı yıl içerisinde, o döneme kadar karışıklık ve gerileme yaşayan Merînîler'e yeniden güç bulma şansı vermiş bir sultan olması açısından önem taşımaktadır.³²²

Saîd-Billâh Muhammed b. Abdülazîz (Ebû Zeyyânî's-Sânî) (774-776/1372-1374)

³¹⁸ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 204; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 257- 258.

³¹⁹ Müdeccen: İspanyollar tarafından işgal edilen ve geri alınan Endülüs şehirlerinde bir süre daha yaşayan Müslümanlar anlamında kullanılan kelimedir. İlk müdeccenler, 1085 yılında Kastilya Kralı'nın işga ettiği Tuleytula (Toledo) ortaya çıkmıştır. Çeşitli sıkıntılara maruz kaldılar ve Hristiyanlaştırılmaya çalışıldılar. Kurtarılmaları için II. Bayezid'den yardım istemişler; bunun üzerine bir kısmı Kuzey Afrika'ya, bir kısmı ise İstanbul'a hicret etmiştir (Mehmet Özdemir, "Müdeccenler", *DİA*, XXXI, 465-467).

³²⁰ Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, II, 52-53; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 167-169; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 258.

³²¹ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 388-391. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 259.

³²² İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 43-44; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 449-450. Ayrıca bk. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 205.

Sultan Ebû Fâris'ten sonra dört yaş civarındaki oğlu Emîrû'l-müslimîn Saîd Muhammed b. Abdülazîz İbn Ebü'l-Hasan yönetime geçmiştir. Yönetim veziri tarafından sürdürülmüş ve 776/1374 yılında hal' edilmiştir.³²³

Vezirlerin yeniden yönetimi ve nüfuzu ele geçirmeleriyle ülkede karışıklıklar çıkmaya başlamış, bu arada Gırnâta Benî Ahmer Sultanı V. Muhammed'in (ikinci saltanatı 763-793/1362-1391) Tilimsân ve diğer şehirleri geri alan Abdülvâdîler'i desteklemesi bu karışıklığı artırmıştır. Merînîler'in yönetiminde söz sahibi olan vezirlerin yanı sıra, tahtından indirildiği günlerde Merînî sarayına gelerek orada Merînîler'in zayıf noktalarını öğrenen Gırnâta Sultanı V. Muhammed'in etkisi kendini göstermeye başlamış, ayrıca Endülüs cihadlarında büyük yararlılık gösteren ve Benî Merîn'e ait kumandanların idaresinde görev yapan "şeyhü'l-guzâtık" gibi önemli bir müessese ortadan kaldırılmış, Merînîler'in Endülüs'teki askerî varlığı bitirilmeye çalışılmıştır.³²⁴

Yine Gırnâta Sultanı, Merînîler ile ilgili taleplerinin Vezir İbn Gâzî tarafından reddedilmesi üzerine ülkesinde bulunan Abdurrahman b. Ebû Yeflûsen ve Merînîler'in eski vezirlerinden isyancı Mes'ud b. Mâsây'ı Mağrib'e Merînî tahtını ele geçirmek üzere göndermiştir. Onlar da Tâze ve civarını 773/1372 yılında ele geçirip halktan biat almışlardır. Gırnâta Sultanı bunun yanısıra Merînîler'in Sebte Valisi Muhammed b. Osman ile Endülüs'teki Merînîler'e ait Cebelitârik şehrinin Gırnâta Sultanı'na verilmesi, Merînî sultanlarının çocuklarının tamamının Gırnâta Sarayı'na gönderilmesi ve Mağrib'de bulunan siyasî mülteci İbnü'l-Hatîb'in kendisine teslim edilmesi şartlarını taşıyan bir anlaşma yapmıştır. Bunlar karşılığında Sebte valisi vezir olacak, böylece Gırnâta Sultanı, Sebte valisinin yardımıyla çocuk yaştaki Sultan Ebû Zeyyân'ın yerine Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim el-Mustansır'ı Merînî yönetimine getirecektir (776/1374). Cebelitârik'in Gırnâta'ya verilmesiyle Merînîler'in Endülüs'teki varlığı sona ermiştir. Böylece Merînîler, Gırnâta Sultanı'nın

³²³ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 44-45; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 209. Ayrıca bk. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 206.

³²⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 391-399. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 171- 173; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 53; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 260-261.

müdahaleleriyle ve vezir Muhammed b. Osman'ın nüfûzu altında idare edilmeye başlanmıştır.³²⁵

Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (Birinci Saltanatı 776-786/1374-1384)

Mustansır-Billâh'a 775/1373 yılında Tanca'da, 776/1374 yılında ise Dârülbeyzâ'da biat edilmiştir.³²⁶ Bu dönemde Merînî toprakları fiilen iki sultan arasında bölünmüş bir haldeydi. Âzemmûr sınıрыyla Fas, Merînî Sultanı Ebü'l-Abbâs Ahmed'in hâkimiyeti altında; Merâkeş ise Gırnâta Sultanı'nın desteğiyle Mağrib'e gelip Merâkeş bölgesine hâkim olan Abdurrahman b. Ebû Yeflûsen'in hâkimiyeti altında ve hemen her yer Gırnâta Sultanı'nın hâkimiyeti altındaydı. Sultan Ebü'l-Abbâs Ahmed, 781/1380 yılında Merâkeş'teki Abdurrahman b. Ebû Yeflûsen üzerine sefer düzenleyerek galip gelmiş, 784/1382 yılında Merâkeş'i tekrar Merînî topraklarına katmıştır. Daha sonra ise Tilimsân'daki Abdülvâdî Sultanı II. Ebû Hammû üzerine gitmiş, orayı 785/1383 yılında tekrar topraklarına katmıştır.³²⁷

Bu başarılar üzerine endişelenen ve Merînîler'i tekrar taht kavgasına düşürmek isteyen Gırnâta Sultanı, sarayında bulunan Benî Merîn'den Mûsâ b. Ebû İnân'ı Mağrib'e göndermiştir. 786/1384 yılında Sebte'ye gelen ve şehrin kontrolünü ele geçiren Mûsâ b. Ebû İnân, bu şehri Gırnâta Sultanı Ganî-Billâh İbnü'l-Ahmer'in (V. Muhammed) hâkimiyetine bıraktığını açıklayıp Fas'a gitmiştir.³²⁸ Sultan Ebü'l-Abbâs Ahmed ise bunları duyunca Fas'a gelmek üzere yola çıkmış, fakat askerlerinin büyük bir kısmının Mûsâ b. Ebû İnân'a katılması üzerine hal' edilmiş (786/1384), yakalanıp zincire vurularak Gırnâta Sarayı'na gönderilmiş ve 789/1387 yılında ikinci defa Merînî tahtına çıkana kadar orada kalmıştır. Veziri Muhammed b. Osman ise öldürülmüştür.³²⁹

Mütevekkil-Alallâh Ebû Fâris Mûsâ b. Ebû İnân (786-788/1384-1386)

³²⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 391-399. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 171-173; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 53; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 260-261.

³²⁶ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 45-46; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 113-114.

³²⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 401-414. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 174-175; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 54-55; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 261.

³²⁸ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 176; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 208.

³²⁹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 45-46; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 113-114. Ayrıca bk. Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 209; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 261.

Gırnâta Sultanı'nın desteğiyle emîr olmuştur. Yönetimde söz sahibi olan veziri Mes'ud b. Rahnû b. Mâsây'ın nüfûzundan kurtulmak istemiş, fakat veziri casuslar aracılığıyla bundan haberdar olunca 788/1386 yılında kardeşi Yaîş'e sultanı zehirletmiştir.³³⁰

Muntasır b. Ebû Zeyyân Muhammed (788/1386)

Daha sonra kızkardeşinin oğlu Emîrû'l-müslimîn Muntasır-Billâh Muhammed emîr olmuştur. 788/1386 yılında kendisine biat edildiğinde henüz beş yaşında idi. Kırk üç gün sonra hal' edilmiş, Endülüs'te Gırnâta Sarayı'nda bulunan babası Ebü'l-Abbâs'ın yanına gönderilmiştir.³³¹

Vâsık Muhammed b. Ebü'l-Fazl (Ebû Zeyyânî's-Sâlis) (788-789/1386-1387)

Künyesi Ebû Zeyyân, lakabı Vâsık-Billâh olup 788/1386 yılında Vezir Mes'ud b. Rahnû b. Mâsây'ın kolayca hükmedebileceği bir kişi olması dolayısıyla yönetimi kendisine bırakması şartı ile sürgünde olduğu Gırnâta Sultanı'nın sarayından getirilerek kendisine biat edilmiştir.³³² Biattan bir süre sonra Benî Merîn Veziri Mes'ud b. Rahnû ile Gırnâta Sultanı V. Muhammed'in arası açılmış, Vezir Gırnâta Sultanı'nın idaresinde olan Mağrib şehri Sebte'ye saldırı düzenlemiş, fakat Gırnâta Sultanı'nın sarayında bulunan Ebü'l-Abbâs Ahmed orduyla birlikte gelince başarısız olmuş ve çekilmek zorunda kalmıştır. Ebü'l-Abbâs daha sonra Fas'a geçmiş, Vezir Mes'ud b. Rahnû görevinde kalırken Merînî Sultanı Ebû Zeyyân Muhammed b. Ebü'l-Fazl on aylık görev sonrası hal' edilerek 789/1387 yılında Gırnâta Sarayı'na geri gönderilmiştir. Ebü'l-Abbâs Ahmed ise 789/1387 yılında ikinci defa Merînî sultanı olmuştur.³³³

Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (İkinci Saltanatı 789-796/1387-1393)

³³⁰ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 47. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 177; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 209; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 262.

³³¹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 47-48; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 209-210. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 56; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 262.

³³² İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 48-49; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 210-211; Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 73. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 262.

³³³ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 56; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 262.

Kendisine 789/1387 yılında Dârülbeyzâ'da biat edildikten³³⁴ sonra ilk icraat olarak önceki gibi nüfuzu olmasın diye veziri Mes'ud b. Rahhû'yu öldürtmüş ve idareyi kendi eline almıştır.

Abdülvâdîler içinde başlayan savaşta, II. Ebû Tâşfin'i, Tilimsân'ı Merînîler'e vermesi, Merînî hâkimiyetini tanıyıp hutbede kendi adını okutması ve yıllık vergi ödemeyi kabul etmesi şartı ile desteklemiştir. Böylece Benî Merîn'in Mağrib-i Evsat'taki hâkimiyeti tekrar güçlenmiştir.³³⁵ Ayrıca Gırnâta Sultanı V. Muhammed'in 793/1391 yılında vefat etmesi üzerine Gırnâta Sarayı'nın Merînîler üzerindeki nüfuzu sona ermiştir. Hatta bu durumda Ebü'l-Abbâs, Gırnâta işlerine müdahale şansı elde etmiştir. Sultan Ebü'l-Abbâs böylece ülkesini hem vezirlerin tahakkümünden hem de Gırnâta Sultanı'nın müdahalesinden kurtararak uzun süredir olmayan istikrârı sağlamış ve kendisinden sonra da dört oğlu Merînî saltanatında yerlerini almışlardır.³³⁶ 796/1393 yılında Tâze'de vefat etmiş, Fas'a getirilerek Kulle'de defnedilmiştir.³³⁷

Mustansır-Billâh Abdülazîz (Ebû Fâris) (796-799/1393-1396)

Künyesi Ebû Fâris, lakabı Mustansır-Billâh'tır. Gırnâta Sarayı'nda yarı mahkûm hayat yaşarken babası Ebü'l-Abbâs Ahmed ile birlikte Mağrib'e geçmiş, daha sonraki yıllarda Tilimsân isyanını bastırmak için babası tarafından görevlendirilen Sultan, kendisine biat edildikten sonra Tilimsân ve çevresini yönetimi altına almıştır.³³⁸ Dönemin tarihçilerinden İbnü'l-Ahmer, ölene kadar onun hizmetinden ayrılmadığını, onun iyi bir at binicisi olduğunu ve şiirler yazdığını ifade etmektedir. 799/1396 yılında vefat etmiştir.³³⁹

Mustansır-Billâh Ebû Âmir Abdullah (799-800/1396-1397)

³³⁴ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 49-50.

³³⁵ Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, II, 56-57; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 263; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 211.

³³⁶ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 211; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 263.

³³⁷ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 49-50. Sultan'ın, Mevlidü'n-Nebî gecesi hakkında yazdığı kasîdesi için bk. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, II, 173-175.

³³⁸ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 263-264.

³³⁹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 50-51; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 450.

799/1396 yılında kendisine biat edilen Sultan Mustansır-Billâh Abdullah b. Ahmed b. Ebû Sâlim'in kısa saltanatı vezirlerinin nüfuzu altında geçmiş, 800/1397 yılında yirmi yaşında iken vefat etmiştir.³⁴⁰

Ebû Saîd Osman (800-823/1397-1420)

Daha sonra kardeşi Emîrû'l-müslimîn Osman b. Ahmed b. Ebû Sâlim'e on altı yaşında iken biat edilmiştir. Döneminde vezir ve hâcibleri etkili olmuştur. İlk hâcibi Fakîh Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Kabâilî³⁴¹, yönetimde etkili olduğu sırada, muhâlif bir hareket sonucu öldürülmüştür.³⁴²

Bu dönemde Hafsî Sultanı Tilimsân'a girmiş, Fas üzerine sefer düzenlemiş, zor durumda kalan Merînî Sultanı Ebû Saîd ise 812/1409 yılında Hafsî Sultanı'nın hâkimiyetini kabul ederek barış istemiştir. Merînîler ilk defa hâkimiyet problemi yaşayarak Hafsîler'e bağlanmışlar ve sonrasında ise önemli toprak kayıpları yaşamaya başlamışlardır.³⁴³

Portekizliler 818/1415 yılında altın, köle ve baharat ticâret yolunun en önemli güzergâhı olan Sebte'yi işgal etmişlerdir. Şehirde gerekli savunma yapılamadığı için şehir kaybedilmiştir. Bu kayıp sadece Mağrib için değil Hristiyanlar'a karşı Mağribli askerin Endülüs'e geçtiği yer olması dolayısıyla, Endülüs'teki Müslümanlar için daha büyük bir kayıp olmuştur. Bu hezimet üzerine Sultan Ebû Saîd, Gırnâta Sultanı'yla şehri almak üzere ittifak kurmuş, fakat başarılı olamamıştır. Bunun yanısıra Portekizliler, Tanca'yı almak için büyük bir ordu ile harekete geçmişlerdir. Yapılan savaşta yenilen Portekizliler'in komutanları esir düşmüş, Merînîler, komutanın özgürlüğüne karşılık Sebte'yi istemişler, fakat bu sırada komutan ölünce durum eski hâliyle kalmıştır.³⁴⁴

³⁴⁰ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 51; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 417-418. Ayrıca bk. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 264.

³⁴¹ Ali b. Abdurrahman el-Kabâilî (ö. 809/1406): Fakîh, kâtip. Ebû Saîd el-Merînî'nin de kâtipliğini yapmıştır. Sultan Ebû Saîd yakalandığı bir hastalıktan kurtulduğunda bu sevinci bir kasîde ile ifade etmiştir. (Bk. İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 474-475.)

³⁴² İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 51-54. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 182; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 264.

³⁴³ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 183; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 58-59; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 264.

³⁴⁴ Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 92-94. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 59; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 264.

Ülkenin çeşitli yerlerinde yaşanan bu karışıklıklar Fas'a da sıçramış, 823/1420 yılında Sultan Ebû Saîd veziri tarafından öldürülmüştür. Yerine geçen kardeşi Sîdî Abbû diye meşhur Abdullah b. II. Ahmed'in çıkan isyan sonucu öldürülmesi üzerine Benî Merîn ileri gelenleri Abdülhak b. Ebû Saîd'i sultan ilân etmişlerdir.³⁴⁵

Dönem tarihçisi İbnü'l-Ahmer Sultan Ebû Saîd'den bahsederken onun Mağrib sultanları arasında en takvâli, adâletli, şeriatî uygulamada en iyisi olduğunu ifade etmekte ve onu övmek için yazdığı şiiri sunmaktadır.³⁴⁶

II. Abdülhak b. Ebû Saîd (823-869/1420-1465)

Abdülhak b. Ebû Saîd idareyi hâcibine ve Merînî kolundan Vattâsîler'de olan vezirlere bırakmıştır. Bu vezirlerden Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Yahyâ b. Zeyyân el-Vattâsî, devlet işlerini tümüyle kendi tekeline almış, önemli görevlere kendi akrabalarını getirmiş ve ülkeyi iyice çökertecek zulümlere başlamıştır. Bir Arap isyanını bastırmak için çıktığı seferde 851/1448 yılında bir Arap isyancı tarafından öldürülmüştür. Sultan Abdülhak b. Ebû Saîd, Merînî yönetimindeki Vattâsî hâkimiyetini ortadan kaldırmak için 866/1462 yılında Vattâsî ileri gelenlerini ve özellikle Fas'ta bulunanlarını öldürtmüştür. Siyasî krizin yanı sıra 846/1442 yılında Doğu'yu ve Batı'yı tamamen etkileyen korkunç vebânın tesiriyle ekonomik kriz yaşamaya başlayan Merînîler, Sebte'den sonra 862/1458 yılında Kasrû's-sağîr'i, 868/1464 yılında ise Tanca'yı Portekizliler'e karşı savunamayıp kaybetmişler ve halkı katliama tâbi tutulmuştur.³⁴⁷

Merînî sultanına karşı öfkesi artan halka rağmen Vattâsî ailesinden aldığı vezirliğe Hârûn ve Şâvîl adlı iki Yahûdî'yi getirmiştir. Yâhûdilerin halk üzerinde ve fukahâ ile eşrâf üzerinde baskısı artmış, sultanın meclisinde Yâhûdilere üstünlük tanınması Müslümanlar'ı üzmüştür. Öyle ki Fas'ın önemli âlimlerinden Ahmed Zerrûk³⁴⁸, Sultan'ın bu davranışının yanlışlığını ifade etmek için onunla Karaviyyûn

³⁴⁵ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 184-185; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 265.

³⁴⁶ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 51-54.

³⁴⁷ Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 95, vd. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 185-186; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 62- 63; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 213; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 266-268.

³⁴⁸ Ahmed Zerrûk el-Burnusî el-Fâsî (ö. 899/1493): Berberî bir kabileye mensup olup, fakîh ve imâmdır. Fas'ta çok önemli âlimlerden dersler almış, fıkıh ve tasavvuf konularında eserler yazmıştır. Bunlardan bazıları “*Şerhü'l-irşâd*, *Şerhu muhtasari's-Şeyh Halîl*, *Şerhü'l-Gâfikiyye*,

Câmiî'nde birlikte namaz kılamayacağını bildirmiştir. Üstelik Yâhûdi vezirlerden birinin bir Müslüman kadını dövmesi ve Sultan'ın İmâm Cezûlî'yi zehirleterek öldürttüğü iddialarının yayılması üzerine muhalifler, sultanı hal' etmişler, yerine ise Ehl-i Beyt'e mensup İdrîsî ailesinden Şerîf Ebû Abdullah el-Hafîd'i getirmişlerdir. Sultan Abdülhak kaçarken el-Hafîd tarafından 869/1465 yılında öldürülmüş ve yaklaşık iki buçuk asırlık Merînîler Dönemi böylece sona ermiştir.³⁴⁹

Harekât'ın, Merînîler'in yıkılışı ile ilgili olarak saydığı sebepleri kısaca şu şekilde özetlemeyi uygun bulduk. Ebû İnân'ın, babası Ebû'l-Hasan'a isyan etmesi, Merînîler'deki aile içi ayaklanmaları artırmış, bölünmeleri yaygınlaştırmıştır. Gırnâta Benî Ahmer Sultanı bu durumdan faydalanarak kardeşler arası düşmanlıkların artmasında etkin olmuş, kardeşlerden bazısının yanında yer alarak ve askerî destek vererek çöküşü hızlandırmıştır. Ebû İnân döneminden sonra, gerek yaşlarının küçüklüğü gerek aklî ya da ahlakî zaafiyetleri dolayısıyla nüfuzlarını kaybetmeye başlayan sultanlar, Merînî emîrlerinin başkalarıyla ittifaklar kurmalarına ve aile içi bölünmüşlüğüne artmasına sebep olmuşlardır. Bu durumdan faydalanan vezirler yetkiyi ellerine almışlar, istediklerini sultan yapmış, istediklerini hal' etmiş, istediklerini öldürmüşlerdir.

Fakat daha vahim bir gelişme olarak Merînî sultanlarının, Vattâsî vezirlerini de öldürtüp yerlerine Yahûdi vezirler getirmeleri halkın ayaklanmasına sebep olmuştur. Güçlü iken yetimi, yoksulu gözetemeyen Merînîler, artık bu vezirler dolayısıyla zulme başlamışlardır. Merînî sultanları Yahûdî vezirlerle bütün sırlarını paylaşmışlar, hatta Merînîler'in son Sultanı Abdülhak, hemen bütün resmî mevkilere Yahûdîler'i yerleştirecek kadar onlarla dostluk kurmuştur. Bunun yanı sıra, Endülüs'te cihad faaliyetlerini organize eden ve Mağribli askerlerin idaresini üstlenen şeyhler (şeyhü'l-guzât) cihad ruhundan uzaklaşmış ve Ebû İnân sonrası dönemde Mağrib'e dönmeye başlamışlardır. Bu durum da Hristiyanlar'a cesaret vermiş ve Endülüs topraklarına hatta Mağrib topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Zayıf olan Merînî sultanlarını desteklemeye başlayan Hristiyan krallar onları istedikleri gibi yönetmeye başlamışlar

---

Şerhü'l-akâdeti'l-kudsiyye, Hükmü İbn Ataullâh'a dair yazdığı yirmi şerh, Esmâü'l-hüsnâ şerhleri ve Şâzeli'nin Hizbü'l-bahri'ne yazdığı şerhdur. (Bk. İbnü'l-Kâdî, Cezvetü'l-iktibâs, I, 128-131).

³⁴⁹ Selâvî, *el-İstikâsâ*, IV, 95, vd. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 185-186; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 62- 63; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 213; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 266-268.

ve böylece Mağrib siyasetinde Hristiyan gücü de belirleyici bir rol üstlenmiştir. Öyle ki Hristiyanlar istedikleri kişiyi idareye getiriyorlardı. Bu arada diğer Müslüman devletler olan Abdülvâdîler ve Hafsîler ise orduları zayıflamış olduğu için birleşmeye güç yetirememişlerdir. Böylece Merînîler, iç ve dış etkilerin hep birlikte baskısı sonucu yıkılmıştır.³⁵⁰

---

³⁵⁰ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 65-68.

BİRİNCİ BÖLÜM

MERİNÎLER DÖNEMİ SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

I. SOSYAL YAPI

Sosyo-kültürel hayata dair örnekleri sunacağımız bu bölümde öncelikle toplumun sosyal ve etnik yapısını vermeyi uygun bulduk. Merînî dönemi Mağrib halkı, çeşitli kabileleri ve milletleri barındıran zengin bir yapı arz ediyordu. Tarihî zenginliği, İslâm fetihleriyle birlikte daha da güçlenmiştir.

Mağrib halkının özelliklerine baktığımızda, İbn Fazlullah el-Ömerî'nin onlarla ilgili olarak “birbirleriyle rekabeti seven, yemek ikramı konusunda oldukça cömert bir halk” ifadelerini kullanmaktadır.¹ Fas halkından bahsederken ise “uzun elleri dolayısıyla ahşap oymacılığı ve bakır işlemeciliğinde usta; ziraatta de, savaşta da mâhir; şer'î ilimleri koruması, uygulaması, münkerden uzaklaşıp hak yolunda olmaları açısından da İskenderiye halkına benzer” olduklarını belirtmektedir.² İbn Haldûn da Mağrib halkından benzer ifadelerle söz etmekte, onların yontulmuş taşlarla inşâ ettikleri yüksek binalara sahip olduklarını, âlet, edevât, kap-kacak yapma hususunda iyi olduklarını ifade etmektedir.³

Mağrib halkıyla Sudan halkının karşılaştırmasını yapan İbn Haldûn, havanın ve iklimin insan ahlâkına olan tesirinden bahsederek, sıcaklığın yüksek olmasının Sudan'da halkın çok rahat, endişesiz hatta işlerinin akıbetinden dahi gâfil olmalarına sebep olduğundan, değil bir yıl, kısa bir süre yetecek kadar bile gıda biriktiremediklerinden bahseder. Oysa Mağrib ülkelerinde ve özellikle Fas'ta, hava daha soğuk olduğundan, halkın hüznü denecek kadar başını eğik ve kaygılı bir halde aşırı derecede işlerin akıbetlerini düşündüklerini anlatmaktadır. Hatta bir Faslı'nın iki senelik buğday ve hububat biriktirip, ambarladığı halde, depoladıkları gıdanın

¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 170.

² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 183.

³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 351-353.

azalmaması için günlük yiyeceklerini satın almak için erkenden pazara gittiklerini gözlemlediğini belirtmektedir.⁴

Mağrib şehirlerinin nüfusları ile ilgili olarak rastladığımız birkaç bilgi bulunmaktadır. Nüfus bilgisi verilirken, bu veriler daha çok ev ve aile sayısı olarak ifade edilmektedir. Hasan el-Vezzân, Dükkâle bölgesindeki Âsafî'de şehrin nüfusunun fazla olduğunu ve sayının dört bin ev olduğunu belirtmekte; bunlardan yüz evin Yahûdîler'e ait olduğunu eklemektedir. Yine Merâkeş bölgesindeki Terğa şehrinde çoğunluğu Arap olmak üzere yaklaşık üç yüz aile oturmakta idi. Fas ile Merâkeş arasındaki Bilvân şehrinde çoğu buğday ticareti ve hayvancılık dolayısıyla zenginleşmiş eşrâftan olmak üzere yaklaşık beş yüz aile oturmakta idi. Âzemmûr şehri ise oldukça büyüktü ve burada beş bin aile yaşamakta idi. Fas bölgesinde yer alan ve halkı daha çok ticaret ve sanayi ile meşgul olan Miknâs ise daha da kalabalık olup yaklaşık altı bin aile yaşamakta idi.⁵ Merâkeş ve Miknâs şehirleri Merînî döneminin önemli şehirlerinden olup, oradaki ev sayısı bize diğer şehirlerle ilgili olarak da tahminde bulunma imkânı vermektedir. Başşehir Fas'ın nüfusunun ise bu şehirlerden fazla olma ihtimali yüksektir.

A. ETNİK YAPI

1. Berberîler (Emâzîğ/Ehrâr)

Berberî kelimesinin mânâsı ve Berberîler'in kökenlerinin nereden geldiğine dair birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Kimi onların Kuzey Afrika'nın yerli halkı olduğunu kimi ise Hz. Dâvud'un Kral Câlût'u öldürmesinin ardından Filistin'den çıkıp Mağrib'e yöneldiklerini ifade etmektedir. Mağrib'de dağlarda hayat sürdüklerini, Berka'da bir süre kaldıktan sonra Sûs'a, Fas'a kadar ilerlediklerini, Rumlar'a bağlı olarak yaşadıklarını, Amr b. Âs'la birlikte İslâm fetihleri başlayınca onlara cizye ödeyip biat ettiklerini ve yavaş yavaş İslâm'a girdiklerini belirten görüşler bulunmaktadır. İslâm fetihleriyle birlikte çok sayıda Berberî, Endülü's'e de geçmiştir.⁶

⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 340-341.

⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 158, 164-166, 220-221.

⁶ Meçhûl, *Mefâhîri'l-Berber*, s. 78; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 229-232. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 18-20.

Neseb âlimlerinin bir kısmı Berberîler’i Berânis ve Bütr diye iki ana kola ayırır. Berânis kolunun meşhur kabileleri arasında Muvahhidler’in aslı olan Sanhâce,⁷ daha çok Tâze civarında yerleşmiş olan Evrebe,⁸ Sûs’da yaşayan Hevvâre (Hüvvâre),⁹ Sûsu’l-ednâ’da yaşayan Heskûre,¹⁰ Kûtâme, Murâbitlar’ın mensup olduğu ve Mağrib’de yayılmış olan Masmûde¹¹ Bergavâta, Hâha, Dükkâle, Reçrâce (Regrâce), Gumâre, Verîke, Cezûle, Lemta, Zenâge, Lemtûne,¹² Mesûfe sayılabilir.

⁷ Sanhâce: Berberîler’in büyük kollarından birisi olup, Bernes b. Berr’in soyundan gelmektedir. Kökenlerinin Himyerîler’e dayandığı ve Yemen’den Afrika’ya geldikleri de ileri sürülmektedir. Zenâte boyu ile çekişme hâlinde olan bu kabile, Zîrîler’i kurmuşlardır. Cüdâle, Mesûfe ve Emevîler döneminde Ukbe b. Nâfi dönemi fetihleriyle Müslüman oldukları ifade edilen, Murâbitlar’ın da kuruluşuna vesile olan Lemtûne adlı üç büyük kolu vardır ve Büyük Sahrâ’nın güney kısmından Batı Sudân’a kadar geniş bir bölgede yayılmışlardır. Bk. Mehmet Özdemir, “Sanhâce (Benî Sanhâce)”, *DİA*, XXXVI, 105-106.

⁸ Evrebe: Kuzey Afrika’da İslâm fetihleri sırasında en güçlü kabilelerden biri olup Ebû’l-Muhâcir Dinar komutasındaki İslâm ordusuyla yapılan savaşta (55/675) yenilmiş ve aralarında oluşan yakınlık sonrası İslâm’a girmişlerdir. O bölgedeki birçok Berberî kabilesi gibi onlar da Hz. Ali ailesine yakınlık duyduklarından İdrîsîler’e biat ettiler. Merînîler döneminde, Endülüs cihadlarında önemli rolleri ve hizmetleri olmuş, ancak 707/1307 yılında isyan eden bazı Evrebe emîrlerinin, Merînî Sultanı Ebû Sâbit’in emriyle öldürüldükleri ifade edilmiştir. Bk. Mustafa Öz, “Evrebe”, *DİA*, XI, 536-537; Arabî, *Kitâbü’l-Mağrib*, s. 63.

⁹ Hevvâre (Hüvvâre): Beş büyük Berberî topluluğu olan Sanhâce, Masmûde, Zenâte, Gumâre arasında olduğu ifade edilmekte olup Araplaşmış olanları çoktur. Mısır’dan Mağrib’e kadar tüm bölgeye yayılmışlar, Endülüs’e de fetihlerle birlikte geçmişlerdir. Mağrib-i Evsat’tan çıkıp Mağrib-i Aksâ’ya da gidip kaleler ve şehirler kurmuşlardır. Onlara ait olan Kal’atü Hevvâre’yi Merînîler boşaltarak denizciler için bir sığınak hâline getirmişlerdi. Bu kabile parçalanarak başka kabilelerin içinde erimişlerdir. Hevvâre kabilesinin bir kolu olan Benî Rezîn ise Târik b. Ziyâd’ın ordusundaki Berberîler’le birlikte Endülüs’e geçip yerleşmiş, hatta ve 403-497/1013-1104 yılları arasında Endülüs’te hüküm süren Mülûkü’t-Tavâif’ten birisi olmuştur. Bk. İbrâhîm Harekât-Ahmet Kavas, “Hevvâre”, *DİA*, XVII, 281-284; Arabî, *Kitâbü’l-Mağrib*, s. 243.

¹⁰ Arabî, *Kitâbü’l-Mağrib*, s. 242-243.

¹¹ Masmûde: Berberîler’in Berânis koluna mensup bir kabile olup diğer Berberî kabilelerinden farklı olarak tarih boyunca yerleşik hayat sürmüşlerdir. Sanhâce ve Zenâteliler’le birlikte bugünkü Fas Krallığı’nın nüfusunu oluşturmaktadırlar. İdrîsîler, Fâtımîler, Murâbitlar, Muvahhidler, Hafsîler ve Merînîler zamanında devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmiş olup Ebû Hafs el-Hintâtî’nin soyundan gelenlerin kurduğu Hafsî hânedanı da bu kabiledendir. Ukbe b. Nâfi’ ile birlikte İslâmlaşmaya başlayan kabile, İslâm’ın bölgede yayıldığı yıllardan itibaren dinlerine bağlılıklarıyla da farklılık arzetmişlerdir. Bk. Ahmet Kavas, “Masmûde”, *DİA*, XXVIII, 94-95.

¹² Lemtûne: Çoğunluğu göçebe yaşayan Berberî Sanhâce topluluğuna mensup büyük bir kabile olan Lemtûne’nin anayurdu Batı Sahrâ’dır. Bazı neseb âlimleri kökenlerinin Himyerîler’e dayandığını ve Yemen’den geldiklerini ileri sürmüşlerdir. Erkekleri yüzlerini lisam (peçe) ile örttüklerinden mülessimûn olarak da anılırlar. Ukbe b. Nâfi’nin 60-64/680-684 yılları arasındaki İslâm fetihleriyle Müslüman olmuşlardır. Lemtûneliler, Batı Sahrâ’da Sanhâce’ye bağlı diğer kabilelerin de yer aldığı bir devlet kurmuşlar ve çok sayıda hânedanı bu devlete bağlamışlardır. İslâm’la daha doğru bir şekilde yaşamaya başlamaları, aralarında Lemtûne’nin de bulunduğu Sanhâce kabilelerine İslâmiyet’i öğretmek için bölgeye giden ve daha sonra Murâbitlar Devleti’nin kuruluşuna öncülük eden, kurduğu ribatta çok sayıda öğrenci yetiştiren fakih Abdullah b. Yâsin el-Cüzûlî ile olmuştur. el-Cüzûlî, dağılmaya başlamış Lemtûneliler’i yeniden Yahyâ b. Ömer el-Lemtûnî’ye bağlayarak Murâbitlar Devleti’nin temelini atmıştır. Bk. Mehmet Özdemir, “Lemtûne”, *DİA*, XXVII, 137-138.

Bütr'e mensup kabileler arasında ise Levâte (Lüvâte),¹³ Südrâte, Gûmîye, Medyûne, Matmâta, Muğîle, Zevâğa, Miknâs, Nefze, Nefzâve,¹⁴ Nefûse¹⁵ ve Merînîler'in aslı olan Zenâte¹⁶ kabilesi sayılabilir.¹⁷

Merînîler'in mensup olduğu Zenâte kabilesi, çeşitli kollara ayrılarak Libya'dan, Berka'dan, Tunus'un güneyinden yola çıkarak Mağrib'e doğru yayılmaya başlamışlardır. Ata binmek¹⁸ hususunda oldukça maharetli olan Zenâteliler, çadırlarda kalıyor, yaz-kış göç ederek¹⁹ yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu özellikler dolayısıyla en çok Araplaşmış olan Berberî kabilenin Zenâte olduğu ifade edilmektedir.²⁰

Berberîler aşiretler hâlinde, başlarında şeyhleri olduğu halde ve genellikle göçebe olarak yaşamaktaydılar. İbn Haldûn, çölde yaşamının da asabiyet sahibi kabilelerden başkası için mümkün olmayacağını, şehir halkını şehri çevreleyen surların koruyabileceğini, fakat çöllerdeki, dağlardaki halkı ise kabilenin şeyhinin asabiye gücüyle koruyabileceğini belirtmektedir.²¹

Merînî döneminde gerek Arap gerek Berberî kabilelerden bahsederken şunu da ifade etmek gerekir ki, Merînîler kabileleri çeşitli bölgelere özel olarak dağıtmayı siyaset hâline getirmişlerdir. Hemen her kabileye başlarında reis yani şeyhleriyle yerleşip bir işle meşgul olabileceği yerler vermişlerdir. Bunu yaparken kendi kabileleri olan Zenâte'yi merkeze çekmiş ve onları hem Mağrib-i Aksâ'da hem

¹³ Levâte: Libya'nın doğusunu yurt edinmiş bir Berberî kabilesi olup Hevvâre, Nefûse ve Zenâte kabileleri gibi Bütr kolundan gelmektedir. Çoğu tarihçi ve neseb âlimine göre, Levâte'nin de dâhil olduğu Berberîler'in bir kısmı Hz. Dâvud zamanında Filistin'den buraya göç etmişlerdir. Levâte kabilesi, Ukbe b. Nâfi'nin ikinci Kuzey Afrika seferi sırasında İslâmiyet'i benimsemiş ve içlerinden bazıları Ukbe'nin ordusuna asker olarak alınmış ve Fas'a kadar yeni fetihlere katılmışlardır. Bk. Ahmet Kavas, "Levâte", *DİA*, XXVII, 147-148.

¹⁴ Nefzâve: Filistin'den Kuzey Afrika'ya geldikleri ifade edilen bir kabiledir. Mağrib-i Aksâ ve Mağrib-i Evsat'a dağılmışlardır. Kuzey Afrika'daki İslâm fetihleri esnasında, bölgedeki Berberîler'i etrafında toplayan Kâhine'nin İfrîkiyye valisi Hassân b. Nu'mân el-Gassânî tarafından yenilgiye uğratılması sonucu Müslüman olmuşlardır. Bk. İbrahim Harekât, "Nefzâve", *DİA*, XXXII, 534-535.

¹⁵ Nefûse: Berberîler'in büyük kollarından Bütr'e mensup bir kabiledir. Diğer Berberî kabileleri gibi Filistin'den veya Meşrik'tan geldikleri ifade edilmektedir. Daha önce Hristiyan olan kabile, fetihlerle birlikte zamanla İslâm'ı kabul etmişlerdir. Büyük bir kısmı İbâziye'yi benimsemişlerdir. Bk. İbrahim Harekât, "Nefûse", *DİA*, XXXII, 532-533.

¹⁶ Zenâte kabilesi ile ilgili bilgiyi Birinci Bölüm'de "Benî Merîn'in Aslı ve Vatanı" adlı başlık altında bulabilirsiniz.

¹⁷ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 24-26; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 75; Ahmed Tâhâ, *Medinetü Fas*, s. 155-156.

¹⁸ Meçhûl, *Mefâhirü'l-Berber*, s. 77-78.

¹⁹ Yerleşik hayat tarzına sahip olan kabileler için "ehl-i meder"; göçebe hayat tarzına sahip olanlar için ise "ehl-i veber" ifadesi kullanılmaktadır. Bk. Mezâhim, *el-Evzâü'l-İktisâdî*, s. 45.

²⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 418. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 25.

²¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 429-430.

Endülüs'te devlet işlerinde görevlendirmişlerdir. Böylece şehirlere, köylere, dağlara yerleştirilen kabileler ekonomik, ziraî, sînâî tecrübeler kazandılar. Kimi dağlarda hayvancılık, kimi şehirlerde maden işçiliği ile, kimisi ise tarımla meşgul oldu. Merînî sultanları da bunları destekledi ve toprak verdi. Arap kabilelerden askerlik yanında hurma tarımı hususunda da, diğer kabilelere öğretmeleri için destek almışlardır.²²

2. Araplar

Merînî toplumunun önemli bir kısmını da Araplar oluşturuyordu; ki onlar ilk İslâm fetihleriyle birlikte bu topraklara gelmişler ve yerleşmişlerdi. Altı asra yakın bir zamandır bu topraklarda idiler ve bu toplumun bir parçası olmuşlardı. Bu süre zarfında Mağrib toplumu üzerinde büyük etkileri olmuştur; öyle ki, zamanla bu topraklarda Arapça konuşulur hâle gelmiştir. Yer isimleri arasında en çok Arapça isimlerin bulunması da bu etkinin bir göstergesidir. Hangi kabilenin hangi toprakları yurt edindiği tam olarak bilinemese de bazılarını burada zikretmeye çalışacağız.

Doğu'dan gelen Arap kabileleri arasında İslâm fetihlerinin hemen ardından Mısır'a, Kuzey Afrika Ülkeleri'ne ve Endülüs'e gelip yerleşmiş olan Hazrec,²³ Kays Aylân,²⁴ Mahzûm,²⁵ Kinde,²⁶ Kelb,²⁷ Kudâa,²⁸ Huzâa,²⁹ Hüzeyl,³⁰ Sakîf,³¹ Meâfir,³² Temîm,³³ Tüçîb³⁴ sayılabilir.

²² Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 52-54.

²³ Benî Hazrec: Sahâbenin önde gelenlerinden Abdullah b. Revâha'nın torunlarının da aralarında bulunduğu Medîneli, Kahtânî asıllı meşhur Arap kabilesidir (Ahmet Önkâl, "Hazrec (Benî Hazrec)", *DİA*, XVII, 143-144).

²⁴ Benî Kays Aylân: Adnânîler'e mensup, Kaysîler diye adlandırılan kabileler topluluğu olup, Mekke, Medîne, Yemâme, Bahreyn, Hîre, Irak, Yemen, Tâif gibi bölgelerde yaşamışlardır. Kays Aylân'ın çeşitli kolları fetihlerin hemen tamamına katılmış, Endülüs'e kadar bütün bölgelere bu fetihlerle yayılmışlardır. Devamlı çatışma hâlinde olan Kaysîler ve Kelbîler'in bu rekabetleri Kuzey Afrika ve Endülüs'te de devam etmiştir (Ahmet Önkâl, "Kays Aylân (Benî Kays Aylân)", *DİA*, XXV, 91).

²⁵ Benî Mahzûm: Kureyş'in en itibarlı kollarından biri olup, Mekke'de ekonomik ve siyasî açıdan önemli yere sahipti (Mehmet Ali Kapar, "Mahzûm (Benî Mahzûm)", *DİA*, XXVII, 402-403).

²⁶ Benî Kinde: Bedevî Arap kabilesi olup, Yemen'de oturmuşlar, Kinde ve Yemen-Şam ticâret yolu üzerindeki Kinde Devleti'ni kurmuşlardır. Kindeliler Endülüs fetihlerine giderek oraya yerleşmişlerdir. Merînî dönemi Mağrib'de isimlerine rastladığımız âlim, şair ve fakîhlerin aralarında yer aldığı Tüçîbîler de Kinde'nin kollarındandır (Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kinde (Benî Kinde)", *DİA*, XXVI, 37-38).

²⁷ Benî Kelb: Kahtânîler'e mensup bir Arap kabilesi olup, Suriye bölgesinde oturuyorlardı. Kuzey Afrika fetihleri sonrasında idarî görevlere getirilmişlerdir. Kelbîler, Kuzey Afrika sahillerine ve Korsika, Sardinya, Sicilya gibi adalara düzenlenen seferlerin mimarları olmuşlar, Akdeniz'de İslâm hâkimiyetinin pekişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Önemli şair ve âlimleri vardır (Nadir Özkuyumcu, "Kelb (Benî Kelb)", *DİA*, XXV, 203-204).

²⁸ Benî Kudâa: Müslüman olduktan sonra fetihlere katılmışlar ve çeşitli kollarıyla Kuzey Afrika ve Endülüs'e yerleşmişlerdir (Casim Avcı, "Kudâa (Benî Kudâa)", *DİA*, XXVI, 308-309).

Mağrib'deki Araplar'ın çoğunluğunu oluşturan en önemli Arap kabilesi ise Benî Hilâl'dir. Kabile, çeşitli kollarıyla bütün Mağrib'e ve Batı Sahrâ'ya yayılmıştı. Kolları arasında Hult, Benî Câbir, Verdîğa, Süfyân, Evlâdü Cürmûn, Evlâdü Mutâ', Zevî Hassân, Arabü'l-Ma'kıl, Benî Mâlik, Riyâh bulunmaktaydı.³⁵ Bunlar genel olarak Tilimsân, Vehrân, Milyâne, Libya çölleri, Dükkâle, Âsafî,³⁶ Tâmesnâ ve Sûs bölgelerindeki şehirlerde ve dağlarda yaşamakta idi.³⁷ Ayrıca Abdülvâd toprakları olan Tilimsân ve civarında kabilenin bu kollarını görmek mümkündür.³⁸ Benî Hilâl'in Benî Hassân kolu ise daha çok Titvân'ın güneyinde yaşamaktaydı.³⁹ Benî Câbir ise Cebelü Tâdelâ'da ikamet etmekte idi.⁴⁰ Benî Süfyân, Tâmesnâ ve daha çok Şâviye düzlüklerinde yaşamıştı.⁴¹ Ma'kıl kolu Der'a, Ezğar, onun bir alt kolu olan eş-Şebbânât ise güneyde Sahrâ'da yerleşmişlerdi.⁴²

Benî Hilâl kabilesinin Kuzey Afrika'ya gelmesiyle sadece Arap nüfusu artmamış, bölgede sosyo-kültürel olarak, giyim kuşam vs. konularda Berberîler'in Araplaşması da onların gelişile birlikte gerçekleşmiştir. Soygun ve baskınlarla geçim

²⁹ Benî Huzâa: Güney Arabistan menşeli Kahtânîler'e mensup bir Arap kabilesi olup, Mısır, Mağrib ve Endülüs'ün fethine katıldıkları için bu ülkelerde yerleşmiş ve uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir (Ahmet Önkâl, "Huzâa (Benî Huzâa)", *DİA*, XVIII, 431-433).

³⁰ Benî Hüzeyl: Mekke ve Tâif civarında yaşayan, Adnânîler'e mensup, şairleriyle meşhur bir kabiledir. İslâm fetihleriyle birlikte Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya dağılmışlardır (Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hüzeyl (Benî Hüzeyl)", *DİA*, XIX, s. 70-72).

³¹ Benî Sakîf: Adnânîler'e mensup bir Arap kabilesi olup, önceleri Tâif'te yaşamakta idiler. Hz. Peygamber'e hayatının en zor günlerinden birini yaşatmalarıyla tarihe geçmişlerdir. Tebuk seferinden sonra Müslüman olan kabile üyeleri İslâm fetihleriyle birlikte gittikleri Kuzey Afrika ve Endülüs'e de yerleşmişler, Endülüs Emevî devletinin ortaya çıkmasına önemli katkı sağlamışlardır (Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sakîf (Benî Sakîf)", *DİA*, XXXVI, 10-11).

³² Benî Meâfir: Yemenli olup Kahtânîler'e mensupturlar. Dokumacılıkta meşhur idiler. Fetihlerle birlikte Endülüs'e yerleşmiş, siyaset, askerlik, ilim, sanat, mimarî alanlarında önemli roller üstlenmişlerdir. Endülüslü âlimler arasında bu kabile üyeleri de bulunmakta idi. Kuzey Afrika'da başşehir Trablusgarp olmak üzere ilk İbâzî Devleti'ni kuran Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî de bu kabiledendir (Mehmet Ali Kâpar, "Meâfir (Benî Meâfir)", *DİA*, XXVIII, 220).

³³ Benî Temîm: Adnânîler'e mensup bir Arap kabilesi olup, İslâm'dan önce putperestlik ve mecusîliği benimsemişledi. Bu kabile üyelerinin Hz. Peygamber'i Medîne'de ziyaretleri esnasında bedevîlere has kaba davranışları sebebiyle haklarında âyet-i kerîme nâzil olmuştu. Müslüman olduktan sonra ilk İslâm fetihlerine katılarak Kuzey Afrika'ya gelmişler; kabile üyeleri çeşitli yerlerin valiliğine getirilmiştir (İrfan Aycan, "Temîm (Benî Temîm)", *DİA*, XXXX, 418-419).

³⁴ Benî Tüçib: Yemen asıllı Benî Kinde'ye mensup bir Arap kabilesi olup, Kuzey Afrika ve Endülüs fetihlerine katılmışlar, çeşitli idarî görevlere getirilmişlerdir. Tüçibîler'den pek çok âlim, edip ve şair yetişmiştir (Nadir Özkuyumcu, "Tüçib (Benî Tüçib)", *DİA*, XXXXI, 457).

³⁵ Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 82, 97.

³⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 61.

³⁷ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 31-32.

³⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 172-173.

³⁹ Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 83.

⁴⁰ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 51.

⁴¹ Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 232.

⁴² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 62-63; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 238.

sağlayan bu kabile üyeleri, gerek askerî sebeplerle gerekse sürgünlerle önce Mısır'a sonra oradan da Kuzey Afrika'ya geçmişlerdir. Oradaki Berberî asıllı Zenâte ve Sanhâce gruplarını tedirgin edip yerlerinden etmişlerdir. Merînîler'e kadar hep çekinilen bu kabile ile aralarındaki ihtilafı gidermek için Merînîler, bir taraftan bu kabilenin Zuğbe, Süfyân ve Hult kollarıyla evlilik yoluyla akrabalık bağları kurarken diğer taraftan da bu kabilenin bulunduğu bölgelere doğudan getirdikleri Berberî Hevvâre ve Zenâte kabilelerine mensup toplulukları yerleştirmişlerdir. Askerî açıdan güçlü olan Benî Hilâl emîrleri bundan sonra, Merînîler'le birlikte Endülüs cihadına bile katılmışlardır. Kuzey Afrika'daki devletlere verdikleri hizmetlerden birisi de Mısır ve Hicaz bölgesindeki devletler nezdinde elçilik yapmaları, Mağribü'l-Aksâ ve İfrîkiyye saraylarından Mekke'ye ve Kahire'ye sunulan hediyelerin kendileri aracılığıyla gönderilmesidir.⁴³

Ayrıca Merînî yönetimi izlediği siyaset gereği kabileleri çeşitli yerlere dağıtmış, onları çeşitli mesleklere yönlendirmiş ve onlardan istifade etmiştir. Benî Hilâl'e mensup Benî Ma'kıl'dan ise askerî alanda istifade etmiştir.⁴⁴ Benî Süfyân da Merînî dönemi boyunca önemli komutanlar çıkarmıştır.⁴⁵

Yukarıda ismini zikrettiğimiz bazı kabilelerin kolları Mağrib'de çeşitli yerlere dağılmışlardı. Sebte'den Melîle'ye uzanan dağlar arasındaki bölge olan Rîf bölgesi ilk İslâm fetihlerinden beri onlar için önemli bir yerleşim yeri olmuş, ulemâsı, evliyâsı da çok olan bu bölgede özellikle Gamâre'de Benî Zeyyât, Benî Semîh, Benî Razîn, Benî Mansûr kabileleri yerleşmiştir.⁴⁶

İbn Battûtâ, seyahatinde uğradığı ve o dönem Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan yönetiminde olan İfrîkiyye bölgesindeki Tunus, Kâbis⁴⁷ civarında Araplar'ın

⁴³ Ahmet Kavas, "Hilâl (Benî Hilâl)", *DİA*, XVIII, 15-19; Benî Hilâl adı verilen bu kabileler topluluğunun Arap Yarımadası'ndan Kuzey Afrika'ya ve Mağrib'e hicretlerini ve mücadelelerini anlatan göç destanları yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Yazıcı, "Sîretü Benî Hilâl", *DİA*, XXXVII, 266-267.

⁴⁴ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 62. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 52-54.

⁴⁵ Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 232.

⁴⁶ Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 145-146, 205.

⁴⁷ Kâbis: İfrîkiyye şehirlerinden olup Ebü'l-Fidâ "Şam'daki Dimeşk" ifadesini kullanmaktadır (Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 143; Kalkaşendî, *Subh*, V, 104; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 327).

oturduğunu ifade etmekte, hatta Cerbe ve Kâbis'in emîrlерinin de Ebû Mervân ve Ebû'l-Abbâs adlı Mekkeli iki kardeş olduğunu belirtmektedir.⁴⁸

Merînî dönemi toplumunun ayrılmaz bir parçası olan ve çeşitli görevlere getirilen, içlerinden birçok âlimin çıktığı Arap kabileleriyle halk arasında bazen çatışmalar da yaşanmaktaydı. Benî Hilâl'in kollarından olan Benî Riyâh, Merînîler'in kuruluş aşamasında isyan etmiş, Muvahhidler'i desteklemiş, yapılan savaşta yenilmiş ve vergiye bağlanmışlardır.⁴⁹ Yine bu kabilenin 759/1358 yılında Mağrib-i Evsat'ta isyanlar çıkarıp, halktan zorla vergi toplamaları üzerine Ebû İnân orduyla üzerlerine gitmiş,⁵⁰ bunun üzerine çöle çekilen Benî Riyâh kabilesine ait bazı yerleşim yerlerini tahrip ettirmiştir. Fakat Merînî askerleri arasında Sultan Ebû İnân'a suikast yapma düşüncesinde olanların varlığının duyulması üzerine Sultan Fas'a geri dönmek zorunda kalmıştır.⁵¹ Bu kabile, Mağrib'e gelirken taşıdığı isyan, soygun gibi özelliklerini Merînî döneminde de devam ettirmiş ve idareyi meşgul etmiştir.

Başka bir örnekte ise, Hasan el-Vezzân, Merâkeş bölgesinde bulunan Hâha, Dükkâle, Sûs, Ağmât'ta hem dağlarda hem şehirlerde ve köylerde yaşayan Arap kabilelerinin, bölgenin diğer halkı ile çatışmalar yaşadıklarını ifade etmektedir.⁵²

3. Endülüslüler

Hristiyan Krallıklar'ın Endülüs'teki Müslüman şehirlerini tek tek almaya başlamasıyla birlikte Endülüslüler ilk olarak Mağrib topraklarına hicret etmeye başlamışlardır.

Muvahhidler döneminde gelmeye başlayan bu muhâcirlerden Doğu Endülüs şehirlerinden yani Belensiye, Cezîretü Şakar, Şâtibe'den gelenler Rabat'a yerleştirilmişler ve kendi icrâ ettikleri mesleklere göre iş sahibi olmuşlardır. Merînîler döneminde ise Miknâs ve diğer şehirlere de geçmişlerdir. Endülüslü ailelerin bazıları

⁴⁸ İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 327.

⁴⁹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 23; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 26-33; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 286; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 7. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 12; Harekât, *el-Mağrib*, II, 11; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 159.

⁵⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 334-335. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 46.

⁵¹ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 194-195; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 248-249.

⁵² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 109-150, 161.

ise Fas'ta oturmuşlardır.⁵³ 664/1263 yılında Kral Alfonso Gırnâta'ya saldırdığında ise buradaki Müslümanlar Mağrib'e göç edip Tanca ve civarına yerleşmişlerdir.⁵⁴

Merînîler döneminde de oldukça fazla kişi Endülüs'ten Mağrib'e geçmiş ve onlar arasında çeşitli yönleriyle meşhur olanlar sanayi, ticaret, ziraatsahalarında, tıp ve diğer ilim dallarında maharetlerini göstermişler, idarecilik görevlerine de getirilmişlerdir. Mağrib'in mimarî, ilmî, ziraî, ticarî açıdan gelişimini hızlandırmış ve katkı sağlamışlardır. Özellikle suyu kullanmakta ve şehirlere getirmekte mâhir olan Endülüslüler, kuyu açma, nâûralar (sulama kanalları) yapma, değirmenler inşâ etme konularında da oldukça güzel işler yapmışlardır. Bazı Endülüslüler ise başşehir Fas'ta oturmuşlar ve askerî görevler almışlardır.⁵⁵

4. Ehl-i Zimme

Mağrib'deki geçmişleri oldukça eskilere dayanan Yahûdîler ve Hristiyanlar Merînî döneminde de toplumun “zimmi” kesimini oluşturarak çeşitli yerlerde oturmuşlar, ticaretle meşgul olmuşlar ve hatta devlet görevlerine getirilmişlerdir.

Merînî toplumunda uzun yıllar ehl-i zimme ile uyum içerisinde bir yaşam sürdürülmüş, âdet ve gelenekler, kıyafetler paylaşılmışsa da bazen halkı ve idareyi tedirgin eden olaylar da yaşanmıştır. Bu güvenlik sorununa bir çözüm olarak ise “mellâh” tâbir edilen mahalleler kurulmuştur.

Sultan Ebû Yûsuf, özellikle başşehir Fas ve civarında yaşayan Rum askerlerini Fas'tan çıkartmış, onlara şehrin dışında bir bölge yaptırmış ve halkı onların eziyetinden kurtarmıştır.⁵⁶ Yine Sultan Ebû Yûsuf döneminde Fas'ta yaşanan bir olayda bu sefer de Yahûdîler problem çıkarmış, Sultan onları halkın saldırısından kurtarmıştır.⁵⁷ Sultan Ebû Saîd döneminde ise Fas yakınlarında kurulan “mellâh” mahallesinde oturmaya başlamışlardır.⁵⁸ “Rabedu'n-nasâra” da denilen bölge Fâsü'l-

⁵³ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 55-57.

⁵⁴ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 110.

⁵⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 864-865. Ayrıca bk. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 55-57.

⁵⁶ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 91.

⁵⁷ Fas'ta Müslüman bir kadın, bir Yahûdî'nin kendisine tecavüz edip evinde zorla beklettiğini iddia edince, halk Yahûdîler'e saldırmış ve on dört Yahûdî'yi öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Sultan, çıkardığı emirle bu olayı sonlandırmıştır (İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 161).

⁵⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 178.

kadîme'nin karşısında, Fâsü'l-cedîde'nin ise güneyinde yer almakta idi. Onlar daha çok sultanın hizmetinde çalışmakta idiler.⁵⁹

Mellâhlar, Merînî döneminde ortaya çıkmıştır. Bu mahalleler, müslüman halkın Yahûdî ve Hristiyanlar'dan çeşitli sıkıntılar yaşamaya başladıkları dönemde bir çözüm olarak üretilmiştir. Geceleri kapatılan kapıları olan mellâhlar, Endülüs'ten gelen Yahûdîler'e de kapılarını açmıştır. Daha çok Atlantik Okyanusu kıyılarında özellikle Fas, Tanca, Titvân, Rabat'ta kurulmuştur. Çoğunlukla Yahûdîler'in yaşadığı bu mellâhlarda Hristiyanlar da oturmakta idiler.⁶⁰

Fas dışındaki yerlere baktığımızda; Merâkeş bölgesinde ve onun çeşitli şehir, köy ve dağlık kesimlerinde Yahûdîler oldukça fazla idi. Cebelü Sevsâve'de demircilikle uğraşanlar, Hâha ve civarında, Sûs ve civarındaki şehirlerde sarrâflar, sanayiciler, tüccar yine daha çok Yahûdîler idi. Âyet Devvâd denilen yerde ise ilk yerleşimcilerinin Hz. Dâvud neslinden gelen Yahûdîler olduğu ifade edilmekte, meslekleri arasında ise demircilik, boyacılık, sarraflık, ayakkabıcılık bulunduğu belirtilmektedir.⁶¹

Arabî, Sudan'dan Sicilmâse'ye gelen ticaret kabilelerinin uğrak yerlerinden biri olan Der'a'da da Yahûdî tüccarın yerleşmiş olduğunu ifade etmekte, ayrıca Merâkeş bölgesinde Yahûdî mellâhının da çok olduğunu ve daha çok zeytincilikle meşgul olduklarını belirtmektedir.⁶²

Merînîler döneminde Hristiyanlar'ın askerlik dışındaki görevlere pek getirilmedikleri görülmektedir. O dönemde "ifrenc, el-ferenc" şeklinde ifade edilen Hristiyan⁶³ asker sayısı Sultan Ebü'l-Hasan döneminde üç bin, Ebû İnân döneminde ise dört bini geçmiştir. Diğer işlerden yavaş yavaş uzaklaştırılmışlar, Sultan Ebü'l-Hasan döneminde ise neredeyse askerlik dışında devlet görevi yapan Hristiyan kalmamıştır.⁶⁴

Yahûdîler için bunu söylemek mümkün değildir. Merînî sultanları, onları devletin en önemli görevlerine dahi getirmişler, vezirlik görevini onlara teslim

⁵⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 178.

⁶⁰ Ahmed Hevzâfî, "el-Mellâh", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, XXI, 7260-7261.

⁶¹ Vezzân, *Vasfu İfrikîyye*, s. 113, 117, 129, 152.

⁶² Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 134-135.

⁶³ Kalkaşendî, *Subh*, V, 203.

⁶⁴ Mezâhim, *el-Evzâü'l-ikisâdî*, s. 59-60.

edebilmişlerdir. Bilhassa Sultan Ebû Muhammed Abdülhakk iki Yahûdî'yi vezirlik görevine getirmiş, ülkede başlayan Yahûdî tahakkümü halkı isyana sevketmiş, Sultan öldürülmüş, Siyasî Tarih kısmında anlattığımız gibi bu sebeple Merînî Devleti'nin sonu gelmiştir.⁶⁵

II. MERÎNÎLER'DE TÖREN VE MERÂSİMLER

A. DİNÎ MERÂSİMLER VE HALK TÖRENLERİ

Bayramlar toplumların hayatında görülen ve diğer günlerden çok farklı bir şekilde yaşanan günlerdir. Bu bayramlar kimi zaman kişilerin, devletlerin özel anlarını ifade etmekte, kimi zaman sahip olduğu inanç ve ahlak anlayışıyla şekillenmekte kimi zaman tabiatla ilgili olmaktadır. Bütün bunların örneğini bulabildiğimiz Merînî dönemindeki bayram ve törenlerin de çeşitliliği muhakkaktır. Bu dönemin kutlamalarını ilk olarak dinî merâsimler ve halk törenleri, ikinci olarak resmî törenler şeklinde ikiye ayırabiliriz. Bununla birlikte hemen bütün kutlamalarda devlet ve halkın kadın-erkek-çocuk bir araya geldiğini; yine bu törenlerde dinin önem verdiği iyilik, ikram gibi uygulamalarla kültürün etkisiyle şekillenen eğlencelerin bir arada yaşandığını görmekteyiz.

Merînî sultanlarının bu törenlere her ne sebeple olursa olsun büyük önem verdikleri, bu törenler vesilesiyle halka ikram ettikleri, ihsânda buldukları fark edilmektedir. Yine aynı dönemde Endülüs'te Gırnâta'da hâkim olan Yûsuf el-Evvel İbnü'l-Ahmer, Tarîf savaşı dönüşünde (741/1340) çıkardığı ve dinî, sosyal hayatı düzenleyen devlet genel kânununda, Müslümanlar'ın bayramlarda en güzel kıyafetlerini giymelerini, fakirleri ziyarete önem verilmesini, onlara bu günlerde iyiliklerde bulunulmasını, insanların bu gün bayramın güzelliğine uygun sözler konuşmalarını emreden ifadeler kullanmıştır.⁶⁶

Bütün İslâm âleminin ortak sevinçlerinden ya da hüznlerinden olan bu törenler, İslâm'ın doğduğu topraklardan çok uzaklarda bile hemen aynı yoğunlukta hatta özlem dolayısıyla daha coşkulu yaşanmaktaydı. Kutlama şekli ve içeriği farklı olsa da Mağrib'deki Müslümanlar da dünyanın diğer bölgelerindeki kardeşleriyle birlikte dinî bayramları yaşamışlardır. Merînî döneminde, dinî törenlerin daha uzun ve

⁶⁵ Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 254-255; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 315.

⁶⁶ Şebâne, *Yûsufü'l-Evvel İbnü'l-Ahmer (Sultanu Gırnâta)*, s. 116-117.

görmekli kutlandığı ve halk arasında meydana getirdiği sevinç daha âşikârdır. Dinî merâsimleri Mevlidü'n-Nebî, aşure, Ramazan ve Kurban bayramı, Kadir gecesini, Kur'ân-ı Kerîm ve Sahîh-i Buhârî hatimleri ve hacı uğurlama törenleri şeklinde ele almayı uygun bulduk.

1. Mevlidü'n-Nebî

Gerek Hz. Peygamber'in zamanında gerek Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde mevlid kutlamalarına rastlanmadığı gibi Emevî ve Abbâsî dönemlerinde de bu kutlamalar düzenlenmemiştir.⁶⁷

Hz. Peygamber'e karşı Asr-ı Saâdet'te Kâ'b b. Züheyr'in Bürde Kasîdesi'nde olduğu gibi, ilk dönemlerde medhiyelerle⁶⁸ ifade edilen sevgi, daha sonraları kutlamalara dönüşmüştür. Bu kutlamalar Mısır'da Şîf Fâtımî Devleti zamanında⁶⁹ olduğu gibi resmîliğe bürünmeden önce de Rebûlevvel ayının on ikinci günü Müslümanlar'ın Mekke'de Hz. Peygamber'in doğduğu evi, Medîne'de ise kabrini ziyaret etmeleri ve herkesin birbirini tebrik etmesi şeklinde gerçekleşiyordu.⁷⁰

Mısır'da hüküm süren Şîf Fâtımî Devleti'nde Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Fâtîma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve dönemin halifesinin mevlidleri resmî olarak kutlanmaya başlanmıştır.⁷¹ Resmî mevlid kutlamalarının başladığı Muiz-Lidînillâh döneminde (saltanatı 362-365/972-975) o gün devlet erkânı saraya gider, hutbeler okunur, helvalar ikram edilir, geceleri de fener alayları düzenlenirdi. Kutlamalar sâde,

⁶⁷ Özel, "Mevlid", *DİA*, XXIX, 475.

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Tayyib Okiç, "Çeşitli Dillerde Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri", *AÜİFD* (Erzurum 1976), sy.1, s. 23.

⁶⁹ Fâtımî devri Mısır'da toplumun sosyal yapısı, Kıptîler, Mağribliler, Türkler, Rûmlar, Ermeniler'den oluşmakta ve bunların inanç ve mezhepleri de Sünnîlik, İmâmîlik, İsmâîlîlik, Hristiyanlık ve Yahûdîlik olarak sayılmaktaydı. Bu sosyal renklilik dinî ve millî törenlerin çeşitlenmesine sebep olmuş ve dolayısıyla Fâtımî dönemi bu törenler büyük bir özenle kutlanmıştır (Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler- ictimâî ve iktisâdî hayat", *DİA*, XII, 236).

⁷⁰ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut: 1384/1964, s. 91-92. Osman Çetin, "Tarihte İlk Resmî Mevlid Merâsimleri", *UÜİFD* (Bursa 1987), sy.2, II, 74.

⁷¹ Okiç, s. 23; Pessah Shinar, "Traditional and Reformist Mawlid Celebrations in the Maghrib", *Studies in Memory of Gaston Wiet* (edt. Myrian Rosen-Ayalon), Jerusalem: 1977, s. 373. Ayrıca Mısır'daki bu resmî kutlamaların ayrıntılı bilgisi için bk. İbnü't-Tüveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 217-219.

basit ve ciddî⁷² devlet töreni şeklinde yapıldı.⁷³ Bu kutlamalara Sünnî çoğunluk katılmamaktaydı.⁷⁴

Siyâsî anlamlar da içeren doğudaki bu kutlamalara bir süre ara verilmiş olsa da Eyyûbiler döneminde Selâhaddîn Eyyûbî'nin kayınbiraderi Erbil Atabegi Begteginli Muzafferüddin Kökböri (saltanatı 586-631/1190-1233) zamanında yeniden ve daha görkemli bir şekilde kutlanmıştır.⁷⁵ Bu dönemin kutlamaları daha uzun zaman diliminde; halk kitlelerinin ve tarikat mensuplarının geniş katılımı ile yapıldığı için, kutlamaların ilk defa Kökböri döneminde gerçekleştiği söylemi öne çıkmıştır.⁷⁶ Bu kutlamalar dolayısıyla Muharrem ayından itibaren meydanlara ziyaretçileri barındırmak için süslenmiş ahşap çadırlar kurulur; müzik grupları, göstericiler, davullar getirilir; ikram için koyun, deve ve inekler kesilir; “kutlu doğum gecesi”nde şehrin kalesinden başlamak üzere mum ışığı tören alayı düzenlenir; ertesi sabah devlet erkânının da hazır bulunduğu meydanda askerî geçit töreni izlenirdi. Ayrıca vaizler vaaz verir; sûfiler tarafından getirilen hırkalar hükümdar tarafından misafirlere takdîm edilir; fakirler meydanlarda hazırlanmış yemek masalarında, seçkinler ise tekkede hazırlanmış masalarda yemeklerini yerler; ertesi sabah dışarıdan gelen misafirlerin yolculuk masrafları için para dağıtılırdı.⁷⁷

Endülüslü tarihçi İbn Dihye el-Kelbî,⁷⁸ Erbil'e gittiğinde (604/1207) bu büyük kutlamaları görünce *et-Tenvîr fî mevlîdi's-sirâci'l-münîr* adlı bir mevlid kitabı yazmıştır.⁷⁹ Pessah Shinar “bu kasıdeyle birlikte bu kutlamalara yeni bir unsur daha eklenmiş ve mevlidin evrensel olarak en önemli, en belirgin ve kalıcı bir özelliği

⁷² Shinar, s. 374.

⁷³ Okiç, s. 23.

⁷⁴ Özel, “Mevlid”, *DİA*, XXIX, 475.

⁷⁵ Okiç, s.23;Özel, “Mevlid”, *DİA*, XXIX, 475. Bu kutlamalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 117-119.

⁷⁶ Özel, “Mevlid”, *DİA*, XXIX, 476.

⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 117-119. Ayrıca bk. Pessah Shinar, “Traditional and Reformist Mawlid Celebrations in the Maghrib”, *Studies in Memory of Gaston Wiet* (edt. Myrian Rosen-Ayalon), Jerusalem 1977, s. 374.

⁷⁸ İbn Dihye el-Kelbî (ö. 633/1235): Endülüslü tarihçi, muhaddis ve edip olan İbn Dihye, neseb bakımından baba bakımından Hz. Peygamber'in Herakleios'a elçi olarak gönderdiği sahabî Dihye b. Halife el-Kelbî'ye, anne tarafından Hz. Hüseyin'e dayanmaktadır. Endülüs ve Mağrib'in ilim merkezlerinde çeşitli âlimlerden ilim tahsil etti. Hadis hâfızı olan İbn Dihye, 595/1199 yılında Tunus'ta Sahih-i Müslim'i şerhederek okuttu. Hacca gitti; Mısır, Şam, Irak ve Horasan'a ilmi seyahatlerde bulundu (Mehmet Özdemir, “İbn Dihye el-Kelbî”, *DİA*, XIX, 413-414).

⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât* IV, s. 117-119.

takdir edilmiş oldu” ifadesini kullanmaktadır.⁸⁰ Shinar, Erbil’deki kutlamalarda en dikkat çekici durumu, “sûfilerin önemli rollerinin olması” diye ifade etmektedir. Ayrıca mum ışığı eşliğindeki kafilenin geçit töreni yapmasını da bu dikkat çeken kısma eklemektedir.⁸¹ Ayrıca Shinar, devlet ve din adamları nezdinde kutlanan sâde ve resmî Fâtımî mevlidlerinden farklı olarak, tören usûlleriyle kutlanmaya başlanan Erbil’deki bu kutlamaların Noel kutlamalarıyla pek çok önemli özellik paylaştığını iddia etmektedir.⁸²

Erbil’deki kutlamalara ziyareti esnasında şahit olan İbn Dihye tarafından mevlidin tesiri Mağrib’e ulaştırılmış⁸³ Muvahhidler Devleti’nin sonları ve Merînîler Devleti’nin başlangıcında kadı ve muhaddis olan Ebü’l-Abbas Ahmed Muhammed b. Hüseyin es-Sebtî el-Azefî⁸⁴ (ö. 633/1236) ve oğlu Ebü’l-Kâsım el-Azefî (ö. 776/1375)⁸⁵ tarafından Sebte’de başlatılan bu kutlamalar daha sonraları Kuzey Afrika ve Endülüs’te⁸⁶ özel ilgiyle icrâ edilmeye devam etmiştir.⁸⁷

Tarihî süreçte bu kutlamalar hemen bütün İslam âleminde dinî ve sosyo-kültürel hayatın önemli bir unsuru olarak, kimi zaman da devlet otoritesinin meşrûiyet göstergesi olarak uygulanagelmıştır.⁸⁸ Merînîler Devleti’nin mevlid kutlamalarına gösterdiği büyük ihtimâmın önemli bir sebebi de henüz yönetimlerinin yeni teessüs etmesi ve nüfûzlarını güçlendirme adına dînî bir dayanak arıyor olmalarıdır.⁸⁹ Bunun getireceği yerel ve büyük boyutta faydalar olduğunu ifade eden Shinar, Resûlullah’a övgünün yanında Ehl-i Beyt’e saygı ve ikramın yine Merînî döneminde arttığını iddia etmektedir.⁹⁰

⁸⁰ Shinar, s. 375.

⁸¹ Shinar, s. 375.

⁸² Shinar, s. 374.

⁸³ Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 94.

⁸⁴ Bilgi için bk. İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, III, 383.

⁸⁵ Devserî, *el-Hayâtü’l-ictimâiyye*, s. 158. Ayrıntılı bilgi için bk. Makkarî, *Ezhârü’r-riyâz*, I, 39; II, 374-377. Ayrıca hayatı ve mevlide özel yazdığı şiirler için bk. İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, III, 11 vd. ve İbn Haldûn, *et-Ta’rîf*, s. 472.

⁸⁶ Düveydâr, Emevî devri Endülüs’ünde de (755-1030) bu kutlamaların doğuda Mısır’da Fâtımî devrinde başlatılmasından ve âdet hâline gelmesinden sonra kutlanmaya başladığını zikretmektedir. Hz. Peygamber’i yüceltmek ve O’nun hayatını anlatmak için hazırlanan bu törenler Avrupa’da bir İslâm devleti olan Endülüs Emevî devletinde, halk arasında dinî şuuru canlı tutmak amacıyla hizmet etmiştir (Düveydâr, *el-Müctema’u’l-Endelüsî*, s. 302-303).

⁸⁷ Özel, “Mevlid”, *DİA*, XXIX, 476.

⁸⁸ Özel, “Mevlid”, <http://www.sonpeygamber.info/> (10.01.2013).

⁸⁹ Shinar, s. 377.

⁹⁰ Abdülkadir Zemâme, “Benû Merîn bi-Fâs”, *el-Bahsü’l-İlmî* (Rabat, 1397/1977), sy. 27, s. 273.

Böylece Kuzey Afrika’da bu kutlamalar ilk olarak altıncı Merînî Sultanı Ebû Yûsuf (saltanatı 656-685/1258-1286) döneminde “Mevlidü’n-Nebî”nin kutlanması ve bütün ülkede kutlanan bayramlardan bir bayram olması⁹¹ emriyle başlamıştır.⁹² O gecelerde şairlerin kasîdelerini, hatiplerin konuşmalarını dinlemiştir. Oğlu Ebû Ya’kub’la (saltanatı 685/1286-706/1306) birlikte de Mağrib’in her tarafına yayılmış⁹³ ve resmî hâle gelmiştir.⁹⁴ Sultan Ebû Ya’kub bu kararı aldığı anda 691/1292 yılının sonlarında Rîf bölgesinde bulunan Sabra Kalesi’nde idi.⁹⁵ Bu kutlamayı, mevlidin Mağrib ve Endülüs’te dinî ve resmî bir tören olarak kutlanmasının öncüsü sayılan ve bu konuda nüfûzunu ve malını kullanan⁹⁶ fakîh Ebû Tâlib Abdullah b. el-Kâsım el-Azefî’nin işaretiyle başlatmış; Fas’ta resmî töreni düzenleme işini ise Karaviyyûn Câmii hatîbi Muhammed b. Ebû’s-Sabr Eyyûb b. Yenkül’a vermiştir.⁹⁷

Mağrib’de ‘mulûd’ diye isimlendirilen mevlid kutlamaları genellikle gecedan başlar, yedi⁹⁸ gün sürerdi. Fakat en büyük kutlamalar birinci ve yedinci günlerde yapılırdı.⁹⁹ Kutlamalar diğer Merînî sultanlarınca da özen gösterilen bir kutlama olmaya devam etmiştir.¹⁰⁰ Merînî Sultanı Ebû’l-Hasan (saltanatı 731/1331-749/1348) mevlid gecesini kutlamalarını seferde bile icrâ etmekten geri durmamıştır. O, bu gece münasebetiyle halk için çeşitli yemekler ve tatlılar hazırlatır, meclisleri güzel koku ve eşyalarla süsletirdi. Kendisi de ikindi namazını kıldıktan sonra bu meclise katılırdı.

Devletteki mertebelerine göre mecliste yer alan halka önce taze meyve sonra kuru meyve ikram edilirdi. Sonra içinde hurma ya da bal bulunan hamur tatlıları sunulurdu. Kur’ân okuyucuları sırayla belirledikleri yerleri okur, sonrasında programa gelen şairler ve diğer misafirler tarafından mevlid gecesiyile ilgili kasîdeler söylenirdi.

⁹¹ İbnü’l-Kâdî, *Cezvetü’l-iktibâs*, II, 549; Selâvî, *el-İstiksâ*, II, 43.

⁹² Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 333-334; Harekât, *es-Siyâset*, s. 259; el-A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 94.

⁹³ Devserî, *el-Hayâtül-ictimâî fi Gurnâta*, s. 158-159.

⁹⁴ İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s. 383. Ayrıca bk. Harekât, *es-Siyâset*, s. 259; el-Menûnî, *Varakât*, s. 521; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 266; Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 94.

⁹⁵ İbn Ebi Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s.382, 383; Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 94.

⁹⁶ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 266 dn. 53.

⁹⁷ İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s. 383.

⁹⁸ Sadece bu tören değil, sultana biat edildikten sonraki törenler vs. de yedi gün şeklinde olmaktadır. Bu durum da Mağrib’in sosyal ve akîdevî hayatında tesbî’ yani yedilemenin önemli bir olgu olduğunu göstermektedir. Bu törenlerden birisi de yine yedi gün süren sultan Ebû’l-Hasan’ın başşehirine dönüşünde yapılan törendir. Bu törende davullar çalınmış ve halka yemek ikram edilmiştir (İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 217; Harekât da Mağrib’deki sosyo-kültürel hayat içerisinde tesbî geleneğinin etkisine dikkat çekmektedir (Harekât, *es-Siyâset*, s. 260).

⁹⁹ Tourneau, *Fez in the age of the Marinides*, s. 142-143.

¹⁰⁰ Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 333.

Hız. Peygamber'e ait mucizelerin anlatıldığı gecede sık sık salât ü selamlar getirilirdi. Sabah namazından sonra yine çeşitli yemekler ikram edilir; fakirlere ve yolculara buhâr ve kandiller verilirdi. Mevlidin yedinci gününün sabahında ise kutlamalara gelen askerler,¹⁰¹ eşrâf, ayân, fukahâ, imam-hatipler, kadılar ve öğrencilere¹⁰² derecelerine göre hediyeler, atâlar¹⁰³ verilirdi.¹⁰⁴ Merînîler dönemindeki mevlid gecesi kutlamalarında fakîhler, âlimler, eşrâf, öğrenci ve hâfızlara, kadılara toplam yüz bin dinar dağıtıldığı ve herkesin on dinardan yüz dinara kadar aldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁵ Bazı özel hediyeler ise mevlid için yazılan şiirlerin sahiplerine ayrılırdı.¹⁰⁶ Sultan'ın hatibi de olan tarihçi İbn Merzûk, kitabı *Kitâbü'l-Müsne'di's-Sahîhi'l-Hasen*'in bir bölümünü bu dönemki mevlid kutlamalarının tanıtımına ayırmıştır.¹⁰⁷

Sultan Ebû İnân, bu kutlamaları daha da zenginleştirerek devam ettirmiş¹⁰⁸ ve böylece mevlid kutlamaları dönemin en özel kutlamaları arasına girmiştir.¹⁰⁹ O bu konuya oldukça önem vermiş, bu kutlamaların Mağrib'de kök salması ve en önemli gelenek hâline gelmesi için gerekli bütün resmî tedbirleri almıştır.¹¹⁰ O günün bayrama dönüşmesi, sabaha kadar mumların yakılması, güzel kokular ve gül suları dağıtılması için üstün gayret sarfetmiştir.¹¹¹ Hediye konusunda çok cömert davrandığı ve hatta o gece hediye etmek için yüz dinar değerinde altın dinar bastırıldığı bildirilmektedir.¹¹² Yine Sultan Ebû İnân, Kosantîne'de hapiste bulunan ve orada yaşamaya gücü kalmayanların serbest bırakılmasını, ölmüş kişilerin borçlarının ödenmesini emretmiştir.¹¹³ Sultan Ebû İnân, o gece anısına, vakitleri haber veren, on iki pencere ve birbirinden farklı şekillerdeki her bir penceresinin içinde yanan mumlar bulunan, mekanik "mumlu saati" salona koydurmuştur.¹¹⁴

¹⁰¹ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, III, 126.

¹⁰² Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fi Gurnâta*, s. 160.

¹⁰³ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, III, 126. Ayrıca bk. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 39.

¹⁰⁴ Menûnî, *Varakât*, s. 523.

¹⁰⁵ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, III, 126. Ayrıca bk. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 39.

¹⁰⁶ Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fi Gurnâta*, s.159.

¹⁰⁷ Shinar, s. 378.

¹⁰⁸ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 334.

¹⁰⁹ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 117.

¹¹⁰ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 117.

¹¹¹ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 332.

¹¹² Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 38-39. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 266 dn. 53.

¹¹³ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 332. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 267.

¹¹⁴ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s.118. Ayrıca bk. Menûnî, *Varakât*, s. 524.

Merînîler döneminde büyük heyecanla kutlanan mevlid törenlerinin, siyasî anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için bir fırsat kabul edildiği de bilinmektedir. Sultan Ebû İnân döneminde Mevlidü'n-Nebî'nin, Gırnâta Benî Ahmer Devleti ile yaşanan bir anlaşmazlığın çözümü için barış vesilesi olduğu görülmektedir. Sultan Ebû İnân'ın Gırnâta'ya giden kardeşinin, Ebü'l-Haccâc Yûsuf (saltanatı 733-755/1333-1354) tarafından tutsak edilmesinin ardından yaşanan bu siyasî gerginlik, Mevlidü'n-Nebî fırsat bilinerek ve Ebü'l-Haccâc'ın gönderdiği özür mektubu ile çözüme kavuşmuştur.¹¹⁵

Mevlidü'n-Nebî, Rebûlevvel ayının on ikinci günü, Mağrib'de herkesin maddî durumuna göre kutladığı genel bir bayram olmuştur. Fas'ta çocukların Kur'ân öğrenmek için okula başlamaları¹¹⁶ ve yine sünnet törenleri de bu güne denk getirilirdi.¹¹⁷ Menûnî, Mevlidü'n-Nebî münâsebetiyle yapılan bazı halk törenlerinden bahsederken bunlar arasında “Kur'ân mektepleri”nin, “sûfî gruplar”ın ve ayrıca “şairler”in yaptığı merâsimler bulunmaktadır. Okul törenlerinde okul kandillerle süslenir, çocuklar salât ü selam getirmek için toplanır, güzel sesli olanlar Kur'ân okur ve Hz. Peygamber'i öven kasîdeler söylenirdi. Her baba servetine göre, o gece için büyük, süslü, rengârenk bazıları otuz libra¹¹⁸ gelebilen mumlar¹¹⁹ kandiller alırdı. Bu kandiller sabaha kadar yakılır ve sonra da öğretmenlere verilirdi. Neredeyse yarım kilo altın değerindeki bu kandilleri, öğretmen daha sonra satabilirdi.¹²⁰

Yine Menûnî, sûfî toplulukların mevlid kutlamalarıyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir: “O gün yemek ikramı yapılır; meclis, cam kandiller ve mumlarla aydınlatılırdı.”¹²¹ Şairlerin kutlamaları ise özel bir mekânda toplanılıp Hz. Peygamber'i öven melhûn¹²² tarzda yazılmış şiirler söylemekle gerçekleşirdi.¹²³ Halk da merâsim için mumlar yakar, sevinçlerini göstermek için süslü elbiseler giyerdi. Bu gece kurbanlar kesilir, ziyafetler düzenlenirdi.¹²⁴ Ayrıca fakirlere bolca sadaka dağıtılır, yetimler doyurulur, zengin fakîhler arkadaşlarını yemeğe çağırırdı. Bu gün

¹¹⁵ İbnü'l-Hatîb, *Künâsetü'd-dükkân*, 26-28. Ayrıca bk. Şebbâne, *Yûsufü'l-Evvel İbnü'l-Ahmer*, s. 152-153.

¹¹⁶ Menûnî, *Varakât*, s. 524; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fi Gırnâta*, s. 159.

¹¹⁷ Menûnî, *Varakât*, s. 524-525.

¹¹⁸ Libra: 340 gr. Bk. Cengiz Kallek, “Ukiyye”, *DİA*, XLII, 68.

¹¹⁹ Shinar, s. 378.

¹²⁰ Menûnî, *Varakât*, s. 525.

¹²¹ Menûnî, *Varakât*, s. 525-526.

¹²² Melhûn: Fasîh olmayan, konuşma dilinde olan ve Kuzey Afrika'ya mahsûs olan şiir.

¹²³ Menûnî, *Varakât*, s. 526.

¹²⁴ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 267.

bayram kabul edildiği için de oruç tutulmazdı. Çocuklarla birlikte namaza gidilir, Kur'ân-ı Kerîm tilâvet edilir ve Hz. Peygamber'i öven kasîdeler okunurdu. Bu merâsimler dolayısıyla kadın-erkek bir araya gelirdi. Ancak bu âdet bazı fakîhlerce tenkit edilmiştir.¹²⁵

Bu kutlamalar, Mağrib yöneticilerinin geleneğine uygun olarak, davet vermek ve yapılan dâvetlerle, şiir meclisleri düzenlemek şeklinde¹²⁶ Tunus, Cezâyir ve Endülüs'e de intikâl etmiş ve eşzamanlı olarak sultanlar tarafından kutlanmaya başlanmıştır.¹²⁷ Farklı devletlerin kutlamalarındaki kültürel benzerlikler, sultanların, âlimlerin karşılıklı ziyaretleri ve aynı zamanda postacıların haber taşıması ile yakından alakalıdır.¹²⁸ Cezâyir'de ihtişamlı mevlid kutlamalarını düzenleyen Tilimsân Abdülvâdî Sultanı II. Ebû Hammû Mûsa (saltanatı 760-791/1359-1389) idi. Törenlerin ana unsuru Hz. Peygamber'i öven şiirlerin sunulduğu bölüm ve tavsiyeler idi. Sarayın avlusunda, halılar, yastıklar, büyük mumlar ve buhûrlar eşliğinde ciddî bir atmosfer içinde icrâ edilen törenler gün batımına kadar sürer ve ziyâfetle sona ererdi. Bu törenlerde de Fas ve Gırnâta'da olduğu gibi önemli şairler mevlid şiirlerini okurlardı.¹²⁹ Sultan Ebû Hammû Mûsâ b. Yûsuf da görkemli bir şekilde bu kutlamaları düzenlemiş, yemekler ikram etmiş, kasîdeler dinlemiştir.¹³⁰

Tunus'ta mevlid kutlamalarının ilki Emîrû'l-mü'minîn Ebû Fâris Abdülazîz el-Hafsî (saltanatı 796-838/1394-1434) döneminde düzenlenmiştir.¹³¹ Çok itinâ gösterilen bu kutlamalarda Velâdetü'l-Muhammediyye şiirleri de yazılmıştır.¹³² Mûsikîli Mevlidü'n-Nebî törenleri ise bid'at olarak görülmüştür.¹³³ Shinar, buradaki kutlamalarda da hükümdarın dindarlığı ya da hânedan çıkarları yanında büyüyen sûfi hareketinin çok daha etkili olduğunu ifade etmektedir.¹³⁴

¹²⁵ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, XI, 278 vd., XII, 48-49.

¹²⁶ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 492.

¹²⁷ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 492 vd. Ayrıca bk. Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 344 vd.; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 266.

¹²⁸ Shinar, s. 378.

¹²⁹ Shinar, s. 391.

¹³⁰ Makkarî, Tilimsân'da, Endülüs ve Mağrib'de yapılan ve âdet hâline gelen bu kutlamalarda israf ve aşırılıkların olduğunu ifade etmektedir (Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 243-245; *Nefh*, VI, 513 vd).

¹³¹ Ebû Dînâr, *el-Mu'nis*, s. 334

¹³² Menûni, *Varakât*, s. 538.

¹³³ Brunshvig, *Târihu İfrîkiyye fi'l-ahdi Hafsî*, s. 432.

¹³⁴ Shinar, s. 394.

Gırnâta'daki mevlid kutlamaları da dînî görüntü yanında edebî görüntüye de sahne olmuş ve unutulmayacak edebî meclisler oluşturulmuş ve buralarda kasîdeler söylenmiştir.¹³⁵ Şair İbn Zümrek¹³⁶ ve Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'in¹³⁷ yazdığı kasîdeler de bu döneme aittir.¹³⁸ Ayrıca İbn Haldûn'un Gırnâta'da iken 765/1364 yılında mevlid kutlamaları için yazdığı şiir de burada zikredilebilir. İbn Haldûn, Gırnâta'daki törenlerden bahsederken, "Mağrib sultanlarının geleneğine uyarak tören, kutlama ve şairlerin şiir okumalarıyla kutlanırdı" ifadesini kullanmakta ve o gece okuduğu şiiri söylemektedir.¹³⁹ Dolayısıyla bu ifadeden de anlaşıldığına göre mevlid kutlamaları Mağrib vasıtasıyla diğer komşu devletlere de intikâl etmiştir

Mevlidiyye

Mevlid törenleri aynı zamanda edebî zevkin de geliştiği törenler olmuştur. Bu törenlerde, Mağrib'de mevlid kutlamalarıyla birlikte Sultan saraylarında yazılmaya ve söylenmeye başlanan, "mevlidiyye, mîlâdiyye, îdiyye ve mülûdiyye" de denilen kasîdeler,¹⁴⁰ kutsal mekânlara özlem ifadesiyle başlayıp Hz. Peygamber'e övgü ve O'nun mucizelerinin anlatımıyla devam ederdi. Daha sonra dönemin Merînî Sultanı'nın övülmesi, onun mukaddesâta gösterdiği ihtimâm¹⁴¹ ve saltanatında meydana gelen bazı olayların anlatımı yer alırdı.¹⁴² Bu kasîdeler Merînî dönemi boyunca kalıcı bir şekil almıştır.¹⁴³

¹³⁵ Devserî, *el-Hayâtül-ictimâî fi Gırnâta*, s. 160.

¹³⁶ Muhammed b. Yûsuf İbn Zümrek (ö. 798/1395): Gırnâtalı meşhur vezir, kâtib, şair. Dönemin âlimlerinden dersler aldı. Endülüs'ten sonra Mağrib'e gelip Fas'ta da çeşitli âlimlerden ilim tahsil etti. Gırnâta'da V. Muhammed'in kâtipliğini yaptı. Siyasî anlaşmazlıklar sebebiyle, V. Muhammed Fas'a sığınınca, İbn Zümrek de onunla birlikte Merînî Sultanı Ebû Sâlim'e sığındı. İbn Merzûk'tan fıkıh dersleri aldı. Merînî Sultanı'nın yardım ve ilgisini methiyeyle ifade etti. Hazır cevap, zeki, ilim talebi için rihleler yapan, Merînî Sultanı Ebû Sâlim'in de kâtipliğini yapan İbn Zümrek, Gırnâta'daki durumlar düzeline V. Muhammed'le oraya döndü ve onun sır kâtibi oldu. Bu arada İbnü'l-Hatîb ise başvezir idi. Elhamra Sarayı'nın resmî şairi sıfatını aldı. Hatta V. Muhammed'in emriyle Elhamra Sarayı'nın duvarlarına İbn Zümrek'in şiirleri nakşedildi (İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 312-314. İsmail Durmuş, "İbn Zümrek", *DİA* (İstanbul 1999), XX, 472-474).

¹³⁷ İbnü'l-Hatîb'in Mevlidü'n-Nebî için yazdığı kasîde için bk. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 237-238, 316-318.

¹³⁸ Devserî, *el-Hayâtül-ictimâî fi Gırnâta*, s.160; Menûnî, *Varakât*, s.537.

¹³⁹ İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 494-495.

¹⁴⁰ Özel, "Mevlid", *DİA*, XXIX, 481. Ayrıca bk. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 245; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 95.

¹⁴¹ Zemâne, "Benû Merîn bi-Fâs", *el-Bahsü'l-İmî*, s. 274.

¹⁴² Menûnî, *Varakât*, s. 526 vd.

¹⁴³ Shinar, s. 380.

Sultan Ebü'l-Hasan ve Ebû İnân dönemlerinde sır kâtipliği görevinde bulunan Nümeyrî'nin, Hz. Peygamber'i öven şiirinin sonlarında şiiri yazdığı dönemki Merînî Sultanı Ebû Zeyyân'ı (saltanatı 759-760-1357-1359) övmüş olduğunu görmekteyiz.¹⁴⁴

İbn Haldûn'un Merînî Sultanı Ebû Sâlim (saltanatı 760-762/1359-1361) döneminde sır ve inşâ kâtipliği yaptığı 762/1361'de yazdığı Mevlidü'n-Nebî'de önce Hz. Peygamber'in mucizelerini anlatıp sonra uzun uzun övgülere yer verdiği kasîdesi önemli bir örnektir.¹⁴⁵

İbnü'l-Hatîb'in 763/1362'de Mağrib'de iken Mevlidü'n-Nebî gecesini yazıp Merînî Sultanı Ebû Zeyyân'a (saltanatı 763-767/1361-1365) takdîm ettiği kasîdede geçen bazı beyitleri şu şekildedir:

*“Necd’i hatırlayınca özlemim artar
Dünya yıkılsa da Necd aklıma gelse
Sadece tebessüm ederim
Resûl’ün nûrundan hep aydınlanan şehir
O’nun nûruyla taçlandı şehir
En güzel son gülün çıktığı şehir
Yolunun güzel haberleri gelince
Ben ancak mutlu oluyorum
Hacılar (kafileler) güzel haberleri
Selâmetle getirince
Güçleniyorum
Ama ben Senin toprağına
Ayak basmadıkça
Benzersiz olan bu hasret hiç bitmez...”¹⁴⁶*

Merînîler döneminde, Mevlidü'n-Nebî için yazılan bu kasîdeler, şâirler için hem kendilerini gösterme hem de Sultan'a yaklaşma adına büyük bir fırsat olurdu. Bu

¹⁴⁴ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 93-96.

¹⁴⁵ Kasîdenin tamamı için bk. İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 484-485.

¹⁴⁶ Kasîdenin tamamı için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, IV, 465 vd.

imkândan istifade edenler arasında İbn Haldûn, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb¹⁴⁷, İbn Zümrek ve İbnü'l-Ahmer¹⁴⁸ zikredilebilir.¹⁴⁹

Bu kasîdelerin, müveşşahların¹⁵⁰ bazen bir grup tarafından şarkı formunda terennüm edildiği de olurdu.¹⁵¹

Endülüs ve Mağrib edebiyatının eserlerinden olan ve Mevlidü'n-Nebî'de yazılan kasîdeler için kaynak niteliğinde olan ve eş-Şukrâtisiyye diye de isimlendirilen *el-Kasîdetü'l-Lâmiyye*'nin¹⁵² nazmı Mağribli Mâlikî fakîhi ve şair Abdullah b. Yahyâ eş-Şukrâtîsî et-Tevzerî'ye (466/1073)¹⁵³ aittir. Bu iki bölgedeki halk, Hz. Peygamber'i yâd etmek, övmek, hayatını anlatıp hatırlatmak hususunda bu meşhur şiiri söylerdi.¹⁵⁴ Bu şiire çok önem verildiği için biraraya derlenmiş ve onun üzerine şerhler yazılmıştır.¹⁵⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, Tunus'ta iken bu kasîdenin şerhlerine rastladığını ve oldukça fazla olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁶ Merînîler döneminde bu konudaki ilgi, aslen Faslı olup Mısır'da yaşayan ve Mevlidü'n-Nebî hakkında yazdığı “*Bürde*” ve “*Hemziyye*” kasîdeleri ile tanınan Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'ye¹⁵⁷ (ö. 695/1296) yönelmiş ve mevlid törenlerinin temel kasîdesi olmuştur.

¹⁴⁷ İbnü'l-Hatîb'in mevlid dolayısıyla yazdığı şiirleri için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, IV, 462-464.
¹⁴⁸ İsmail b. Yûsuf İbnü'l-Ahmer el-Hazrecî (ö. 807/1404): Merînî dönemi tarihçileri arasında olup eserleri arasında *Şerhu ale'l-Bürde*, *Te'nîsü'n-nüfûs*, *Nesîrü'l-cümân*, *Ravzatü'n-nisrin* ve Fas halkı ve a'yânına dair eseri *Buyûtatü'l-Fâsi'l-kübrâ*'dır (İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 166-167).

¹⁴⁹ Mâhî, *el-Mağrib*, s.267.

¹⁵⁰ Müveşşah: Endülüs'te ortaya çıkan bir şiir türü olup dönüşümlü olarak birbirini izleyen uzun beyitler ile kısa bentler hâlinde iki temel unsurdan oluşmaktadır. Endülüs'ün debdebeli hayatında III./IX. yy.ın ilk yarısında ortaya çıkmış, çalgı âletleri eşliğinde söylenir olmuştur. Doğu'dan Endülüs'e intikâl ettiği ifade edilmektedir. Özellikle VI./XII ve VII./XIII. yy.da müveşşahlarıyla meşhur şairler yetişmiş, bunlar arasında İbn Hayyûn, İbn Bakî, İbn Bâcce, İbn Sehl el-İsrâîlî, İbn Hâtîme, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, İbn Zümrek, İbn Haldûn, İbn Zâkur bulunmaktadır (Mustafa Aydın, “Müveşşah”, *DİA*, XXXII, 229-230).

¹⁵¹ Zemâme, “Benû Merîn bi-Fâs”, s.274.

¹⁵² Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 134.

¹⁵³ *el-İ'lam fî mu'cizâti Hayril-Enâm* adlı eseri vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Neyfer (zyl. Ali Neyfer), *Unvânü'l-erîb: ammâ neşee bi'l-bilâdi't-Tûnusiyye min âlimin edîb*, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996, I, 185 vd.

¹⁵⁴ Zemâme, “Benû Merîn bi-Fâs”, s. 274. Ayrıntılı bilgi için bk. Neyfer, *Unvânü'l-erîb*, I, 146.

¹⁵⁵ Zemâme, “Benû Merîn bi-Fâs”, s. 274.

¹⁵⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 165-166.

¹⁵⁷ Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî (ö. 695/1296): Fas'taki Hammâd Kalesi'ndeki Berberî bir kabileden gelen el-Bûsîrî, sonraki yıllarda Mısır'a gitmiş, Hz. Peygamber için yazdığı kasîdelerle üne kavuşmuş, aynı zamanda Yahûdî ve Hristiyanlar'a karşı reddiyeler de yazmıştır. Eserlerinin çoğu manzum şekilde yazılmıştır (Mahmut Kaya, “Bûsîrî, Muhammed b. Saîd”, *DİA*, VI, 468-470).

Doğu’da, Mağrib ve Endülüs’te şöhret bulmuş ve özellikle Mağribli şairler, edîbler, âlimler tarafından şerhler, zeyiller yazılmıştır.¹⁵⁸

Mevlidü’n-Nebî ile beraber, zengin bir kültürel meydan hâline gelen bu kutlamalarda okunan, söylenen, seçilen mevlidiyelerin bulunduğu kitaplar arasında Merînîler dönemine ait oldukça fazla örnek bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁹ Bunlar arasında mevlid kutlamalarını Doğu’dan Batı’ya getiren Sebte valisi el-Azefî et-Tilimsânî’ye (ö. 697/1298) ait olan ve yüz seksen beş beyitlik “*Nazmü’-d-dürri’l-munazzam fi mevlidi’n-Nebiyi’l-muazzam*” adlı kasîdenin yazıldığı eser örnek verilebilir. Bu kasîdenin ilk on yedi beyti mevcuttur.¹⁶⁰

Merînî döneminde yazılan ve Peygamberimiz’i medheden bu kasîdelerin konuları ve içerikleri ile ilgili olarak “*Kasîdetü’l-medîh fi’l-asri’l-Merînî*” adlı bir makale kaleme alan Abdülcevvâd Sükât (Sikât) bu kasîdelerde nebevî ve siyasî olmak üzere iki medih olduğunu ifade eder. Merînî döneminde bu medih kasîdeleri iki açıdan önem arz etmekteydi: Birincisi Mevlidü’n-Nebî kutlamalarının bu dönemde başlaması, ikincisi ise bu dönem şairlerinin Muvahhidler dönemi Mağrib şairlerinden daha güzel şiirler yazabilme arzularıdır.¹⁶¹

Resulullâh’ı öven bu kasîdelerin konularına baktığımızda ise Resulullâh’a ve ahlâkına övgü, Nebevî mucizeler, Peygamber’e ait bir şeyi vasfetme (mesela

¹⁵⁸ Zemâme, “Benû Merîn bi-Fâs”, s. 274. Merînîler döneminde Mağrib’de *Kasîdetü’l-Bürdetü’l-Bûsirî*’ye yazılmış zeyiller ve şerhler dönemin sultanları tarafından kabul görmüş ve mevlid kutlamalarında okutulmuştur. Özellikle Sultan Ebû İnân kutlamalarda, törenlerde bunların okunmasını isterdi. Bunlar arasında “*Şerhu Muhammed bin Ahmed bin Muhammedü’l-Acîsî*” (ö. 781/1379), “*Şerhu Ebi’l-Kâsım b. İbrahim b. Hüseyin b. Ali b. Abdullah el-Mâcrî ez-Zemûrî*”, “*Şerhu Abdurrahman b. Haldûn*”, İbnü’l-Ahmer’in “*Şerhu İsmail b. el-Emîr Yûsuf b. es-Sultan Muhammed b. Ferec*”, “*Şerhu Saîd b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ukbânî et-Telemsânî*”, “*Şerhu Abdurrahman b. Ebi Ğâlib Muhammed b. Abdurrahman el-Medyûnî*”, “*Şerhu Muhammed b. Abdülhak b. İsmail b. Ahmed el-Ensârî es-Sebtî*”, Muhammed b. el-Kâsım b. Dâvud es-Selvî’ye ait olan “*et-Tasdîru ve’t-Ta’cîz*”, Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ b. Câbir el-Ğassânî el-Miknâsî’ye ait olan “*Tasmîtu Kasîdeti’l-Bürde*” ve Abdurrahîm b. Yecbeş et-Tâzî’ye ait olan “*Tahmîsü Kasîdeti’l-Bürde*” sayılabilir (Menûnî, *Varakât*, s. 533 vd.)

¹⁵⁹ Menûnî bu eserler arasında şunları saymaktadır: Merâkeşli Ebû İmrân Mûsa b. Ebî Ali ez-Zenâtî ez-Zemûrî’ye (ö. 714/1315) ait olan “*el-Mevlidü’n-Nebevî*”; Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali et-Tüçibî es-Sebtî’ye (ö. 725/1325) ait olan “*Eş’âru fi’n-Nebeviyyât*”; Ebû Abdullah Muhammed b. el-Kâsım b. Ömer b. Abdullah es-Sayrafî’ye ait olan “*Kasâidü Mevlidiyyât*”; Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekr Abdullah b. Abbâd en-Nefzî er-Rundî’ye ait olan “*Kürâsetü fi’l-Mevlidi’n-Nebevî*”; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Sâbit el-Miknâsî’ye ait olan “*Kasîdetü Mevlidiyye*”; Ebû Sâlim İbrahim b. Muhammed b. Ali el-Lentî et-Tâzî’ye (ö. 866/1462) ait olan “*Kasâidü Mevlidiyyât*” (Menûnî, *Varakât*, s. 531 vd.)

¹⁶⁰ Menûnî, *Varakât*, s. 531.

¹⁶¹ Abdülcevvâd es-Sükât, “*Kasîdetü’l-Medîh fi’l-Asri’l-Merînî*”, *Da’vetü’l-Hak*, sy. 277. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 02.09.2013.

ayakkabısını), mukaddes yerlere özellikle Resulullâh'ın kabrine duyulan özlem, Kıyâmet ve Cezâ gününde Resulullâh'ın şefâatine nâil olma isteği, Ehl-i Beyt'e övgü, onlara duyulan sevgi ve şefâatlerini istemedir. Kasîdelerin konuları arasında halkı mevlid törenine çağrı, dönemin halîfesine ve yaptıklarına övgü ve dönemin halîfesine duâ da yer almaktadır.¹⁶²

Mağrib'deki mevlid kutlamalarının kayda değer bir tarafı da bu kutlamalarda yapılan Peygamber konulu şiir yarışmalarıdır.¹⁶³ Bu gelenek, Merînî yönetiminin en parlak dönemlerinde uygulanan bir âdetti. Bu yarışmalardaki şiir seçim usûlünü ve yarışma heyetini ayrıntılı bir şekilde eserinde anlatan Hasan el-Vezzân şöyle demektedir: “Bu bayramda şairler sabahleyin, yüksek bir taht üzerinde oturmuş olan ve törenin heyet başkanı olan kişinin huzuruna çağrılırdı. Şairlerin her biri kasîdelerini kalabalık bir topluluğun huzurunda okurdu. İnceleme kurulu, en iyi şiiri, yılın şiiri olarak seçerdi. Saraya şehrin âlimleri, edîbleri çağrılırdı. Bu bayram dolayısıyla seçilmiş şiirlerin şairleri şerefine kutlama yapılırdı. Her biri, bu kutlamalarda, Resûlullâh'ı öven kasîdesini okurdu. Kasîde okuyanlar yüksek bir yerde otururlardı. Törenin sonunda, melik, mahâretlerine göre seçilmiş şairlerin çoğuna yüzer dinar, birer at, birer câriye, birer elbise; diğerlerine ise ellışer dinar verirdi. Böylece melikin huzurunda hepsi icâzet ve mükâfata nâil olurdu. Bu gelenek, devletin zayıflamaya başladığı 800/1398'lere kadar devam etmiştir.”¹⁶⁴

Mağrib'deki mevlid kutlamaları ile ilgili olarak ortaya konan görüşlere gelince, Menûnî eserinde, İbn Merzûk'un “Bu, Allah'ın bu yüce memlekete ve Merînî saltanatına has kıldığı bir değerdir, lütûftur” sözünü aktarmaktadır.¹⁶⁵

Bu kutlamaları, Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerde yer almadığı için bid'at kabul edip şiddetle kınayanlar olduğu gibi halk tarafından benimsenmesi hasebiyle el-bid'atü'l-hasene olarak kabul edenler de olduğu için mevlid kutlanmaya devam edilmiştir.¹⁶⁶ Mâlikî fakîhi İbnü'l-Hâc el-Abderî (ö. 737/1336), *Medhal* adlı eserinin ikinci cildinde otuzüç sayfalık kısmı “*Mevlidü'n-Nebî sallallâhu teâla aleyhi ve sellem*” adlı başlığa ayırmış ve Rebûlevvel ayında mevlid adına yapılan hemen her

¹⁶² es-Sükât, “Kasîdetü'l-Medîh”, sy. 277.

¹⁶³ Tourneau, *Fez*, s. 142-143.

¹⁶⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 263.

¹⁶⁵ Menûnî, *Varakât*, s. 536.

¹⁶⁶ Okiç, s. 24.

şeyin bid'at hatta harama götüren âdetler olduğunu söyleyerek yapılmaması hususunda açıklamalarda bulunmuştur. İbnü'l-Hâc, daha çok Mısır'daki mevlid kutlamaları esnasında gördüklerini aktarmıştır. Ancak kendisi aslen Merînî döneminin başşehri Faslı olduğu için ve bu törenlere Mağrib'de de rastlanması sebebiyle görüşlerini buraya almayı uygun bulduk. Ayrıca bu kutlamalar esnasında şiirlerle beraber müzik âletlerinin kullanılmasının, yerilmiş âdetler arasında bulunduğunu; dolayısıyla haram olduğunu açıklar.¹⁶⁷

İbnü'l-Hâc devamla “hatta bu ayla ilgili Peygamberimiz'in bildirdiği herhangi bir ibadet bulunmadığı için oruç dışında bir ibadetin de yine bid'at olacağını, bu ayın hürmetine bid'atlerden ve haramlardan uzak durulması gerektiğini, oysa bu aya girildiğinde halkın def ve kavallarla eğlence ve oyuna koştuklarını;¹⁶⁸ Kur'ân'ı bile teğannili okuduklarını, bunun ise bir fitne unsuru ve Allah'ın Kitâbı'na saygısızlık olduğunu; kutlamalarda kullanılan müzik âletlerinin nefislerdeki şehvî duyguları artırdığını; Kur'ân okununca dinleyen mü'minde oluşması gereken haşyet yerine onları eğlenceye ve raksa sevkettiğini;¹⁶⁹ çalgı eşliğinde başlarını sarhoşlar gibi sallamaları dolayısıyla hayâ ve vakarın gittiğini ve bütün bunların şeytanı memnun edici şeyler olduğunu” ifade etmektedir.¹⁷⁰

Ayrıca İbnü'l-Hâc, kadın ve erkeklerin birbirini çok rahat görecektir şekilde aynı ortamları paylaşmalarının büyük fitnelere sebep olduğunu, haramlar işlendiğini ve bu yüzden bu müzikli, oyunlu ortamların helal olamayacağını vurgulamaktadır.¹⁷¹ İbnü'l-Hâc'a göre mevlid dolayısıyla yemek hazırlamak, misafir davet etmek; mevlid kasdı ile Buhârî'den ya da diğerlerinden hadîs-i şerîfler okumak dahi bid'attir.¹⁷²

Makkarî de Hz. Peygamber'i ta'zîm amaçlı başlayan ve insanlar tarafından uygulanması âdet hâline gelen bu kutlamalarda bazılarının isrâfa kaçtığını ve çeşitli konularda haddi aştıklarını ifade etmektedir.¹⁷³ Venşerîsî de mevlidle ilgili olarak

¹⁶⁷ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, II, 2.

¹⁶⁸ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, II, 4.

¹⁶⁹ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, II, 5.

¹⁷⁰ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, II, 6-7.

¹⁷¹ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, II, 8, 9, 11.

¹⁷² İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, II, 10.

¹⁷³ Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 243.

yapılan olumsuz uygulamalar üzerinde durmakta ve bu konu ile ilgili görüşlerini sıralamaktadır.¹⁷⁴

İbn Merzûk el-Hatîb, Mağrib ulemâsının bu konu ile ilgili olarak olumlu ve olumsuz yaklaşımda bulunanlarını sayıp bu gecenin hürmetine layık işler yapılmasını ve yanlış hareketlerden uzak durmanın doğru olacağını belirtmiştir.¹⁷⁵

Mağrib ve Endülüs'teki Mevlidü'n-Nebî kutlamalarının önemine binâen kaleme aldığı makalesinde Abdülhâdî Tâzî'ye göre, bu bölgedeki halk arasında birçok özelliğiyle alınıp kutlanmaya başlayan ve komşuları olan Hristiyan âdetlerine karşı bu kutlamalar çok önemli bir tavidir. Çünkü o dönemde, Mevlidü'n-Nebî kutlamaları öncesinde Müslümanlar daha çok Hristiyan bayramlarını kutlamaktaydılar. Bu kutlamaların çok masum olmadığını, kutlamalarda kullanılan tatlı ve hamurdan yapılan maketlerin, şekillerin Müslümanlar tarafından da taklit edildiğini ifade etmektedir. el-Azefî'nin bu kutlamaları ihdâs etmesinin amacının da Müslümanlar'ın komşu topluluklar arasında zayıflayıp şaşırılmamaları olduğunu eklemektedir. Müslümanlar'ın, Hristiyanlar'ın bayramlarını onlar gibi tam günlerinde özenle kutladıklarını, oysa Hristiyanlar'ın kendi kitaplarındakilerle iktifâ ettiklerini, yani Hz. İsa ve Hz. Yahya'nın doğum günlerini kutladıklarını, fakat Hz. Muhammed'in doğum günü ile ilgili bir şey söylemediklerini vurgulamaktadır. Müslümanlar'ın ise çocuk, kadın herkes tarafından Hristiyan âdetlerine sarıldıklarını, milâdî yılbaşı için onların mum ve helvalarla süsledikleri Noel ağaçlarından bile hazırladıklarını, çeşitli şekil ve renkte hazırlanan hurmalı, bademli, cevizli, incirli, kestaneli maketlerden satın aldıklarını belirtmektedir.¹⁷⁶

Bütün bu fikhî tartışmaları bir yana bırakırsak -ki tartışmalarda daha çok kutlamalara giren yabancı, özellikle Hristiyan gelenekleri¹⁷⁷ olan müzik, dans, fener alayları, panayırlar karşı çıkılan hususlar arasındadır- İslâm'ın doğduğu topraklardan

¹⁷⁴ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, I, 160-161; VII, 99-101; VIII, 255; IX, 252; XI, 211-212, 278 vd.; XXII, 33, 34.

¹⁷⁵ Özel, "Mevlid" *DİA*, XXIX, 477.

¹⁷⁶ Tâzî, "Li-mâzâ İdü'l-Mevlid fi'l-Garbi'l-İslâmî", *Da'vetü'l-Hak*, sy., 277. www.habous.net/daouat-alhaq/ 06.07.2014.

¹⁷⁷ Harekât, m.ö. 146- m.s. 439 yılları arasında İtalya'dan Kuzey Afrika'ya gelip yönetimde sözcü sahibi bulunmuş olan Romalılar'ın kutlamalar, spor oyunları ve sosyal hayata dair başka geleneklerinin Berberî gelenekleri arasına yerleşmiş olabileceğini ifade etmektedir. Roma döneminde Selâ'da tertip edilen ve o zamanın önemli sanat etkinliklerinden biri olan kandil alayları, sonraki dönemlerde mevlid kutlamalarında düzenlenen kandil alaylarıyla bir mânâda devam ettirilmiştir (İbrahim Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 53).

çok uzakta bulunan bu topraklar, İbn Dihye el-Kelbî'nin Erbil'de şahit olduğu mevlid kutlamaları üzerine yazdığı mevlid kitabı ile mevlidle tanışmaya başlamış; Erbil'deki kutlamaları gördükten sonra, Müslümanlar'ın da kutlamaya devam ettiği Noel geleneğini etkisizleştirmek ve ona karşı bir harekette bulunmak amacıyla Ebü'l-Abbâs el-Azefî tarafından önce Sebte'de daha sonra ise Merînî sultanlarınca diğer Mağrib şehirleri ve Endülüs'te de kutlanmaya başlanmıştır. el-Azefî'nin eserinde Hz. Peygamber'in peygamberlerin en değerlisi olduğu, dolayısıyla O'nun doğumunun bayram edinilmesi gerektiği, halkın İslâm'a bağlılığını güçlendirip, Hz. Peygamber'e sarılmalarını sağlamak¹⁷⁸ ve böylece kutlanılmakta olan Hristiyan bayramlarının¹⁷⁹ terk edilip onların geleneklerinden uzak durulması¹⁸⁰ çağrısına verilen cevap çok güçlü ve çok köklü olmuştur.

Shinar, oldukça basit ve resmî olan Fâtımî mevlid kutlamalarında Noel'le hiçbir ortak özelliğin bulunmadığını, benzerliklerin Erbil'deki kutlamalarda daha çok olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca mevlid kutlamalarındaki Hristiyan kutlama şekilleriyle benzerliklerin (kurbanla ilgili gelenekler, türbe ziyaretleri esnasında yapılanlar) daha sonraki yıllarda giderek arttığına dair örnekler vermektedir.¹⁸¹

Murâbit ve Muvahhid dönemlerinde rastlamadığımız ve Merînîler'le Fas'ta başlayan bu kutlamalar ile diğer şehir veya köylerdeki kutlama şekilleri arasında nasıl farklar olduğunu ve bu mevlid geleneklerindeki sûfî, şîî ya da Hristiyan etkileşiminin¹⁸² ne derece olduğunu tamamen ayırt edemesek de, Mağrib'de bulunan çeşitli toplulukların kültürel renklerinin de etkisiyle kutlamaların içerisine renkli numlar, yemek ikram tarzları, çiçek ve gülsuyu dağıtımını gibi âdetlerin doğal olarak girmiş olduğunu¹⁸³ görmekteyiz.

¹⁷⁸ Tâzî, "Li-mâzâ İdü'l-Mevlid fi'l-Garbi'l-İslâmî", *Da'vetü'l-Hak*, sy., 277. www.habous.net/daouat-alhaq/ 06.07.2014.

¹⁷⁹ Menûnî, bu bayramları Nîrûz (Ocak ayının başı, Hz. İsa'nın doğumunun yedinci günü), Mihricân (Hz. Yahyâ'nın doğum günü, 24 Ocak) ve Hz. İsa'nın doğum günü (25 Aralık) olarak tanıtmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. *Varakât*, s. 518 ve ilgili dipnotlar.

¹⁸⁰ Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, II, 376. Ayrıca bk. Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fi Gurnâta*, s. 158; Tâzî, "Li-Mâzâ İdü'l-Mevlid fi'l-Garbi'l-İslâmî". Bu gelenekler için bk. Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fi asri'l-Murâbitîn*, s. 92 vd.

¹⁸¹ Shinar, s. 374-384.

¹⁸² Shinar, s. 398.

¹⁸³ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 117.

2. Aşure

Merînliler dönemi aşure kutlamalarına geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki aşure gününün tarihî geçmişi ile ilgili rivayetleri iki noktada toplamak mümkündür. Yusuf Şevki Yavuz'un belirttiği şekilde, daha çok müsteşriklerin benimsediği ilk görüş bu gün tutulan orucun bir Yahûdî geleneği¹⁸⁴ olduğu ve Müslümanlar'ın bu geleneği onlardan aldığı yönündedir. İkinci görüş ise Hz. Nûh'tan itibaren bütün Sâmi dinlerde mevcut olan ve Hz. İbrahim'den beri önemli kabul edildiği için Câhiliye Arapları arasında da var olan bir oruç geleneği olduğunu ileri sürer. İkinci görüş Hz. Âişe ve Abdullah b. Ömer'e ait, Ramazan orucu farz kılındıktan sonra, daha önceden tutulmakta olan âşûrâ orucunun isteğe bağlı bir oruç hâline getirilmesine dair rivâyetlere dayanır.¹⁸⁵

Aşure günü oruç tutulması hakkında hadîs-i şerîfler olmasına rağmen o gün yıkanmak, sürme çekmek, süslenmek, kına yakmak, bayramlaşmak, aşure pişirmek, sadaka vermek, mescidleri ziyâret etmek, kurban kesmek ile ilgili ne Resûlullâh'ın ne ashâbının hayatında bir uygulama kaydı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu âdetlerin İslâm toplumunun birlikte yaşadığı Câhiliye dönemi halkından ve Yahûdiler'den alınıp uygulanan birer gelenek olmaları muhtemeldir.¹⁸⁶

10 Muharrem 61/10 Ekim 680'de Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinden sonra aşure, İslâm tarihinde siyasî bir anlam da kazanmıştır. Bu tarih artık Şîa için büyük bir önem kazanmış ve matem gününe dönüştürülmüştür.¹⁸⁷ Aşure'nin bu anlamları ile ilgili olarak Bîrûnî (ö. 440/1048), şu açıklamayı

¹⁸⁴ “Yom Kipur Katan” geleneği, Yahûdî takviminin en önemli, en kutsal günleri; pişmanlık, duâ, vicdânla ve Tanrı'yla hesaplaşma, yenilenerek temize çıkma günüdür. Akşam güneş batışından önce başlayıp bir sonraki gün yıldızlar görününceye kadar devam eden oruç en önemli özelliğidir. O gün herhangi bir iş yapılmaz, deri kıyafet giyilmez, arefesinde yıkanılır ve aile mezarları ziyaret edilir, O gün yıkanmak, ticârî anlaşma yapmak ve cinsel ilişki yasaktır. Ayrıntılı bilgi için bk. Eyüp Baş, “Aşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler”, *AÜİFD*, XLV (Ankara 2004), sy., 1, s. 172-173. Eyüp Baş bu makalesinde ayrıca, Yahûdiler'in oruç tutarak arınmayı amaçladıkları bu günün dayandırıldığı herhangi bir kutsallık olmadığını, İslam tarih kaynaklarında geçen, Hz. Mûsâ ve İsrâiloğulları'nın, Firavun'un zulmünden kurtuldukları günün ise Pesah diye isimlendirilen ve İbrânî takvimine göre Nisan ayının 15. günü olan, oruç tutulmayıp kuzu kurban edilen bir bayram günü olduğunu açıklar. Ayrıntılı bilgi için bk. Aynı makale s. 174. Ayrıca çeşitli din ve inanışlardaki kutlamalar, bayramlar, oruçlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye* (nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig), 1923, s. 329.

¹⁸⁵ Yavuz, “Âşûrâ”, *DİA*, IV, 24-25.

¹⁸⁶ Yavuz, “Âşûrâ”, s. 25.

¹⁸⁷ Yavuz, “Âşûrâ”, s. 25; Baş, “Aşûre Günü”, s. 175.

yapmaktadır: “Emevîler’e gelince onlar aşure gününde yeni elbiseler giydiler, süslandiler, sürme çektiler, bayramlaştılar, davet ve ziyâfet verdiler, helva ve tatlılardan yediler. Bu âdet, halk arasında Emevîler’in iktidârı boyunca devam etti. Emevîler’den sonra da varlığını korudu. Şiîler ise şehitlerin efendisinin ölümünü hüznle hatırlayıp feryât ediyorlar, ağlıyorlar, Medînetü’s-Selâm (Bağdat) ve benzeri şehir ve bölgelerde bu matemi yaşatıyorlar ve Kerbelâ’da bulunan mübârek kabrini ziyaret ediyorlardı. O gün ev eşyalarını ve kap-kacaklarını değiştirmiyorlardı.”¹⁸⁸

Batı’daki aşure günlerine baktığımızda ise, Emevî dönemi Endülüs’ünde aşure gününde halk oruç tutar, kendilerine ve evlatlarına harcamalar yaparlardı. Halîfe ve emîrler ise bu gün dolayısıyla bazı kişilere atıyyeler verirlerdi.¹⁸⁹ Murâbitlar döneminde Mağrib ve Endülüs’te aşure gününde meyve ve yemek ikramının önemli olduğu,¹⁹⁰ Muvahhidler döneminde de aşure gecesi, bazı sâlih kişilerin yemekler hazırlayıp misâfirlerine ikram ettikleri, bu günün dinî bayramlar gibi sevinç ve mutluluk ifade eden bir zaman dilimi olduğu belirtilmektedir.¹⁹¹

Merînî döneminde ise Hz. Hüseyin’in şehâdet hatırasını canlı tutmak için bir halk geleneği olarak görülen bu gün, daha sonraları Hz. Fâtıma’nın hatta Hz. Muhammed’in vefatını anmak amacıyla ihyâ edilmeye başlanmış, eğlenceden ziyade iyiliklerin artırıldığı bir gün olarak geçirilmiştir.¹⁹² Hatta bundan dolayı mûsikîşinâslar Muharrem ayında bu müziği icrâ etmekten sakınmışlardır.¹⁹³ Merînî Sultanı Ebû Yûsuf, 658/1259’da bundan sonra aşure günü, yetimlerin sünnet ettirilmesini, giydirilmelerini, yedirilmelerini, onlara dirhemler hediye edilmesini emretmiştir.¹⁹⁴ Sultan Ebû’l-Hasan da bu gelenekleri devam ettirmiş, her aşure, diğer şehirlerdeki yetimler de getirilerek sünnet ettirilmişler, gömlek ve ihrâm giydirilmişler ve onar dirhem para hediye almışlardır.¹⁹⁵ Merînîler’de yetimlerin sünnet edilmesi âdeti, Muvahhidler döneminden kalma bir gelenek olarak devam etmekteydi. Muvahhid Sultanı Ya’kub Mansûr (saltanatı 580-595/1184-1198)

¹⁸⁸ Bîrûnî, s. 329.

¹⁸⁹ Düveydâr, *el-Müctemau’l-Endeliüs fi’l-asri’l-Emevî* (138-422/755-1030), s. 303-304.

¹⁹⁰ Butşîş, *el-Mağrib ve’l-Endeliüs fi asri’l-Murâbitîn*, s. 91.

¹⁹¹ Hasan Ali, *el-Hadâratü’l-İslâmî*, s. 419; Neccâr, *el-Mağrib ve’l-Endeliüs*, s. 421; Sâmîye Müs’ad, *el-Hayâtü’l-iktisâdî vel-ictimâî*, s. 269.

¹⁹² Mâhî, *el-Mağrib*, s. 265.

¹⁹³ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 265; Tourneau, *Fas fi asri Benî Merîn*, s. 199-200.

¹⁹⁴ İbn Ebû Zer’, *ez-Zehîra*, s. 91.

¹⁹⁵ Menûnî, “Devru’l-evkafi’l-Mağribiyye fi asri Benî Merîn”, *Da’vetü’l-Hak*, sy., 230; www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 24.04.2013.

döneminde her hicrî yıl girdiğinde uygulanan bu gelenek, Merînîler’de aşure gününe özel kılınmıştır.¹⁹⁶

Özellikle Sultan Ebû İnân’ın bu aya gösterdiği ihtimâm dikkat çekicidir. O, bu gecede yetim çocukları sevindirir, diğer sultanlar gibi özellikle yetim çocukları sünnet ettirip giydirir ve onlara sıkıntılarını giderecek yardımlarda bulunurdu.¹⁹⁷ Sultan, aşure günü dolayısıyla fakirlere, sürekli hastalığı bulananlara yardım eder ve çiftçilere işlerini ve hayatlarını kolaylaştırmak için büyük baş hayvan dağıtırdı. Yoksullara, düşkünlere elbise ve para yardımında bulunur, onlara halı ve hasır hediye ederdi.¹⁹⁸ Ayrıca bu güne özel olarak çocuk eğlencelerinin yapılması ve zekâtın bu gün verilmesi¹⁹⁹ gibi uygulamalar Merînîler döneminde ve özellikle Sultan Ebû İnân döneminde başlayıp daha sonra Afrika’nın diğer kısımlarına yayılmış olan âdetlerdendir.²⁰⁰

Merînî dönemi aşure törenlerine baktığımızda, daha çok Emevî tarzında devam eden Endülüs’teki sevinç gösterilerine karşın, Mağrib’de ilk dönemler Fâtımî tarzı hüznün de var olduğunu görmekteyiz. Fakat bu hüznün, Şîî tarzı bir hüznün olmaktan ziyâde daha çok sükûneti ifâde eden bir hüznüdür. Bunun yanı sıra, diğer bayramlarda görmeye alışkın olduğumuz yeni elbiseler, hediyeleşmeler, yiyecek ikramları yine bu gün için de geçerli olmaktadır. Sevinç ve hüznünde birleşen ve adeta şîî-sünnî, dinî-dinî olmayan mahallî âdetlerin yeterince bulunduğu,²⁰¹ siyasî gücün de etkisinin hissedildiği bir merâsim olarak kutlanmaktadır.

¹⁹⁶ Menûnî, “Devru’l-evkafi’l-Mağribiyye fî asri Benî Merîn”, *Da’vetü’l-Hak*, sy., 230.

¹⁹⁷ Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 332.

¹⁹⁸ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 265.

¹⁹⁹ Venşerîsî, *el-Mi’yar*’da, zekâtın aşureden önce verilmesi ile ilgili sorulan bir soruya cevabında “aşure günü yakın ise beklenmeli, fakat verilmesi gereken kişi için ihtiyaç âciliyeti varsa hemen verilmeli” demektedir. Bu da o dönemlerde zekâtın aşure günü verilmesi geleneğinin yaygın olduğunu göstermektedir (Venşerîsî, *el-Mi’yâr*, I, 385).

²⁰⁰ Harekât, *es-Siyâse vel-müctema’ fi’l-asri’s-Sa’dî*, s. 261.

²⁰¹ İdrîs Hânî, bu kutlamalarda Yahûdî geleneklerinden olarak o günden başlayıp genişleyerek günümüze kadar gelen âdetler arasında Hz. Mûsâ’nın denizle ilgili kıssası hatırasına “zemzem günü” denilen ve herkesin birbirini suladığı gelenek ve yine ticârî hayatla ilgili renklilikler, alışverişler olduğunu ifade etmektedir. Yani şimdilerde Mağrib’de “su ve ateş”in, sevinç ve hüznün ortaklaşa yaşandığı bir gün olduğunu belirtmektedir (“Su ve Ateş: Mağrib’de âşûrâ gelenekleri”. <http://www.maghress.com>. 18 Aralık 2010). Ayrıca Mağrib’de yapılan bugünkü âşûrâ kutlamalarında gördüğümüz renklilik bize o bölgede yaşayan her kültür, her dinden bir şeyler alınıp bu kutlamaya katıldığını göstermektedir. Keçi kesme, kabir ziyaretleri, kadınların ateş etrafında dönmesi, “Baba Âşûr” denilen hayalî bir şahsiyetin çocuklara oyuncak hediye etmesi, o gün bolca kuruyemiş tüketilmesi, insanların birbirini sulaması, bereket olsun diye evlerin kapılarının açık tutulması, kötü ruhları kovmak için buhurlar yakılması, âşûrâ günü

3. Ramazan ve Kurban Bayramları

Merînîler döneminde Ramazan günleri, Fas'ta toplumun her kesiminin hayat tarzında tam bir ay süre ile değişiklikler yapan sosyal bir olay olarak görülürdü.²⁰² Bunu desteklemek adına Karaviyyûn Câmii'nde ve diğer câmilerde iftardan sonra başlayıp yatsı namazına kadar süren ve daha çok dini hükümler ihtiva eden genel dersler yapılırdı. Toplumun her tabakasında bu ay ruhî bir arınma ve günahlardan uzaklaşma ayı olarak kabul edilirdi.²⁰³

Ramazan ayının yirmi yedinci gecesi yani Kadir gecesi, hemen bütün mescidlerde törenler olur, mescidlerde kadınların da katıldığı hatim törenleri yapılırdı. Bazı fakîhler tarafından bid'at olarak kabul edilse de bu gece helva satın alma geleneği de vardı.²⁰⁴

Fas'ta bulunan Karaviyyûn Câmii'nde Muvahhidler döneminde başlatılan bir gelenekle, Ramazan'ın her gecesi çok sayıda kandili bulunan büyük avize yakılıyordu. Sultan Ebû Ya'kup döneminde ise câmiye ait vakıftan yapılan bu harcamanın isrâf olduğu düşünülerek, uygulama sadece Kadir gecesine has kılınmış ve bu şekilde Merînî döneminde de devam ettirilmiştir.²⁰⁵ Merînî Sultanı Ebû İnân döneminde ise Kadir gecesinde çeşitli şekillerdeki üç yüz kandilli avize ile mescid aydınlatılmıştır.²⁰⁶ Kadir gecesi ile ilgili olarak Sultan Ebû İnân döneminde yapılanlar arasında şehrin kapılarından toplanan gelirlerin sadaka olarak halka dağıtılması geleneği mevcuttu.²⁰⁷

Yine bu kutlamalarda kurbanlar kesilir, yemekler yapılır, çeşitli şekillerde ve türlerde helvalar pişirilir, fakirler ve miskinler doyurulurdu. Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler okunur, devlet adamları huzurunda dini içerikli şiirler söylenirdi.²⁰⁸ Şevvâl ayının hilali görününce bayram ilan edilir, büyük câmilerde sancaklar yükseltildi.²⁰⁹

---

evlerin süpürülmemesi vb. ("Âşûrâ". <http://www.maghress.com/hespress>. 25 Aralık 2009. "Âşûrâ ve Âdâtü'l-Meğâribe". <http://www.maroc.cz/vb/maroc> 5697).

²⁰² Tourneau, *Fas*, s. 192-193; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 263-264.

²⁰³ Tourneau, *Fas*, s. 193-194; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 264.

²⁰⁴ Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endeliüs*, s. 88-89; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 267.

²⁰⁵ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 69, 79. Ayrıca bk. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 95.

²⁰⁶ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 69, 79. O dönem yapılan bu şekilli aydınlatma ise bize câmilerimizdeki "mahya" geleneğini anımsatmaktadır.

²⁰⁷ İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 347.

²⁰⁸ Makkarî, *Nefh*, IX, 58-59. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 267-268.

²⁰⁹ Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endeliüs*, s. 88-89.

Merînîler döneminde bayram kutlamaları resmî törenlerle başladığından, Arefe günü akşamı vali tarafından bayramın kutlanış şekli halka ilân edilirdi.²¹⁰ Kutlamalar bayram gecesinden başlar, şehir halkı namazın kılınacağı alana davet edilir, her dükkân sahibi en güzel kıyafetlerini giymiş olarak ve yanlarında zanaatlerini ifade eden özel sembollerle birlikte çıkarlardı.²¹¹ Bayram namazı için açık havada musallâ denilen yerlere hasırlar serilirdi.²¹²

Sultan'ın bayram namazı için gelmesini sabahın erken saatlerinden itibaren bekleyen halk ve özellikle çeşitli esnaf şehrin dışında gecelerdi. Tören için gelen bu insanlar, Sultan'ın önünden geçeceği saflara sıralanırlardı. Sultan bineğine biner, sağında solunda askerleri, arkalarında ise hizmetliler, bayraklar, davul çalanlar olurdu. Bu geçit töreninden sonra çarşı halkı evlerine dönerdi. Sultan ise, devlet büyükleri ve şeyhlerle birlikte yemek için saraya geçerdi.²¹³

Emîrî'l-müslimîn Ebû Ya'kub'un çok önem verdiği zaman dilimleri arasında bayram namazları özel yer tutmaktadır. Sultan, bu günlerde en güzel kıyafetlerini, Mekke-i Şerîf'den hediye olarak gönderilen elbiseleri giyerdi. Namaz kılındıktan sonra ise herkes kendi usûlünce kutlama yapardı.²¹⁴ Sultan, namazdan sonra bazen içerisinde hamam, han, bahçe ve güzel vakit geçirmek için bazı mekânların bulunduğu Şâle Zâviyesi'ne giderdi.²¹⁵

Sultan Ebû İnân da bu önemli günlerde, her zaman tasaddukta bulunduğu fakirler, yaşlılar, âlimler, şeyhler, câmi görevlilerine özellikle bayramlarda daha fazla ilgi gösterir, ikram eder, kıyafetler hediye ederdi.²¹⁶

4. Kur'ân-ı Kerîm ve Sahîh-i Buhârî Hatim Merâsimleri

²¹⁰ Bozkurt, "Bayram-Bayram Kutlamaları", *DİA*, V, 262-263.

²¹¹ XV. yy.dan itibaren şenlik düzeni belli bir protokole bağlanan Osmanlı'da da bu törenlerde esnafın kendine özgü renkte flamaları ve eşyalarıyla esnaf alayı bulunmakta ve padişaha kendi meslekleriyle ilgili hediye takdîm etmekte idirler (Özdemir Nutku, " Bayram-Osmanlı Dönemi", *DİA*, V, 264).

²¹² Mâhî, *el-Mağrib*, s.264.

²¹³ Kalkaşendî, *Subh*, V, 207. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s.264.

²¹⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 27. Ayrıca bk. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 95.

²¹⁵ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 95.

²¹⁶ İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 346.

Mağrib'deki hatim merâsimlerinden anlaşılan, Mağrib halkının Kur'ân'ın hatmi, Kur'ân'ın hıfzı, Kur'ân'ın tefsirinin tamamlanması ve Sahîh-i Buhârî'nin hatmi için her yıl mescidlerde mumlar yakılarak yapılan törenlerdir.²¹⁷

Çocukların okullardaki ilk eğitimi yedi yıl şeklinde olup, Kur'ân-ı Kerîm'i okuma ve yazma ile başlar ve ezberleme ile devam ederdi. Öğrenci bir cüzü bitirdiğinde diğer cüze geçerdi ve babası da hocasına hediye verirdi. Kur'ân'ın hepsi ezberlendiğinde ise baba diğer çocuklar için tören düzenlerdi. Çocuklara güzel elbiseler alır ve onları atlarla gezdirirdi. Atlar üzerinde iken Allah'ı yücelten, Hz. Peygamber'i medheden şiirler okuyarak tören alanına gelirlerdi. Tören alanında hocalara hediyeler verilirdi. Buradaki kişiler de hocaya hediyeler sunarlardı.²¹⁸ İbnü'l-Hatîb, Endülüs şehri Malaka'dan bahsederken orada çocukların Kur'ân okuma törenlerine şahit olduğunu ifade etmektedir.²¹⁹

Buhârî hatimlerine gelince, Mağrib'e, Mağribliler'e ulaştığı andan itibaren büyük bir sevgi ve öğrenme arzusuyla sarıldıkları hadîs-i şerîflere hayatlarının her alanında başvurular; ezberlediler. Buhârî dersleri yaptılar; şerhler, muhtasarlar yazdılar. Özel yahut ders halkası içerisinde okudukları Sahîh-i Buhârî'lere bir de hatim törenleri yaptılar. Ebü'l-Kâsım Abdûsî'nin (ö. 837/1434), Buhârî'yi Fâsü'l-cedîde'deki kalede sabah ezanıyla başlayıp gece bitmeden hatmettiği rivayet edilir. Merînî âlimleri dillerine tam yerleşsin diye Buhârî okumalarına âzamî önem vermişler, hadîs merkezleri açmışlar, saraylarda, câmilerde, zâviyelerde hatta hapishanelerde hadîs okumaları ve hatimleri yapmışlardır. Halkın da katılımı ile yapılan bu Buhârî hatim törenlerinde İmâm Buhârî'yi, Buhârî hatim meclislerini ve hatim sahiplerini öven kasîdeler, şiirler okunurdu.²²⁰

Merînîler'in komşusu olan ve Tunus'da hüküm süren Hafsîler döneminde de Buhârî hatimleri yapılmaktaydı. Bir bayram havası içerisinde icrâ edilen törenlere Tunus halkı özel ilgi gösterirdi. Şeyhin huzurunda, kandillerle aydınlatılmış, buhurlarla kokusu güzelleştirilmiş câmilerde toplanan halk, bu töreni izlerdi. Kâriiler tarafından Mülk, Amme, Âyetü'l-kürsî, kısa sûreler tilâvet edilir, Hz. Peygamber'e

²¹⁷ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 268.

²¹⁸ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 268.

²¹⁹ İbnü'l-Hatîb, *Mi'yâru'l-ihyâr*, s. 75.

²²⁰ "İmâmü'l-Buhârî fi'l-Mağrib", *Da'vetü'l-Hak*, sy., 222. <http://www.habous.net/daouat-alhaq/> 03./8.2014.

salavât getirilirdi. O gün için dükkânlar kapatılır, kadın-çocuk hemen herkes davet edilirdi. Hz. Peygamber'in hadîs-i şerîfleri okunur, O'na selam getirilirken sesler yükseltilir, O'nun hayatını ve mucizelerini anlatan vaazlar verilir ve tören duâlarla bitirilirdi.²²¹

Mağrib'de İslâm'ın iki ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in hadîs-i şerîflerine gösterilen ilginin hem âlimler nezdinde hem de halkın nezdinde pek önemli olduğu farkedilmektedir. Özellikle Buhârî hatimleri önemli bir kültür ögesi olarak karşımıza çıkmakta, bu kitapların Mağrib halkının hayatının merkezinde olduğu açıkça görülmektedir.

5. Hacı Uğurlama (Rakbü'l-hâc)

Hacca gitmek ve hacı olmak Merînî dönemi hem devlet adamları hem de halk nezdinde oldukça saygı duyulan ve mühim bir mesele idi. Merînî sultanlarının bu yüzden hacıların güvenli bir şekilde bu yolculuğu tamamlayabilmeleri için gerek yol güvenliğini tesis etmeleri gerek oraya gönderilecek hediyeleri özenle seçmeleri dikkate değerdir. Yine "hacı" olanlara saygın gözüyle bakıldığı ve onların yanlış bir davranış sergilemeleri hâlinde bunun oldukça göze battığı görülmektedir. Buna örnek olarak, Emîrû'l-müslimîn Ya'kub'un veliaht olarak tayin ettiği oğlu Emîr Abdülvâhid'in, söylediği bir şiir sebebiyle şairine beşyüz dinar ve ayrıca elbise verilmesini vekilinden istemesi ve fakat hacı olan vekilinin şaire eksik ödemedede bulunması hâdisesi verilebilir. Bunun üzerine şair, hacı olmasına rağmen bu görevlinin böyle bir yanlış davranışta bulunmasını Emîr'e bazı beyitlerle şikâyet etmiştir.²²²

Muvahhidler döneminde Şeyh Ebû Muhammed Sâlih (ö. 631/1234) tarafından hac yolculuğu için hazırlanan kabile, Mağrib tarihinde kutsal topraklara seyahat için yola çıkan ilk kabile kabul edilmektedir. Öyle ki o, kendisini bu kutsal yolculuk için hizmetkâr addedip, hacıların İskenderiye'ye kadar uğrayacakları yerlere menziller yaptırıp, herkesi Kâbe'yi ve Resulullah'ın kabrini ziyarete davet etmiştir.²²³ Bu dönemde başlayan hacı uğurlama alayları giderek sosyo-kültürel hayatın en

²²¹ Ebû Dînâr, *el-Mu'nis*, s. 300-303.

²²² İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 124.

²²³ Menûnî, *el-Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn*, s. 95.

kıymet verilen olayına dönüşmüştür.²²⁴ Fas'taki hacıların çıkış menzili olarak da Vâdfü Sebû kabul edilmiştir.²²⁵

Faslılar'ın bayram kabul ettiği bu gün, daha çok Cemâziyelâhir ayının yirmiyedinci veya yirmisekizinci günü olurdu. Davullar çalar, bu güzel havayı solumak için şehirde bu törene katılmayan hemen hiçkimse kalmazdı.²²⁶ Ayrıca bu kabilelerle birlikte, Mekke ve Medîne halkına dağıtılmak üzere değerli hediyeler göndermek âdeti de vardı. Bu geleneğin, hac yollarının bakımı, güvenlik tedbirlerinin alınıp, su kuyuları ve konaklama hizmetleri ile birlikte ilk defa Abbâsî Halîfesi Mehdî-Billâh zamanında (saltanatı 775-785/1373-1383) uygulandığı ve her yıl düzenli olarak yapılmaya ise yine Abbâsî Halîfesi Muktedir-Billâh (saltanatı 908-932) döneminde başladığı ifade edilmektedir.²²⁷

Muvahhidler'den sonra, Mağrib'de idareyi ele alan Merînîler'in eşrâfi ve reisleri hac görevini Doğu beldelerinden at ve deve kabileleriyle geçerek yapma alışkanlığı edindiler. Bu uzun yolculuk esnasında, uğradıkları Memlûk sultanları da onlara gerekli ihtimamı göstermiş, ihsanlarda bulunmuşlardı. Hatta yollarını kolaylaştırmak için çeşitli uygulamalar gerçekleştiriyorlardı. Ayrıca sultanlar arasında da sevgi köprüleri kurulmaktaydı. Hem Mağrib sultanlarının hediyeler göndermesi hem de Memlûk sultanlarının bu hediyelere karşılık hediyelerle mukabele etmeleri, hacılara iyilik ve ilgi göstermeleri bu ilişkileri artırmıştı.²²⁸

Merînîler'de hac yolculuğu törenleri resmî olarak ilk kafilenin gönderildiği²²⁹ Sultan Ebû Ya'kub döneminde düzenlenmeye başlanmıştır. Sultan Ebû Ya'kub, dönemin Mısır Sultanı en-Nâsır b. Kalavun'a 704/1304 yılında, bu kabileyle birlikte oldukça fazla hediye göndermiştir. Bu hediyeler arasında altın, değişik türde eşyalar, zahireler, Arap atları bulunmakta idi. Sultan, kafilenin ve hediyelerin başına ise Mağrib fukahâsından, Tilimsân'ın büyük müftülerinden Ebû'l-Hasan et-Tenesî'yi ve ayrıca kabileyi koruyacak olan Zenâte kabilesinden beş yüz kişiyi de görevlendirmişti. Tunus'tan geçerken bu kabileyi gören bir kişinin İbn

²²⁴ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, s. 176.

²²⁵ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, s. 176.

²²⁶ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, s. 176.

²²⁷ Bu gelenek daha sonraki hemen bütün İslâm devletlerinde uygulanır olmuştur. Osmanlı'da, II. Bayezid döneminden itibaren her yıl surre alayı yollanmaya başlamıştır (Şit Tufan Buzpınar, "Surre", *DİA*, XXXVII, 567-568).

²²⁸ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 603.

²²⁹ Harekât, *es-Siyâse ve'l-müctema' fi'l-asri's-Sa'dî*, s. 261.

Haldûn'a bildirdiğine göre kafilde dört yüz katır dolusu hediye bulunmakta idi. Mısır Sultanı en-Nâsır ise bu hediyelere fazlasıyla karşılık vermiş, iki elçisiyle beraber o da Mağrib'e hediyeler göndermiştir. Merînî Sultanı, elçilere bazı şehirleri gezdirmiş, fakat Sultan vefat edince yerine geçen torunu Ebû Sâbit, onları çeşitli hediyelerle Mısır'a yolcu etmişti.²³⁰

Merînîler'le Memlûk ilişkileri açısından bu hac yolculuklarının hem siyasî dostluğa hem de götürülüp getirilen hediyelerle kültür alışverişine vesile olduğu âşikârdır. Bu ilişkiler aynı zamanda şahsî siyasî problemlerin çözümü için ümit olmakta idi. Mesela Memlûk hâkimiyetini tanıyan Mekke Şerîfleri ile hac kabileleri sayesinde tanıdıkları Merînî sultanları ve hacıları arasında dostluk oluşmuş idi. Bu Mekke Şerîfleri, tâbi oldukları Memlûk Sultanı ile siyasî anlaşmazlık yaşayınca, Merînî Sarayı'na yardım için başvurmuşlardı. 704/1304 yılında babaları Ebû Nümeyy'in vefatından sonra iki kardeşi Memlûk Sultanı tarafından hapse atılan Lübeyde b. Ebû Nümeyy, hac kabileleriyle birlikte Merînî ülkesine gitmiş, Sultan Ebû Ya'kub ile görüşmüştür. Ebû Ya'kub onu çok iyi karşılamış, devlet ricali tarafından da ağırlanması sağlamıştır. Bu görüşmenin sağladığı rahatlık dolayısıyla aynı yıl içinde Memlûk Sultanı'yla araları açılan Mekke Şerîfleri, Merînî Sultanı'na biat ettiklerini açıklamışlar ve Sultan Ebû Ya'kub'a Kâbe'nin örtülerinden birini hac kabileleriyle göndermişlerdir. Bu durum Merînî-Memlûk ilişkilerine zarar vermemiş, hatta şerîflerin Merînî Sultanı'na biat haberini götüren hac kafilesine, Memlûk Sultanı'nın Merînî Sultanı için hazırlattığı hediyeleri taşıyan resmî heyet de katılmıştır.²³¹

Hac yolculukları için oldukça fazla harcama yapan sultanlardan birisi de Sultan Ebû'l-Hasan'dır. Hac kafilesinin ikâmetleri için yollara zâviyeler yaptırmış, emîrler de kendi iktalarından buraya vakfetmişlerdir. Yine hac kafilesi için yollara kuyular yaptırarak hacıların su ihtiyaçlarının giderilmesini emretmiştir.²³² Sultan Ebû İnân da hac kabileleri için gerekli emniyetin sağlanmasını emretmiştir. Hatta Gırnâta

²³⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, V, 903-904; *et-Ta'rîf*, s. 603-604; Selâvî, *el-İstikâ*, III, 83.

²³¹ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 267-268; Selâvî, *el-İstikâ*, III, 83. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 78-79; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 221; Harîrî, *et-Târîh*, s. 204-205.

²³² Selâvî, *el-İstikâ*, III, 128-131. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 271 (dn. açıklaması). Benî Ahmer Sultanı Yûsufü'l-Evvel, 15 Rebülevvel 752/Mayıs 1351 yılında, Mağrib Sultanı Ebû İnân'a, Tilimsân şehrinin tekrar fethi dolayısıyla yazdığı tebrik mektubunda Tilimsân şehrinin öneminden bahsederken hacı kabilelerinin duraklarından bir durak olduğunu belirtmektedir (İbnü'l-Hatîb, *Künâsetü'd-dükkân*, s. 67).

Sultanı Yûsufü'l-Evvel, Merînî Sultanı Ebû İnân'a yazdığı teşekkür mektuplarının birisinde, Merîni yönetimi hac ve umre yollarını düzenleyip, güzel bir şekilde hazırladığı için duâ etmiştir.²³³

Sultan Ebü'l-Hasan'ın üvey annesinin de içinde bulunduğu bir hac kafilesinin 738/1337 yılında başlayan hac yolculuğu için hem Memlük Sultanı en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'a mektup yazdırmış hem de oldukça fazla hediye hazırlatmıştır. Hediyeler içinde değerli cins atlar, çeşitli binekler, ipek, keten ve yün kumaşlar, bornozlar, şâşiyeler, yumuşak deriler, bakır kaplar, çanak çömlek, Mağrib'in her bölgesinden çeşitli sanat eserleri, inci ve yüzük taşlarından yapılmış bir ölçek, altın ve incilerle süslenmiş kılıçlar bulunuyordu. Eşyaların beşyüz deve yükü olduğu, mücevherlerle, altın eğer ve altın gemleriyle beş yüz at yer aldığı ifade edilmektedir. Gönderilen bu hediyeler halk arasında uzun süre konuşulmuştur.²³⁴

Hediyeler kendisine ulaşan Mısır Sultanı en-Nâsır, huzurunda hediyeleri dağıttırılmış, gelen konuklara bol ikramda bulunulmasını ve Hicaz beldelerine hediye ve azıkların bolca hazırlanmasını emretmiştir.²³⁵ Bu hac yolculuğunun dönüşünde ise Mağrib Sultanı'nın temsilcileri Mısır'dan ayrılırken, Sultan en-Nâsır, Merînî Sultanı için hediyeler hazırlatmıştır. İbn Haldûn'a göre bu hediyeler arasında ipek kumaş, pahalı İskenderiye kumaşları, Şam'da köşk gibi yapılmış içinde yatak ve oturma odaları, mutfak, yolu gören kuleleri, mihrabı, direkleri ve küçük minaresiyle mescidi bulunan, yüzden fazla süvariye ağırlayacak genişlikte olan bir Sultan çadırı bulunmakta idi.²³⁶

745/1344 yılındaki hac kafilesıyla birlikte, Ebü'l-Hasan, Mısır Memlük Sultanı el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ'ya (saltanatı 743-746/1342-1345) hem babası için taziyelerini bildiren hem de hac kafilesinde bulunan kız kardeşi emîre Meryem'i haber vermek için mektup²³⁷ göndermiştir.

²³³ Mektup için bk. İbnü'l-Hatîb, *Künâsetü'd-dükkân*, s. 127.

²³⁴ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 603- 604. Bu hediyelerin ayrıntısı için bk. Selâvî, *el-İstikâ*, III, 128-129.

²³⁵ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 604.

²³⁶ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 604-605.

²³⁷ Ebü'l-Hasan'ın Memlük Sultanı'na yazdığı mektup için ve ayrıca Memlük Sultanı'nın cevap mektubu için bk. Makkarî, *Nefh*, IV, 386-398. Sultan Ebü'l-Hasan ile Mısır Sultanı'nın mektuplaşmaları için bk. Selâvî, *el-İstikâ*, III, 127 vd. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 80.

Sultan Ebü'l-Hasan, bu hac kafilesine Memlûk Sultanı'na yazılmış mektup ve çeşitli hediyeler yanında, Mekke, Medîne ve Kudüs'deki üç mescide vakfedilmek üzere kendi el yazısıyla yazıp kurrâya incelettiği, varaklara çoğalttırdığı, tezhîble süslettirdiği, değerli taşlarla abanoz, fildişi, mücevher, yakutlu altın kaplama kaba koydurduğu mushafları da gönderdi. Ayrıca Doğu'daki çoğu yerdeki kurrâya vakfedilmek üzere ziya (ışık) satın alınması için hazinesinden büyük miktarda bir meblağı da bağışlamıştır. Bu kafilenin başında ise Merînîler'in büyük devlet adamlarından olan Benî Hilâl Arapları'ndan Benî Zağbe emîri olan Arif b. Yahyâ'yı ve kendi kâtibi Ebû Fazl b. Muhammed b. Ebû Medyen'i göndermiştir.²³⁸

Kızkardeşine emanet ettiği mektubunda Sultan Ebü'l-Hasan, Haremeyn'e selamlarını ilettikten sonra, oradaki bütün imâm ve hatiplerden ve bütün hacılardan kendileri için duâ istediğini belirtmektedir. Avrupalı Hristiyanlar karşısında Müslümanlar'ın yenilgisini (Tarîf yenilgisi, 743/1342), Hristiyanlar'ın Endülüs topraklarını işgalini ve Cezîretülhadrâ'yı ele geçişlerini, Müslümanlar'ı esir aldıklarını dile getirerek Hristiyanlar karşısında düştükleri zor durumları oradaki kardeşlerine bildirmiştir.²³⁹

Merînî sultanları hac yolculuklarına büyük önem vermiş, oraya gönderilecek değerli hediyeler için vakıflar kurmuşlardır.²⁴⁰ Bu durum hem maddî olarak kutsal beldelere destek sağlamak ve bunu kutsal bölgelerin hakkı olarak görmek hem de siyasî olarak o bölgelerin idaresini elinde bulundurana, kendisinin de siyasî bir güç olduğunu göstermek açısından önemli olsa gerekti.

Merînî sultanlarının hacca verdiği önem dolayısıyla, sultanlarla arası bozulan şeyhlerin, devlet adamlarının hacca giderek sultanla tekrar yakınlık kurdukları, sultanın öfkesinden kurtuldukları görülmektedir. Buna örnek olarak, İbn Haldûn'un Mısır'da bulunduğu dönemde, 793/1391 yılında yanlarına giden Mağrib'deki Ma'kıl Arapları'nın şeyhi Hüseyin'in büyük oğullarından Yûsuf b. Ali b. Gânim'in durumu verilebilir. O, Merînî Sultanı Ebü'l-Abbâs b. Ebû Sâlim'le arası açılınca onun öfkesinden kurtulmak, rızasını kazanmak ümidiyle hacca gitmeye karar vermiş ve bu

²³⁸ Makkarî, *Nefh*, IV, 399-400; Selâvî, *el-İstiskâ*, III, 128-129. Makkarî, bu mushaflardan birisini Beytü'l-Makdis'te gördüğünü ve oldukça san'atlı, süslü olduğunu ifade etmektedir (*Nefh*, IV, 400).

²³⁹ Makkarî, *Nefh*, IV, 403.

²⁴⁰ Harekât, *es-Siyâse ve'l-müctema' fi'l-asri's-Sa'dî*, s. 261.

yüzden de Mısır'da durumu İbn Haldûn'la da görüşmüştür. Hac dönüşü İbn Haldûn onu Mısır Sultanı Zâhir ile görüştürmüş, Zâhir onunla ilgili olarak Merînî Sultanı'na şefaath mektubu yazmış, ona hediye olarak değerli kumaşlar, koku ve yay göndermiştir. Bunun üzerine Merînî Sultanı, Zâhir'in aracılığını kabul ederek Yûsuf'u affetmiştir.²⁴¹

Zâhir, Mağrib'den kendisi için atlar gönderilmesini istemiştir. Elçileri, Mağrib'den dönerken Tilimsân'a uğradıklarında Abdülvâdî Sultanı Ebû Hammû'nun oğlu Ebû Zeyyân tarafından da hediye atlar gönderilmiştir. Ebû Zeyyân, Memlük Sultanı'na yazdığı bir kasîdeyi de elçiye vermiştir. Bu kasîde içerisindeki bazı beyitlerde, Merînî Sultanı Ebû Saîd övülmekte, Merînî sultanlarının Mağrib hacıların rahat yolculukları için ellerinden geleni yaptıklarını ifade etmektedir. Ayrıca bir beyitte, Merînî Sultanı'nın hacca gönderdiği kafilende, Beytullâh için bir de örtü gönderdiği belirtilmektedir.²⁴² Kasîdede Merînî Sultanı'nın övüldüğü beyitler şu şekildedir:

*“Hükümdar Ebû Saîd'den de selâm ulaştır.
Sizinle oraya giden bir de elçisi vardır.
Allah için, evini giydirmeyi yüklenmiştir.
Bu ne güzel yük, o ne güzel yüklenendir.
Hükümdar Ebû Saîd, dilerim mutlu olsun.
O, düşmanlarına çekilen kılıçtır duyulsun.
Mağrib-i Aksâ'nın, sayesinde haccettiği bir hükümdar,
O'nun, Rasulullâh'a sonsuz bir ilgisi var.
Bir hükümdar ki halka onun sayesinde rahat ferah uyur,
Hiçbir yoldan korkulmaz, yollar onunla güvenli olur.
Yaptıkları en güzel, övünme zengin,
Şânı mükemmel, vefâsı da çok engin.”²⁴³*

Merînî dönemi hac kafilelerinin Medîne'ye götürdüğü mektuplar da vardır ki bu gelenek Fas'ta hâlen²⁴⁴ devam etmektedir. Mağrib ve Endülüs kutsal topraklardan

²⁴¹ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 605.

²⁴² İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 607- 609.

²⁴³ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf* (trc. Vecdi Akyüz), s. 223- 228. Şiirin Arapça metni için bk. İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 606- 608.

uzak olduğu için gerek iç karışıklıklar gerekse dış müdahalelere karşı, sultanların hac yolculuğu mümkün olmamıştır. Dolayısıyla mektup gönderme geleneği ile o topraklara özlemlerini ve kendi topraklarında yaşanan fetihleri yahut yenilgileri, Hristiyanlar'a karşı durumlarını bildirmeyi, ifade etmeyi uygun bulmuşlardır. Sadece sultanlar değil, şairler, hatibler, vezirler de böylesi mektuplar yazmışlardır. Bu mektuplara özellikle Mevlidü'n-Nebî'de yazılmış kasîdeler de eklenmekte idi.²⁴⁵

6. Nikâh Merâsimi

Evlilik merâsimi istenilen kızın babasının onayıyla başlardı. Onay sonrasında, damadın babası arkadaşlarını câmiye davet eder, nişan yapılır, nişanlanan çiftin huzurunda mehir şartları belirlenirdi. Orta halli erkekler otuz dinar para, ipek ve ketenden renkli kumaşlar ve eşarplar, bir çift güzel ayakkabı, iki çift nalın, gümüş takılar, tarak, koku hediye ederdi. Nişan töreni yapıldıktan sonra erkek tarafı kız tarafını yemeğe davet eder, yemekte de âdet üzere zellâbiye,²⁴⁶ kızartılmış et ve bal ikram edilirdi. Kızın babası da arkadaşlarını velîme için davet ederdi.

Evlilik öncesinde erkek, eşinin kıyafetleri ve ev eşyası için harcama yapardı. Damadın gelin için ve ev için aldıkları arasında, ince pamuklu kumaştan, ipekten, taftadan ve Şam kumaşından elbiseler, süslemeli ipek örtülü yatak, büyük minderler ve yastıklar, yorganlar, odayı tefrîş etmek için yün battaniyeler, on iki metre uzunluğunda olan yün seccâdeler bulunurdu.²⁴⁷

Düğün öncesinde gelini süslemek için eve mâşitât (kuaförler) getirilirdi. Gelin herkesin görebilmesi için bir kürsüde otururdu. Gelinin saçları yapılır, yanakları kırmızıya boyanır, el ve ayaklarına siyah renkli kına ile güzel desenler çizilirdi.²⁴⁸ O

²⁴⁴ Fas'ta Kral tarafından Hz. Peygamber'e yazılan mektup, her yıl Vezâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye tarafından, havaalanında hacca giden ilk kabileye okunmakta ve bir görevli ile kutsal topraklara gönderilmektedir. <http://habous.gov.ma/> adresindeki Rûkbü'l-hâc bölümünde bu mektupların örnekleri bulunmaktadır.

²⁴⁵ Gırnâta'dan gönderilen ve daha çok İbnü'l-Hatîb'in kalemiyle yazılan kasîde ve mektuplar için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, IV, 527-560.

²⁴⁶ Zellâbiye: Hamurun yağda kızartılıp daha sonra bal içine yatırılmasıyla yapılan bir çeşit tatlı (Mutçalı, s. 360)

²⁴⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 257.

²⁴⁸ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 259; Fas'ta hâlâ devam eden bir gelenek olarak, kadın kuaförlerin gelinin evine bir iki gün önceden gelip kalması durumu söz konusudur. Bu konuda aslen Fas'lı olan Khaddouj Coşkun bilgi vermiştir.

gün de yine misafirlere yemek ikramı yapılırdı. Zengin kişilerin düğün yemeğinde, hafif hamurlu, et suyuyla yapılmış bir de çorba ikram edilirdi.²⁴⁹

Düğün günü için oyuncular çeşitli oyunlar sergiler, şarkıcılar mûsikî âletleri eşliğinde şarkılar söylerdi ve böylece düğün bir hafta sürerdi.²⁵⁰ Son gece gelin kendi evinden alınarak damadın evine ahşaptan yapılmış ipek perdeleri olan güzel bir tahtirevanla başlar üstünde götürülürdü.²⁵¹

İki tarafın aile dostları ve arkadaşlarından oluşan gelin alayı götürülürken, davullar zurnalar çalınır, neyler üflenir, meşaleler yakılırdı. Damadın evine giden gelin, babası, kardeşleri, amcaları tarafından damadın annesine emanet edilirdi.

Düğün günü, ertesi ve yedinci gün yemek verilme âdeti vardı. Yedinci gün damadın babası çiftin evine, kuzu eti ve tatlı gönderirdi. Damat bir hafta sonra geline babasının istediği miktardaki ve damadın maddî durumuna göre değişen miktarda sıdak denilen mehri öderdi.²⁵²

Düğün merâsimleri halk arasında olduğu gibi devlet nezdinde de yedi gün sürer ve ihtişamlı geçerdi. Sultan Ebû Ya'kub da, halkla bir bağ kurma amacı taşıyan bu merâsimlere gereken önemi vermiştir. Devlet görevlilerinden olan Muhammed b. Merzûk için kız isteme olayını kendisi gerçekleştirmiş ve düğün hazırlıklarıyla meşgul olması için de kâtibi Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Medyen'i görevlendirmiştir. O da yedi gün velîme yemeği verilmesini yedinci gün de âdet olarak halkın davet edilmesini sağlamıştır.²⁵³

Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan emîr iken, Hafsî Sultanı Ebû Yahyâ b. Zekeriya'nın kızı Fâtıma ile evlenmiştir. Kalabalık düğün alayı Hafsî Devleti'ne ait büyük bir donanmayla Tunus'tan ayrılıp Merînî sularına gelmiştir.²⁵⁴ Sultan'ın babası Ebû Saîd, düğün alayını karşılamak ve saraya nakletmek için oldukça güzel bir alay

²⁴⁹ İtalya'da esir olarak yaşamış olan Hasan el-Vezzân, bu çorbaya katılan sade hamurdan bahsederken İtalya yemeği olan "mekrûne" yani makarnaya benzer ifadesini kullanmaktadır (Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 260).

²⁵⁰ Düğün gelenekleri ile ilgili olarak bk. Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 259-260.

²⁵¹ Tourneau, *Fas*, s. 100-102.

²⁵² Mâhî, *el-Mağrib*, s. 272.

²⁵³ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 95.

²⁵⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 252; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, s. 68. Ayrıca bk. Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 333.

hazırlatmış ve merâsimler yaptırmıştır.²⁵⁵ Sultan Ebü'l-Hasan, eşi Fâtıma'nın Tarîf savaşında vefatından sonra onun kızkardeşi Azûne ile 747/1346 yılında evlenmiş ve mehir olarak ona on beş bin dinar ve iki yüz hizmetçi vermiştir. Gelin alayı yine Hafsî gemileri ile gelinin ikiz kardeşi Bûne Emîri olan el-Fazl b. Ebû Yahyâ'nın refakatinde Merînî Devleti'ne getirilmiştir.²⁵⁶

Halk arasında rağbet gören diğer merâsimler arasında doğum, çocuğun dış çıkarması, sünnet ettirilmesi de yer almakta idi. Bu merâsimlerde kurban kesilir, yemek ikramı yapılırdı. Mağrib'de "asîde" diye meşhur olan hemen bütün törenlerde hazırlanan tatlıdan hazırlanırdı ve özellikle fakirlere ve akrabalara ikram edilmesine dikkat ederlerdi.²⁵⁷ Yemek ikramı bittikten sonra, davetliler sünnet olan çocuğa maddî durumlarına göre bir ya da daha fazla dinar hediye ederlerdi. Hediye merâsiminden sonra ise sünnet yapılırdı.²⁵⁸ Sünnet olan çocuk, güzel kıyafetlerini giyerek katırlar üzerinde şehri dolaşırlardı.²⁵⁹ Çocuklar dış çıkardıklarında da diğer çocuklar eve davet edilir ve yemek ikram edilirdi.²⁶⁰

7. Cenaze Merâsimi

Cenaze merâsimleri de çeşitli âdetleri olan bir merâsim idi. Mevta yıkanıp kefenlendikten ve cenaze namazı kılındıktan sonra erkeklerin hep birlikte okuduğu duâlar, kelime-i tevhîd ve salavâtlar eşliğinde²⁶¹ kabre götürülürdü. Cenazenin kabre götürülüşüne kadınlar katılmazlardı.²⁶² Fakat definden sonraki Cuma günlerinde kadınlar da diğer cenaze yakınlarıyla kabre gidip duâ eder ve ağlarlardı.²⁶³ Nümeyrî, mezarlıklarda Kur'ân-ı Kerîm okuyanlar, zikir ve duâ yapanların hazır bulunduğunu ifade etmektedir.²⁶⁴

Mağrib'de cenaze âdetleri arasında minâreden Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler okuyup daha sonra ölen kişinin adının ilân edilmesi,²⁶⁵ yedinci gününde yemek

²⁵⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 252. Ayrıca bk. Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 334.

²⁵⁶ Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, s. 79. Ayrıca bk. Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 334-335.

²⁵⁷ Ebû Mustafa, *Cevânib mine'l-hayâti'l-ictimâi ve'l-iktisâdi*, s. 45.

²⁵⁸ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 260.

²⁵⁹ Tourneau, *Fas*, s. 103.

²⁶⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 261.

²⁶¹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, I, 113-314, 317.

²⁶² Tourneau, *Fas fi asri Benî Merîn*, s. 103 vd.

²⁶³ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 419-420.

²⁶⁴ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 196.

²⁶⁵ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, I, 313.

verilmesi, yedi gece kabirde beklenilmesi,²⁶⁶ eşleri ölen kadınların yüzlerini açarak tencere dibindeki isle siyaha boyamaları, saçlarını açmaları, mavi ve siyah renkli, sade kıyafetler giymeleri, başlarına toprak serpmeleri, evlerini siyaha boyamaları ve bir süre mezarlıkta beklemeleri, cenaze evine yemek gönderilmesi²⁶⁷ sayılabilir.²⁶⁸

Ayrıca bazı cenaze merâsimlerine, kadın kıyafeti giyerek dolaşan enzâl²⁶⁹ adlı kişiler çağrılırdı. Onlar def çalıp ölen kişiyi övücü şiirler söylerler, ağıtlar yakarlardı ve oradakileri de ağlatırlardı. Kadınlar söylenen her beyit sonunda bağırarak yanaklarına ve göğüslerine kan akıncaya kadar vururlardı. Bu durum yedi gün devam ederdi. Definden kırk gün sonra ise üç günlük bir yas daha tutulurdu. Bu yas ve hüznün eşrâf arasında daha hafif geçerdi. Onlar kendilerine eziyet etmeden ağlarlar, evlerine gelenlerin taziyelerini kabul ederlerdi.²⁷⁰

Merînî sultanları âlimlerin, sâlih ve sûfilerin cenaze törenlerine önem verir ve katılırlardı. Bunlardan birisi de Sultan Ebü'l-Abbâs Ahmed'in (birinci saltanatı 776-786/1374- 1384) ve Fas halkının çoğunluğunun da katıldığı, Karaviyyûn Câmii imâm-hatibi İbn Abbâd'ın²⁷¹ cenaze törenidir.²⁷²

O dönem yapılmış en meşhur ve en büyük cenaze törenlerinden birisi Sultan Ebü'l-Hasan'ın annesi için düzenlenen cenaze törenidir. Törene büyük bir kalabalık eşlik etmiş; içerisinde devlet büyükleri, şerîfler, âlimlerin de yer aldığı alay Tilimsân'dan Şâle'ye doğru hareket etmiştir. Sultan'ın emriyle Tilimsân'dan Şâle'ye kadar geçen yerlere mescidler, imâret ve zâviyeler yapılmıştır. Sultan, bazı toprakları buraların gelirini sağlamak amacıyla annesinin adına vakfetmiştir.²⁷³

Sultan Ebü İnân'ın kızkardeşi için yapılan cenaze merâsiminde de cenaze Şâle'ye gelene kadar, devamlı Kur'ân-ı Kerîm okunmuş, meşhur kârîler hatimler indirmişler, âlimler, fakîhler, şerîfler ise duâlar yapmışlardır. Sultan, bu okuyuculara

²⁶⁶ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, I, 313.

²⁶⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 261.

²⁶⁸ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, s. 177.

²⁶⁹ Bunların kim olduğu ile ilgili olarak herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

²⁷⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 261.

²⁷¹ Aynı zamanda sûfi de olan İbn Abbâd'ın hutbeleri oldukça meşhur olup, yazılmış bir şekilde halkın elinde dolaşmakta idi. Bu hutbelerdeki özellikle Mevlidü'n-Nebî ile ilgili yazılmış kısımlar, sultanları tebrik ettiği yerler halk tarafından Ramazanlarda, Receb ve Şa'ban aylarının başları ve ortalarında, Kadir gecesinde yapılan merâsimlerde okunmakta idi (Makkarî, *Nefh*, V, 341-350).

²⁷² Makkarî, *Nefh*, V, 349.

²⁷³ Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 336.

çeşitli hediyeler vermiştir.²⁷⁴ Daha sonra ise kızkardeşinin, anne-babasının mezarları üzerine mermerden kubbeler yaptırmıştır.²⁷⁵

Komşu ülke Mali’de de benzer merâsimplere şahit olan İbn Battûtâ, Mali Sultanı Mensâ Süleyman’ın, Merînî Sultanı Ebü’l-Hasan’ın vefat haberini alınca onun için tâziye merâsimi düzenleyip, yemekler ikram ettiğini, emîrleri, fakîhleri, hatîbleri, kadıları çağırarak, Sultan için Kur’ân hatmi ve duâlar yaptırdığını anlatmaktadır.²⁷⁶

Merînî sultanları gerek kendi yakınlarının gerekse türbe ziyaretlerinde anlatacağımız üzere âlimlerin kabirlerini ziyarete büyük ehemmiyet vermişlerdir.²⁷⁷ İsa Harîrî’nin İbn Merzûk’tan aktardığı bilgiye göre, Sultan Ebü’l-Hasan babası Sultan Ebû Saîd’in kabirini ziyareti âdet haline getirmiş, kabirde devamlı Kur’ân-ı Kerîm okunması için vakıfta bulunmuştur. Bu vakıf, gece gündüz aralıksız bir şekilde bu türbede Kur’ân okuyacak kişileri ayarlamakta ve ücretlerini vermekte idi.²⁷⁸ Sultan Ebû İnân’ın da, hastalığından iyileştiği dönemlerde yaptığı ilk şey anne-babasının ve sâlih kişilerin kabirlerini ziyaret etmek olmuştur.²⁷⁹

8. Ehl-i ZimmeTörenleri

Merînî toplumunda Arap ve Berberîler’den sonra, toplumun içinde varlığını ya askerî alanda devam ettiren Hristiyanlar yahut daha çok ticâret hayatında adından söz ettiren Yahûdîler, kendi kültürel öğelerini de yaşamaya devam edebilmekteydi. Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemi Endülü’sü’ndeki Yahûdîler’in de kutlamakta olduğu bir kısmını Tevrât’tan aldıkları bir kısmının ise sonradan gelenekleştiği çeşitli bayramları bulunmakta idi. Dinî olanlar İbrânî yılbaşı, Somarya bayramı, Muzlime bayramı, Fatîr bayramı, Esâbi’ bayramı (Ansara veya Hitâb bayramı) idi. Yahûdîler bu bayramlardaki coşkuyu evlerinde ve mabedlerinde yaşıyorlardı. Çocuklarıyla mabedlerinde sohbet ediyorlar, evlerinde yemekler veriyorlardı. Fatîr bayramında hazırladıkları ekmekleri Müslüman komşularına da ikram ediyorlardı. Nisan’ın 5’inde başlayıp yedi gün süren bu bayramda mayasız ekmek yiyorlardı.²⁸⁰

²⁷⁴ Nümeyrî, *Fezû’l-ubâb*, s. 196-198.

²⁷⁵ Nümeyrî, *Fezû’l-ubâb*, s. 196-198.

²⁷⁶ İbn Battûtâ, *Tuhfetü’n-nüzzâr* (thk. Abdülhâdî Tâzî), IV, s. 255.

²⁷⁷ Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 335.

²⁷⁸ Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 335.

²⁷⁹ Nümeyrî, *Fezû’l-ubâb*, s. 194.

²⁸⁰ Bu bayramlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hâlidî, *el-Yehûd*, s. 321-322.

Hristiyanlar'ın bayramları arasında ilk sırada Hz. İsa'nın doğum günü merâsimleri gelmektedir. Fas halkından da bu kutlamalara katılanlar olmakta idi. Bu kutlamada Faslılar da anlamını bilmedikleri sözleri Hristiyan komşularıyla birlikte telaffuz ederler, o gece için sebze çorba yaparlar, tatlı hazırlarlardı. Çocuklar yeni yıldan bir önceki gün yüzlerine maske takarlar ve zenginlerin evlerine gidip çocuk şarkıları söyleyerek meyve isterlerdi.²⁸¹ Düveydâr, Emevî döneminde Endülüs'te de Müslümanlar'ın bu bayramlara iştirak ettiğini açıklamaktadır.²⁸² 5 Nisan'da Fush bayramı vardı ki, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi ile ilgiliydi. Bu kutlama üç gün önceden başlar, çeşitli kaplara sular doldurur, suya bereket için ilahiler söylerler ve sonra da ayaklarını yıkarlardı.²⁸³ 24 Haziran'da ise Yevmü'l-kadîs kutlaması vardı. Bu kutlamada ise hemen her mahallede büyük bir ateş yakılırdı.²⁸⁴ Mağrib ve Endülüs'te Hristiyanlar'la Müslümanlar'ın ortak kutladığı bir diğer bayram ise Ansara bayramı idi. Hem Hz. Yahyâ ile ilgili olan hem de Rûhü'l-Kudüs'ün Hz. İsa'nın on iki havârisine nüzûlü hatırasına kutlanan bu bayramda ansara adlı bir ateş yakılır, yeni elbiseler giyilir, at oyunları oynanır ve sokaklarda herkes birbirine su serperdi.²⁸⁵

B. RESMÎ TÖRENLER

Resmî törenler daha çok komşu ülkelerden gelen elçiler ve kazanılan zaferler için, sultanların sefere çıkışı, seferden dönüşleri sırasında yapılan törenler idi. Bu törenlerde halk her zaman hazır bulunurdu.

Merînî sultanlarının resmî tören elbisesi beyaz renkli idi.²⁸⁶ Resmî törenlere katılan Mağrib halkı da en güzel kıyafetlerini giyer, Sultan'ın gelişini gözlemek için yollarda gecelerlerdi. Çadırlarından çıkan kadınlar, kızlar Sultan'ı karşılayıp sevinç gösterilerinde bulunmak için beklerlerdi. Bu törenlerde çeşitli meslek sahipleri ise kendilerine özel bayraklarıyla katılırlardı.²⁸⁷

1. Yabancı Elçileri Karşılama Töreni

²⁸¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 260. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 208. Venşerîsî, bu günlerde çocuklara oyuncak satın almanın caiz olmadığı görüşünün yaygınlığını ifade etmektedir (Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 416-417).

²⁸² Düveydâr, *el-Müctema'u'l-Endelîsî*, s. 304.

²⁸³ Sâmiye Müs'ad, *el-Hayâtü'l-iktisâdî ve'l-ictimâî*, s. 270.

²⁸⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 260.

²⁸⁵ Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelîsî*, s. 93; Tourneau, *Fas*, s. 202.

²⁸⁶ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 95.

²⁸⁷ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 270-271.

Merînî Sultanı'nı ziyaret için gelen elçileri karşılama törenleri oldukça önemli idi. Bu törenlere halk da katılır, gelen elçileri hürmetle karşılayıp sevgi ve sadakat gösterisinde bulunurlardı.²⁸⁸

Bu törenlerden biri 762/1361'de Sudan'dan Mali Meliki'nden, Sultan Ebû Sâlim'i kazandığı zaferler dolayısıyla kutlamak için gelen elçiler için düzenlenmişti. Sultan'a değerli hediyeler de getiren bu elçilere büyük ikramlarda bulunulmuştur. Elçilere ikramda bulunmuştur. Getirilen hediyeler arasında daha önce de zikrettiğimiz gibi bir zürafa bulunmaktaydı. Halk bu zürafaya binerek bunu kendi aralarında bir eğlenceye dönüştürmüşlerdir.²⁸⁹ Cuma günü geniş bir alanda kalabalık bir sivil topluluğun katılımıyla yapılan bu merâsimde Sultan altın bir burç üzerine oturmuş, tercümanlar vasıtasıyla konuşmalar yapılmıştır. Bu arada elçiler, Sultan'a hediyeleri sunmuşlar, "Sultan çok yaşa" diyerek Acem meliklerinin âdeti olarak başlarına toprak serpmişlerdir. Meydandaki kutlamalardan sonra Sultan ve gelen konuklar saraya gitmişlerdir.²⁹⁰

2. Sultanın Sefere Çıkış Töreni

Merînî sultanları tebaalarıyla çeşitli vesilelerle buluşmaya önem vermişlerdir. Bu vesilelerden biri de sultanın sefere çıkışından önceki buluşma idi.

Emîrî'l-müslimîn Ebû Yûsuf, 666/1267 yılında, Merâkeş'i muhasara için yola çıkmış, Vâdîü Telâğ'da Abdülvâdîler'le yapılacak karşılaşma için sefere büyük bir törenle hareket etmiştir. Sultan, ailesinin de yanında olduğu bir alay, çadırlar, bol miktarda silah, kılıç ve oldukça büyük bir ordu ile halkına güç veriyordu. Ordunun arka kısmında ise orduyu teşvik için süslü hevdeçlerinde güzel elbiseleri ile eşleri bulunmakta idi.²⁹¹

Resmî tören düzenini ayrıntılı olarak hazırlayan ise Sultan Ebû İnân olmuştur.²⁹² Onunla birlikte artık, Merînî sultanları sefere çıkacakları zaman, sabah erken saatlerde saraylarından çıkar ve başkent dışında bir yerde sefere çıkacağı mevkide konaklardı. Burada yapılacak merâsim halka önceden büyük davullar

²⁸⁸ Mâhî, *el-Mağrib*, s.332.

²⁸⁹ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 368; Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, II, 170-173. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 332; Yiğit, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, s. 228.

²⁹⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 368. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 332.

²⁹¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 114-115.

²⁹² Mâhî, *el-Mağrib*, s. 269.

çalınarak duyurulmuş olurdu. Böylece halk da sabah namazından sonra kabileler hâlinde gelerek Sultan'ın geçeceği yollara, kendileri için belirlenen saflara dizilirlerdi. Bu saflarda ayrıca her kabilenin kendine mahsus bayrağını taşıyan bir kişi bulunurdu. Sultan namazını kıldıktan sonra etrafına toplanan grup Kur'ân-ı Kerîm okur, Hadîs-i Nebevî'den bahsederler, hep birlikte salât ü selam getirirlerdi.²⁹³

Sefere çıkma zamanı geldiğinde ise Sultan'ın atının önünden zafer bayrağı diye bilinen beyaz bayrak ilerlerdi. Sağında solunda rengârenk eğerli atlarında askerler bulunurdu. Sultan ayağını atına koyduğu zaman onun binişini halka duyurmak için türyâl denilen büyük davula üç kere vurulurdu. Sultan sağlı sollu at sıralarının arasından geçerken her safi yüksek sesle “selâmün aleyküm” diyerek selamlardı. Menzile varınca davullar çalınmaz, herkes çadırlarına geçerdi. Sultan sefer dönüşü tekrar başşehirde geldiğinde ise yedi gün davullar çalınır, halka yemek ikramı yapılırdı.²⁹⁴

Sefere çıkılırken yapılan bu törenlerin amaçlarının daha çok kendi halklarına askerî güçlerini gösterip güven duygusu aşlamak; düşmana bir şekilde korku salmak ve devletin gücü hususunda inançları tazelemek olduğu anlaşılmaktadır.

3. Zafer Kutlamaları

Emîrî'l-müslimîn Ebû Ya'kub döneminde Endülüs'te Kral Alfons'un 643/1245 yılında İşbîliye'ye saldırısı üzerine Gırnâta emîri İbnü'l-Ahmer Mağrib'den cihada gelmeleri için yardım istemiştir.²⁹⁵ Bunun üzerine üç binden fazla atlı ve yaya askerden oluşan bir orduyla Endülüs'e cihada çıkmıştır. Zaferle sonuçlanan bu ilk seferde kazanan Müslüman ordunun haberi, Fas'a bir kasîde eşliğinde gönderilmiştir. Fas'ta Cuma namazından sonra Karaviyyûn Câmii'nde okunan bu zafer kasîdesi ve mektubu câmide bulanana hemen herkesi ağlatmıştır.²⁹⁶

Kazanılan zaferlerden sonra çeşitli merâsimler düzenleniyor, sultanlar bol miktarda sadaka dağıtıyorlardı. Özellikle Fas'ta zafer duyuruları minarelerden

²⁹³ Kalkaşendî, *Subh*, V, 208. Ayrıca bk. Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 333; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 269.

²⁹⁴ Kalkaşendî, *Subh*, V, 208-209.

²⁹⁵ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 67.

²⁹⁶ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 98. Fakîh ve edîb olan Mâlik b. Murahhal'ın bu kasîdesi için bk. a.g.e., s. 98-100.

yapılıyordu. Komşu ülkelere zafer mektupları gönderiliyor ve bu mektuplar minberlerde okutuluyordu.²⁹⁷

III. MERİNİLER'DE GİYİM-KUŞAM

Korunmak, örtünmek ve süslenmek amacı ile giyilen kıyafetler, şekil, renk ve kullanılan malzeme açısından coğrafi, kültürel farklılıklar arz etmekte; çeşitli sebeplerle bir araya gelen kültürlerde etkileşim sonucu benzer tarzlar oluşturulmaktadır. Giyilen kıyafet rengi, şekli, kumaşı açısından toplumun temel özelliklerini yansıtan bir ayna hâline gelmektedir.

Merînî dönemi Mağrib toplumunda giyilen kıyafetler sosyal tabaka, mevsim, yaşanan hüznün yahut sevince, şehir ve kırsal kesime göre değişiklikler arz etmektedir. Tarih-coğrafya kitaplarından, tabakât kitaplarından, seyahatnamelerden, fıkıh kitaplarından ve çeşitli ansiklopedi ve sözlüklerden ulaştığımız bilgiler ışığında o dönem başa giyilen kıyafetler arasında imâme, kalensüva, gafâre, takiyye; beden kıyafetleri arasında sirvâle, bornoz, teşâmîr, cilbâb, hâik, ihrâm, dürra'a, kamîs; ayakkabılar arasında nalin, enmûk, huf, belğa gibi çeşitler bulunduğunu tespit ettik. Ayrıca kullanılan aksesuarlar arasında da mıdammat kemerler, kılıçlar, mahmûz, halhal, bilezik, küpe, kolye sayılabilir.

Bu başlık altında kullanılan kumaş türleri, boyama, kadın-erkek kıyafetleri, devlet erkânının kıyafetleri incelenecektir.

A. KUMAŞ TÜRLERİ VE RENKLERİ

Mağrib'de bitkiler ve hayvanlar, elbise için kullanılacak kumaşların ana maddelerini oluşturmaktaydı. Bölgede hayvancılık çok eskilere dayandığı için kullanılan kumaşlar arasında yün ilk sırada yer alıyordu. Kıyafetlerin, çadırların yapımında kullanıldığı gibi yatak ve oturma tefrîşi için de yine yün kullanılmaktaydı. Öyle ki Endülüs'e giden Berberîler oraya Benî Merîn'den hareketle yani yumuşak, elastik yün anlamına gelen merino (merinos) ismini taşımışlar ve Mağrib yünü bu isimle meşhur olmuştur.²⁹⁸

²⁹⁷ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 143-156.

²⁹⁸ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye* (1983 bs.), I, 254-255. Muhammed Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî min bidâyeti'd-Devleti'l-Merînî ile'l-asri's-Sa'dî*, Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmî, 1427/2006 s. 74.

Merînî döneminde Arap ve Berberî kabile şeyhlerine iktâ olarak dağıtılan topraklarda hayvancılık da yapan bu kabileler yün üretimini ve ayrıca yetiştirilen koyun ve develerin derilerini kullanarak deri üretimini geliştirmiş ve artırmışlardır. Mağrib'in çeşitli yerlerinde özellikle el-Mesâmide dağlarında, Heskûra'da, Fâzâz dağlarında, Gamâre dağında, Sûs'da, Mulûye'de, Vecde, Sicilmâse ve Der'a'da yaygınlık kazanan kumaş ve deri üretimi yapılmakta idi.²⁹⁹ Üretilen yün kumaş ve dabaklanan deriler, çarşı ve pazarları meşhur olan Fas başta olmak üzere, Tadele, Vecde, Âsfa, Selâ, Miknâs ve Merâkeş'e gönderiliyordu.³⁰⁰

Kıyafette kullanılan deri için daha çok kuzu, inek, koyun, deve ve ceylan derisi tercih edilmekte; bu deriler aynı zamanda ayakkabı, çanta, nalin yapımında kullanılmakta idi.³⁰¹

Çeşitli alanlarda kullanımı yaygın olan diğer bir kumaş ise ketendir. Elbiselerde, çadırlarda, gemi yelkenlerinde, askerî techizâta ve sağlam ip olarak kullanılan keten, Selâ, Ribâtülfeth, Fas'ın batısındaki Zevağa'da, Miknâs ve çevresinde yaygın olarak üretilmiş, çeşitli yağmalama olayları sebebiyle üretimi azaldığında ve yeterli gelmediğinde ise ithalatı yapılmıştır. Pamuk da kullanılan kumaşlar arasında önemli yer tutardı. Öyle ki, Hindistan'dan İslam fetihleriyle Mağrib'e kadar yayılmış ve özellikle Muvahhidler döneminin sonlarına doğru Mağrib'de kullanımı yüksek seviyelere ulaşmıştır. Özellikle Selâ şehrinin etrafında yetiştirilen pamuk, buranın halkı tarafından dokunup, satılırdı.³⁰²

Değerli bir kumaş olan ipeğe gelince, daha çok Endülüslüler'in Mağrib'e gelişleriyle Fas şehrinin batısında Mutğira'da, Ezkân dağında, Şifşâvün'de yetiştirilen dut ağaçları ile üretilmeye başlanmıştır.³⁰³

Üretilen bu kumaşları renklendirmede ise nebâtî, hayvanî ve mâdenî maddeler kullanılmıştır. Kırmızı rengi elde etmek için özellikle Sicilmâse'de yetiştirilen kına kullanılmış, mavi rengi elde etmek için ise Hindistan'dan getirtilerek

²⁹⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 120-163. Ayrıca bk. Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 74.

³⁰⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 214.

³⁰¹ Tourneau, *Fas fî asri Benî Merîn*, s. 132-133; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 181.

³⁰² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 214.

³⁰³ Tourneau, *Fas fî asri Benî Merîn*, s. 132-133; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 181; Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 75-79.

Sûs'ta, Heskûra bölgesindeki el-Cum'a'da, Tâdele civarında³⁰⁴ ve çölde yetiştirilmiş olan “nîle” (nîlec) yani çivit kullanılmıştır. Ceviz ağacı siyah renk elde etmek için, Endülüs'ten getirtilen za'feran ise sarı renk elde etmek için kullanılmıştır. Yine başka yerlerden getirtilen şap, beyazlatmada istifade edilen madde olmuştur. Endülüs'ten Mağrib'e getirtilen ve bellût (meşe palamudu) ağacında yaşayan kırmızı böceğinden ise kırmızı renk elde edilirdi.³⁰⁵

Merînî dönemi giyilen kıyafetlerin renkleri daha ziyade beyaz olmakla birlikte diğer renkler ve karışık renkli kumaşlar da kullanılmıştır. Özellikle sultanlar, âlimler, asker elbiselerinin çoğu, resmî tören elbiseleri yani halkın gözü önünde değerli olan kişilerin elbiseleri beyaz³⁰⁶ idi. el-Mâhî, beyaz renginin Merînî dönemi için önemini hem zafer simgesi olarak hem de Doğu'daki hilâfetin rengi olan siyaha da bir karşıtlık olması açısından kayda değer bulmaktadır.³⁰⁷ İbrahim Harekât ise bu dönemde beyaz rengin tercih edilme sebebinin, Bağdat'tan gelip Endülüs'te yaşayan şarkıcı Ziryâb'ın beyaz giyinmesinin Mağrib ve Endülüs'e bıraktığı etki dolayısıyla olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁸

Merînîler'in askerî alanda beyaz rengini seçme sebepleri arasında Endülüs'e giden ve barış anlaşması imzalayan Emîrû'l-müslimîn Ebû Ya'kub'un (685-706/1286-1306) Hristiyan komşularının, Kaştale Kralı Sancho'nun siyah rengini seçmiş olmasına karşı bir tepki olarak anlaşılmaktadır. *Enîsü'l-mutrib*'deki şu ifadeler bunu destekler mahiyettedir: “Sultan Ya'kub, bütün ordusuna beyaz giyinmesini emretti. Yeryüzü Müslümanlar'ın beyazlığıyla beyazlandı. Sanço karalar içindeki müşriklerle yaklaştı...”³⁰⁹

Kumaş Üretiminde Kullanılan Âletler ve Yöntemler

Üretilen ve renklendirilen kumaşlar için dokumada kullanılan yöntemler arasında beyazlatma, fırçalama, ezme, kesme, boyama, yıkama var idi. Yün eğirme işlemi (ğazl) daha çok fakirlerin evlerinde kadınlar tarafından yapılırdı. Bunun için

³⁰⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 176, 184.

³⁰⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 108-109; Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 80-82; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî*, s. 136-137.

³⁰⁶ Murâbitlar döneminde sarı ve beyaz renkler kullanılsa da daha ziyade Abbâsî hilâfetinin rengi olan siyah tercih edilirdi. Muvahhidler döneminde ise tercih edilen renk beyaz idi (Hasan Ali, *el-Hadâratü'l-İslâmî*, s. 437- 442).

³⁰⁷ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 262.

³⁰⁸ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 125.

³⁰⁹ İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, s. 263.

evlerde miğzal (yün eğirme âleti), mikeb (yumak), minsec (dokuma tezgâhı), mışat (tarak) gibi dokuma âletleri bulunmakta idi. Ayrıca üretilen kumaşlara nakış koymak ve şekiller çizmek de kumaşı cazip hâle getirmekte idi. Buna örnek olarak, kumaşlardan yapılan bayraklar üzerine işlenen nakışlar verilebilir. Gırnâta Benî Ahmer Devleti'nden örnek alınarak, Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan döneminde özel iki sancağa, şerit üzerine yukarıdan aşağıya “en-nasru ve't-temkîn ve'l-fethü'l-mübîn li-mevlânâ Ebü'l-Hasan emîrû'l-müslimîn” yazılmış, sancağın orta yerine ise daireler içine “ve me'n-nasru illâ min 'indillâhi'l-'azîzi'l-hakîm”, “el-hamdu li'llâhi alâ ni'amihi”, “el-mülkü'd-dâim”, “el-'izzü'l-kâim”, “el-yümnü'd-dâim” nakşedilmiştir.³¹⁰

Merînî sultanları sadece bayraklara değil, zâviyelerde ya da başka yerlerde kullanılmak üzere hazırlanan değerli kumaşlar üzerine, hil'at ve elbiseler üzerine hatıra kalması için isimlerini, şehir ve tarih bilgilerini, Kur'ân âyetleri ve duâlarla birlikte nakşettirirlerdi.³¹¹

B. KADIN KIYAFETLERİ

Kadınların giydikleri kıyafetler arasında, mevsime göre kumaşı değişen, istenilen tarza ve beden ölçüsüne göre de uzunluğu değişen el-kisâ (elbise) ilk sıradadır. Diğer bir kıyafet ise, bazı bölgelerde “izâr”, çölde ise “milhafa” diye isimlendirilen ve uzunluğu on metreyi bulan, kadının elleri dışında, başından ayaklarına kadar tüm vücudunu örten “el-hâyik”tir.³¹² Vezzân, Arap kadınlarının ise daha çok peçeli siyah uzun elbiseler giydiklerini ifade etmektedir.³¹³

Merînî dönemi Fas kadınları özellikle ipek veya renkli cûhtan (ince pamuklu kumaş) yapılmış, boyun kısmı nakışlı, yenleri altın, ipek ve mücevherle süslenmiş kamîsler, keten, tafta, dimeks (ham ipek) kumaşlı elbiseler tercih ediyorlardı. Bu değerli elbiseler özellikle çeyizlerinde mutlaka bulunuyor ve bunlar damat tarafından alınıyordu.³¹⁴ Fakat fakîhlerin kitaplarında yer alan bilgilerde Merînî döneminde

³¹⁰ Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 84-85.

³¹¹ Menûnî, *Varakât*, s. 159-160.

³¹² Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 97-99.

³¹³ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye* (1983 bs.), I, s. 64.

³¹⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye* (1983 bs.), I, 254. Ayrıca bk. Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 105-106.

omuzları ve göğüsleri belli edecek kadar dar ve kısa olan kamîslerin giyilmesinin yasaklandığı belirtilmektedir.³¹⁵

Kadınların dış kıyafetleri arasında, Fas ve Titvân dışında fazla yayılmasa da Endülüs'te yaygın olarak kullanılan ve Mağrib'e de geçen, zengin Mağribli kadınların daha çok başlarına örttükleri, aslında İspanyol şövalyelerinin kullandığı kenarları altın işlemeli, “malûta” (Marlota) da sayılabilir.³¹⁶ Sirvâl denilen pantolon da kadınların giydiği kıyafetler arasında bulunmaktadır. Sirvâle, Fârisî diline ait, “zarawaro, şelvâr” kelimelerinden türemiş ve oradan batıya geçmiş ve Tâmesne, Sebte, Fas'ta giyilmeye başlanmıştır. Ayrıca kadınlar dışarıya çıkarken, uzun sirvâlelerini giyerlerdi.³¹⁷

Kadınların başlarına örttükleri kıyafetler arasında “minşef (peşkir), vikâye, mendil³¹⁸” de denilen saç örtten ipek ve ketenden yapılmış örtüler bulunmaktadır. Ayrıca aslı İspanyolca “cambuse” olan el-kenbûş, Endülüs etkisi ile Mağrib'de bazı şehirlerde yaygınlık kazanmış mendil üzerine konulan ve yüzü örten, gelinlerin kıyafetleri arasında bulunan bir başörtüsüdür. el-Gafâre de yine başa örtülen ve omuzlara dökülen bir başörtüsüdür. Saçları toplamak için kullanılan ve daha çok ipekten yapılan, yuvarlak şekilli şürbiyye (ipek bant, şerit) ve peçe olarak kullanılan gözler dışında yüzü kapatan ve boyundan bağlanan “lisâm” da bu kıyafetler arasında sayılabilir.³¹⁹

Merînî dönemi kadınlarının giydiği ayakkabılar arasında şerbîl denilen ve daha çok İspanya'da hizmetçilerin giydiği İspanyolca servilladan yahut da Osmanlı'da kölelerin giydiği zerbûl kelimesinden türediğine inanılan bir ayakkabı türü vardır. Endülüs ve Fas'ta yaygın olarak kullanılan gelinlere hediye edilenler içinde yer alan bu ayakkabının ön tarafı deri üzerine altın iplik yahut ipekle işlenmiştir.³²⁰ Özellikle hamama giderken giyilen ve önce Endülüs'te daha sonra ise Fas'ta yaygınlaşan, yüksek topuklu, sedef veya mücevherlerle süslenmiş “kabkab” ayrıca sadece topuklara değil bacakların yarısına kadar veya dizlere kadar uzanan, daha çok deri, yün, ketenden yapılan Mağrib ve Endülüs'te yaygın olarak

³¹⁵ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, I, 241.

³¹⁶ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, III, 350. Ayrıca bk. Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 108-109.

³¹⁷ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, I, 241. Ayrıca bk. Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 114-115.

³¹⁸ Vezzân, *Vasfu İfrikîyye* (1983 bs.), I, 254.

³¹⁹ Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 118-121.

³²⁰ Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 123-124.

giyilen“huf” da bu ayakkabılar arasında sayılabilir.³²¹ Venşerîsî ise el-Mi’yâr’da “Kadınların Ses Çıkarıcı Terlikleri”yle ilgili verdiği başlıkta kadınların böyle hûf (terlik) giymelerinin ve yürürken ses çıkartıp erkekleri cezbeden nalınlar giymelerinin yasaklandığı belirtmektedir.³²²

Merînî dönemi kadınlarının süslenmeleri ile ilgili olarak söylenilecekler arasında daha çok Arap kadınları ve çölde yaşayan kadınların yapmakta oldukları ve Mağrib’de de yapılmaya başlanan el-veşm (dövme) vardır. Kına, za’feran, sürme, badem kabuğu ve çeşitli bitkilerden elde edilen boylarla, ellere, ayaklara, bacaklara, göğüslere, boyna özellikle düğünlerde çiçek, yaprak resimleri, desenler çizilerek yapılıyordu.³²³ Vezzân, Merâkeş bölgesindeki kadınlardan bahsederken kulaklarına çeşitli küpeler taktıklarını, bazen tek kulağa dört halka taktıklarını, gümüş yüzükler, kolyeler kullandıklarını, fakir kadınların takılarının daha çok demir ve bakırdan; Dükkâle bölgesinin kadınlarının takılarının ise gümüş yahut akîkten olduğunu belirtmektedir.³²⁴

Kadınların saçları ile ilgili yaptıkları süslenme arasında, kendi saçları üzerine yünden yapılmış perçem, kahkül sarkıtmaları vardır. İbnü’l-Hâc bunu mübah görürken, topuz yapmayı ve örtülerle saçı yükseltmeyi uygun bulmamıştır.³²⁵

C. ERKEK KIYAFETLERİ

Dönemin erkek kıyafetleri arasında en önemlisi dış elbise olarak kullanılan ve baş kısmı da olan “bornoz (burnus)”dur.³²⁶ Hasan el-Vezzân, Mağrib’in bu meşhur kıyafetini “başlığı da olan tek parça siyah manto” ifadesi ile tanımlamış, özellikle Fas’ta yapılan bornozların İtalya ve İspanya’da çok yaygın olduğunu müşahede

³²¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye* (1983 bs.), I, 254. Ayrıca bk. Makar, *el-Libâsü’l-Mağribî*, s. 124-128.

³²² Venşerîsî, *el-Mi’yâr*, VI, 420.

³²³ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye* (1983 bs.), I, 64-65. Ayrıca bk. Makar, *el-Libâsü’l-Mağribî*, s. 130-131.

³²⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 121-122, 162.

³²⁵ İbnü’l-Hâc, *el-Medhal*, I, 242-243.

³²⁶ Bornoz (burnus): Arapça olmayan bir kelimedir. Manto, cübbe, dürre’a gibi kıyafet olup baş kısmı da mevcuttur. Uzun kalensüva, zâhidlerin giydiği bir kıyafettir (*Lisânü’l-Arab*, I, 393). Hasan el-Hâfîzî, el-burnus kelimesinin delâlet ettiği iki anlamdan bahsetmiştir. Birincisi, Merînî dönemine özel bir vergi ikincisi ise başlık ekli manto, yağmurluk, cübbe anlamında bir dış kıyafettir (“el-Burnus”, *Ma’lemetü’l-Mağrib*, IV, 1196). Bazı araştırmacılar ise bornoz kelimesinin, Yunanca uzun elbise anlamında “birras” ya da siyah anlamında “burnu” kelimelerinden türediğini söylemektedir (Makar, *el-Libâsü’l-Mağribî*, s. 143). Sûs şehrinde, bornoz kelimesi yerine aynı kıyafeti ifade etmek için ahnîf (hanîf) kelimesi kullanılırdı (Makar, *el-Libâsü’l-Mağribî*, s. 145).

ettiğini bildirmiştir.³²⁷ Borno, Mağrib'e has bir kıyafet olup Emevîler döneminde Endülüs'e onlar aracılığıyla da Avrupa'ya kadar girmiş³²⁸ ve Mağrib bornozu olarak tanınmıştır.³²⁹ Borno, küçük yaştakilerin değil de özellikle evlilik yaşındakilerin ve daha büyüklerin giydiği bir kıyafet olmuştur.³³⁰

Erkek kıyafetleri arasında diğer bir tür ise kisâ, milhafa, hâik³³¹ gibi isimlerle zikredilen, kadınların da giydiği daha çok yünden yapılan, ayaklara kadar inen elbiselerdir. Bu tip elbiseler, köylerde ve çölde oturanlar için kaba yünden yapılır, şehirlerde oturanlar için ise ince yünden, pamuk, ipek ve kabartmalı ipek kumaşlardan yapılırdı.³³² Cellâbiyye de erkek kıyafetleri arasında sayılmaktadır. Arapça cilbâb kelimesinden türemiş ve Endülüs ve Mağrib'de oldukça yaygın bir şekilde kullanılmış olan bu kelime, gömleği ifade etmektedir. Daha çok yünden yapılan ve siyah ya da beyaz rengi tercih edilen bu elbise, bütün bedeni sarar, baş kısmı açık ve kısa elbisedir ve halk arasında bu kelime yerine Berberîce elbise anlamında olan selbah kelimesi de kullanılmakta idi. Cellâbiye kelimesi, Mağrib'de sadece erkek elbisesi olarak değil, genç kızların ve fakirlerin ve gece bekçilerinin giydiği kıyafet için de kullanılmaktadır.³³³

Başlığı olmayan ve daha çok fakirlerin ve dağlık kesimlerde oturanların giydiği, kaba yünden yapılmış, uzun kollu elbise olan abâ,³³⁴ ayaklara kadar yahut baldırlara kadar uzanan, kadınların da giydiği daha çok yün ve ketenden bazen de pamuktan yapılan geniş elbise olan kamîs³³⁵; daha çok çöllerde ve dağlık kesimlerde tercih edilen iş gömleği olarak da sayılan teşâmîr adlı kamîs³³⁶ ve cübbe de erkek kıyafetleri arasındadır.³³⁷

³²⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye* (1983 bs.), I, 176-177. İbn Ebû Zer', Abdülhak el-Merîni'ye ait olduğu söylenen ve O'na ait olduğu için mübarek kabul edilen taşıyan veya üzerine silkelenen hastalara şifa, hamile kadınlara kolay doğum sağlayan bornozunun olduğunu ifade etmektedir (İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 30-31).

³²⁸ Ferhat, *Girnâta*, s. 109-110.

³²⁹ Ferhat, *Girnâta*, s. 109.

³³⁰ Hâfîzî, "el-Burnus", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, IV, 1196.

³³¹ Hâik: Baş ve bedeni örten, yünlü bir dış elbisedir.

³³² Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 150.

³³³ Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 153-154.

³³⁴ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 30.

³³⁵ Harîrî'nin, İbn Merzûk'tan naklen verdiği bilgide, fakir halka devlet tarafından her yıl kemer takılmış gömleklerin dağıtıldığı ifade edilmektedir (Harîrî, *Târîhu'l-Mağrib*, s. 336).

³³⁶ Teşâmîr: İş esnasında giyilen bir iş gömleğidir (İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 71'deki 9. dn. açıklaması).

³³⁷ Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 156-161.

Yine hem kadın hem erkeklerin giydikleri kıyafetlerden biri olan ve İspanyolca'ya "almaizar" şeklinde geçen ve daha çok ketenden yapılan mi'zer,³³⁸ ayrıca Merînî döneminde Mağrib-i Aksâ'da özellikle fakîhlerin ve Fas'taki mescidlerin resmî hatîblerinin giymekte olduğu, beyaz ince keten kumaştan yapılan "Kıbtiyye", sirvâle³³⁹ (pantolon) erkek kıyafetlerindendir.³⁴⁰

Erkeklerin başlarına örttükleri ve taktıkları arasında ilk sırada "imâme" yer almaktadır. İslâm'ın doğuş yıllarından itibaren kullanılmaya başlayan imâmeler, İslâm fetihleriyle birlikte Mağrib'e taşınmış, farklı renk ve şekillerde olmak üzere yaygınlık kazanmıştır. Mağrib'in çeşitli yerlerinde ve çeşitli kabilelerince imâme kelimesi yerine Berberîce "tekrizît" ve Arapça "şüd" kelimeleri de kullanılır olmuştur. Diğer baş kıyafetleri ise takiyye³⁴¹ ve kalensüvadır.³⁴²

Vezzân, Fas'ta oturan zengin erkeklerin kışın, dışarı kıyafeti olarak yün kamîsler, onun üzerine de geniş abâlar giydiklerini, başlarına ise kalensüva takıp kalensüvanın etrafını keten imâmelerle iki kere sardıklarını belirtmekte, onların çorap giymediklerini onun yerine kalın ayakkabılar giydiklerini ifade etmiştir.³⁴³

Ayakkabılar arasında ise bileklerden, topuğun yanlarından ve başparmak arasından geçen bağcıkla ayağı tutan Berberîler'in "erkâsen" diye ifade ettikleri "na'l"; Endülüs'ten alınan şekli daha da geliştirilen ve sultanların ve eşrâfın da giymeye başladığı Berberîler'in "tûrzîn" diye ifade ettikleri "belğa",³⁴⁴ yine Endülüs'ten örnek alınan, tahtadan yapılan ve daha çok hamamlarda kullanılan "kabkab"; aslı İspanyolca "zapatos" olan topuksuz, uzun ayakkabı "sibât"; Merînî döneminde Fas'ta çarşısı kurulan, kalın tabanlı "karak"³⁴⁵ vardır. Diğer bir ayakkabı ise bacağın yarısına kadar uzanan daha çok keçi derisinden yahut yün veyahut ketenden yapılan, karda rahat giyilebilsin diye altı taşlarla güçlendirilmiş ağır

³³⁸ Meâzir: Müfret hâli mi'zer olup, önlük, örtü, peştamal, şal, omuz atkısı anlamındadır.

³³⁹ Söylemez, sirvâl kelimesinin Deylemîce veya Pehlevîce olduğunu, dolayısıyla Kûfe'ye de Deylemîler veya Farslar tarafından getirilip Araplar arasında yaygınlaştığını ifade etmektedir (Bk. Söylemez, *Kûfe*, s. 305).

³⁴⁰ Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 167-170.

³⁴¹ Tâkiyye: Fes altına giyilen beyaz ve pamuklu bir başlıktır.

³⁴² Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 178-179. Kalensüva: Kalensiye, başlık, takke, külah, kapşon (Mutçalı, s. 728).

³⁴³ Vezzân, *Vasfu İfrikîyye* (1983 bs.), I, 252.

³⁴⁴ Belağa: Yemen halkının nalin için kullandığı kelimedir (*Lisânü'l-Arab*, II, 7).

³⁴⁵ *Lisânü'l-Arab*, X, 321.

ayakkabılar vardır ki bunlar “huf” diye isimlendirilirdi. Yazın giyilecek huflar ise ince deriden yapılırdı.³⁴⁶

Merînî sultanları özellikle kaliteli beyaz bornoz giyerlerdi. Ulemâ ise beyazın yanı sıra renkli bornoz da giyerdi.³⁴⁷ Yine sultanlar, devlet adamları, pamuktan yapılmış eni dar, uzun sarık sararlar, onun üzerine ise omuzlarını örtecek şekilde ihrâmlar sarınırlar, kılıçlarını kuşanırlar, ayaklarına enmuk dedikleri ayakkabı giyer onun üzerine de mahmuz kuşanırlardı. Ayrıca mıdammat³⁴⁸ dedikleri bin miskal ağırlığında altın veya gümüşten aksesuarları olan ve savaşlardan ziyade ordunun gösterisi esnasında törenlerde taktıkları kemerleri vardı.³⁴⁹ Sultan Ebû Ya’kub’un özel elbiseleri arasında ise uzunca bir keten sarık ve omuzlarına aldığı ihrâm bulunmaktaydı. Cuma ve bayram günlerinde hacdan kendisine hediye olarak getirilen elbiseleri giyer, diğer elbiseleri arasında onlara olan ilgisi farklı olurdu.³⁵⁰

Asker kıyafetlerine baktığımızda, önü açık ve dizlerin altına kadar inen, Mısır’daki Memlûk askerlerinin giydiği ve Merînîler’in özellikle sultan Ebû İnân döneminde kullanmaya başladığı beden kıyafeti olarak “el-kabâ”; baş için örtü olarak kullanılan gafâre –ki Ebû İnân kırmızı takıyor-, ihrâm, yine Memlûk ordusunun başlıklarından biri olan kalensüva, Ebû İnân dönemi ordudaki Endülüslüler’in giydiği “retafil”, ince ketenden yapılmış eni dar olan imâme, kalensüvanın altına başı korumak için takılan ve özellikle Merînî dönemi Mağrib’de yaygınlaşmış olan miğfer, zırh; ayaklar için Murâbit döneminden beri askerin giydiği ve Merînî döneminde daha da yaygınlaşan topukları saran, bacağın yarısına uzanan, hareket kolaylığı vermek için deriden yapılan “enmûk”, Mısır’da kullanılan daha sonra Mağrib’de yaygınlaşan özellikle Fas ve Merâkeş’teki Yahûdilerce altın, gümüş eklenerek ve süslenerek yapılan madenî “mihmez” (mahmuz) sayılabilir.³⁵¹

Kadılar, kâtibler, âlimler, şeyhler ve genel halkın giydiği kıyafetler ise yukarıda sayılan kıyafetlere benzemekle beraber imâmeleri yani sarıkları yeşilden

³⁴⁶ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye* (1983 bs.), I, 141, 233. Ayrıca bk. Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 185-190.

³⁴⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 211; Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 184, 190.

³⁴⁸ Herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

³⁴⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 211.

³⁵⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 268.

³⁵¹ Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, s. 224-238.

olur ve de enmuk giymezlerdi.³⁵² Ebû İnân dönemi âlimleri ise özel elbise olarak daha çok beyaz renkli cilbâb, hâik ve bornoz giyerlerdi.³⁵³ Fakîhlerin kıyafetleri ise daha çok beyaz yünden bornoz ve ihram idi.³⁵⁴ Fakîhler başlarına mendil örter; Kıbtiyye ve Sûdâsiyye denilen sarıklar takarlardı. Şeyhler uzun sarıklar sarıp omuzlarını örtü ile örterlerdi.³⁵⁵

Merînî sultanları açısından kıyafetin diğeri bir anlamı ihsan, ödüllendirme, siyasî ilişkilerin artmasında hediye olarak takdimdir. Elbiseler, hem devletlerarası hediyeleşmelerde hem de sultanların âlim, fakîh ve şairleri taltif etmek için sunduğu şeyler arasında bulunması itibariyle önem arz etmektedirler. Merînî Sultanı Ebû İnân'ın Gırnâta Sultanı Ebû Yûsufü'l-Evvel'e gönderdiği hediyeler arasında oldukça değerli elbiseler bulunmakta idi. Sultan Yûsuf'un, Ebû İnân'ın gönderdiği bu hediyelere teşekkür bildiren bir mektup gönderdiği rivayet edilmektedir.³⁵⁶

Merînî sultanlarının büyük şeyhlere her yıl vermekte olduğu hediye ve atıyyeler arasında bir bukce (Türkçe bohça) kumaş, yine bir paket "zerdhâne" dedikleri İskenderî süslemeli elbise, ayrıca beyaz keten Afrika işi iki elbise, bir ihrâm, boyu seksen zirâ' olan şâş, ince pamuklu örtüler bulunmaktaydı.³⁵⁷ Yine böyle hediyeler arasında, Merînî Sultanı Ebû İnân'ın halîfeliği dönemindeki hatiplerden Şeyhü'l-fakîh Yûsuf b. Ömer el-Enfâsî'ye gönderdiği kıyafetler vardı. Bunlar ikisi de beyaz ve yün bornoz, büden³⁵⁸, ihram, sarık olarak sarmak için mendil, iki dürrâ'adır.³⁵⁹ Hatib'in, sultan tarafından gönderilen bu kıyafetlerin bazılarını ilk hutbesini okurken giydiği rivayet edilir.³⁶⁰

Kıyafetlerini, giyim tarzlarını, kullandıkları kumaşları, renklerini anlatmaya çalıştığımız Merînî dönemi giyimi, Emevîler'in bölgede bıraktıkları kıyafet tarzı ile çeşitlenmiş; kendilerine has olan kıyafet tarzlarını daha çok askerî yardım için gittikleri Endülüs'te çok etkin bir şekilde yaşatmış, etkilemiş fakat kendi giyim

³⁵² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 212; Kalkaşendî, *Subh*, V, 197-198.

³⁵³ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 262.

³⁵⁴ Ferhat, *Gırnâta*, s. 109.

³⁵⁵ A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 93.

³⁵⁶ Mektubun tamamı için bk. İbnü'l-Hatîb, *Künâsetü'd-dükkân*, s. 126-128.

³⁵⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 213.

³⁵⁸ Büden (beden): Kısa bir cübbe (*Lisânü'l-Arab*, I, 346).

³⁵⁹ Dürrâ'a: Özellikle yazın giyilen bir cübbe; önu açık, bol, kolları olan bir çeşit elbise.

³⁶⁰ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 63-64.

tarzları için Avrupa yerine doğuyu tercih etmişlerdir. Bu etkiyi renk seçimlerinde dahi görmek mümkün olmaktadır.

Mağrib ve Endülüs'e Emevîler'le birlikte gelen giyim tarzının en önemli unsuru olan ve Merînî dönemi Mağrib'de çok yaygın olan imâme yani sarık sarmanın, Endülüs'teki giyim tarzının belirleyici unsuru olmaktan yavaş yavaş çıktığı görülmektedir. Öyle ki Makkarî, çoğu Endülüslü'nün, Benî Ahmer döneminde, komşularının giyim tarzından etkilenecek sarık sarmayı terk ettiklerini ifade etmektedir.³⁶¹ Benzer etkiyi Murâbit dönemi Endülüsü'nde de görmek mümkündür. Endülüslüler, Rum elbisesi olan füştân (fiştân) da giymekte idiler.³⁶²

Merînî dönemindeki yaygın giyim-kuşam kültürüne dair açtığımız bu başlığı Roger Le Tourneau'nun konu ile ilgili verdiği bilgilerle bitirmek istiyoruz: “Giyisileri, XVIII. ve XIX. yy.larda Avrupalı seyyâhların betimlediğinden çok farklı değildi; bunlardan çarpıcı eskiz örnekleri XIX. yy.ın başlarında Fransız ateşesine eşlik eden ressam De Lacroix'in gezi albümlerinde bulunur. Ayrıca XVI. yy.ın başlarında Afrikalı Leo'nun tasvirleri de bu yöndedir. Orta sınıf, kışın yabancıların yaptığı kumaşlardan giysiler giyerler, gömleklerinin üzerine yarım kollu çok dar kısa ceket giyerlerdi. Bu ceketin üzerine önü ilikli geniş uzun bir elbise giyerlerdi. Bunun üzerine de bir bornoz (burnus, pelerin) alırlardı. Başlarına İtalya'da takılan ancak kulaklığı olmayan bir başlık takarlardı. Bu başlıkların üzerine başın etrafından iki kez dolanan ve çenenin altından geçen sarık sararlardı. Çorap ya da içlik pek giymezlerdi. Ancak kumaş pantolonları vardı.

Kışın at sürerken yarım bot giyerlerdi. Doktorlar ve yaşlı beyefendiler yüksek mevkideki Venedikli beyefendilerinkine benzeyen geniş kollu ceketleri giymeyi alışkanlık hâline getirmişlerdi. Alt sınıflara mensup erkekler kaba saf yünden yapılan beyaz bir elbise giyerlerdi ve bunların pelerinleri de aynı yünden yapılırdı. Kadınlar gayet güzel giyinirlerdi. Ancak sıcak havalarda sadece kabaca bir kemerle büzdürdükleri entari giyerlerdi. Kışın erkeklerde olduğu gibi önü ilikli geniş kollu uzun elbise giyerlerdi. Dışarıya çıktıkları zaman ayakları da örten uzunca bir pantolon giyerlerdi. Suriyeli kadınların tarzıyla tüm başı ve vücudu kapatan bir peçe takarlardı ve sadece gözleri görünürdü. Kulaklarına çok güzel değerli taşlar taşıyan büyük altın

³⁶¹ Makkarî, *Nefh*, I, 222-223.

³⁶² Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endeliüs*, s. 80-85.

küpeler; her bir kolda bir tane olmak üzere bileklerine altın bilezik takarlardı ki bunlar genellikle yüz düka (yaklaşık üç yüz elli gr.) gelirdi. Soylular sınıfından olmayan kadınlarınki gümüşten olurdu. Bu bileziklerin benzerlerini ayak bileklerine de takarlardı.”³⁶³

IV. MERİNİLER’DE YEME-İÇME KÜLTÜRÜ

Yemek kültürü, bir milletin kendine has özellikleri, yaşadığı coğrafi bölgenin sahip olduğu iklim özellikleri ile bu bölgeye yolu düşen diğer kültürlerin izlerini ve etkilerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Ayrıca Doğu-Batı, Kuzey-Güney arasında gerçekleşen ticarî faaliyetler ve seferlerin, gıda maddelerinin diğer bölgelere yayılmasını kolaylaştırması ve potansiyel yemek çeşitliliğini artırması açısından önem arz etmektedir. Bununla ilgili olarak Müslümanlar’ın Batı seferlerinin, yemek kültürünün taşınması açısından büyük öneme sahip olduğu söylenebilir. Emevî ve Abbâsîler’in Batı’ya yönelik seferleri esnasında Bağdat, Şam ve Fars yemek kültürü Batı’ya taşınmış, Mağrib’de bulunan Fâtımîler, Mısır yemek kültürünün Kuzey Afrika ve Endülüs’e geçişini hızlandırmıştır. Bu bilgilerden hareketle ülkeler arası ticarî faaliyetler, seferler ve göçler ile iklimsel özelliklerin yemek kültürüne büyük ölçüde tesir ettiğini söylemek mümkündür.

Bu bölümde yemeğin Merînîler döneminde Mağrib’de ne anlam ifade ettiği, nasıl sunulduğu, yemek malzemesi ve mutfak âletleri olarak neler kullanıldığı, yemek çeşitleri ve bazı tarifler verilerek dönemin yemek kültürü anlaşılmasına çalışılacaktır. Ayrıca Merînîler dönemi mutfağının hangi bölgelerden etkilendiği örneklendirilecektir. Bununla ilgili olarak şunu hemen ifade etmek gerekir ki özellikle bu bölümde birini sıkça kullandığımız üç yemek kitabı bize, Bağdat ve Mağrib, yani Doğu ve Batı arasında kültür, özellikle yemek kültürü konusunda etkileşimin ne denli belirgin olduğunu göstermektedir. Bu kitaplardan ilki Abbâsî dönemi sarayında görevli İbn Seyyâr el-Varrâk’ın (ö. IV. yy./X. yy.) Abbâsî halîfelerinin yemek listeleri ile yemek tariflerini yazdığı, perhizleri de içeren “*Kitâbü’t-Tabîh*”³⁶⁴ adlı eseridir.

³⁶³ Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, s. 63-64.

³⁶⁴ İbn Seyyâr el-Varrâk (ö. IV./X. yy.), bu eserde oldukça fazla başlık altında her çeşit yemek, tatlı tariflerini vermiş, Abbâsî halîfeleri Mütevekkil ve Me’mûn için hazırlanmış yemek listelerindeki tarifleri sunmuş, yemeklerde kullanılan malzemelerin ve baharatların sağlık açısından değerlerini zikretmiştir. Ayrıca mevsime göre yemek tarzında yapılması gereken değişiklikleri ifade etmiş, Ramazan’da yenilmesi gerekenleri, rahatsız mideye iyi gelecek yiyecekleri, yemekten önce hareket edilmesinin faydalı olacağı gibi pratik bilgileri vermiştir.

İkincisi, Şemseddin Muhammed el-Hasan b. Muhammed el-Kerim Bağdâdî'nin (ö. 637/1239) 623/1226'da derleyip kaleme aldığı ve Abbâsî dönemi mutfağı ile ilgili “*Kitâbü't-tabih*” adlı eseri³⁶⁵ ve üçüncü olarak da ilgili bölümde kullandığımız Tüçîbî'nin 1238-1266 yılları arasında Belensiye'de iken Merînî Dönemi Mağrib ve Endülüs yemeklerini kaleme aldığı “*Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân*”³⁶⁶ adlı eseridir. Bu üç eser karşılaştırıldığında eserlerde yer alan yemekler, isimleri, yapılış teknikleri ve kullanılan baharatlar açısından birbirlerine büyük ölçüde benzedikleri görülmektedir. Tüçîbî'de bulunan ve Mağrib'e özgü olan “Kuskus, bazı sebze ve et yemekleri, Mağrib'de bulunan balık çeşitleriyle yapılan yemekler, Sanhâcî gibi Berberî kabilelere mahsus yemekler dışında verilen yemek tarifleri daha çok Varrâk'ın *Kitâbü't-Tabîh*'inde yer alan tariflerdir. Bu konu ile ilgili olarak birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Varrâk'ın eserinde bulunan ve ilerleyen sayfalarda bazılarının tarifini vereceğimiz Herîse, Senbûsek, Zirbâc, Levzink, Zebîn, İbrahimî, Kadayıf, Kalâya, Fâlûzec tarifleri, Bağdâdî'nin *Kitâbü't-Tabîh*'inde ve yine Tüçîbî'nin *Fadâlatü'l-huvân*'ında da yer almaktadır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Tüçîbî'nin tarifleri arasında Bağdat'a özgü “dimâğu'l-Mütevekkil”, “Abbâsiyye” gibi tarifleri de vermiştir ki bu tarifler, Doğu'dan gelen yemek kültürünün en bariz örnekleri arasındadır.

Eser, 2011 yılında Fuad Sezgin tarafından tıpkıbasım olarak basılmıştır (Ebû Muhammed el-Muzaffer b. Nasr İbn Seyyâr el-Varrâk, *Kitâbu't-tabih* (yay. Fuad Sezgin), 1432/2011, Silsiletü C, Uyûnu't-türâs, c. LXXIX, Oxford).

³⁶⁵ Eser, Charles Perry tarafından İngilizceye çevrilmiş, giriş ve notlar eklenmiş; 2009 yılında Nazlı Pişkin tarafından “*Abbâsî Bağdat'ından Yemekler, Tatlılar, Çeşniler*” adı altında Türkçeye çevrilmiş, Kitap Yay. tarafından birinci baskısı yapılmıştır. Ayrıca bu eseri, XV. yy.'da Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, bazı yeni tarifler de ekleyerek Osmanlı Türkçesine çevirmiştir. Eser, Mustafa Argunşah ve Müjgan Çakır tarafından 2005 yılında “*15. yy. Osmanlı Mutfağı*” adı ile İstanbul'da yayınlanmıştır. Dolayısıyla Doğu-Batı arasında kullanılan bu yemek tarifleri Anadolu'ya da uğramıştır.

³⁶⁶ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Rezîn et-Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân, sûratün min fenni't-tabih fi'l-Endelüs ve'l-Mağrib fî bidâyeti asri Benî Merîn* dir. Tüçîbî, eserini on iki kısma ve her kısmı da kendi arasında fasıllara bölerek yemek tariflerini sunmuştur. Beş fasıldan oluşan birinci kısımda ekmekler, tiritler, çorbalar, ezmeler, ekmek yemekleri yer almaktadır. Altı fasıldan oluşan ikinci kısımda inek, koyun, koç, oğlak eti, yaban hayvanı eti, av hayvanları et yemekleri bulunmaktadır. Yedi fasıldan oluşan üçüncü kısımda kaz, tavuk, keklik, güvercin, serçe, sığırcık eti yemekleri; üç fasıldan oluşan dördüncü bölümde Sanhâcî kabilesine ait yemekler, dil, işkembe tarifleri verilmektedir. İki fasıldan oluşan beşinci kısımda balık ve yumurta yemekleri; üç fasıldan oluşan altıncı kısımda süt ve süt ürünleri, tereyağı, sütün kurutulması gibi işlemler anlatılmaktadır. On fasıldan oluşan yedinci kısımda kabak, patlıcan, havuç, yer mantarı, marul, kolokaz bitki yemekleri yer almaktadır. Üç fasıldan oluşan sekizinci kısımda bakla, fasulye, nohut, mercimek yemekleri; yedi fasıldan oluşan dokuzuncu kısımda ballı tatlılar, helva çeşitleri, şekerlemeler bulunmaktadır. On iki fasıldan meydana gelen onuncu kısımda turşular, sirkeler, zeytinyağı, soslu zeytin, sirke yapımı yer almakta; on birinci kısımda çekirge yemeği, on ikinci kısımda temizlik maddeleri, koku yapımı, sabunlar anlatılmaktadır.

Bu bölümde yemeğin, Merînîler dönemi Mağrib’inde ne anlam ifade ettiği, nasıl sunulduğu ve yemek malzemesi olarak neler kullanıldığı ve ayrıca mutfakta hangi malzemelerin yer aldığı üzerinde durulacaktır. Bu konulara dair hemen her şeyi Tücbî’nin eserinde bulmak mümkündür. Eserin tahkikini yapan Şakrûn’un bu yemeklerin hâlen pişirilmekte olduğunu ifade etmesi, bize o dönemin zengin yemek kültürünün canlı bir şekilde korunduğunu göstermektedir. Muhakkik: “Bazıları oldukça zor ve uzun sürede yapılan bazıları ise basit olan bu kadar çeşit yemeğin oluşunun Merînî Dönemi yemek kültürünün zenginliğini göstermesi yanında dönemin kültür ve medeniyetinin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından da değer ifade etmektedir” demektedir.³⁶⁷ Ayrıca yemeklerde kullanılan baharat ve tatlandırıcıların çeşitliliği, sebze ve meyvelerin zenginliği, kullanılan mutfak eşyaları dönemin sosyo-kültürel ve iktisadî özellikleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Yemeklerin bazılarının çok külfetli, bazılarının daha basit malzemelerden oluşması toplumun her kesimine özgü yemeklerin varlığını göstermektedir.

Tücbî tarafından yemekler ile tıp arasında kurulan bağ ise beden özellikleri ve tercih edilmesi gereken ya da kaçınılması gereken yiyecekler hakkında bilgi sahibi olduklarını, yemek pişirme âletlerinin maddesine ve temizliğine dikkat etmeleri de yine sağlıklı yemek yapma hususunda bilinçli olduklarını göstermektedir. Mesela kullanılan baharatlardan kâfûrun bedene kuvvet ve zindelik verdiği bilgisi aktarılmaktadır.³⁶⁸

A. YEMEK KÜLTÜRÜ

Merînîler’den bahseden tarihçiler onların ve dolayısıyla kabileleri Zenâte’nin temel özelliklerini anlatırken “misafire ikramda” buldukları,³⁶⁹ “yemek ikramını seven bir halk” oldukları³⁷⁰ ve ayrıca en önemli yemeklerinin “et, hurma, süt ve bal”³⁷¹ olduğu bilgilerini paylaşmaktadırlar.

Merînîler’in ikramı seven bir halk olduğu ifade edilirken, Merînî sultanlarının da bu konuda oldukça cömert olduklarının zikredilmesi, sultanlar ile

³⁶⁷ Tücbî, *Fadâletü’l-huvân*, s. 20.

³⁶⁸ Tücbî, *Fadâletü’l-huvân*, s. 30-31.

³⁶⁹ İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s. 281-282. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 5; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 35-38; Ceran, *Fas Tarihi*, 209-210.

³⁷⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 170.

³⁷¹ İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s. 281-282. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 5; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 35-38; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 209-210.

halkın ikram ahlakının benzer olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. İkrâm konusunda cömert olan Merînî sultanları gerek meclislerinde gerekse bayram, düğün, zâviye, medrese açılışlarında gerekse resmî törenlerde birçok vesile ile halka yemek ikramında bulunmaktaydılar. Bunlardan birisi sultanların başkente dönüşlerinde olmaktadır. İbn Fazlullah el-Ömerî, Sultan Ebü'l-Hasan'ın başkente dönüşünde yedi gün süren törenlerde oldukça zengin yemek ikramları yapıldığını belirtmektedir.³⁷²

Bir süreç olarak gelişen, yerleşen ve zenginleşip yöresel hâle gelen yemek kültürünün oluşumu için Merînîler öncesi döneme kısaca değinmek gerekir. Öyle ki bu dönem yaşanan yemek kültürü öncesinden çok şey almış, sonrasına çok şey bırakmıştır. Mesela Kartacalılar³⁷³ zamanında en meşhur yemekler arasında olan kuskus, Mağrib bölgesinin hemen bütün zamanlarında şimdi olduğu gibi yerini korumaktadır. Yine o dönemde ekmeğe çok özen gösterdikleri bilinir. Aynı özen Merînîler döneminde de devam ettirilmiştir.³⁷⁴

İslâm fetihleriyle birlikte bölgeye gelen Araplar doğal olarak kendi yemek kültürlerinin belli başlı çeşitlerini bu bölgeye taşımışlardır. Emevî dönemi Endülüs'ünde bilinen Arap yemekleri arasında Serîd (Tirit, Fetîte), Harîze (Herîse), Asîde, Rabîke, Ceşîşe, Sahîne var idi. Bu Arap yemekleri zamanla evliliklerle birlikte İspanyollar arasında da yayılmaya ve Endülüs ile Mağrib yemekleri arasında sayılmaya başlanmıştır. Şair ve mûsikîşinâs Ziryâb,³⁷⁵ Bağdat'tan Mağrib ve

³⁷² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 216-217.

³⁷³ Kartacalılar: M.ö. 814-146 yılları arasında Kuzey Afrika, Endülüs sahilleri ve adalarda hüküm süren, Filistin'den göç etmiş, İbrânî asıllı Fenike kolonisidir. İtalya ile rekabet içerisinde bulunmuşlar, ticârî, fikrî, mimarî açıdan Kuzey Afrika'da çok önemli izler bırakmışlardır. Çiftçilikte çok ilerlemişler, buğday ticâreti yapmışlar, zeytin ağaçları ekmişler, hayvan yetiştirmişlerdir. Barış yanlısı politikaları dolayısıyla Berberîler'i hem dinî ve sosyo-kültürel hem de iktisadî açıdan çok etkilemişlerdir (Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, I, 28 vd).

³⁷⁴ Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, I, 38. Öyle ki tılsım anlamı yüklenen ve kem gözlerden korunmak için hamurdan yapılan el şeklindeki ekmekleri kapıların arkasına asmaktaydılar. Bu geleneğin Berberî âdetleri arasına yerleştiği ifade edilmektedir.

³⁷⁵ Ziryâb (ö. 238/852): Asıl adı Ebü'l-Hasan Ali b. Nâfi, lakabı Ziryâb yani siyah kuştur. Afrika kökenli bir köle olma ihtimali yüksek olan Ziryâb, Abbâsiler döneminde Bağdat'ta yaşamış, Mehdî ve Hârûn er-Reşîd dönemlerinde mûsikî eğitimi almıştır. Sarayda kaldığı için Abbâsîler'in şa'şaalı yaşamını görmüş, bunları Mağrib ve Endülüs'e taşımıştır. Mûsikîden yemek kültürüne, astronomiden tarih ve coğrafyaya pek çok konuda bilgi ve birikim sahibi olan Ziryâb, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra önce Mağrib'e sonra da II. Abdurrahman'ın sarayına mûsikîşinâs olarak gitmiş ve kendisine orada maaş bağlanmıştır. Ziryâb, üda beşinci teli ilave eden, hâfızasında on bin eserin güfte ve bestesinin bulunduğu, kendisi için Kurtuba'da bir konservatuar açılmış olan kişidir. Kurtuba'nın Bağdat karşısında rekabetinde sembolik yeri olsa da yemekten kıyafete, yaşadığı toplumun adabı muâşeretine yön veren Ziryâb'ın başarısı göz ardı edilmemelidir. Bağdat'taki kültür zenginliğini Batı'ya taşıyıp kendi üslubunca sunmuş ve yer edinmiştir (Bk. Fatih Erkoçoğlu, Fazlı Arslan, "Endülüs'ün "Sanat Güneşi" Ziryâb" (ö.

Endülüs'e gelirken o kültüre ait çoğu şey arasında bolca yemek tarifleri de getirmiştir. Özellikle baharatlı ve aromalı olan et yemeği Tekâya, Senbûsek, Kebap, Tekalliyetü Ziryâb (tavuk ve tavşan eti, bol baharat, aromalı su ile yapılmakta) gibi yemekler Ziryâb tarafından yayılmıştır. Sofra düzeni, üç öğün yemek, çorba, ana yemek, tatlı ikramı sırasını, cam ve kristal bardaklarda şerbet sunumu, keten masa örtüsü kullanımı, yemek kaplarının seçimi konusunda da Mağrib ve Endülüs'ü oldukça etkilemiştir.³⁷⁶ Mağrib ve Endülüs'e neyi nasıl yemeleri gerektiğini anlatmış, bitkileri öğretmiş, bunlar arasında kişniş otunun yemeklerde ve soslarda nasıl kullanılacağını öğretmiştir.³⁷⁷

Merînîler öncesi Mağrib'e tekrar bakıldığında, Murâbitlar'la birlikte çölün güneyindeki Sanhâce kabilelerinden olan Lemtûne ve Mesûfe aracılığıyla Mağrib-i Aksâ'ya taşınan yemekler arasında koyun, deve eti, çekirge ile yapılan yemekler, arpa yemekleri, peynir ve bazen yedikleri ekmek bulunurdu. Tuzlanmış keçi etinden yapılan Âsmâs, millî yemekleri idi. İnek ve koyun etinden yapılan Sanhâcî'l-mülûk, kuş etinden yapılan Emhâh (sultanlara ve devlet adamlarına mahsus idi), Yahûdî yemeklerinden Ferrûcu'l-Yahûdî, Ta'âmu'l-ahraş; Mısır yemeklerinden olan Merzûne'l-Mısri, Abbâsî yemeklerinden Deccâcetü'l-Abbâsî, Bermekî, Bûranî, Endülüs yemeklerinden Hûtu'l-murûc, Ta'âmu'l-mücebbene, Afrika yemeklerinden Kursatü't-Tûnusî ve daha çok velîmelerde yapılan Muassel tatlısı Murâbitlar'ın yemekleri arasında sayılabilir. Yazın daha çok kabaklı Fûrûc, sirkeli et yemeği, sonbaharda toprak kaplarda yapılan et yemekleri, kışın bol yağlı, etli, baharatlı yemekler tercih edilirdi. İçecek olarak üzüm suyu ve meyve şerbetleri yapılırken Anzîz gibi sarhoşluk veren içkiler de tüketilirdi.³⁷⁸

B. YEMEKLERİN MUHTEVİYATI

Bu başlık altında dönemin mutfağında yer alan ekmek, çorba çeşitleri, etli-sebzeli yemekler, kuskus, balık yemekleri, tatlılar, zeytin, turşu ve sos çeşitleri ifade edilecek ve hemen her bölümden bir tarif dipnotta verilecektir. Merînî dönemi yapılan

---

238/852)", *İstem* (Konya, 2009), y. 7, sy. 14, s. 261-281. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 991; Makkarî, *Nefh*, III, 122-135).

³⁷⁶ Makkarî, *Nefh*, III, 127-128. Düveydâr, *el-Müctema'u'l-Endelüsî fi'l-asri'l-Emevî* (138-422/755-1030), 1994, s. 288-290.

³⁷⁷ Makkarî, *Nefh*, III, 122 vd.

³⁷⁸ Hasan Ali, *el-Hadâratü'l-İslâmî fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs "asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn"*, I. bs. 1980, s. 432-437.

yemeklerin adlarına baktığımızda daha çok yemekteki bitki veya et ismi, ana malzeme, yemeğe rengini veren malzeme, özel baharatı, pişirme tekniği, yer veya kişi isminden geldiği görülmektedir.³⁷⁹

Yemek çeşitlerine geçmeden önce belirtmek gereken nokta ise Merînî mutfağında yemeklerin sofraya getirilişine kadar geçen sürede uygulanan teknikler arasında doğrama, şerit hâlinde kesme, kızartma, doldurma, sarma, sıvı içinde ezme, süzgeçten geçirme, kabuğunu soyma, çekirdeklerini çıkarma, kavurma, sıcakta bekletme, tütsüleme, tandırda pişirme, haşlama, acı suyunu çıkarma, tuzlu suda bekletme, sirkede bekletme, hamur parçası atarak fazla tuzunu alma, şerbetleme, baharatlı şekere batırma, gülsuyu vs. ile kokusunu güzelleştirme usûllerinin bulunmasıdır.³⁸⁰

1. Ekmekler³⁸¹

Hububât ve özellikle buğday üretiminin bol olduğu Mağrib’de ekmek tüketimi de oldukça yaygın bir durum idi. Merînî Dönemi’nin başlangıç yıllarında Mağrib’de yapılmakta olan ekmek çeşitleri arasında daha çok evde yoğrulup hazırlanan³⁸² ve fırında, tandırda, közde, demir tavada pişirilen bazıları sade, bazıları mayasız ve anasonlu, susamlı ekmekler vardı. İrmik yahut ince bulgur olan simitten yapılan ekmek hamuru üzeri keten ya da yün örtüyle örtülüp dinlendirilerek ve tuz eklenerek pişirilir, parlaklığı artsın diye ekmeklerin üzerine pişirmeden önce üzüm yaprakları ıslatılarak konulurdu. Fırında pişiyorsa çıkarıp elle vurulur, ses çıkarıyorsa pişmiş kabul edilir, tandırda ise kızardığında çıkarılırdı. Pişen ekmek çıkarılıp üzeri silkelenir, bir kaba konulur ve zamanı geldikçe kullanılırdı. Ekmek tek başına tüketildiği gibi çorbalara ve et yemeklerine katılarak da yenilirdi.³⁸³

2. Çorbalar³⁸⁴

³⁷⁹ Bu bilgileri Tüçibî’nin *Fadâletü’l-huvân* adlı eserinden tespit ettik.

³⁸⁰ Bu bilgileri Tüçibî’nin *Fadâletü’l-huvân* adlı eserinden tespit ettik.

³⁸¹ Ekmek tarifleri için bk. Tüçibî, *Fadâletü’l-huvân*, s. 36-38.

³⁸² Mâhî, *el-Mağrib*, s.256.

³⁸³ Tüçibî, *Fadâletü’l-huvân*, s. 36-38. O dönemki Mağrib ve Endülüs’te yapılan ekmek çeşitleri ve ekmek yemekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sihâm ed-Debbâbî el-Meysâvî, “el-Hubz ta’âmen fi’l-Endelüs fi’l-kurûni’l-hâmis ve’s-sâdis ve’s-sâbi” (m. 11-12-13)”, *Dirâsâtu Endelüsî* (Tunus, 1991-1992), c. VI-VIII, sy. 7, s. 73-83.

³⁸⁴ Çorba tarifleri için bk. Tüçibî, *Fadâletü’l-huvân*, s. 58-61.

Dönemin yemek kültüründe göze çarpan çorba çeşitleri arasında tavuk suyuna kızartılmış ekmek parçaları konularak yapılan çorba (tirit),³⁸⁵ hamurlu çorba, un çorbası, bademli çorba, Endülüslüler'in "Lahtac" diye isimlendirdikleri unlu, süt ve ayranlı çorba, yine Endülüslüler'in "Zebzîn,"³⁸⁶ başkalarının "Berkûs" dedikleri unlu, nohutlu baharatlı, ekşimekli çorba, ezilmiş buğday, arpa ve pirinç çorbası bulunurdu. Bu çorbalara özelliklerine göre taze ya da kuru kişniş otu, köri, biber, nane, kimyon, anason, sakız ağacı reçinesi, eritilmiş yağ, zeytinyağı, sarımsak, koruk sirkesi katılmakta idi.³⁸⁷

3. Sebze Yemekleri³⁸⁸

Sultanların, arazilerin çoğu kısmını bostan olarak ayırması ve buralara sebze-meyve ektirmesi halkı bu konuda teşvik etmiş, sebze açısından yaşanan bu bolluk ve çeşitlilik Merînî mutfağındaki sebze yemeklerinin çeşitliliğine de yansımıştır. Sebzeli yemekleri et yemeklerinden ayırmanın çok da mümkün olmadığı bu mutfakta kabak ve patlıcan çok tüketilmektedir. Suyu çıkarılarak kullanılan kabak yemeklerinde baharatlar, yumurta ve un kullanılmaktadır.³⁸⁹ Patlıcan, yemekte kullanılmadan önce tuzlu suda bekletilir, üzerine taş konulur ve acı suyunun çıkması sağlanırdı. Ezeliyye ve Ucce (omlet) en önemli patlıcan yemeklerindendir. Bu sebze yemeklerine daha çok zeytinyağı, zencefil, sa'ter (kekik), soğan, biber, badem, sarımsak, dövülmüş nohut, safran katılırdı. Bazı tariflerde ekmek parçalarının da katıldığı görülür.³⁹⁰

4. Et Yemekleri³⁹¹

Merînî yemekleri arasında haklı bir şöhreti bulunan Tirit oldukça çok çeşidi olan bir yemek idi. Buzağı, koyun, inek, keçi başından yapılan tiritlerden, inek etiyle yapılan kışlık lahana, kabak, patlıcan; koyun etiyle yapılan ise süt eklenirdi. "Şâşiye

³⁸⁵ Tavuk sulu tirit çorbası: "Tavuğun içi boşaltılarak temizlenir, tencereye konulur, üzerine tuz, yağ, kişniş otu (aş otu), zencefil, soğan ve biraz da su konularak pişirilir. İrmikle yapılmış hamur ekmek gibi pişirilir ve ufalanarak kalburdan geçirilir. Pişirilen tavuk ince bir kumaştan geçirilir. Tavuk suyu tekrar kaynatılır. Ufalanmış ekmek parçaları içine atılır ve yapışmasın diye devamlı karıştırılır. Ateşten indirildikten sonra tarçın serpilir, biraz sirke katılır. Taslara döküldükten sonra üzerine tavuk parçaları konulur" (Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 58).

³⁸⁶ Ekmek, bal ve fındıktan yapılan bu tatlı ayrıca "zebzerîn" olarak da ifade edilmektedir (Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 359).

³⁸⁷ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 58-62.

³⁸⁸ Sebze yemeği tarifleri için bk. Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 227-237. Et yemeklerine de bol bol sebze katılmakta idi.

³⁸⁹ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 222-226.

³⁹⁰ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 227-236.

³⁹¹ Et yemekleri için bk. Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 95-187.

ibnü'r-rebî', Makbûle (Serfide),³⁹² Mükerrere, Şâkûme diye isimlendirilenler, tavuk, güvercin etinden yapılanlar, fırında, tandırda ya da toprak tencerede yapılan türleri vardı. Tirit yemeğine biber, kişniş otu, zeytinyağı, soğan katılırdı. Nevruz gününe özel olan Tirit, tavuk etiyle ve bol sarımsakla yapılırdı.³⁹³ İnek etiyle yapılan yemeklere patlıcan, şalgam, soğan, sarımsak, safran, darı, nohut, badem, rezene, nane suyu, kimyon, badem, zencefil, tarçın biber, kişniş otu, zeytinyağı, sirke, tuz, yumurta bazen de bal katılırdı.³⁹⁴ Bu yemekler arasında "Cemelî, Bürânî, Müselles, Râhibî, soğanlı inek gözü yemeği, Merveziye, Ernebi" vardır.³⁹⁵ Koyun eti yemekleri arasında Tefâyâ'l-beydâ ve Hadrâ, lahanalı Kürnübiye, şalgamlı Leftiye, karnabaharlı Kunnabâtî, pazılı Selkî, rezeneli Besbâsî, naneli Na'naî, ıspanaklı et yemeği, taze bademli, ayvalı, nergisli Necrisî, mantarlı Türfâs, kabaklı Kar'î, ekşi elma ile yapılan ve içine misk, amber, gülsuyu ve bedene ferahlık ve kuvvet veren kâfûr katılarak yapılan et yemeği, Tabâhicî Meşrikî, ezilmiş nohutlu, baklalı, Arabî, zayıf midelere iyi gelen ve sedef otu katılan Sanâbî, Kâmil, Eknâf, balla pişirilen Muassel, Gassânî, Belâce de bulunmaktadır.³⁹⁶ Bunların yanında; Bedî'î, Muallek, Mudîra isimli kuzu etinden yapılan yemekler de vardır.³⁹⁷

Av hayvanlarının etleri güneşli yere asılır yahut tütsülenirdi. Velîme yemekleri arasında en önemlisi Mirkâs (sucuk, pastırma) idi. Mirkas, butlardan yapılır, kıyma hâline getirilen ete iç yağı katılır; ayrıca tuz, biber, zencefil, kişniş otu, biraz mastakî³⁹⁸ (mastika, sakız ağacı reçinesi), sümbül, karanfil, anason, kimyon, soğan, sarımsak, gül suyu, nane suyu ile de sosu hazırlanırdı. Elde edilen etli harç,

³⁹² Makbûle: Kuzu eti büyük parçalar halinde kesilir, büyük bir tencereye konulur. İçine tuz, karabiber, kuru kezbere (aşotu), ince doğranmış soğan ve bol yağ eklenerek bir saat kadar kavrulur. Et kendi suyunu çekince üzerine su eklenir ve pişirmeye devam edilir. Ayrıca ince hamurdan ekmekler yapıp fırında pişirilir, ince ince kesilir. Et pişince za'feran katılır, ateşten alınır ve et süzülerek çıkarılır. Et suyuna ekmek parçaları atılır, tereyağı konulur. Büyük bir tabağa ekmek çıkarılır üzerine et konulur, karabiber ve tarçın serpilir" (Tücbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 42-43).

³⁹³ Tücbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 39-57.

³⁹⁴ Ete tarçın, bal ve sirkenin özellikle katıldığı yemek tariflerinin bulunduğu m. XIII-XIV yy.'da yazılmış yazarı meçhul *Kenzü'l-fevâid fî tenvi'l-mevâid* adlı eserde rastlamak mümkündür. Eser Mısır'da yazılmış ve o bölgenin yemek tariflerini içermektedir. Mağrib mutfağına etkisi söz konusu olabilir. (David Waines, "Ortaçağ İslam Topluluklarında Lüks Gıdalar", orijinal adı "Luxury Foods in Medieval Islamic Societies" (trc. İlcan Bihter Barlas), *Tarih Okulu* (Ocak-Nisan 2010), sy. 6, s. 178).

³⁹⁵ Tücbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 95-102.

³⁹⁶ Tücbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 103-128.

³⁹⁷ Tücbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 129-136.

³⁹⁸ Mastakî: Rûmî dilinde sakız anlamındadır (*Lisânü'l-Arab*, XIII, 124).

iyice temizlenmiş bağırsaklara doldurulur, bükülür ve güneşe veya tütsüye asılırdı.³⁹⁹ Kuş etleri arasında ise kaz etli yemek yapılırdı. Bu yemeğe konulan sos tuz, biber, anason, kızartılmış ekmek parçaları, zeytinyağı ve badem ilavesiyle hazırlanırdı.⁴⁰⁰ Tavuk yemeklerinde kızartılan tavuğa çeşitli baharatlar katılırdı. Bu yemekler arasında Kâfûrî, Zirbâcî, Muhallel, Muğfer, Müftet, Hûtî, Ca'ferî, Mervezî, Fahsî, Semmâkî, Meşrikî, limon suyu ve zeytin eklenen Türkî, Bedevî, İbrâhîmî, Cevzâbe vb. sayılabilir.⁴⁰¹ Et yemekleri arasında işkembe dolması, dil yemeği de zikredilebilir.⁴⁰² Yine bir mutfak pratiği olarak et yemeğinin ağır kokusunu gidermek için yemeğin içine bir süreliğine badem ve ceviz atılmakta idi.⁴⁰³

5. Kuskus⁴⁰⁴

Berberîler'in kim olduklarıyla ilgili sorulara verdikleri cevaplar arasında İbn Haldûn'un: "Biz başını tıraş eden, bornoz giyinen ve kuskus yiyen bir kavmiz"⁴⁰⁵ ifadeleri dikkat çekmekte ve Kuskus'un Berberîler için belirleyici bir özellik olduğu anlaşılmaktadır. Mağrib'in hemen her dönem en meşhur yemeği olan Kuskus, Mağrib'de "Ebrîn, Belbûla, Süksu" isimleriyle de anılmakta olup Keskâs adı verilen altında buhar olan üstü süzgeçli tencerede, tekrar tekrar pişirilmektedir. Mağrib'in çeşitli kabilelerinde farklı tarzlarda yapılırsa da en basit haliyle Kuskus; su, yağ, soğan, tuz, un, kepek ve buğday irmiğinden elde edilen hamurun çok karıca başı kadar küçük küçük ufalanmasından⁴⁰⁶ yapılmaktadır. İnce buğdaydan yapılan kuskusa tereyağı katılıp tarçın ve şeker ile süslenmekte ve bu tarz Kuskus'a Süffe denilmektedir.⁴⁰⁷

Kuskus çeşitleri arasında ayrıca cevizli olan Cevzî, koyun ya da tavuk etiyle yapılan Fedâvüş, bol et yağı ile yapılan Etrî bulunmakta idi. Ayrıca Kuskus hamurdan yapılmış ve küçük küçük kesilip güneşte kurutulmuş kışın da kullanımı kolay olan erişteye et ilavesi ile yapılan Teltîn de burada ifade edilebilir. Kuskus buharda pişirildikten sonra ayrıca bir tencerede pişirilen et ve ete ilave edilen şalgam, havuç,

³⁹⁹ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 144-145.

⁴⁰⁰ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 151.

⁴⁰¹ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 153-179.

⁴⁰² Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 275.

⁴⁰³ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 274.

⁴⁰⁴ Kuskus tarifleri için bk. Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 87-94.

⁴⁰⁵ İbn Haldûn, el-İber'den naklen Muhammed Haccâc et-Tavîl, "Kuskus", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, XX, 6805.

⁴⁰⁶ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 87.

⁴⁰⁷ Muhammed Haccâc et-Tavîl, "Kuskus", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, XX, 6805.

taze bakla, rezene, kabak, patlıcan, soğan ile birlikte pişirilir, bu sebzelere çeşitli baharatlar eklenmek suretiyle Kuskusla birleştirilerek ikram edilirdi.⁴⁰⁸

6. Balık⁴⁰⁹ ve Yumurta Yemekleri⁴¹⁰

Coğrafi olarak deniz kıyısında bulunan bölgelerde balık, tüketimi oldukça yaygın olan besinlerden idi. Balık yemekleri arasında özellikle de büyük balık yemekleri arasında Hût, Şûlî, Şâbil, Bûrî, Menânî, Kemmûn, Nûrî, Cebelîl sayılabilir. Bunlar kızartılıp baharatlanır, bolca zeytinyağı, sirke, soğan suyu, sarımsak katılarak önce tencerede kızartılıp sonra sosuyla fırında pişirilirdi. Balık yemeklerinde limon suyunun bolca kullanıldığı ifade edilmekte, fakat hemen her balığa katılan baharat ve sirkeler farklılık arz ettiği belirtilmektedir.⁴¹¹ Yemeği yapılan balıklardan Hût (büyük bir balık türü), Şâbil türü balıklar daha çok Sebû Nehri'nden Kasım ve Nisan ayları arasında tutulurdu.⁴¹² Bu balık çeşitleri yanında Karides ve özellikle ilkbaharda toplanıp yenilen, bazılarının tiksindiği ama çoğunluğun yediği Sümüklü Böcek'ten yapılan yemekler de meşhurdu.⁴¹³

Tücîbî'nin verdiği yemek tarifleri bölümünün bir kısmı yumurta ile yapılan yemeklere ayrılmıştır. Bunlar arasında suya kırılarak yapılan Nimbırşet ve ayrıca zeytinyağı ve tereyağında pişirilen yahut sade, bol baharatlı ve külde pişirilen yumurta tarifleri yer almaktadır.⁴¹⁴

7. Tatlılar⁴¹⁵

Yemeklerin ardından tatlı ikramı gelmektedir. Özellikle hamur işi tatlılar, peynirli tatlılar konusunda zengin olan bu dönem Mağrib mutfağında şeker ve bademle doldurulmuş Ka'k (Kahk), ballı Kek, dolgunsuz sade Kek, ceylan göğsü tatlısı, kadı lokması, Âzân (kulak) tatlısı, dolgulu yuvarlak tatlı, emîr kâsesi tatlısı, Cevzinak, Levzinak tatlısı, Künefe, Meşhede Kadayıfı, Abbâsî Kadayıfı, Müsemmene

⁴⁰⁸ Kuskus tarifleri için bk. Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 87-94.

⁴⁰⁹ Balık tarifleri için bk. Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 197-214.

⁴¹⁰ Yumurta tarifleri için bk. Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 210-214.

⁴¹¹ Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 197-209.

⁴¹² Tourneau, *Fas fi asri Benî Merîn*, s. 97; Mâhî, *el-Mağrib*, s.256.

⁴¹³ Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 275.

⁴¹⁴ Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 210-214.

⁴¹⁵ Tatlı tarifleri için bk. Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 243-253.

(yağlı) yapraklı tatlı, Habîs tatlısı, Fâlûzec tatlısı⁴¹⁶, Re'sü Meymûn tatlısı, kat kat yapılan Merkebe tatlısı, Makrûz (kesik) tatlısı, Kaymak tatlısı, yağda kızartılıp bala batırılan Zellâbiye tatlısı, İsfenc (sünger) tatlısı ve çeşitleri, Mücebbene (peynir tatlısı) ve çeşitleri, Kayhata denilen ve fırında pişirilen sütlü peynirli tatlı, fırın Mücebbenesi, Tuleytulî Mücebbenesi ve Senbûsek⁴¹⁷ tatlıları yer almaktadır. Bu isimlere ilave edilmesi gereken helva, şekerler arasında ise balla yapılan ve badem-ceviz de katılan beyaz helva, Fâlûzec⁴¹⁸ helvası, Celcelânî, Muhammara (kızartılmış helva), Habîse helvası,⁴¹⁹ Helvâ-yı Sükkerî, şeker, gülsuyu, badem, yağ, fıstık ile yapılıp kesilen şekerleme, Ruhâmî önemli yer tutmaktadır.⁴²⁰

Ayrıca bayram şekerleri olarak bilinen Fenîd, fıstıklı çekirdekli akîde şekerleri, şeker kamışı tatlısı önemlidir.⁴²¹ Yine en önemli tatlıları arasında Kâhirî vardır ki, toz şeker, badem, tarçın, zencefil, sümbül, biber, ceviz, havlıcan ve kâfûrdan elde edilen harç, un ve nişasta ile yapılan hamurun içine konular, yağ ve bal da kullanılarak pişirilirdi.⁴²²

Tatlılarda kullanılan malzemeler arasında gül suyu, nane suyu, anason, biber, safran, tarçın, sümbül, zencefil, kâfûr, karanfil, bal, toz şeker, peynir, kaymak, yumurta akı, zeytinyağı, tereyağı bulunmaktadır. Dolayısıyla yemeklerde olduğu gibi tatlılara da oldukça fazla ve çeşitli baharat katıldığı anlaşılmaktadır. Tatlıların bazıları güzel koku ile buğulandırılır, bazıları zeytinyağında kızartılıp bala batırılırdı.

⁴¹⁶ Fâlûzec (Fâldûc): “Tencereye petekli bal konular, ısıtılarak, yün mendil süzgeçten geçirilir. İçine nişasta, za'feran, balın dörtte bir miktarı kadar yağ konular ve kaynatılır. İçine badem konular ve kısık ateşte devamlı karıştırılarak tutması (akideleşmesi) sağlanır. Ateşten indirilerek mermer üzerine ya da kaygan bir levha üzerine yayılarak helva gibi kesilir. Kuruyana kadar orada bırakılır” (Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 244).

⁴¹⁷ Senbûsek: Yeterli miktarda şeker tencereye konular, gülsuyu, ezilmiş badem eklenir macun halini alan karışım hafif ateşe konular, kabukları çıkarılmış badem, sümbül, karanfil, mastika, zencefil eklenir, kâfûr ve misk de ilave edilip iyice karıştırılır. Hazırlanan karışımdan büyük parçalar alınarak yuvarlak şekil verilir (Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 251).

⁴¹⁸ Söylemez, Kûfeli Araplar'ın en önemli tatlılarından olan ve un, su, baldan yapılan fâlûzec'in aslen İran mutfağına ait bir tatlı olduğunu söylemekte, Kısra'nın konuğu olan Abdullah b. Cud'an'ın bunun tarifini alıp Mekke'ye döndükten sonra yaparak hacılara ikram ettiği bilgisini vermektedir (Söylemez, *Kûfe*, s. 309).

⁴¹⁹ Kûfe yemekleri arasında da gördüğümüz habîs, hurmadan yapılan bir tatlıdır (Söylemez, *Kûfe*, s. 310).

⁴²⁰ Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 244-247.

⁴²¹ Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 246, 249, 250.

⁴²² Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 248.

Yemeklerin çeşitliliği yanında sunumuna ve şekillendirilmesine de ayrı bir önem verilmekte idi. Bazı tatlılar nakış kalemi ile şekillendirilirdi.⁴²³

8. Zeytin Terbiyesi ve Soslar⁴²⁴

Bu dönemin mutfağının en vazgeçilmez ziraî ürünlerinden biri şüphesiz zeytindi. Hem yemeklerde hem salatalarda kullanılan zeytin, Ekim ve Kasım aylarında toplanıp yıkandıktan sonra, bir kat zeytin bir kat limon olmak üzere şişelere veya farklı kaplara doldurulur, sa'ter katılır, tatlı su konulur ve üzeri kapatılarak günlerce bekletilirdi. Ara sıra suyu ve tuzu kontrol edilirdi. Bu zeytinler tek başına tüketildikleri gibi yemeklere de ilave edilirdi. Merînî mutfağında özellikle yemekleri tatlandırmada kullanılan ve yemeklerin yanında ikram edilen sirke çeşitleri, bal katılarak cam şişelerde hazırlanan limon sosları, nane sosları ve turşular da oldukça yaygındır.⁴²⁵

C. YEMEK İKRAMI

Yemek pişirme ve sunmaya verdikleri önem, yemek ikramına ve ziyafete verdikleri ehemmiyetle bağlantılı idi. Daha önce de belirttiğimiz gibi misafire ikramda bulunmak ve düşmanlarına karşı kılıç kullanmak en önemli özellikleri arasında bulunan Merînîler, gerek sultanları gerekse halkı ile bu konuda meşhur idiler.⁴²⁶ Öyle ki Merînî sultanları yemek ikramı için birçok vesile bulurlardı.⁴²⁷

Sultanların verdiği velîmelere⁴²⁸ bazen bir bina, bir zâviye açılışında, yabancı elçi kabullerinde, bazen düğün ve törenlerde rastlanmakta idi. Buna örnek olarak Sultan Ebû İnân'ın velîmeleri verilebilir. Nümeyrî, bu velîmelerde çeşitli tatlıların, içeceklerin ikram edildiğini anlatmakta "Bu velîmeler için çağrılacak davetlilere üzerlerine beyaz parlak mendiller konulmuş derin tabaklar içinde gönderilen yemeklerle haber ulaştırılırdı. Bu açılış törenlerinde şerîfler, âlimler, fakîhler, yüksek

⁴²³ Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 63-86.

⁴²⁴ Tarifleri için bk. Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 255-274.

⁴²⁵ Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 255.

⁴²⁶ İbn Ebû Zer', *Ensisü'l-mutrib*, s. 281-282. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 170. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 5; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 35-38; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 209-210.

⁴²⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 216-217.

⁴²⁸ Velîme: Düğün ve özel günler için yapılan yemek (*Lisânü'l-Arab*, XV, 399).

rütbeli devlet adamları yüksek sesle Allah'ı zikreder, sultana duâ ederler, sultanı ve yaptıklarını öven kasîdeler okurlardı.” şeklinde devam etmektedir.⁴²⁹

İbnü'l-Hatîb Merînîler Dönemi'nde Mağrib'i ziyareti esnasında Merînî dönemi devlet görevlerinde önemli rol oynayan Hintâtî kabilesinin kendisine böyle bir velîme ikramında bulunduğunu anlatmakta ve o ortamı tasvir etmektedir. O'nun anlatımıyla ifade edecek olursak, “Nakışlı, işlemeli, altın süslemeli yemek kaplarında ikram edilen baharatlı balık, tavuk, kuş yemeklerinin her bir çeşidi için ayrı tabaklar kullanılmakta; kebaplar ve devekuşu eti için bakır tabaklar tercih edilmekteydi. Reisler, vezirler ve önemli devlet adamlarının katıldığı bu yemekte ana yemekten sonra kimi kızartılmış kimi kurabiye şeklinde olan tatlılar ve sonra özel tabaklarda gelen meyveler ikram edilmektedir.” Bu arada yemekleri ikram eden hizmetçilerden bahseden İbnü'l-Hatîb onların çok sakın, edepli bir vaziyette sessizce işlerini yapmakta olduklarını ifade ederek şöyle devam etmektedir: “Hizmetçiler yemekten sonra buhur kullanmakta ve içinde miskli su bulunan değerli bakır ibrikler getirerek misafirlerin ellerini yıkamalarına yardımcı olmaktadırlar. Gece olunca da mum ışığında sohbet edilmekte, kimi şekerli kimi ballı olan helvalar ikram edilmekteydi.”⁴³⁰ Bu durum Merînîler Dönemi'nde ziyafetlerin sadece yenilen yemeklerle son bulmadığını, yemeğin ardından kurulan sohbet meclisleriyle de bu ziyafetin farklı bir şekilde devam ettiğini göstermektedir.

Merînîler dönemi Mağrib halkı ise hazırladıkları yemekleri, bir sofraya düzeni içinde sunmaktaydılar. Üç öğün hazırlanan sofralarda kahvaltı içinde ekmek, meyve, tirit yemeği bulunurdu. İkinci öğün öğle yemeği, üçüncü öğün ise akşam ile yatsı arası yenen akşam yemeği idi.⁴³¹ Kalabalık yerlerde kadın-erkek ayrı hazırlanan sofranın etrafına, minderlerin üzerine oturlardı. Yemekten önce eller, yemekten sonra ise eller ve ağız iyice yıkanırdu. Roger le Tourneau, bu durumun Avrupa'ya göre daha fazla önemsendiğini söylemektedir.⁴³²

Sofra düzeni ile ilgili olarak yukarıda ifade edilenler daha çok zengin sofralarına özgü olmakla birlikte halkın çoğu zaman yere bir hasır serip üzerine

⁴²⁹ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 67-69, 76.

⁴³⁰ Ahmed Muhtâr Abbâdî, *Müşâhedâtü Lisânüddin İbnü'l-Hatîb fî bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, s. 43-47.

⁴³¹ Tourneau, *Fas fî asri Benî Merîn*, s. 98; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 257.

⁴³² Tourneau, *Fas fî asri Benî Merîn*, s. 98; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 257.

yemek koymak suretiyle yedikleri, özellikle argan yağını tabağa döküp ekme batırarak yedikleri ifade edilmektedir.⁴³³

D. MUTFAK MALZEMELERİ VE ÂLETLERİ

Merînî mutfağını anlatırken öncelikle bu mutfakta kullanılan sebze-meyve-et-baharat ve soslardan bahsetmek gerekmektedir. Merînî sofrasında tüketilen meyveler arasında en önemliler hurma, nar, incir, elma, kayısı, siyah erik, şeftali, ceviz, badem, sarı ve yeşil karpuz, dut ve muz zikredilebilir. Fındık ve fıstık dışarıdan getirilirdi. Yeşillikler arasında özellikle kulkas,⁴³⁴ kûsâ (sakız kabağı), havuç, şalgam, patlıcan, rezen, kabak, hıyar, limon, sa'ter, fasulye sayılabilir. Baklagillerden mercimek, nohut, bezelye bol miktarda olurdu. Tuz ile şekerin genellikle bir arada kullanılması, şekerin yaygınlığını da göstermektedir. Tatlandırıcı olarak hurma balı, şeker kamışından daha çok tercih edilirdi.⁴³⁵

Yemeklerde yağ olarak daha çok eritilmiş yağ ve tereyağı, zeytinyağı kullanılırdı.⁴³⁶ Et olarak koyun, keçi ya da tavuk, güvercin gibi kuş etleri yenirdi.⁴³⁷ Yine onların sofralarında kaymak, tereyağı ve peynir gibi süt ve süt ürünleri önemli bir yer tutardı.⁴³⁸

Bu mutfağın en önemli unsurlarından olan baharat, tatlandırıcı ve soslar arasında biber, taze kişniş otu, kuru kişniş, aşotu, nane, karanfil, tarçın, köri, zencefil, susam, anason, sakız ağacı reçinesi, kimyon, sarımsak, maydanoz, rezene, turunc yaprağı, sedef otu, kâfûr, kakule, nane suyu, biber suyu, ıspanak, yarpuz, terencân, havlıcan, salamura zeytin, enginar çiçeği, çeşitli sirkeler, nar ekşisi, vs. olmazsa olmazlardan idi.⁴³⁹ Bu baharatların kullanıldığı yemek tariflerini daha önce zikredildiği gibi Bağdat yemeklerinin müellifi İbn Seyyâr el-Varrak'ın *Kitâbü't-Tabîh* adlı eserinde sık sık görmek mümkündür.

Yapılan yemeklerin çeşitliliği, kullanılan malzemelerin yapılarının farklı oluşu, doğal olarak mutfakta kullanılan ev âletlerini de çeşitlendirmiştir. Sanayisi

⁴³³ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye* (1983 bs.), I, 96-97.

⁴³⁴ Kulkâs: Kolokaz, kulas, gölegez, göleveze.

⁴³⁵ Kalkaşendî, *Subh*, V, 175-177.

⁴³⁶ Tourneau, *Fas fi asri Benî Merîn*, s. 97; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 256.

⁴³⁷ Tourneau, *Fas fi asri Benî Merîn*, s. 97; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 256.

⁴³⁸ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 256.

⁴³⁹ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 19.

gelişmiş olan bu bölgede yapılan ev araçları arasında mutfakta kullanılan ibre (iğne), sâtûr (satır), seffûd (kebab şişi), demir kapak, bürme (toprak kap/kavanoz), hâbiye (büyük kap/varil/fıçı), demir ve tahta şişler, maktâ (tava), miğrafe (kepçe), mil' akatü'l-baks (şimşir kaşık), sikkîn (bıçak), şevke (çatal), sahfe (tabak), sahfetü'l-müzecece (emâye tabak), kadeh (bardak), tâcin (tava), tâcin türâb (toprak tava), tâcin fahhâr (bakır tava), tabakun zücâc (cam tabak), ğirbâl/mısfâ/münhul (elek), rîşe (fırça), şevbek (oklava), ibrik, tancîr, kıdrün (tencere), cefne, misred (kâse), mihbes (tıkaç), mihtâf (demir çengel), minkâş (nakış kalemi), mihres (havan), mihfak (yumurta çırpma teli), mir'âtü'l-künâfe (künefe aynası), sebze doğramaya yarayan levha, patlıcan vs. sebzelerin acı suyunu çıkarmak için taş, emaye kaplar, kasrıyye (topraktan yapılmış yuvarlak kap), ruhâme (mermer dilimi), spatula, ot ezmek için düz taş, kırba (su tulumu), kırmed (kiremit), kasba (kamış, ince boru), kadîb (çubuk), kuffe (sepet), kule (testi), kama' (hûni), çömlekten yapılmış musluk, halka, büyük sepet, hasır, mâide (sofra), minşefe (havlu, peşkir) vs. sayılabilir.⁴⁴⁰ Mutfak araç-gereçlerini ifade ederken Merînîler dönemi Mağrib'de kullanılan Arapça ifadeleriyle verilmeye çalışılan bu kelimeler, Merînîler'de sosyal hayatta Arapça'nın ne denli yerleşmiş olduğunu, eşya isimlerinin Arapçalaşmış olduğunu görmek bakımından önemlidir.

Yemekler kimi zaman evlerde tencerelerde kimi zaman ise tandır ve mahallenin fırınında pişirilmekte idi. Bu bölgede mahalle fırını uygulaması daha öncelere dayanmaktadır. Merâkeşî, vesikalarında Murâbî ve Muvahhid dönemine ait hukukî bir dava olarak fırın kiralama davasını anlatmaktadır. Bu kayıttan da anlaşıldığı üzere mahallelerde bazı evlere ait olan bu fırınlar, aylık karşılığında kiralanmaktaydı.⁴⁴¹ Tandır, evin dışında ve yerde bir çukura yapılır; yapılan tandıra mayalanan ve yuvarlak şekil verilen ekmekler tek tek konularak tandırın ağzı ve delikleri ısı kaybı olmasın diye kapatılırdı. Eğer ateş çok fazlaysa tandırın ortasına ekmeğin konulacağı kadar taşlar yerleştirilirdi.⁴⁴²

Yemekte kullanılan malzemelerin depolanması, yiyeceklerin daha sonra kullanım için saklanması gibi durumlar da söz konusu idi. Pişirilen ekmekler, bir kaba konularak kilerde bekletilir, zaman içerisinde tüketilirdi. Kış için yapılan hazırlıklar

⁴⁴⁰ Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 19-20.

⁴⁴¹ Abdülvâhid el-Merrâküşî, *Vesâiku'l-Murâbîtin ve'l-Muvahhidîn* (thk. Hüseyin Mu'nis), Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînî, 1997, s. 439.

⁴⁴² Tüçibî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 37.

arasında hamurdan yapılmış ve küçük küçük kesilip güneşte kurutulmuş erişte de bu kilerlerde saklanırdı. Sultan Ebû İnân, babasının yöntemini devam ettirerek erzak hazırlama ve depolama işleri için bir başkan tayin etmiştir. Mutfak hizmetleri için ve sultanın yemeğinin hazırlanıp takdim edilmesi ve ordunun erzak ihtiyacı için de bu kişi görevlendirilmiştir.⁴⁴³

Dönem olarak öncesi ve sonrası da dâhil edilerek verilen bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde Merînî dönemi yemek kültürü, Doğu ve Batı etkileri altında şekillenen bir mutfak olarak ortaya çıkmaktadır. Gerek askerî, gerek ticarî, gerekse ilmî sebeplerin kaynaklık ettiği kültürel etkileşim mutfakta da kendisini göstermiştir. Acı-tatlı, tuzlu-şekerli, sebze-etli, sade-baharatlı yemek çeşitleri, Mağrib Merînî mutfağını anlatmaktadır. Deniz kıyısının uzun oluşu ve ayrıca nehirleri dolayısıyla farklı balık çeşitleri yemek kültürünü zenginleştirmiştir. Arap fatihlerinin kendi memleketlerinden ve İranlılardan alıp getirdikleri ve ayrıca İspanyollar'dan öğrenip naklettikleri lezzetler de Mağrib'de kendine has bir damak tadı oluşmasında etkin olmuştur. Kuzeyde İspanya, Fransa, İtalya daha çok sebze-meyve itibarıyla; güneyde Berberîler et ve baharatlar açısından, Araplar ve İranlılar ise hem tatlıları, hurmaları hem de yine baharatları ile bu mutfağı etkilemişlerdir.

V. MERİNİLER'DE VAKIF MÜESSESESİ

Merînîler döneminde çeşitlenen ve ülkenin hemen her yanına yayılan, sayıları artan⁴⁴⁴, önemsenen ve sosyal hayatın en belirgin hayır kurumlarından biri vakıflar (ehbâs)⁴⁴⁵ idi. Fakat bu hayır kurumları sadece günü kurtarmak için kurulmamış daha sonraki nesillere miras kalacak şekilde köklü işlere de imza atmışlardır. Merînîler dönemi gerek fakir halkın faydalanması için gerek ilim merkezleri için gerekse şehrin önemli mimari yapıları için oluşturulmuş olsun vakıflar oldukça çeşitlilik arz etmekte idi.

Merînîler dönemi vakıf kültürünün yaygınlaşmasında sultanların rolü büyük olmuştur. Onlar, zâviyeler, hastaneler, dârü'l-aceze, mescidler, medreseler, su ihtiyacı için sahrîc ve nâûralar yaptırıp onlara fazlaca malı da vakıf olarak bırakmışlar ve

⁴⁴³ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 258.

⁴⁴⁴ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VII, 9-10. Ayrıca bk. Menûnî, *Varakât*, s. 125; Ebû Mustafa, *Cevâhib*, s. 27.

⁴⁴⁵ Venşerîsî, Mağrib'de vakıf için "ehbâs" kelimesinin de yaygın kullanıldığını ifade etmektedir (*Venşerîsî, el-Mi'yâr*, VII, 38).

halklarına örnek olmuşlar, halkları da miras olarak bile mal vakfetmişlerdir. Vakıfların devamlılığı için bazen de eserlerin üzerini “vakfiye” naksettirmişlerdir. Aşağıdaki satırlarda bu tür vakıf örnekleri bulunmaktadır.

Merînî sultanlarının, hemen her gittiği yere yaptırmaya çalıştıkları ve halkın her kesiminin kendince fayda bulduğu bu zâviyeler toplumdaki hüznü, sevinci paylaşmanın, ilmin, fikrin, şükrün esas alındığı bir hayat tarzı oluşturmanın adı olmuştur.

Dönemin sosyo-kültürel açıdan en kucaklayıcı yapıları olan zâviyelerin yapımı ve yenilenmesine özellikle dikkat eden Merînî sultanlarında bu hassasiyetin devletin kurucusu kabul edilen Sultan Ebû Yûsuf ile başladığı görülmektedir. O, hastaneler, medreseler ve saraylar, inşâ ettirirken sosyal hayatın merkezinde olan bu zâviyeleri misafirlerin, yolcuların, ihtiyaç sahiplerinin konaklaması için özellikle açık arazilere, çöllere yaptırmıştır. Buralara gelen yolcuların ve ihtiyaç sahiplerinin yedirilmesi için vakıflar tahsîs etmiştir.⁴⁴⁶ Sultan Ebû Yûsuf’un, dedesi Abdülhak b. Mahyû (saltanatı 592-614/1195-1217) kabri için 685/1285 yılında Tâfertâst’ta yaptırdığı zâviye buna örnektir.⁴⁴⁷

Yaptırdığı zâviyelerle adından söz ettiren diğer bir Merînî Sultanı ise Ebû İnân’dır. Çıktığı bir ziyarette Vâdfü Hıms yanında yaptırdığı “Zâviyetü’l-Mütevekkile”ye uğramıştır. Yanında bulunan sır kâtibi Nümeyrî bu zâviyenin hem müştemilâtından hem bahçesinde bulunan sahrîclerden ve mescidden bahsederken hayranlığını ifade etmiştir.⁴⁴⁸ Her uğrayan misafire ikramların olduğu, mertebesine göre herkesin maaş aldığı, orada bulunan kölelerin evlendirildiği bu zâviye Merînî dönemi zâviyeleri için güzel bir örnek olmuştur.⁴⁴⁹

Vakıfların en çok fayda sağladığı diğer bir sosyal alan ise hastaneler ve sağlık hizmetleri olmuştur. Merînî sultanları çeşitli yerlerde hastaneler inşâ ettirmişler, sağlıkla ilgili adımlar atmışlardır. Sultanların desteğiyle bu konuda önemli

⁴⁴⁶ İbn Ebû Zer’, *ez-Zehîra*, s. 90-91, 96; Venşerîsî, *el-Mi’yâr*, VI, 171. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 326.

⁴⁴⁷ İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s. 373; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 64. Ayrıca bk. Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 103.

⁴⁴⁸ Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 206-213.

⁴⁴⁹ Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 213-214.

âlimler de yetişmiştir. Bu binalar vakıf toprakları üzerine inşâ edilip, gelirleri için de vakıflar tahsîs edilmekteydi.⁴⁵⁰

Sultan Ebû Yûsuf çeşitli hastaneler yanında akıl hastaları için de hastane yaptırmıştır. Ayrıca düşkünler için de dârü'l-aceze yaptırmış, giderlerini Beytü'l-mâl'den karşılamıştır. Yaptırdığı hastanelerden biri Medînetü'l-Mansûra'dadır. En meşhur doktorları oraya getirtmiş, hastanenin iyi çalışabilmesi ve devamlı olabilmesi için çok fazla mal vakfetmiştir.⁴⁵¹

Sultan Ebû İnân da hastaneler inşâ ettirip, orada gerekli hizmetlerin sunulabilmesi, doktorların tıp ilminde gelişebilmesi için tıp medreseleri yaptırmış, hastaların tedavisi ve ilaçları için gerekli harcamaları yapmış, vakıflar bağışlamıştır.⁴⁵² Selâ'da deniz kıyısında yaptırmış olduğu hastanesinde hastaların Nümeyrî'nin ifadesiye adeta "misafir gibi ağırlandığı" ifade edilmektedir.⁴⁵³

Sultanlar yanında Merînî halkı da hastalarla ilgili vakıf tahsîsine özen göstermiş, hastalar için mülklerini feda etmişlerdir.⁴⁵⁴ Bireysel olarak hastalar için vasiyette buldukları gibi onlar için vakıflar da kurmuşlardır. Cüzam hastaları için kurulan vakıf bu açıdan oldukça önemlidir.⁴⁵⁵ Venşerîsî'de geçen bir örnekte Mağrib halkından bir adamın mülkünü hastanelerden birine vakfettiği, onunla hastanenin bakımının yapıldığı, hastaların tedavi giderlerinin karşılandığı, hastaların ve miskinlerin yedirildiği anlatılmaktadır.⁴⁵⁶

Merînî dönemi özellikle başşehir Fas'taki câmiler olmak üzere hemen bütün câmiler vakıflarla ayakta duran önemli merkezler hâline gelmişlerdi. Şehrin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Karaviyyûn Câmii için önceden olduğu gibi Merînîler döneminden itibaren de görevlilerin maaşları, câminin giderleri, câmiyi

⁴⁵⁰ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 349.

⁴⁵¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 91; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 65. Ayrıca bk. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 119.

⁴⁵² İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 347-348. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 236.

⁴⁵³ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 203.

⁴⁵⁴ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, IX, 165.

⁴⁵⁵ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VII, 38-39, 341.

⁴⁵⁶ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VII, 83-84.

genişletme ve yeni birimler ekleme gibi inşâ faaliyetleri hemen bütünüyle vakıflar aracılığı ile temin ediliyordu⁴⁵⁷

Merînî Sultanı Ebû İnân da bu geleneği devam ettirerek, Karaviyyûn Câmii'ne mal vakfetmiş ve bu mallarla câmiye kapılar ve çeşitli ek bölümler yaptırılmıştır.⁴⁵⁸ Bu ekler arasında câmiye yaptırdığı bir “kütüphane” vardır ki çok fazla talebe faydalansın diye kütüphaneyi geniş yaptıran Ebû İnân, buraya oldukça fazla vakıf tahsis etmiştir.⁴⁵⁹

Câmi vakıfları ile ilgili olarak önemli olan diğer bir husus ise, câmide görevli imam-hatip, müezzinin maaşları, ayrıca orada kalan talebenin ve câminin temizliğiyle açılıp kapanmasıyla meşgul olan kapıcının da maaşları vakıftan karşılanıyordu. Ayrıca görevlilerin evleri de vakfın malı idi. Bu evlerin bakımı, yenilenmesi gibi giderler de yine vakfın malından yapılıyordu. Bu harcamaların yapıldığı vakfın gelirleri arasında Mağrib halkının vakfettiği zeytin ağaçları da bulunmakta idi.⁴⁶⁰

İlmin gelişimi için oldukça çaba sarfeden Merînî sultanları, medreseler inşâ ettirmiş, eskileri yenilemiş, çevre ülkelerden âlimler getirtmiş, öğrencilerin eğitimi için gerekli harcamaları en üst seviyede yapmışlar ve bunlar için de vakıflar tahsis etmişlerdir. Sultan Ebû Yûsuf, yaptırdığı okulların harcamaları ve talebenin maaşı için vakıf malları ayırmıştır.⁴⁶¹ Merînîler dönemi âlimler ve mutasavvıflar da vefâtlarından sonra, sadaka-i câriyeleri olsun diye mülk arazilerinden vakfettikleri olmuştur.⁴⁶² Vakıf araziler üzerine ise daha çok câmiler, çarşılar yaptırılmış ve bunlar halkın faydasına sunulmuştur.⁴⁶³ Sultan Ebû İnân, Fas'ta yaptırdığı “Medresetü'l-Mütevekkiliye” diye de bilinen “el-Medresetü'l-Bû İnâniyye” için çok sayıda vakıf tahsis etmiştir.⁴⁶⁴ Ebû İnân, bu önemli medrese için bir de vakfiye hazırlamış ve adeta bir sadaka-i cariyesi olması için medresenin mermer duvarına nakşettirmiştir. Bu vakfiye şöyledir:

⁴⁵⁷ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 55, 67. Ceznâî, hicrî VIII. yy.ın ikinci yarısında vakfın yıllık gelirinin bazı zamanlar on bin gümüş dinara ulaştığını ifade etmektedir (Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 73).

⁴⁵⁸ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 65.

⁴⁵⁹ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 76-77.

⁴⁶⁰ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VII, 5, 17 vd. I, 396.

⁴⁶¹ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 65.

⁴⁶² İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 392.

⁴⁶³ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VII, 17,18. Vakıflarla ilgili olan fikhî tartışmalar için bk. Venşerîsî, VII, 17-18, 330-331, 237-238.

⁴⁶⁴ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 135-136.

“Bismillâhirrahmânirrahîm ve sallallâhu alâ Seyyidinâ ve Mevlânâ Muhammedin ve alâ âlihi ve sellim.

Bu medrese Mütevekkiliye adıyla, sünnete uygun olarak, Allah’a karşı takvâlı olmak ve rızâsını kazanmak amacıyla, ilim tadrîs edilmesi, Kur’ân-ı Kerîm okunması, Cuma günleri Sultan’a ayrılan özel yerde halkla birlikte namaz kılınması için yapılmıştır. Ki o Sultan, Allah’ın yardımıyla Allah yolunda başarılar elde etmiş, ilmiyle âmil, sâlih, takvâlı, cihâdı seven Emîrû’l-mü’minîn el-mütevekkil ale’llâh Ebû İnân, Fâris İbn Mevlânâ el-imâmü’l-âdil, el-fâzıl el-kâmil Emîrû’l-müslimîn el-mücâhid fî sebîli Rabbi’l-âlemîn Ebi’l-Hasan İbn Mevlânâ el-imâmü’t-tâhir ve Ebî Saîd İbn Mevlânâ el-imâm el-âbid ve’l-lezî e’azze’l-İslâm cihâdehu Emîrû’l-müslimîn Ebû Yûsuf b. Abdülhak ki o fetihlere nâil olmuş, hilâfetini bâkî kılmış, onunla İslâm ve Müslümanlar mükâfatlandırılmıştır.

Burada ilimleri devam ettirenler, nakledenler, sevap kazanmak için çalışanlar için bâkî sadakaları olacaktır. Buradaki ilim talebesine yardımcı olmak üzere, hamam yapılmış, medreseye su getirilmiş, medresenin en yukarisına bile su değirmenleriyle su çıkarılmış, abdesthâneler yaptırılmıştır. Ayrıca geliri medresenin talebesine, okuyucularına, hocalarına, medrese ve çevresinde görevli olanlara harcanmak ve medresenin tamirinde kullanılmak üzere medreseye yakın bir şekilde yetmiş dört dükkânlık bir çarşı yapılmıştır. Tamamı vakıf olarak tespit edilmiş ve inşaallâh değiştirilmeyecektir.

Bu medresenin inşâsına 28 Ramazan 751/1350 yılında başlanmıştır. Binasıyla ve vakfiyle ilgilenen kişi ise Fas’ta Ebü’l-Hüseyin b. Ahmed İbnü’l-Eşkar’dır. Allah onun ilmini artırsın.

Ve’l-hamdü lillâhi kesîran ve sallallâhu alâ Seyyidinâ ve Mevlânâ Muhammedin Resûlihi’l-Kerîm ve alâ âlihi ve sellim.”⁴⁶⁵

Merînîler dönemi yapılan vakıflar arasında bir vakıf çeşidi vardır ki kutsal topraklarla ilgilidir. O topraklara olan özlem ve sevginin bir nişânesi olarak, Merînî sultanları hac yolculuklarına büyük önem vermiş, oraya gönderilecek değerli hediyeler için vakıflar kurmuşlardır.⁴⁶⁶ İçerisinde her çeşit değerli hediye

⁴⁶⁵ Abdülhâdî et-Tâzî, *Rihletü İbn Battûtâ*’ya ek olarak IV, 315-316.

⁴⁶⁶ Harekât, *es Siyâse ve’l-müctema’ fi’l-asri’s-Sa’dî*, s. 261.

bulunduğu rûkbü'l-hac (hac kafilesi) bu hediyeler yanında çok daha değerli bir hediye daha götürürdü. Bunlar sultanların kâtiplerine yazdırdıkları yahut kendi el yazılarıyla yazdıkları Mushaf-ı şerîfler idi. Sultan Ebû Ya'kub 703/1303 yılında kâtiplerinden olan Ahmed b. el-Hasan'a yazdırıp, inci ve yakutlarla süslenmiş kapak yaptırarak çoğalttırdığı Kur'ân-ı Kerîm'leri onunla gönderip Mekke-i Mükerrerme'ye vakfetmesini emretmiştir.⁴⁶⁷

Sultan Ebü'l-Hasan da Mekke, Medîne ve Kudüs'te bulunan üç mescide vakfedilmek üzere kendisinin yazdığı, tezhiblettirip değerli taşlarla süslenmiş sandığa koyduğu mushafları⁴⁶⁸ hac kafilesine emanet etmiştir. Ayrıca Doğu'da çoğu yerdeki kurrâyaya vakfedilmek üzere kandil alınması için hazinesinden bol miktarda para çıkarmıştır.⁴⁶⁹

Merînî dönemi Mağrib topraklarında halk tarafından miskinlere, ihtiyaçlılara ve çalışmaya güç yetiremeyenlere vakfedilmek üzere "ardu'l-mesâkîn" diye adlandırılan ve onların kalabileceği evler, imâretler yapılan dârü'l-acezeler de mevcuttur. Ayrıca bu araziler bazen ekilip biçilsin diye yahut ağaçlı bir arazi ise kazancını alsınlar diye de fakirlere vakfedilebiliyordu. Mağrib halkı tarafından vakfedilen ağaçlar arasında zeytin ağaçları sayılabilir.⁴⁷⁰ Mağrib halkı bıraktıkları vasiyetlerle vakıf hizmetini devam ettirmişlerdir. Bazen nakdî olarak vakıf mirası yapan olmuş, bazen evini fakirlere vakfettiğini vasiyetnâmesine yazan olmuştur. Bazı vâkıflar ise mallarını yetimler adına vakfetmeyi tercih etmişlerdir.⁴⁷¹

Merînîler hayır, hasenât ve bir kültür hizmeti olan vakıfları ihdâs etmekle, güçlendirmekle kalmamış vakıf malının gereksiz yere kullanımını engellemişlerdir. Mesela, Karaviyyûn Câmii'nde Muvahhidler Dönemi'nde başlatılan bir gelenekle, Ramazan'ın her gecesi çok sayıda kandili bulunan ve zeytinyağı ile yakılan büyük âvizenin masrafi câminin vakfindan karşılanıyordu. Sultan Ebû Ya'kub döneminde ise câmiye ait vakıftan yapılan bu harcamanın isrâf olduğu düşünülerek, uygulama sadece

⁴⁶⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 267-268.

⁴⁶⁸ Sultan Ebü'l-Hasan, bu mushaflarla birlikte bir mektuba vakfiyesini de yazmış ve göndermiştir (Makkarî, *Nefh*, IV, 400).

⁴⁶⁹ Makkarî, *Nefh*, IV, 399-400; Selâvî, *el-İstiskâ*, III, 128-129. Makkarî, bu mushaflardan birisini Beytü'l-Makdis'te gördüğünü ve oldukça san'atlı, süslü olduğunu ifade etmektedir (Makkarî, *Nefh*, IV, 400).

⁴⁷⁰ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VII, 63, 332, 139, 299; I, 396.

⁴⁷¹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 6; V, 171, 172; IX, 364; X, 355.

Kadir gecesine has kılınmış ve bu gelenek Merînî döneminde bu şekilde devam ettirilmiştir.⁴⁷²

İbnü'l-Kādî'da rastladığımız bir örnek de bu konu için önemlidir. Faslı olan Sâlih b. Muhammed İbn Harzehem ilim tahsili için Doğu'ya gitmiş sonra tekrar Fas'a dönmüştür. Rivayete göre, Beytülmakdis'de bir köyde namaz kılmış ancak mescidde bulunan üzümü hiç yememiştir. Vakıf malı olduğu için üzümü yememiş olması oradakilerin dikkatini çekmiştir.⁴⁷³

VI. MERİNÎLER'DE SAĞLIK VE TEMİZLİK KÜLTÜRÜ

Merînîler döneminde sağlıkla ilgili uygulamalara bakıldığı zaman yapılan hastaneler, yetiştirilen doktorlar ve şifalı olduğu düşünülen kaplıcalardan (hamme) bahsetmek mümkündür. Ayrıca suyun kullanımıyla ilgili gelişmişlikleri ve suyun her yere ulaştırılmış olması sağlık açısından bir artı olsa gerektir.

Merînîler yeni şehirler kurarken yahut diğer şehirlerde herhangi bir yapı inşa ederken bu yapıların içinde hastaneler (mâristân) mutlaka bulunmakta idi. Hatta Sultan Ebû Yûsuf çeşitli hastaneler yanında akıl hastaları için de hastane yaptırmıştır. Yaptırdığı hastanelerden biri Medînetü'l-Mansûra'dadır. En meşhur doktorları oraya getirtmiş, hastanenin iyi çalışabilmesi ve devamlı olabilmesi için çok fazla mal vakfetmiştir.⁴⁷⁴

Sultan Ebû Saîd döneminde hisbe teşkilatını yöneten Gırnâtalı "Beytü Tıb"dan (Tıp mesleği ile uğraşan aile) Gâlib b. Ali b. Muhammed el-Lahmî (ö. 741/1340), Sultan'ın hizmetine girmeden önce Doğu'ya gitmiş, haccını yaptıktan sonra Kahire'ye gelip orada bir Mâristanda tıp tahsil etmiştir. Doğu usûlü tedavi yöntemlerini de öğrenen Lahmî, Fas'a gelip yerleşmiştir. İbnü'l-Kādî, onun tıbbâ dair birçok eserinin olduğunu ifade etmektedir. Ebû Saîd'den sonra Sultan Ebü'l-Hasan'ın hizmetinde bulunan Lahmî'nin Merînîler'de tıpla alakalı yaptıkları hakkında malumat bulunamamıştır.⁴⁷⁵

⁴⁷² Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 69. Ayrıca bk. A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 95.

⁴⁷³ İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 358-359.

⁴⁷⁴ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 91. Ayrıca bk. Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 65. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 119.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 506.

Hastane inşâsına önem veren diğer Merînî Sultanı Ebû İnân, mâristan inşâsının yanı sıra meşhur doktorlarla birlikte tıp ilminde gelişim sağlansın diye oldukça fazla malı vakıf olarak tahsis etmiştir. O'nun döneminin meşhur doktorları arasında Muhammed b. Kâsım el-Kuraşî el-Malagî (ö. 757/1356) bulunmakta idi. Fas'a yerleşen bu Endülüslü tabip, Ebû İnân döneminde hastanenin başına getirilmiştir.⁴⁷⁶

Sultan Ebû İnân, 758/1357 yılında çıktığı sefer ve ziyaretler esnasında uğradığı Selâ'da hastaların tedavi ve rahatları için geniş bir arazide sağlam bir bina olarak yaptırdığı hastaneyi ziyaret etmiştir. İbn Sinâ'nın *Kitâbü'ş-Şifâ*'sında hastane yapımı için dikkat edilmesi gerekenlere uyularak deniz kenarında yapılan hastanede her hastalığın tedavisi için bölümler bulunmakta, her hastalığın ilacı da hemen hemen bulunmakta idi. Hastalar misafir gibi ağırlandı ve iyileşinceye kadar rahatları için her şey yapılmakta idi.⁴⁷⁷

Merînî dönemi Mağrib'de yetişen, tıp konusunda uzman olan ve *Zehratü'l-âs* adlı eseri en önemli kaynaklarımız arasında olan, Faslı⁴⁷⁸ ve Berberî İbn Şuayb Ahmed b. Muhammed el-Ceznâî'yi (ö. 749/1348) de anmak gerekir. Önce Tunus'ta Ya'kub ed-Derrâs'tan daha sonra ise Gırnâta'daki âlimlerden aldığı bilgilerle tıp tahsilini tamamlamıştır. Aynı zamanda yirmi bin beyitin ezberinde olduğu ifade edilen Ceznâî, Merînî yönetiminde Divânü'l-inşâda kâtiplik yapmış ve öğrenci yetiştirmiştir. Eserinde Cevher Nehri'nden bahsederken bazı hastalık isimlerini vermiş, bu hastalıklara maden suyu ve kaplıcaların iyi geldiğini ifade etmiştir.⁴⁷⁹

Tıpla ilgili eserler yazarlar arasında ise künyesi Ebü'l-Kâsım olan Muhammed b. Yahyâ el-Azefî (ö. 768/1366) vardır ki, 719/1320 yılında, idari açıdan durumu farklı olan Sebte'ye reis olmuştur. Bir yıl sonra görevden hal' edilince Gırnâta'ya geçerek orada tıp tahsili görmüş, bu konuyla ilgili kitaplar yazmış, ayrıca

⁴⁷⁶ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 236; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, s. 278.

⁴⁷⁷ Nümeyrî, *Fezû'l-ubâb*, s. 203.

⁴⁷⁸ Ceznâî, Fas'tan bahsederken yaşanılacak bir şehirde bulunması gereken "görev başındaki sultan, mâhir doktor, akarsu, âdil kadı, ilmiyle âmil âlim, çarşı, güzel toprak, bol odun, sağlam sur" gibi özelliklerin hepsini kendisinde topladığını ifade etmektedir (*Zehratü'l-âs*, s. 33).

⁴⁷⁹ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 119-121. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 349.

şiiir konusunda da meşhur olmuştur. Daha sonra ise Fas'a dönmüş, vefatına kadar Merînî Sultanı'nın kâtipliğini yapmıştır.⁴⁸⁰

Merînî döneminde Mağribli ünlü Seyyah İbn Battûta Sultan Ebû İnân'ın halkının sağlıkla ilgili tüm ihtiyaçlarını güzel bir şekilde giderdiğini, özellikle her şehirde yaptırdığı hastaneler, tayin ettiği doktorlarla ve giderleri için tahsis edilen vakıflarla göz doldurmakta olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸¹

Merînî dönemi Mağrib'de maden suları ve kaplıcalar tedavi için faydalanılan doğal tedaviler arasında yer almakta idi. Fas yakınlarındaki Cevher Nehri'nin suyu maden suyu özelliklerine sahip olup faydaları arasında hazmı kolaylaştırması ki doktorlar bu özelliği dolayısıyla tavsiye ediyorlardı, mesane taşlarını düşürmesi, baştaki yaraları iyileştirmesi, vücuttaki bitlenmeye karşı iyi gelmesi sayılmaktadır.⁴⁸²

Ceznâî, Fas'ta bulunan hammelerden (kaplıca) bahsederken bunlar arasında “Hammetü Ebû Ya'kub”, “Hammetü Şetâte” ve Sultan Ebû'l-Hasan tarafından insanların rahatça faydalanması için yapılan “Hammetü Havlân” yer almaktadır. Halk bu kaplıcaları hem yıkanmak hem de tedavi olmak amacıyla kullanmaktaydı.⁴⁸³

Merînîler havası güzel olan yerleri iyi bildiklerinden sağlıkları açısından kış ve bahar dönemlerinde kalmak için Fas yakınlarındaki Ezğâr bölgesinin, sultanlar tarafından tercih edildiği belirtilmektedir.⁴⁸⁴

Tedavide kullanılan ilaçlara gelince, bu konuda çok fazla bilgiye ulaşamasa da, Cevher Nehri'nin suyunun özellikleri arasında verilen “ilaç yapımında kullanılan yengecinin bol olması”⁴⁸⁵ ifadesinden, yengecin tedavi amaçlı kullanılıyor olduğu anlaşılmaktadır. Ziraî mahsuller arasında zikrettiğimiz susamdan elde edilen şeyrec adlı yağın (tahin) tedavi amaçlı olarak kullanıldığı,⁴⁸⁶ yemeklerde bahsettiğimiz kâfûr adlı baharatın bedene kuvvet ve zindelik verdiği ifade edilmektedir.⁴⁸⁷

⁴⁸⁰ İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 300.

⁴⁸¹ İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 347-348.

⁴⁸² Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 34-35.

⁴⁸³ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 36.

⁴⁸⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikkiye*, s. 301. Fas'ta bulunan hastaneler ve ayrıntıları için bk. *a.g.e.*, s. 233-236.

⁴⁸⁵ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 35.

⁴⁸⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 194; Kalkaşendî, *Subh*, V, 175.

⁴⁸⁷ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 30-31.

Merînî dönemi görülen hastalıklar arasında tâûn (veba), nıkris⁴⁸⁸ (gut hastalığı), zatülcenp⁴⁸⁹ (göğüs zarı iltihabı), cünun⁴⁹⁰ (akıl hastalığı), cilt lekeleri,⁴⁹¹ felç,⁴⁹² hazımsızlık, mesânedâ taş oluşumu⁴⁹³ sayılabilir.

Merînî sultanlarının ölüm sebepleri arasında bulunan hastalıklar ise Sultan Ebû Sâlim'in (ö. 731/1331) nıkris, Sultan Ebü'l-Hasan'ın (ö. 752/1351) zatülcenp (göğüs zarı iltihabı)⁴⁹⁴ bulunmakta idi.

Dönemin en yaygın ve en ölümcül hastalığı olan veba, pek çok insanın ölümüne sebep olmuştur. İbn Ebû Zer', 610/1214 yılında Mağrib ve Endülüs'te yaşanmış bir veba salgınından bahsetmektedir.⁴⁹⁵ Fakat 746-754/1346-1353 yıllarında "kara ölüm" olarak ifade edilen büyük veba salgını sadece Mağrib'i yahut Endülüs'ü değil Batı Asya, Orta Doğu ve Avrupa ülkelerinin tamamını etkilemiş çok fazla insan hayatını kaybetmiştir. 748/1348 yılında İber Yarımadası'nda Berşelûne'de başlayan bu salgın, yayılarak iki yıl içerisinde Endülüs şehirlerinin tamamına ulaşmış⁴⁹⁶, Mağrib'de ise daha çok 749/1348'lerde etkili olmuştur. İbn Haldûn, Sultan Ebü'l-Hasan'la Tunus seferine çıkmış olan âlimlerden çoğunun bu hastalık dolayısıyla hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁷

Tâûndan vefât eden bu âlimler arasında fakîh, aynı zamanda Fas kadılığı ve Sultan Ebü'l-Hasan döneminde kadıaskerlik de yapmış olan Muhammed b. Abdullah İbn Abdunnûr en-Nedrûmî (ö. 749/1348),⁴⁹⁸ Muhammed b. Yahyâ İbnü'n-Neccâr et-Tilimsânî (ö. 749/1348),⁴⁹⁹ Fas'ta "sâhibü'l-kalemi'l-a'la" olarak tanınan Arapça, dil, edebiyat ve aruzda meşhur olan Sultan Ebü'l-Hasan döneminde Divânü'l-inşâ'da görev yapan Abdülmüheymin b. Muhammed b. Abdülmüheymin el-Hadramî (ö.

⁴⁸⁸ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 396-397; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 287; *et-Ta'rîf*, s. 468.

⁴⁸⁹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 35-37; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 461-462.

⁴⁹⁰ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VII, 38-39, 341.

⁴⁹¹ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 278.

⁴⁹² İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 85.

⁴⁹³ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 34-35.

⁴⁹⁴ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 35-37; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 461-462.

⁴⁹⁵ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 49.

⁴⁹⁶ Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 236. İbnü'l-Hatîb bu büyük veba salgını ile ilgili olarak hastalığın belirtileri, korunma yollarını anlattığı "*Mukni'atü's-sâil ani'l-marazi'l-hâil*" adlı risâlede kaleme almıştır (Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 237).

⁴⁹⁷ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 32-33.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 302.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 302.

749/1348)⁵⁰⁰ sayılabilir. İbn Battûtâ'nın annesi de yine bu büyük veba salgınında vefat etmiştir (750/1349).⁵⁰¹

Merînliler dönemi temizlik kültürüne gelince, şehir, ev, beden temizliği ile ilgili ayrıntılı bilgilere rastlamasak da bazı bilgiler bize ipucu vermektedir. Örneğin suyun kullanımı ile ilgili olarak suyun şehirlere, çarşılar, evlere, medreselere, zâviyelere getirilmesi için yapılan çalışmalar, mescidlere abdesthâne yapılması, yemek sonrası ellerin yıkanması için ibriklerin bulunması, diş macunu tarifleri, sabun imalathanelerinin oldukça fazla olması vb. durumlar beden ve çevre temizliğinin son derece önemsendiğini göstermektedir.

Merînî sultanlarının imâr faaliyetleri arasında hemen her yerde yaptırdıkları hamamlar, halkın hem yıkanmak hem de tedavi amaçlı gittikleri kaplıcalar oldukça önemlidir.⁵⁰² Sultan Ebû Yûsuf gerek kendi kurduğu şehirlerde gerekse diğer şehirlerde diğer binalar dışında hamamlar yaptırmış, medreselere su getirtmeyi ihmal etmemiştir.⁵⁰³

Sultan Ebû İnân ise 751-757/1350-1356 yılları arasında Fas'ta yaptırdığı “el-Medresetü'l-Bû İnâniyye”nin yanına bir de hamam yaptırmıştır.⁵⁰⁴ Yine Sultan Ebû İnân'ın Vâdfü Hims yanında yaptırdığı ve kendi dönemini anlattığımız kısımda ayrıntılı olarak bahsettiğimiz “Zâviyetü'l-Mütevekkile”ye sahrîc (su deposu) ve abdesthane yaptırdığı bilinmektedir.⁵⁰⁵

Yemeklerden sonraki temizlikle ilgili olarak İbnü'l-Hatîb'in, Merînî döneminde geldiği Mağrib'de bir Berberî kabilesi olan Hintâte'ye misafir olmasından sonra gözlemlerine yer verdiği bilgi önem arz etmektedir. Buna göre İbnü'l-Hatîb'in misafir olduğu kabilenin yemek ikramından sonra misafirlerin ellerini yıkaması⁵⁰⁶ için hizmetçiler tarafından bakır ibriklerin getirilmesi beden temizliğini önemsediklerini göstermektedir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁰ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 444-445.

⁵⁰¹ İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 332.

⁵⁰² Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 35.

⁵⁰³ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 162-163; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 27-28. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 28.

⁵⁰⁴ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 135-136.

⁵⁰⁵ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 206-213.

⁵⁰⁶ Tücbîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 277.

⁵⁰⁷ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: “*Nüfadâtü'l-cerâb*”, s. 113- 117.

Roger ise yemeklerden önce ve sonra ellerin, ağzın yıkandığını ve bunun Avrupa'ya göre daha fazla önemsendiğini ifade etmektedir.⁵⁰⁸ Hatta Tüçîbî'nin yemek tarifleri sonrasında eklediği “el-gâsûlât” bölümünde sunulan temizlik maddeleri, sabunlar, diş macunları halkın daha çok hangi kesimi tarafından kullanılmış olduğu tam olarak bilinmese de Merînî dönemi uygulanmakta olan temizlik yöntemlerinin varlığını ve çeşitliliğini göstermektedir.⁵⁰⁹ Muvahhidler döneminde sadece Fas'ta zeytinyağından sabun yapılan kırk yedi sabun atölyesinden bahsedilmesi son derece önemli bir örnektir.⁵¹⁰

Dikkat çeken diğer bir husus ise çarşılarda çamaşır yıkayıcıların olmasıdır. Vezzân, Fas'taki bir çarşıdan bahsederken bu yıkayıcıları şöyle anlatmaktadır: “Fakir halkın elbiselerini yıkattığı dükkânlar var idi. Bu kişilerin evlerinde hizmetçileri olmadığı için buralarda yıkatırlardı. Burada çalışan erkekler elbiseleri, gömlekleri yıkar ve iplere asarak kuruturlardı. Bu yıkayıcı dükkânları yirmi civarında idi. Ayrıca bazı caddelerde ve küçük çarşılarda da yıkayıcılar var idi.”⁵¹¹

Temizlik için kullanılan malzemelere gelince, yemek kitabından oldukça istifade ettiğimiz Tüçîbî'den, yemek tariflerinin sonunda verdiği bölümden birer sabun, diş macunu ve cilt temizleyici tarifini aynen vererek konuyu bitirmeyi uygun bulduk:

Eşnân (Bitkisel Sabun): “Yirmi miskal kuru nebk (Arabistan kirazı), her birinden iki miskal olmak üzere kurutulmuş kavun kabuğu, elma kabuğu, kurutulmuş turunç kabuğu, kuru merzencûş (merzengüş, mercanköşk, kekikotu), kuru mâia, kakule, kübâbe (biberiye), karanfil, ûd, bir miskâl kâfûrun hepsi karıştırılır, eski kırmızı toprakla macun yapılır, küçük parçalar halinde kopartılıp gölgede kurutulur sonra ateşte ısıtılır, iki miskal misk ile öğütülür, en sonunda kâfûrla son hali verilir. Bunlarla yemek sonrası eller yıkanır.”⁵¹²

⁵⁰⁸ Tourneau, *Fas fî asri Benî Merîn*, s. s. 98; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 257.

⁵⁰⁹ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 277-279.

⁵¹⁰ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 214-215.

⁵¹¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 244.

⁵¹² Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 277. Ayrıca Vezzân, Hâha şehri civarındaki bazı yerlerde sabun üretilmediğinden ötürü halkın temizlik için daha çok rimâd (kül) kullandığını ifade etmektedir (Bk. Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 109).

Sınâb (hardal) bitkisiyle diş macunu: “Bir ölçü iyi sınâb ezilerek suyu sıkılır, balla macun haline getirilir. Sonra ıslatılmış örtülere parçalar halinde konulup iki üç gün bekletilir. Yumuşamış olan macun bir gün daha kurutulur.”⁵¹³

Cilt temizleyici, leke giderici, nemlendirici Eşnân: “Her birinden otuzar bir miskal olmak üzere arpa unu, mercimek ve bakla unu alınır. Yine her birinden onar dirhem olmak üzere kurutulmuş kırmızı gül yaprağı, nebk, merzencûş, her birinden beşer miskal olmak üzere tatlı kestane, öğütölmüş sandal, ikişer miskal karanfil ve kakule alınır, malzemeler öğütölür, elekten geçirilir, kavunla macun haline getirilir, parçalara ayrılıp gölgede kurutulur. Sonra tekrar ezilir, kâfûrla son hali verilir.”⁵¹⁴

VII. MERİNİLER’DE EĞLENCE VE MÜZİK

Bayram ve düğün eğlenceleri yahut da genel mânâda eğlencelerin, insanlar arasında tanışma, kaynaşma ve dayanışmayı sağlayıcı fonksiyonu tarih boyunca hep olagelmıştır. Sosyal bağın güçlenmesi eğlence kültürünün varlığıyla yakından ilgilidir. Ekonomik ve kültürel gelişmeye bağlı olarak zenginleşen, çeşitlenen; çeşitli seyahatler, ticâret vesilesiyle etkileşimler yaşayan eğlence kültürü sosyo-kültürel açıdan önemli bir konu olduğu için bir başlık altında sunulmaktadır.

Halk eğlenceleri arasında yer alan ve kassâsûn (hikâye anlatıcılar) tarafından çevrelerine toplanan halka bir şeyler anlatılarak yapılan eğlence önemli idi. Genellikle şehrin surlarının içinde ya da dışında şehrin kapılarına yakın olan geniş alanlarda icrâ edilirdi. Kassâsunun anlatımına bazen def veya diğer müzik âletleriyle eşlik edilirdi. Geçmişlerin kahramanlık hikâyeleri, destanlar ve aşk hikâyesi anlatanları izleyenler bayramlarda başka eğlencelere de iştirak ederlerdi. Bunlar arasında maymun oynatanlar, kum falı bakanlar, çeşitli cambazlıklar sergileyenler pek meşhurdu.⁵¹⁵

Emevîler aracılığı ile Batı’ya geçtiği düşünölen satranç,⁵¹⁶ erkekler arasında yaygın olan bir eğlence idi. Yine erkeklerin oynayıp kadınların seyrettiği diğer bir

⁵¹³ Tüçîbî, *Fadâletü’l-huvân*, s. 279.

⁵¹⁴ Tüçîbî, *Fadâletü’l-huvân*, s. 278.

⁵¹⁵ Tourneau, *Fas fi asri Benî Merîn*, s. 108-109.

⁵¹⁶ Hindistan kökenli bir oyun olan satranç, İran’a geçmiş, Farsça şeşreng (altı renk) olan satranç Arap dünyasına geçince satranç olmuş, en yaygın oyun hâline gelmiş, özellikle Emevî döneminde sadece halk değil, emîrler hatta fakîhler bile oynamaya başlamıştır (Söylemez, *Kûfe*, s. 319). Satranç, Murâbitlar döneminde hem Endülüs’te hem de Mağrib’de çok iyi bilinen bir oyun idi. Çeşitli zamanlarda yasaklar getirilse de bu konuda mâhir ve şöhret bulmuş oldukça fazla kişi bulunmakta idi (Bûtşîş, *el-Mağrib ve ’l-Endelüs*, s. 95).

oyun okçuluk da önemli bir yere sahipti.⁵¹⁷ Merînîler’de de yaygın olan okçuluk için merâmlar (ok atış yerleri) hazırlanmıştır. Özellikle Sebte’de okçuluk müsabakaları yapıldığından bu merâmlarda hemen her gruba ait olacak şekilde mesela kadı merâmı, fakîh merâmı şeklinde ayrılmıştı.⁵¹⁸

Merînî dönemi eğlence ve oyunları arasında hem sultanların hem de halkın yakından ilgilendiği boğa ve aslan güreşleri oldukça önemli idi. Hasan el-Vezzân, Fas yakınlarındaki Cebelü Zerhûn’dan bahsederken bu bölgenin erkeklerinin oldukça cesur olduğunu, buralarda bulunan ormanlara aslan avına çıktıkları ve avladıkları bu aslanları Fas’ta Sultan’a takdim ettiklerini ifade etmektedir. Bu aslanlar Sultan’ın da hazır bulunduğu, boğa güreşi meydanlarına getirilirdi.⁵¹⁹

Bu güreşler bazen aslanla boğa⁵²⁰ arasında yapılırdı ki bunlardan birisi bir Pazar günü Merînî Sarayı’na bağlı “yırtıcı aslan stadı”nda⁵²¹ yapılmış ve bu güreşi izlemeye Sultan Ebû İnân da katılmıştır. Yine Ebû İnân’ın çocuklarından birinin sünneti münasebetiyle İbnü’l-Hatîb’in yazdığı şiirde böyle bir aslan ve boğa güreşinden söz edildiği bilinmektedir.⁵²²

Aslan ve boğa güreşlerinden birisini ayrıntılı olarak *Vasfu İfrîkiyye*’den alıntı yapmayı uygun bulduk:

“Geniş bir meydanda, büyük sandıklar içinde okları olan kişiler bulunurdu. Bu kişiler daha çok Cebelü Zelâğ ve Cebelü Zerhûn’un cesaretleriyle meşhur kişileri olurdu. Aslanlar ise meydana serbest bir şekilde bırakılırdı. Sandıklardaki adamlar kapıları açınca aslan oraya doğru hareket ederdi. Yaklaşınca adam tekrar kapıyı kilitlerdi. Her adam bu şekilde yapardı. Aslan öfkeli boğa haline gelinceye kadar bu hareketlere devam edilirdi. Sonra sahaya bir boğa gelirdi. Böylece kanlı savaş başlardı. Eğer boğa aslanı öldürürse o gün gösteri sona ererdi. Fakat aslan boğayı

⁵¹⁷ Tourneau, *Fas fî asri Benî Merîn*, s. 106.

⁵¹⁸ Harekât, *el-Mağrib abre’t-târîh*, II, 126.

⁵¹⁹ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 295.

⁵²⁰ Devserî, boğa güreşlerinin ilk olarak İspanya’da ortaya çıktığını, aslen Romalılar’ın ya da Kartacalılar’ın ya da Araplar’ın eliyle burada başlatıldığını ifade etmektedir (Bk. Devserî, *el-Hayâtü’l-ictimâî fi Gırnâta*, s. 150). İbnü’l-Hatîb birincisi aslanla boğa arasında ikincisi boğayla insan arasında yapılan Gırnâta’daki iki güreşten bahsetmekte, ayrıca Merînî dönemi Fas’ta Benî Ahmer emîri olarak resmî görevi esnasında Merînî Sultanı Ebû İnân ile birlikte seyrettiği ve boğanın zaferiyle sonuçlanan güreşe ait şiiri bulunmaktadır. (Bk. İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, II, 19-20).

⁵²¹ Harekât, *el-Mağrib abre’t-târîh*, II, 126.

⁵²² İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, II, 19-20.

öldürürse, sandıklardan silahlı adamlar çıkar ve aslanla mübareze (düello, karşılaşma) başlardı. On iki kişi ellerinde uzunluğu bir buçuk zira' olan oklarla hareket ederdi. Eğer bu kişiler aslanla savaşmada yetersiz olursa daha fazla kişi meydana çıkardı. Sultan, her mübareze için onar dinar ve yeni elbiseler verirdi.”⁵²³

Çeşitli müzik âletlerine sahip olmaları, eğlencenin önemli bir parçası olan müzik konusunda son derece zengin bilgi birikimine sahip olduklarını göstermektedir.

Merînîler döneminde⁵²⁴ düğünlerde, velîme yemeklerinde, sünnet düğünlerinde yahut mahsûl toplanırken⁵²⁵ çalınan müzik âletleri arasında bûk (trompet),⁵²⁶ keber, mizher,⁵²⁷ ûd, tanbûr,⁵²⁸ içi boş bir kamıştan yapılan şebbâbe (mizmar-i Irakî, ney), zulâmî adı verilen ve ney kadar muntazam yuvarlaklığı olmayan ve ucuna takılan düdükle üflenen mizmar, berbât ve rebâb, kânun denilen telli çalgı âletleri bulunmakta idi.⁵²⁹

Merînî döneminde Mağrib’de müzik âletleri eşliğinde söylenen Endülüs müvâşşahları da oldukça yaygınlaşmıştır. Ayrıca Murâbit döneminden başlayan zecl de bir halk müziği olarak Merînî halkı arasında rağbet görmekte idi. Öyle ki Merînî döneminde her duruma uygun tarzda zeceller söylenmeye başlanmıştır. Bunlardan en meşhuru Fas civarındaki Zerhûn halkından olan Keffî’in zecilleri ve özellikle Sultan Ebü'l-Hasan dönemi İfrîkiyye’de yaşanan hezimet üzerine söylediği zecildir.⁵³⁰

Endülüs’te ise müziğin Ziryâb’la (ö. 238/852) yaygınlaştığı fikri yaygındır. Bağdat’tan Mağrib’e sonra da Endülüs’e geçen Ziryâb için Endülüs Emevî Emîri Abdurrahman müzik okulu açmış ve burada müzik sanatı, müzik âletleri oldukça gelişmiştir. Gelişen bu müzik kültürü, hem halk arasında hem de saraylarda devam

⁵²³ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 295.

⁵²⁴ Fas şehrinin Murâbit ve Muvahhid döneminde müzik âletleri açısından dikkat çeken bir şehir olduğu, bazı sokaklarının müzik âletleri satan dükkânlarla dolup taşıdığı ifade edilmektedir. Fakat özellikle Muvahhidler döneminde halkın eğlence hayatına meyli artmış, eğlence ve müzik saraylarda da yayılmış, yapılan bu eğlencelere kadınlar da ortak olmaya başlamıştır (Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 337; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, s. 178-179).

⁵²⁵ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 416.

⁵²⁶ Bûk (trompet), uzunluğu bir arşın kadar olan içi boş bakırdan yapıp ucuna takılan küçük düdükle üflenen çalgı âletidir (İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 984).

⁵²⁷ Mizher, eski Arap çalgısı, bir çeşit def.

⁵²⁸ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 416.

⁵²⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), II, 984.

⁵³⁰ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 127.

etmiş ve böylece İspanya müziği formunu kazanmıştır.⁵³¹ İbn Haldûn Gırnâta Endülüs mûsikîsinin Ziryâb sayesinde Mağrib'e geçtiğini ifade etmektedir.⁵³²

VIII. MERÎNÎLER'DE TÜRBE ZİYARETLERİ

Merînî döneminin sosyo-kültürel hayatında oldukça dikkat çeken bir unsur hem sultanların hem de halkın büyük bir inanışla dikkat ettikleri türbe ziyaretleridir. Mağrib'de Merînî öncesi dönemden itibaren daha çok önemli şahısların yani devlet adamlarının, âlim ve şeyhlerin vefat ettikleri yerlerde türbe yapıldığı, gerek devlet adamlarının gerekse halkın buraları ziyaret edip duâ ettikleri, şiirler okudukları görülmektedir. Orada edilen duâların kabul olunduğuna dair inanışlar ise oldukça yaygındır.

Bunlar arasında farklı bir örnekle başlamak istiyoruz. Hasan el-Vezzân, Tâmesne bölgesindeki Nuhayle şehrinin merkezinde bir mescidin minaresinin yanında bir velinin defnedildiğine inanıldığı için çiftçilerin işlerini bitirdikten sonra tarım âletlerini bu türbeye koyduklarını ve böylece eşyalarını koruduklarını ifade etmektedir. Çünkü bu velinin öfkesinden korkan kişiler bu türbeye konulan bir şeyi almaya cesaret edemiyordu.⁵³³

Ceznâî'nin bahsettiği bir türbe de Ebû Ceyde adlı bir şahsa aittir. Bu şahsın Mağrib halkının Müslüman oluşunda etkili olduğu ifade edilmektedir. Fas kapılarından Bâbü Benî Merîn misafir kapısında medfun olan bu kişinin kerametlerinin çokluğu anlatılmakta, kabir halk tarafından ziyaret edilmektedir.⁵³⁴

Merînî halkının ziyarete önem verdiği diğer bir türbe ise İmam İdrîs'in (ö. 175/791) Bâbü Velîle dışındaki türbesidir. Ceznâî, Merînî halkının bu kabri ziyaret edip duâ ettiğini ifade etmekte, burada yapılan duâların kabul edildiğine ve hacetlerin giderildiğine dair yaygın kanaatin oluştuğuna dikkat çekmektedir. Bu türbe ile ilgili olarak cesedinin kefenli olarak çıktığı söylentisi etrafta hızlıca yayılmıştır (718/1318). Duyanlar, bunu görmek için Mağrib'in çeşitli yerlerinden gelmişler, söylentilerin

⁵³¹ Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fî Gırnâta*, s. 154-156.

⁵³² İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 991.

⁵³³ Vezzan, *Vasfu İfrikiyye*, s. 205.

⁵³⁴ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 7. Muhakkik Abdülvehhâb İbn Mansûr aynı sayfanın 17. dipnotunda verdiği bilgide, türbenin bulunduğu yerin bugün "Bâbü Seyyidi Bû Ceyde" diye bilindiğini, özellikle kadınların bu türbeyi çokca ziyaret ettiğini, kadınların bu zâta hizmet ve duâ ettiklerinde eşlerinin kendilerine bağlı olacağına ve duâlarının kabul edileceğine inandıklarını bildirmektedir.

fitneye sebep olması üzerine Merînî Sultanı Ebû Saîd, o bölgeye asker göndermiş ve fitneyi ortadan kaldırtmıştır.⁵³⁵

Hasan Vezzan, Tâğiye şehri yakınlarında bulunan ve çeşitli kerâmetler gösterdiğine inanılan bir velinin türbesine, Fas'tan çok sayıda kadın, erkek ve çocukların yıllardır, her Ramazan bayramından sonra geldiğini belirtmektedir. Öyle ki hayvanları üzerinde getirdikleri çadırları ve gerekli ihtiyaçlarıyla yüz yirmi millik mesafeyi geçip burada kaldıklarını ve veliyi ziyaret ettiklerini anlatmaktadır.⁵³⁶

Merînî döneminde sultan türbelerine de oldukça özen gösterilmiştir. Merînîler'den önce iktidarda olan Muvahhid sultanlarının mezarlarının baş ve ayak kısmına olmak üzere iki mermer şâhide konulur, üzerlerine Sultan'ın ölümünden dolayı duyulan üzüntü ve ona olan özlemi ifade eden birkaç şairin beyitleri nakşedilirdi. Bu geleneğin Merînîler döneminde de sürdürüldüğü ifade edilmektedir.⁵³⁷

Merînî Sultanı Abdülhak b. Mahyû (ö. 614/1217), Miknâs yakınlarındaki Tâfürtâst'a⁵³⁸ gömülmüş ve orada bir mescid ve zâviye yaptırılmıştır. Burası yolcuların uğrayıp konakladığı ve halkın oraya özellikle duâ etmek için gittiği bir yer hâline gelmiştir.⁵³⁹

İbnü'l-Hatîb'in, 748-763/1347-1362 yılları arasında yaptığı Mağrib seyahatinde uğradığı yerler arasında, Hintâte kabilesinin bulunduğu bölgede medfun olan Sultan Ebü'l-Hasan'ın (ö. 752/1351) türbesi bulunmaktadır. Orada Kur'ân-ı Kerîm okumuşlar, duâ etmişlerdir. İbnü'l-Hatîb, bu türbenin hastalara şifa olduğuna inanıldığı için çok ziyaretçisi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca halkın ilgisini Sultan Ebü'l-Hasan döneminin bereketli geçmesine, onun âdil, hakîm, namaza çok önem veren, günlerini oruçlu geçiren, sadaka veren, halkla ilgilenen, fakirlere karşı merhametli, sabırlı, âlimlere değer veren bir Sultan olmasına bağlamaktadır. Yani

⁵³⁵ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 15.

⁵³⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 211.

⁵³⁷ Vezzan, *Vasfu İfrikiyye*, s. 209.

⁵³⁸ Tâfürtâst: Sebû Nehri'nin kaynağına yakın bir mevkide olup Merînîler'in kurucusu Emîr Abdülhak el-Merînî'nin öldürüldüğü yerdir. Kabir inşâ edilmiş, baş kısmına nakışlı bakır bir kitabe konulmuştur. Çevresine ise zâviye, ribat ve çeşitli yapılar inşâ edilmiştir (Bk. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 97-98).

⁵³⁹ İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 23-25; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 34.

halk onu özlediği için de buraya ziyarete gelmektedir.⁵⁴⁰ İbnü'l-Hatîb, türbeden ayrılmadan önce Sultan'a ithaf ettiği şiirini de okumuştur. Şiirin bazı beyitleri şu şekildedir:

*“Ne güzel bir diyar
Emniyet ve huzurun evi olmuş
Burada yatan bu dağlar gibi azîzdir, zillet kabul etmedi
Ancak ölümlle Allah'a teslim oldu
Öyle ki tevhid ehli bir hilâfet kurmuş
Ve onun eserleri herkese ulaşmış
O sağlam köklü bir ağaç gibi
Aslı, meyvelerinde gözüktür
Ne şanslı bir kabile ki, öyle bir insan çıkarmış...”⁵⁴¹*

Merînî sultanları, âlimlerin, şeyhlerin türbelerine de özen gösterir, yeniden inşâ ettirir yahut yenileterek kitabe yazdırırlardı. Bunlardan birisi de Fas kapılarında birinin dışına defnedilmiş olan Mâlikî âlimi Ebû Meymûn'nun (ö. 367/977) kabridir. Halkın rağbet ettiği bir kabir olup Sultan Ebû İnân tarafından 754/1353'te kabri yenilenmiş, ismi, vefat tarihi mermer kitabeye yazdırılarak başucuna koydurulmuştur.⁵⁴²

⁵⁴⁰ İbnü'l-Hatîb, *Nüfadâtü'l-cerâb*, s. 119.

⁵⁴¹ Şiirin tamamı için bk. Makkarî, *Nefh*, VI, 217-219.

⁵⁴² Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 21.

İKİNCİ BÖLÜM

MERÎNÎLER DÖNEMİ İKTİSADÎ HAYAT

Bir bölgenin iktisadî durumu, hem bölgenin tabiî kaynakları ve bunların kullanımını ile hem de yönetimin iktisadî, dahilî, haricî siyaseti ile yakından ilgilidir. Mağrib ekonomisi de bunlara bağlı olarak hem doğal kaynakları olan nehirler, ormanlar, madenlerle hem de ülkenin refahı, komşularıyla olan ilişkileri, sahil güvenliği, dış ticâret hacmi, tüccarın yol güvenliğinden tutun da kalacakları otellerin varlığı ve bunların hepsi ile yakından ilişkilidir. Biz de Merînî dönemi iktisadî hayatı derken Mağrib'in ticâreti, tarım, hayvancılık ve sanayisi ile ilgili konulara değinmek istiyoruz. Ticâreti ile ilgili olarak kaynakları, vergileri, para ve ölçüleri, ithalât-ihracâtı, komşularıyla olan ticârî ilişkileri; tarım ve hayvancılıkla ilgili olarak yetiştirilen ve kullanılan bitki ve hayvanlar; sanayi ile ilgili olarak işletilen madenler ve çeşitli işletmeleri ele aldık.

I. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ DÜZENİ

Merînîler'in iktisadî düzeni, kısımlara ayrılan bölgelerdeki idarecilerin¹ kontrolü altındaki topraklardan elde edilen vergilerin gerekli yerlere harcanması sistemi üzerine kuruludur.² Bu bölgeler ilerleyen zamanlarda fetihlerle genişlemiş ya da kaybedilmişse de Merînî Devleti'nin kurucusu olan Sultan Ebû Yûsuf Ya'kub b. Abdülhak döneminde dokuz bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda zikri geçen bu bölgelerin her birinin başına ise birer âmil tayin edilmiştir.³

1. Merâkeş ve çevresiyle bütün Sûs beldeleri,
2. Eġmât, Tinmelel ve dağları,
3. Selâ bölgesi çevresi ve limanları,
4. Miknâs bölgesi
5. Fas bölgesi,
6. Tâze ve civarı,
7. Sicilmâse bölgesi,

¹ Bu bölgelerdeki görevliler arasında bölgenin genel durumunu, huzurunu korumakla görevli olan en yüksek görevli vali; bölgenin emniyetini sağlamakla görevli olan sâhibü'ş-şurta; adli meselelerle ilgilenen kadı ve bölgenin ahlakî durumunu gözetip, haddi aşanları tespit eden muhâsib bulunmaktaydı.

² Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 277.

³ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 87.

8. Der'a ve çevresi,
9. Endülüs'te Merînîler'e tâbi olan şehirleri içeren bölge.⁴

Merînîler, Sebte şehri için ayrı bir idarî uygulamayı tercih etmişlerdir. Çeşitli vesilelerle de ifade ettiğimiz gibi ilim sahibi bir aile olan Azeffî ailesi uzun süre buranın yönetiminde bırakılmıştır. Ayrıca Endülüs'e cihada giderken önemli bir askerî geçiş merkezi olan Sebte, Merînî Devleti'nin vergi aldığı ve çeşitli zamanlarda maddî destek sağladığı bir şehir olmuştur.⁵

Bu idarî bölgelerde toplanan vergilerin hesap işlemleri yapıldıktan sonra gerekli yerlere maaş ve atâ olarak dağıtımına kadar sorumlu kurum dîvânü'l-harâc idi. Dîvânü'l-harâc, Ebû İnân döneminde “dîvânü'l-cünd ve'l-hesâb” ismini almıştır. Bu divâna “kâtibü'l-cibâyeye ve'l-asâkir” veya “sâhibü'l-eşgâl” de denilen kâtipler bakmaktaydı. Sultan ya da vezire karşı sorumlu olan divân başkâtibinin yardımcıları arasında küttâbü'l-harâc ve'd-divân ve ehlü'l-hisâb üyeleri ve zekât âmilleri bulunmakta idi.⁶

Dîvânü'l-harâclarda toplanan vergilerin girdi ve çıktıları ile askerler ve devlet adamlarının maaşlarının yazılı olduğu ayrıntılı listeler bulunuyordu.⁷ İbn Haldûn bu vazifenin yönetim için hayatî vazifelerden biri olduğunu ifade etmekte ve şunları söylemektedir: “Bu vazife, vergi muameleleri ve tahsili, gelir ve gider itibariyle devletin hukukunu muhafaza etmek, asker sayılarını ve isimlerini zabt ve tesbit etmek, erzakını ve maaşlarını tayin etmek, takdir edilen ihsanları gününde ödemek, bu işlemlerle ilgili olmak üzere devlet görevlilerini ve yetkili şahısların tertip ve tanzim etmiş oldukları kânun ve esaslara başvurmaktan ibarettir.”⁸ Dîvânü'l-harâctan sorumlu kişi için ise: “Çağımızda Benî Merîn hânedanlığında ihsan (arpalık) ve haraç defterlerinin tutulması ve hesap işleri bir şahısta toplanmıştır. Bu rütbenin sahibi, divânına ve defterlerine müracaat ederek tüm hesapları tashih eder. Ondan sonra bu hususlar bir de sultanın veya vezirin nazarından ve denetiminden geçer.

⁴ Bu bölge ve şehirlere ait bilgileri Giriş kısmında bulabilirsiniz.

⁵ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 136-137; a.m.f., *Enîsü'l-mutrib*, s. 311-312; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 219-221; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 556-558; Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 44; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 34-35. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 40; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 18.

⁶ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 270.

⁷ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 277.

⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ). Venşerîsî eserinde mirâsların kayıtlı olduğu “dîvânü'l-vedâi” den de bahsetmektedir (*el-Mi'yâr*, X, 122).

Haraç ve askerî ihسانlardaki hesapların sağlamlığı, onun hattı ve imzası ile muteber olur.”⁹ ifadelerini kullanmaktadır.

Vergilerden elde edilen gelirler, Mağrib’de daha önceleri kullanılmış olsa da kullanım alanı ve önemi Muvahhid döneminde daha da artan ve Endülüs Emevî tarzı bir uygulama olan, görevlileri bulunan mahzenlere konulmakta idi. Mahzen ifadesi daha sonra yerini beytü’l-mâle bırakmıştır. Merînîler de bu uygulamayı aynı şekilde devam ettirmişlerdir.¹⁰

Muhtesib ve Ticârî Hayattaki Rolü:

Devletin iktisadî hayat üzerindeki gücü ve kontrolünü göstermek adına çok önemli olan ve adlî görevler arasında yer alan hisbe;¹¹ şehirdeki pazar düzeni, huzurlu bir alışveriş ve dürüst bir ticâret için olmazsa olmaz idi. Bu görevi yerine getiren kişi ise sâhibü’s-sûk¹² diye de adlandırılan muhtesibdi. İbn Haldûn, muhtesibin görevi olan hisbeyi dinî bir vazife olarak tanımlamakta, görev alanının Müslümanlar’ın işlerinde emr bi’l-ma’rûf nehy ani’l-münker hâlini gözetmek olduğunu vurgulamaktadır. Muhtesib, bu görevi yürütebilmek için yardımcı edinir, toplumda yaşanan çirkin durumları araştırır, tedip etmeye çalışır, fakat her davaya da bakamazdı. Kamu düzenini sağlamak için yaptığı işler arasında yolların daraltılmasına engel olmak, hamalların ve gemicilerin fazla yük taşımalarını engellemek, eski binaların yıkılmasını sağlamak yer alırdı. Ticâreti ilgilendiren konular arasında ise ölçü ve tartı hususunda hile yapanları tesbit etmek, fiyatlardaki yanlışlıklara müdahale etmek, pazarı ve çarşığı her zaman kontrol etmek, zamanında borcunu vermeyenler için gerekli işlemleri yapmak yer alırdı.¹³

⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 639.

¹⁰ Harekât, *el-Mağrib abre’t-târîh*, I, 321; *es-Siyâse*, s. 183.

¹¹ Hisbe teşkilâtının menşei ile ilgili tartışmalar olsa da teşkilatın Hz. Peygamber veya en geç Hz. Ömer döneminde kurulmuş olduğu düşüncesi yaygındır (Bk. Mustafa Hizmetli, *Endülüs’te Hisbe Teşkilâtı* (AÜSBE, 2002, Doktora Tezi, s. 31-vd.). Mağrib’deki hisbe faaliyetlerini başlattığı kabul edilen kişinin kadı olarak atanan, Mekke ve Medîne’de ilim tahsil etmiş, Sahnûn lakabıyla meşhur Mâlikî âlimi Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî olduğu ifade edilmektedir. O dönemde Afrika’da, Ağlebîler (184-296/800-909) hüküm sürmekte olup şehirler Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd tarafından atanan valilerce yönetilmekteydi. Sahnûn, pazarların denetimine, kalite ve fiyat dengesinin sağlanmasına, mallarda hile yapılmamasına özen gösterir, bunları denetlemek üzere emînler tayin eder, pazardan sürülme cezası gerektirecek suçları işleyenleri pazardan sürerdi (Bk. Mustafa Hizmetli, “Sahnûn Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûnî’nin Kazâ ve Hisbe Faaliyetleri”, *AÜİFD* (Ankara 2004), XLV, sy. 1, s. 191-202).

¹² Devserî, *el-Hayâtü’l-ictimâî fi Gırnâta*, s. 206.

¹³ İbn Haldûn, *el-İber* (thk. Halil Şehâde-Süheyl Zekâr), Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1431/2001, I, 281-282.

Ayrıca kemiklerden yapılmış heykel şeklindeki oyuncak ve resimlerin satışını yasaklamak, satışa devam edenleri pazardan çıkarmak,¹⁴ fiyatları indirip yükseltebilmek için her satıcıdan malın değerini gösteren yazı istemek, ekmeğin ağırlığını kontrol edip resmî ağırlığı belirlemek, kumaş ölçülerini resmî olarak belirlenmiş ölçüye göre kontrol etmek,¹⁵ beytü'l-mâli inceleyip kontrol etmek diğer vazifeleri arasında idi.¹⁶ Zanaatkârlar, işverenler, çalışanlar, şehrin ahlakî hiyerarşisinde gerçekten onurlu bir yere sahip olduklarından, muhtesib tarafından ve kendi başlarındaki emînler tarafından ürününde hile yapmak gibi gayr-i ahlakî bir durumda teşhîr edilerek hem meslekten hem toplumdan dışlanacaklarını bildiklerinden gayet dikkatli davranmakta idiler.¹⁷

Muhtesibler, çarşılardaki kavgalı dükkân sahiplerinin arasını düzeltmek, satıcı ile müşteri arasında meydana gelen anlaşmazlıklara çözüm üretmek gibi esnaf birliğini korumayı hedefleyen görevlerle de donatılmışlardı.¹⁸ Bu kadar önemli görevleri olan kişiyi seçme hususunda dikkatli olan Merînî sultanlarından Ebû İnân, bu kişilerin ilmîne, irfanına, rıfkına, sabırlı olmasına, hayırlı işler yapmakla tanınıyor olmasına göre tercihlerde bulunmuştur.¹⁹

Merînîler dönemi ticârî hayatında karşılaşılan sahtecilik ve dolandırıcılık arasında Venşerîsî'nin *el-Mi'yâr*'ında tesbit ettikleri ekmeği noksan tartma, fırıncının iyi unla kötü unu birbirine katması, ekmekten taş yahut unu elenmediği için ot çıkması gibi vak'alardı.²⁰ Hububat ile ilgili yapılan sahtecilikler arasında buğday, arpa, mısır, bakla, nohut, fasulye vs. baklagillerin elekten geçirilmemesi²¹ vardı. Süt ve süt ürünleri, et, yumurta ve çeşitli yiyecekler ile ilgili yapılan tağşîş (hile, aldatmaca) arasında süte su katma, koyun sütünden yapılan tereyağı ile inek sütünden yapılan tereyağının karıştırılması,²² bozuk yumurta satılması,²³ kasapların eti şişirmesi veya farklı değerdeki etlerin karıştırılması,²⁴ iyi yiyecekle bozuk yiyeceğin

¹⁴ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 415.

¹⁵ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 151.

¹⁶ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 201-202. Muhtesibin görev ve sorumlulukları konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilâtı*, s. 75-161.

¹⁷ Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, s. 105.

¹⁸ Harîfî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 276.

¹⁹ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 151.

²⁰ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 409-411.

²¹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 409-410.

²² Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 409-410, 412.

²³ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 413.

²⁴ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 414.

birbirine karıştırılması,²⁵ iyi bala kötü bal katılması, taze zeytinyağıyla eski yağın karıştırılması,²⁶ incir yağının zeytinyağına karıştırılması,²⁷ incir, elma, üzüm, firsik (şeftali, erik) ve tüm meyvelerin olgunlaşmadan satılması,²⁸ hurmanın yumuşaması için sirke içinde bekletilmesi²⁹ gibi sahtekârlıklar mevcuttu. Kıyafet satışlarında ise elbiselerin kükürtle (kibritle) beyazlatılması,³⁰ yıkanıp kısalan elbisenin yeni imiş gibi satışa sunulması gibi hilelere baş vurulduğu görülmüştür.³¹

Yine ticâretle meşgul olanların yaptığı hileler arasında bazı tüccarın özellikle gıda maddelerini stok yapıp fiyatların yükselmesine sebep olmaları ve böylece halkı zarara uğratmaları sıkça rastlanır durumlardan idi. Bazen de tüccar fiyatların yükselme zamanını kollayıp özellikle hububatı saklamaya çalışırdı. Bu durum tesbit edildiğinde muhtesib tarafından çeşitli cezalara çarptırılırlardı. Cezalar arasında mesleğini yapmaktan men edilme, çarşıdan çıkarılma, dövülme yahut hapse atılma bulunmaktaydı.³²

II. MERÎNÎ DEVLETİ'NİN GELİRLERİ

Merînîler dönemi ülke ekonomisine katkısı olan gelir kaynakları arasında zekât, haraç, gümrük ve diğer vergiler, ganimetler ve müsâdere malları, özellikle diğer devletlerden gelen hediyeler yer almakta, bu bakımdan gelir kaynakları çeşitlilik arz etmekte idi.

Bu gelirler arasında ilk sırada Müslümanlar'ın dinî yükümlülükleri dolayısıyla İdrîsîler'le birlikte Mağrib'in devlet gelirleri arasına girmiş olan zekât yer almaktadır. Dönemin önemli ekonomik kaynaklarından biri olan zekât, Kur'ân ve Sünnet'teki uygulaması ile toplanmakta ve sarf edilmekte idi.³³ Merînîler dönemi alınmakta olan fitir zekâtının tasadduk hakkı, Sultan Ebû Ya'kub tarafından halkın iradesine bırakılmış, dileyen dilediği şekilde bu ibadeti yerine getirmiştir.³⁴

Merînî sultanları, Muvahhid Devleti'nin aksine olarak ekilen topraklardan haraç değil, topraktan elde edilen mahsulden zekâta tâbi olarak öşür almışlardır.

²⁵ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 413.

²⁶ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 413.

²⁷ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 409.

²⁸ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 410.

²⁹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 415.

³⁰ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 54.

³¹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 415.

³² Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 406-407, 411, 424-425.

³³ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 110; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 280.

³⁴ İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, s. 375. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 280.

Sulanan araziden ise öşrün yarısını almışlardır.³⁵ İktâ olarak çeşitli kabile ya da devlet adamlarına verilen topraklardan da yıllık olarak öşür alınmış ve hazine canlandırılmıştır.³⁶

Zimmî vatandaşlardan ise bu devletin sınırları içinde emniyet içerisinde yaşıyor olmalarından dolayı cizye vergisi almışlardır. Cizyeden elde edilen gelirlerin bir kısmı mescidlerin yenilenmesi ve onarımında, bir kısmı hastane yapımı ve hastaların tedavi edilmesinde, diğer bir kısmı ise fakirlere aylık bağlanması hususlarında kullanılmıştır.³⁷ Ebû Yûsuf döneminde yaptırılan mescid ve medreselerdeki talebe ve kârîlerin rütbelerine göre beytü'l-mâldeki Yahûdî cizyelerinden maaş tahsis edilmiştir.³⁸

Merînî döneminde devletin önemli gelirleri arasında bulunan ganimet, savaşlarda düşman askerlerinden elde edilen malı ifade etmektedir. Merînîler gerek Mağrib'de komşu devletlerle yapılan savaşlardan gerek Muvahhidler'den sonra Endülüs'te Hristiyanlar'a karşı yapılan cihad faaliyetlerinden bol ganimetlerle dönmüşlerdir. Öyle ki bu ganimetler, devletin malî durumunu oldukça iyi seviyeye getirmiştir.³⁹ 653/1256 yılında Emîr Ebû Bekir b. Abdülhak el-Merînî, Muvahhid Emîri Murtezâ ile yaptığı savaşta ganimet olarak çok sayıda çadır, mal ve hayvan elde ederek dönmüştür.⁴⁰

Ganimet zenginliğinin yaşandığı asıl savaşlar ise Hristiyanlar'la yapılan savaşlardır. Bunlardan birisi de Sultan Ebû Yûsuf'un 674/1275'te Hristiyan ordusuna karşı Endülüs'te kazandığı zafer ve sonunda ele geçirilen bol miktardaki ganimettir. Ganimetler arasında yüz yirmi yedi bin inek, çok sayıda koyun vardı ki her biri bir dirheme satılmıştır. Kadın, erkek ve çocuk esirler yedi bin yüz otuz kişi, at ve eşeklerin sayısı on dört bin altı yüz olup ele geçirilen diğer ganimetler arasında çok sayıda kılıç, kın, kalkan ve miğfer bulunmaktadır.⁴¹ Bu ganimetlerin beşte biri beytü'l-mâl alınmış gerisi ise adalete riayet edilerek cihada katılan mücahitler arasında, atlılara iki, yayalara bir pay olmak üzere dağıtılmıştır. Öyle ki ele geçirilen ganimetlerin Endülüslü Müslümanlar'ın bile ekonomik durumuna katkı sağladığı

³⁵ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 243. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 280.

³⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 294, 299.

³⁷ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 282.

³⁸ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 162-163; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 27-28. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 28.

³⁹ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 282.

⁴⁰ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 81.

⁴¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 151-152. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib* s. 283.

ifade edilmektedir.⁴² Maddî olduğu kadar manevî değeri de çok yüksek olan bir ganimet ise Emîrû'l-müslimîn Ebû Yûsuf'un dördüncü Endülüs cihadında (684/1285) Hristiyanlar'ın elinden ganimet olarak aldığı on üç yüklük kitaplardır. Önceki dönemlerde Hristiyanlar'ın eline geçmiş olan bu kitapları oradan alıp Fas'a getirmiş ve kendi kütüphanesine koymuştur.⁴³

Ehl-i zimmenin ve diğer devlet tüccarının malından ve ticâretinden alınan vergi ise “Rûm öşrü (a'sârû'r-Rûm)” idi. Merînî sultanlarından bazıları bu öşürleri mescidlerin onarımında kullanmışlar ve bu öşre devlet haracı gözüyle bakmışlardır.⁴⁴ Merînî gelirlerinin bir diğer önemli kısmı ise çok sayıdaki limanlardan elde edilen vergilerden oluşmaktadır. Avrupa ile ticâretin merkez noktalarından biri olan Sebte limanından beytü'l-mâle alınan günlük vergi gelirin beş yüz-yedi yüz dinar olduğu, bunun hiç azalmayıp bazen de bin dinara kadar çıktığı bildirilmektedir.⁴⁵

Bu şekilde alınan şer'î vergiler dışında bir de mahallî sayılabilecek bazı vergilerden bahsetmek gerekir. Bu vergilerden bazıları Roma döneminden kalma vergilerden olup Merînî sultanlarınca bazen kaldırılmış, bazen ortaya çıkan zor şartlar dolayısıyla tekrar konulmuş, fakat bazen de haddi aşacak kadar artırılmıştır. Halkın vergiler dolayısıyla zulme uğramasından çekinen Ebû Ya'kub el-fitranın (fitr zekâtı) dahi devlet tarafından tahsil edilmesi şartını kaldırıp şahısların kendilerine bırakmış, halka ağır gelen diğer bazı vergileri kaldırmıştır.⁴⁶ Bu dönemde ev sahiplerinden alınan “el-inzâl” vergisi ayrıca “el-mükûs”, yollarda alınan “er-ruteb” ve “el-kabâlât” ismiyle geçen ve zanaatkârlardan, ana bayilerden alınan vergiler kaldırılmıştır.⁴⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, Sultan Ebû'l-Hasan'ın, şer'î olan haraç, zekât, öşür dışındaki vergilerin halka zulüm olduğunu düşündüğü için kaldırdığını ifade etmektedir.⁴⁸ Onun döneminde kaldırılan vergiler arasında bahçelerden alınan “el-hars”; Sicilmâse halkından hurma ve zirâî ürünlerden yıllık olarak alınan “darîbetü'l-cümûn”, İfrîkiyye beldelerinde dükkânlardan alınan “rub'u'l-mecâbî” sayılabilir. Sultan Ebû İnân döneminde kaldırılan vergiler arasında ise “er-rüteb ve't-tadyîf” vergileri bulunmakta

⁴² İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 151-152. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib* s. 283.

⁴³ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, s. 27-28; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 244-249; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 556-558; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 58-65. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 49-51; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 227.

⁴⁴ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 243. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 280.

⁴⁵ Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, I, 44.

⁴⁶ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 374-375; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 249; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 547-549.

⁴⁷ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 375. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 282.

⁴⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 190.

idi. Yine Merînîler dönemi mahallî vergilerinden olan, iskele ve limanlarda gemisi bulunan tüccarın ödediği “el-levâzimü'l-mahzinî”,⁴⁹ dönem dönem alınan vergiler arasındaydı. Ayrıca çarşı esnafından, satıcı ve sanatkârlardan, mallarının korunması için alınan “meğârimü'l-esvak”ın⁵⁰ yanı sıra çarşı ve pazarlarda kızartılmış et satanlardan, sebze satanlardan, kumaşı Avrupa'dan getirilmiş elbise satanlardan da yine hazineye gelir getiren vergiler alınmaktaydı.⁵¹

Merînî dönemi hazinesinin gelir kaynakları arasında gerek fertlerin gerek devletin ihdas etmiş olduğu vakıflar da bulunmakta idi.⁵²

Ayrıca müsâdere yoluyla elde edilen mallar da yine Merînî hazinesini güçlendiren öğeler arasında idi. Valiler, yüksek fiyatla malı satmak için gizleyenleri, haksız kazançla mal elde edenleri cezalandırır ve mallarına el koyarak beytü'l-mâl'e aktarırdı. Sultan Ebü'l-Hasan ise, tüccara ağır gelen bu cezayı kaldırmıştır.⁵³

Merînî hazinesini güçlendiren diğer bir vesile ise sultanlara çeşitli devletlerden gelen yüklü miktardaki hediyelerdi. Bu hediyelerden tezimizin değişik bölümlerinde bahsedildiği için isimlerini tekrar zikretmeye gerek görmedik. Bu gelirlerle hazinesini dolduran şehirlerde, gerekli yerlere gerekli harcamalar yapılmıştır. İbn Fazlullah el-Ömerî, aktardığı bilgilerde vergi sistemine yeni düzenleme getiren Merînî Sultanı Ebû Saîd döneminde deve, inek, koyundan alınan zekât gelirlerini, haraç ve bazı vergilerden elde edilen gelirleri şehirlere göre sunmuştur. Biz de dönemin şehirlerinin gelirlerini daha açık bir şekilde görebilmek için aynı usûlle vermeyi uygun bulduk⁵⁴:

Fas	150.000 miskal ⁵⁵		Merâkeş	150.000 miskal
Sebte	50.000 miskal		Âsâfî	25.000 miskal
Eğmât	25.000 miskal		Âzemmûr	20.000 miskal
Enfa	40.000 miskal		Sicilmâse ve Der'a	150.000 miskal
Tâze	30.000 miskal		Tanca	30.000 miskal
Bâdis	10.000 miskal		Asâse, Melîle ve el-Mezemme	30.000 miskal
Tît	5.000 miskal		Miknâs	60.000 miskal
Tîcîsâs	5.000 miskal		Safrû	6.000 miskal

⁴⁹ Özellikle Sebte limanındaki tüccardan (Bk. Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, I, 39).

⁵⁰ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 32.

⁵¹ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 282.

⁵² Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için tezimizin birinci bölümündeki “Merînîler'de Vakıf Kültürü” başlığına bakınız.

⁵³ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 283; Yiğit, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, IX, 250.

⁵⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 190-192.

⁵⁵ Miskal: 4.68 gr. (Mutçalı, s. 98). el-Ömerî, altın miskalin yüz yirmi küçük dirheme, altmış büyük dirheme denk olduğunu ifade etmektedir (İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 193).

Bu gelirler her zaman aynı miktarda olmadığı gibi⁵⁶ her zaman nakit şeklinde de olmazdı. Duruma ve beldeye göre bazen silah ya da elbise şeklinde de olabilirdi.⁵⁷

İbn Haldûn, Benî Merîn'in özellikle malî gücünden bahsederken, bu hânedanın çok miktarda mala ve servete sahip olduğunu; kâtip Hassûn b. Bevvâk'ın elyazısıyla yazılı hazine defterlerini gördüğünü; Merînî Sultanı Ebû Saîd'in bıraktığı mirasın yedi yüz kantar altın ve pahalı eşyalar olduğunu ifade etmiştir. Ebû Saîd'in yerine geçen oğlu Ebü'l-Hasan'ın servetinin ise daha fazla olduğunu belirten İbn Haldûn, Sultan'ın Tilimsân fethine gittiğinde, Tilimsân Sultanı Abdülvâdî b. Tâşfîn'in hazinesinde sikkeli ve sikkersiz üçyüz kantar halis altını da alarak kendi hazinesine kattığını ve zenginliğini iyice artırdığını zikretmiştir.⁵⁸

Merînî döneminde bazı kabile mensuplarının herhangi bir vergi ödemediği durumlar da olurdu. Bunlardan biri de Gart bölgesindeki Cebelü Benî Tevzîn halkıdır. Ziraatla meşgul olup devlete herhangi bir vergi ödemeyen bu kabilenin, çevrelerindeki bütün emîrlerden daha fazla atlıya sahip olmaları ve Benî Merîn'le geçmişe dayanan dostlukları sebebiyle Merînîler'in yanındaki değerleri yüksek olmuş, devlet idaresinde önemli yerlere getirilmişler ve dolayısıyla da vergiden muâf tutulmuşlardır.⁵⁹ Yine aynı bölgedeki Cebelü Verdân halkından belirli bir vergi alınmamış, fakat halk her yıl çeşitli mallar, at ve köleyi "hediye" adı altında Merînî sultanına göndermeyi de ihmal etmemiştir.⁶⁰

III.MERİNÎ DEVLETİ'NİN GİDERLERİ

Yukarıda anlattığımız gibi çeşitli şekillerde ve zamanlarda elde edilen gelirlerle zenginleşen her bölgenin kendi hazinesi ve merkeze gönderilenler, sultanın yönlendirmesi ve emîrleriyle gerekli kişilere verilerek, imârda ve gerekli hizmet alanlarında kullanılmak suretiyle sarfediliyordu. Burada bazen bazı şehirlerin vergilerinden bazen de cizyelerden kullanılarak harcamalar yapıldığı ve maaşların ödendiği görülmektedir. Sultanların yaklaşımına göre halka da ulaşan bu güç aynı zamanda devletin gücünü de ifade etmekteydi. Bu ekonomik gücü, ilerleyen satırlarda, askerî, ilmî, mimarî, sosyo-kültürel harcamalar şeklinde görmek mümkündür. Siyasî tarih kısmında ayrıntı olduğu için burada detaya girmeden,

⁵⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, s. 192.

⁵⁷ Menûnî, *Varakât*, s. 119-120; Harekât, *el-Mağrib abret-tarih* II, 119.

⁵⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), I, 517-526.

⁵⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 348-349.

⁶⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 349.

tarihlere boğmadan harcamanın merkezini vermeyi uygun bulduğumuzu belirtmekte fayda vardır.

Merînîler'in gerek içerdeki gerek dışarıdaki savunması ve daha da önemlisi Endülüs cihadları için oldukça yüksek miktarda ve sık sık askerî harcamalar yapılmıştır. Bazen bu askerî harcamalar çeşitli belde ve köylerin tu'me olarak kabilelere ve dolayısıyla kabile şeyhlerine verilmesi şeklinde gerçekleştirmiştir.⁶¹ Savaşlara asker hazırlanması istenirken aslında bu durum masraftan ziyade kazanca dönüşmüş oluyordu. Sultanlar ayrıca kendilerine biat edildikten sonra askerlerin de içinde bulunduğu çeşitli gruplara bol miktarda ihsanlarda bulunuyor, adeta mallarının çoğunu harcıyorlardı.⁶²

Merînî sultanları savaşlarda, muhasaralarda ulaşmak istedikleri bölgeye, şehre yakın bir yere askerî üsler kurmuşlardır. Bunlardan Ebû Yûsuf'un ikinci Endülüs cihadı için Endülüs'te inşa ettirdiği Binye ve Ebû Ya'kub'un muhasara altına aldığı Tilimsân yakınlarında inşa ettirdiği Tilimsânü'l-Cedîde örnek olarak verilebilir.⁶³

Savaşların artması asker sayısını⁶⁴ artırmayı gerektirmiş dolayısıyla bu durum onların maaşlarına ayrılan payı artırmıştır. Bunlardan Rum askerlerinin⁶⁵ maaşları Ebû'l-Hasan dönemi öncesinde Fas şehrinin vergi gelirlerinden karşılanmıştır.⁶⁶ Ebû'l-Hasan döneminde, maaşlar, iktâlar için İbn Fazlullah el-Ömerî'de rastladığımız bilgiler arasında, yüksek rütbeli askerlerin her biri yıllık olarak çeşitli kabilelerden, köylerden, kalelerden yirmi bin altın miskal alırlardı. Ayrıca bu beldelerden aldıkları hububat miktarı ise yaklaşık yirmi bin vesk⁶⁷ idi. Bunlar dışında aldıkları ihsânlar, sultanlara biatlerde dağıtılan hediyeler, semerli ve eğerli atlar, kılıç, mızrak, altın işlemeli zerdhâne denilen değerli elbiseler, iki beyaz İfrîkiyye tarzı keten elbise, ihrâm, seksen zirâ' uzunluğunda şâş da yine onlar için

⁶¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 59-60.

⁶² İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 374-375; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 249; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 547-549.

⁶³ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 90; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 203-204.

⁶⁴ Sultan Ya'kub b. Abdülhak, ilk Endülüs cihadı için Benû Merîn ve Mağrib'in Arap ve Berberî çeşitli kabilelerinden oluşan atlı ve yaya üçbin kişilik bir ordu ile yola çıkmaktadırlar (İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 98). Yine asker sayısı ile ilgili olarak Kalkaşendî'nin el-Ömerî'den aldığı bilgiye göre Ebû'l-Hasan döneminde yüz kırkbin askerden bahsedilmektedir. Tilimsân fethi öncesinde ise sahil şehirlerini koruyanlar dışındaki süvari sayısı kırk binden fazla olarak bildirilmektedir (Kalkaşendî, *Subh*, V, 209). Bu sayı bize asker maaşı açısından da olsa harcamanın yükünü açıkça göstermektedir.

⁶⁵ Ebû'l-Hasan döneminde üçbin olan Hristiyan asker sayısı Ebû İnân döneminde dört bini geçmiştir (Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 59-69).

⁶⁶ Menûnî, *Varakât*, s. 123.

⁶⁷ Vesk: Bir vesk, 122, 160 gr.dır (Söylemez, *Kûfe*, s. 258, dn. bilgisi 228).

yapılan harcamaları oluşturmakta idi. Büyük şeyhlerden daha düşük rütbeli olan askerler için ise onlara yapılanın yarısı kadar harcama yapılmakta idi. Normal rütbeli askerler ise aylık altmış miskalden başlayıp giderek azalan miktarda maaş alırlardı.⁶⁸

Maaşlardan bahsetmişken, kâdü'l-kudâtlara her gün için bir miskal altın ayrıca arazi ve bir miktar hayvan; sır kâtiblerine her gün için iki miskal altın, ayrıca iki köy verilmekte, ayrıca bu iki meslek erbâbına da yine her yıl semerli iyi atlar ve değerli kumaşlardan yapılmış elbiseler verilmekte olduğunu ifade etmek harcamalara açıklık getirecektir.⁶⁹

Askerî harcamalar arasında sultanlardan bahsederken de ifade ettiğimiz gibi askerî üsler, kaleler, şehirler, surlar, tersaneler, gemiler, savaş âletleri bulunmakta idi. Savaş sanayisine oldukça önem veren Merînîler çeşitli şehirlerde dârü's-sinâîler inşâ ettirmişlerdir ve yüklü miktardaki harcamalardan da kaçınmamışlardır.⁷⁰

Askerî harcamalardan sonra en çok harcamanın yapıldığı yerler arasında, şehir inşâsına ve imârına çok önem veren Merînî sultanlarının yaptırdıkları çeşitli medreseler, mescidler, kütüphaneler, hamamlar, zâviyeler, saraylar, çarşılar yer almakta idi. Bu inşâ faaliyetlerinin bir kısmı savaş hazırlıkları arasında ve fetihlerle birlikte olduğu gibi dinî törenler vesilesi ile de olabilmekte idi. Buna örnek olarak Sultan Ebû Ya'kub'un Mevlidi'n-nebî kutlamaları için yaptırdığı Mescîd-i Vecde ve Mescîd-i Mansûra (Tilimsânü'l-Cedîde)'nin inşâsı, Fas'taki Karaviyyûn Câmii'nin kuzey duvarının ve kürsüsünün yenilenmesi ve yapımına sekiz bin dinar harcanmış olan Tâze'deki mescid verilebilir.⁷¹

Kazançlarının en önemli kısmını medrese ve zâviye inşâsına ayıran Merînî Sultanı Ebû İnân özellikle Fas'taki Bû İnâniyye medresesi olmak üzere Miknâs, Selâ ve Tilimsân'daki medreselere ve çeşitli şehirlerde yaptırdığı, herbirinden övgüyle bahsedilen zâviyelerin inşâsına önemli miktarda harcama yapmıştır.⁷² Merînî sultanları sadece medrese ve zâviye inşâ etmekle yetinmeyip orada kalan öğrencilere maaş tahsîs edilmesi, oralarda görev yapan imam-hatîplere, âlimlere⁷³ maaş verilmesi, maaşın yanısıra çeşitli vesilelerle ihsânlar, hediyeler verilmesi gibi hususlarda da

⁶⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 213.

⁶⁹ Kalkaşendî, *Subh*, V, 205.

⁷⁰ Selâvî, *el-İstikâsâ*, III, 76-77. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 106; Muhammed Hüseyin, *Medînetü Selâ fi'l-asri'l-İslâmî*, s. 75-76.

⁷¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 90. Ayrıca bk. A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 114-115.

⁷² Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 202-214. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 173.

⁷³ Mağrib'de olduğu dönemde, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'e aylık ödenen beş yüz gümüş dinarlık maaş, Selâ şehrinin vergilerinden karşılanmakta idi (Menûnî, *Varakât*, s. 123).

hassas davranmışlardır.⁷⁴ Öyle ki fethettiği yerlerdeki âlimleri rütbece yükseltip, maaşlarını artırır ve erzaklarını gönderirlerdi.⁷⁵

Şiir yazan, kitap telif eden ve çeşitli ilim dallarında başarı gösteren âlimleri çeşitli vesilelerle taltif eden Merînî sultanları onlara önemli miktarda hediyeler verirlerdi. Bunlara bir örnek vermek gerekirse, kendi yaptığı usturlâbı sultan Ebü'l-Hasan'a hediye eden Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim İbnü's-Sebîl et-Te'âlimî'ye sultanın hediyesi usturlâbın ağırlığınca altın dinar olmuştur.⁷⁶ Ehl-i Beyt için de önemli harcamalarda bulunmuş olan Merînîler, genel olarak onlara yıllık yüz altın dinar maaş vermişlerdir.⁷⁷

Merînî sultanları sosyo-kültürel meseleler için de harcama yapmaktan geri durmamışlardır. Bazı törenleri, bayramları, önemli gün ve geceleri ve özellikle Mevlidi'n-nebî günlerini vesile edinerek halkı sevindirmişlerdir. Sultan Ya'kub b. Abdülhak özel günlerde yetim çocukların sünnet edilmelerini, giydirilmelerini ve onlara hediyeler verilmesini emretmiştir.⁷⁸ Diğer bir Merînî Sultanı Ebû İnân da Kadir Gecesi'nde tüm belde kapılarında yardımlar dağıtmıştır.⁷⁹ Zor günlerin yaşandığı kıtlık gibi doğal âfetlerde de sultanlar halka hububat ve yiyecek yardımı için harcamalar yapmışlardır.⁸⁰

Merînî sultanları ticâretin gelişmesi için yol emniyetini sağlamaya çalışmış, yeni çarşılar, oteller inşâ ettirmişlerdir.⁸¹ Diğer önemli bir zenginlik kaynağı olan topraklarının ve doğal kaynaklarının iyi değerlendirilmesi ve tarım-hayvancılıkta ilerleyebilmeleri için de hemen her beldeye su kanalları, naûralar, kuyular yaptırmışlar, gözelerden şehre ve tarlalara su getirtmişler, hububat için değirmenler yaptırmışlardır.⁸²

Merînîler, gelirlerini bu basamaklarda harcadıkça zenginleşmiş, ilmî ve kültürel olarak gelişmiş, ticârî hayatta söz sahibi olmuşlardır.

⁷⁴ Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 202-217. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 174.

⁷⁵ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 470- 471.

⁷⁶ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 339-340; Menûnî, *Varakât*, s. 193.

⁷⁷ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 115.

⁷⁸ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 90-91, 96.

⁷⁹ Menûnî, *Varakât*, s. 123.

⁸⁰ A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 115.

⁸¹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, II, 192. Ayrıca bk. Menûnî, *Varakât*, s. 153.

⁸² Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 209-213. Ayrıca bk. Menûnî, *Varakât*, s. 148.

IV. MERÎNÎ DEVLETİ'NDE İKTİSÂDÎ HAYATIN ANA UNSURLARI

Merînîler Devleti'nin iktisadî hayatındaki ana unsurları ticâret, ziraat, hayvancılık ve sanayi başlıkları altında incelemeyi, her bir ana unsura ait dönemdeki gelişmeleri yansıtacak gerekli açıklamaları yapmayı uygun bulduk.

A. TİCARET

Murâbitlar ve Muvahhidler dönemi sonlarında yaşanan ortak sıkıntılar arasında genel olarak bütün şehirlerde ve özelde de Fas şehrinde siyasî istikrar eksikliği, savaşlar, isyanlar, yol emniyetinin kalmayışı gibi ekonomik hayatı derinden sarsan haller vardı.⁸³ Merînîler Devleti ise her şeyde olduğu gibi malî istikrar ve başarının da temeli olarak gördüğü huzur ve emniyeti şehirlerde ve yollarda sağlamaya çalışmakla işe başlamıştır.⁸⁴ Yönetime geldikleri ilk günden itibaren, topraklarında huzursuzluk çıkaranlara karşı müsamaha göstermemişler, isyanları bastırmak için çeşitli kararlar almışlardır.⁸⁵

Ticâretin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için en gerekli olan huzurun yollarda olması gerektiğini iyi bildikleri için ana yolların güvenliğini sağlamlaştırmaya özen göstermiş, uzun yollarla ilgili yeni düzenlemeler getirmişlerdir. Yolların güvenliği için yapılan işler arasında “gurabâ” denilen ve geceleri dahi yolların güvenliği için uykusuz kalan bir grubun göreve getirilmesi, yollar üzerinde oniki mil aralıklarla kurulan çadırli menziller sayılabilir. Bu menzillerle şehirlerarası yolların düzenlenmesi ve yolcuların emniyetinin ulaştığı noktayı anlamak için İbn Merzûk'un şu ifadesi oldukça önemlidir: “Yolcu, oradan ayrılıp ailesinin yanına gidinceye kadar kendini kendi evinde zannederdi.”⁸⁶

Yol emniyeti sağlanan ve başşehir Fas ile bağlantıları tekrar kurulan şehirlerin ticâret hacmi güçlenmeye başlamıştır. Bu noktada Fas şehrinin önemli yeri olduğu unutulmamalıdır. Ticârî yolların kavşağında bulunan ve kuruluşundan itibaren çeşitli bölgelerin uğrak yeri olması dolayısıyla ticârî hayatı canlı ve zengin olan Fas (Fâsü'l-Atîka, Eski Fas), Merînîler döneminde de başşehir olması hasebiyle gerekli

⁸³ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, s. 201.

⁸⁴ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 83; Ceznâi, *Zehratü'l-âs*, s. 34; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 292.

⁸⁵ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 37; *el-Enîsü'l-mutrib*, s. 306- 308; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 182-186; Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 159 vd.; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 292.

⁸⁶ İbn Merzûk, *el-Müsned*, yazma, vr. 286-287'den naklen Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 292.

ilgiyi görmüştür. Sadece Mağrib’le sınırlı kalmayan Fas, Endülüs bölgesinden gelen çok sayıda zanaatkârın Latin ve İberik kültürünü, Kayrevân bölgesinden gelenlerin ise doğu kökenli ticâreti ve Bizans etkilerini getirmiş olmalarıyla da Merînî döneminin ticârî zenginliğinde adeta zirve yapmıştır. Çevre kültürlerin teknik ve zanaatıyla buluşan Berberîler bu ticâret hacminin genişlemesi için ellerinden geleni yapmışlardır.⁸⁷

Ceznâî’ye göre Fas’ın kurucusu İmâm İdrîs’in duâsının bereketiyle Fas’ın her konuda olduğu gibi ticâretin de merkezi olduğu, her yerden her meslekten zanaatkârın bu şehre gelmesine vesile olmuştur.⁸⁸ Ticârî kabilelerin geçiş güzergâhında bulunduğu için Sicilmâse’den Tilimsân’a oradan Fas’a gelen kabileler Sebû Nehri ile de denize ulaşabiliyorlardı.⁸⁹

Fas’ın dünyadaki ticârî konumu üzerinde açıklama yapan Tourneau’nun bu konu ile ilgili yaptığı açıklama dikkat çekmektedir: “Fas, özellikle Kahire, İskenderiye, Bağdat, Halep, Konstantinopol gibi dünyanın ticârî ve endüstriyel faaliyetlerinde rol oynayan şehirler gibi olmasa da Merînîler döneminde iktidarın sağlam adımları ve ticâreti geliştirici politikaları dolayısıyla coğrafi olarak dezavantajlı, dünyanın uzak köşesindeki bu ülkeyi ekonomik alanda hem kendine yeten hem de ihracât yapan bir ülke hâline getirmiştir.”⁹⁰

1. İthalât

Merînîler ithalât konusunda en yakın ilişkileri, Murâbit ve Muvahhid döneminde güçlenmeye başlayan Sudan’la⁹¹ ve askerî ve idarî ilişkiler yaşadığı Gırnâta ile dolayısıyla Avrupa ile sürdürmüştür.

İbn Haldûn “uzak mesafedeki memleketlerden veya yolları çok tehlikeli olan beldelerden mal getiren tüccarın çok kâr edeceğini ve getirceği malın da oldukça pahalı olacağını ifade etmektedir. Çünkü yolların tehlikesi, su sıkıntısı, kervanın yol gösteren kılavuzlarla hareket mecburiyeti vs. dolayısıyla böyle yollara gidecek tüccar

⁸⁷ Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, s. 84.

⁸⁸ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 39. 191/806 yılında Fas’ı kuran İmâm İdrîs’in Fas için yaptığı duâ. bk. *a.g.e.*, s. 2.

⁸⁹ Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, s. 83; Hasan Ali, *el-Hadâratü'l-İslâmî fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, s. 268-271.

⁹⁰ Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, s. 112-113.

⁹¹ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 238.

sayısı da az olacaktır. Az ve nadir olunca fiyatları yükselecektir. Buna örnek olarak Sudan memleketlerine giden tüccarın servet sahibi olduğunu” anlatmaktadır.⁹²

Murâbit ve Muvahhid döneminde⁹³ Sudan’la başlayan ticârî ilişkiler Merînî döneminde iyice güçlendirilmiştir. Oradan altın, gümüş, ham metal, deri, fildişi, ceviz, tuz, cam, ıtır, karanfil ve mastaki baharatları ve daha çok ev işlerinde çalıştırılmak üzere köle getirilmiştir.⁹⁴ Ayrıca Merînî tüccarı Sudan’dan aldığı altın, zambak vs. eşyayı Endülüs pazarına oradan da Avrupa’ya ulaştırıyordu.⁹⁵

Merînî sultanları ile Sudan sultanları arasında sevgi ve saygıya dayalı ilişkiler onların hem hediyeleşmelerine hem de ticârî anlaşmalar yapmalarına sebep oluyordu. Yapılan anlaşmalarla oraya götürülen mallar karşılığında altın getiriliyordu. Bu anlaşmaya örnek olarak Sultan Ebû Ya’kub döneminde Bernû (Nijerya yakınlarında) ile yapılan anlaşma verilebilir.⁹⁶

Sudan’a yapılan ihracât, Merînî mallarının hem hac kabileleriyle hem de Sudan’ın köprü oluşuyla Mısır ve Şam’a kadar ulaşmasını sağlıyordu. Öyle ki Mısır ve Şam çarşılarının Mağrib kumaşlarıyla dolu olduğu ifade edilmektedir.⁹⁷

Merînîler’in Endülüs’ten ithâl ettikleri arasında ise demir bıçaklar, altın makaslar, askerî araçlar aynı zamanda ipek elbiseler bulunurdu. Ayrıca Gırnâta şehri Meriyye’den getirilenler arasında mermer vardı ki Sultan Ebü’l-Hasan, Misbâhiyye Medresesi’ni yaptırırken yüz kırk üç kantar ağırlığında beyaz mermer döşeme getirtmişti.⁹⁸

Gırnâta şehri Malaka’da yetiştirilen incir ve badem önce Mağrib’e oradan da Doğu’ya götürülüyordu.⁹⁹ Yine Gırnâta şehirlerinden hem Mağrib’e hem de Doğu’ya zeytin, dut, portakal, hububat çeşitleri, üzüm gönderiliyor Doğu’dan ise pamuk, pirinç, şeker kamışı, za’feran, hurma getiriliyordu.¹⁰⁰ Dolayısıyla Endülüs’ten Mağrib’e getirilen malların bir kısmı da Doğu’ya gönderiliyordu.¹⁰¹

⁹² İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 930-931.

⁹³ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 238.

⁹⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 128; İbn Battûtâ, *Voyages D’ibn Batoutah*, IV, 394, 439; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, II, 192-193. Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 111.

⁹⁵ Harîfî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 294.

⁹⁶ Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 108, 103, 109.

⁹⁷ Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 113.

⁹⁸ Harîfî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 295.

⁹⁹ İbn Battûtâ, *Voyages D’ibn Batoutah*, IV, 366; Makkarî, *Nefh*, I, 152.

¹⁰⁰ Ferhat, *Gırnâta*, s. 119-120.

¹⁰¹ Ferhat, *Gırnâta*, s. 123.

İskenderiye'den pahalı elbiseler, kadınların kullandığı eşyalar, Şam ve Irak'tan yine pahalı elbiseler hem hediye olarak getiriliyor hem de ticâreti yapıyordu.¹⁰²

İtalya'dan ithâl edilenler arasında ise ilk sırada Mayorka şehrinden renkli cam eşyalar, Roma'dan elbiseler sayılabilir.¹⁰³

2. İhracât

Mağrib'in ticâret hayatında önemli yeri olan Kartacalılar döneminden bahseden İbrahim Harekât, onların gerek karayolunda kafilelerle, gerek deniz yolu ile Asya, Avrupa ve Afrika arasındaki ticârî köprüde yer aldıklarını; Yunan adalarından mermer, sedef, bakır; Mısır'dan keten, pamuk ve at; Hindistan'dan değerli tahta ve kıymetli taşlar; Arap Yarımadası'ndan çeşitli itriyât getirdiklerini belirtmiştir. Ayrıca onların, Mısır'daki elbise üretimi yapan yerlerini kendi şehirlerinde de inşâ edip, kumaşları boyayarak, süslü elbiseler yapmış olduklarını ifade etmektedir.¹⁰⁴ Romalılar döneminde ise yün ve maden ihracâtı yapıldığını, şehirlerarası yollara inşâ edilen hanlar sayesinde tüccarın korunduğunu, ticârî hayatın hareketlendiğini belirtmektedir.¹⁰⁵

Mağrib tarihinde geçmiş devletlerin başlatmış olduğu ticâret ve ihrâcat, Merînî ticâretinin de en önemli kısımlarından biriydi. Avrupa ülkelerine yaptığı ihracâta Mağrib'in Selâ, Enfa, Asîla, Sebte limanları¹⁰⁶ ticâretin merkezleri olmuştu. Özellikle Sebte limanı, bölgenin en büyük ve en önemli ticâret limanı idi. Bu liman hem yağ, ipek ve keten kafilelerinin toplanma yeri¹⁰⁷ hem de ihrâç mallarının en önemli ürünleri olan yün, deri kumaşlar, dokumalar ve özellikle Merînîler'e nisbetle "merinos" diye isimlendirilen meşhûr dokumaların Avrupa'ya ulaşacak ilk durağı idi.¹⁰⁸ Sultan Ebû Ya'kub döneminde Avrupa ülkelerine gönderilen ürünler arasında ise yün, çömlek porselen eşyalar, at, deri, halı kilim, pamuk, mum hububat bulunmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰² Nümeyrî, *Feyzû'l-ubâb*, s. 223-224. Menûnî, *Varakât*, s. 144.

¹⁰³ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 79. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 113.

¹⁰⁴ Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, I, 38-39.

¹⁰⁵ Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, I, 53-54.

¹⁰⁶ Vezzân, *Vasfu lfrikiyye*, s. 213. Ceran, "Merînîler", *DİA*, XXIX, s. 197.

¹⁰⁷ Makkarî, *Nefh*, VI, 210; Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 294.

¹⁰⁸ Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, s. 294.

¹⁰⁹ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 113; Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, II, 99.

Bu bağlamda, Merînîler’le Hristiyanlar arasında imzalanan ticârî anlaşmaların da etkisi büyüktür. Böylelikle ticâret güvenliği de sağlanmış oluyordu.¹¹⁰ Bu anlaşmalar sayesinde kendini güvende hisseden Avrupalılar da Mağrib’e gelip çeşitli ürünler satın alıyorlardı. Merâkeş, Hâha civarına gelen Portekizliler buradan bol miktarda balmumu satın alıp ülkelerine götürüyorlardı.¹¹¹

Merînîler’in Avrupa ile ticâreti deniz yolu ile sağlanıyorken, Afrika içi ve Doğu ile olan ticâreti daha çok deve kervanlarıyla yapılıyordu.¹¹² Doğu ülkeleri ile ticâretin en önemli adımı ise hac yolculuğu ile başlıyordu. Hac kabileleri vesilesi ile yerli ürünler, değerli elbiseler, süs eşyaları orta Mağrib’den başlayarak İfrîkiyye, Batı Trablus, Mısır ve Hicaz’a ulaştırılmış oluyordu.¹¹³ Yanlarına aldıkları malları yol boyunca satan hacı adayları, dönüş yolunda da oradan çeşitli mallar getirirlerdi.¹¹⁴ Böylelikle hac yolculuğu, Merînîler için hem ihracât hem de ithalât işleminde önemli bir rol üstlenmiş, malların çeşitlenmesini, kültür alışverişinin doğal olarak yapılmasını sağlamış oluyordu.

Merînîler’in güney komşusu Sudan’a ihracâtı da oldukça iyi durumda idi. Hem oradan gelen tüccar Merînî ürünlerini götürüyor, hem de Mağribli tüccar oraya giderken bir şeyler götürüyordu. Örneğin Sudan’dan gelen tüccar, Sûs ve civarından şeker alarak ülkelerine gidiyorlardı.¹¹⁵ Mağribli tüccar ise oraya renkli ipek keten elbiseler, buğday, çanak çömlek, cam eşyalar, kitap götürüyorlardı.¹¹⁶ Sultan Ebû Ya’kub döneminde ise Bernû ile yapılan ticâret anlaşması üzerine oraya deri, yün, dokuma türleri, gönderilmiştir.¹¹⁷

3. Bazı Mâlî Uygulamalar

Venşerîsî’nin kitabında topladığı fetvâlardan hareketle Merînîler dönemi ticâretinde konuşulan, tartışılan ve yaygın olan mâlî uygulamalardan¹¹⁸ sadece kiralama ve mu’âvada (takas) uygulamalarını örneklerle vermeyi uygun bulduk.

¹¹⁰ Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 295.

¹¹¹ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 112.

¹¹² Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 109.

¹¹³ Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 295.

¹¹⁴ Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, s. 93; Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 294.

¹¹⁵ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 125, 127.

¹¹⁶ Harekât, *el-Mağrib abre’t-târîh*, I, 339; Nidal A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 112.

¹¹⁷ Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 108-109.

¹¹⁸ Diğer mâlî uygulamalar arasında olan “istedâne (borçlanma için bk. Venşerîsî, *el-Mi’yâr*, VI, 562; havâle için bk. *a.g.e.*, VI, 315; X, 407; müzâyede ve dellâllık için bk. *a.g.e.*, V, 202, 313.

Merînîler'de mâlî uygulamalar arasında oldukça yaygın olarak görülen kiralama usûlüne ait örneklerimiz daha çok ziraat alanındadır. Mağribliler, sebze-meyve ve pamuk, keten gibi sanayide işlenilip çeşitli alanlarda kullanılan ürünler için toprak kiralarlardı. Ayrıca hayvan besiciliği için otlak kiraladıkları gibi, toprağı sürmek için de öküz veya inek kiralarlardı. Belirli bir zaman için belirli bir ücret karşılığı koyunlar ve inekler o arazide otlatılırdı.¹¹⁹ Toprak kiralama yanında ağaç kiralama da söz konusu olmuş, dut ağacı olanlar ipek üretimi için bu ağaçları ya ortağa¹²⁰ yahut da kiraya vermişlerdir.¹²¹

Kiralama dışında yaygın olarak yapılan mâlî uygulamalardan bir diğeri olan mu'âvada (takas) örneklerini daha çok Merâkeş bölgesine aittir. Bölgedeki Heskûra şehri ve civarında yaşayan halkın geçim kaynağı dericilik, semercilik ve koyun yününden sık dokunmuş güzel kumaş üretimi idi. Fas'tan buraya gelen tüccar, keten kumaşlar karşılığında yani takas yaparak buradan yün kumaş, deri ve semer alırdı. Bu uygulama, buralarda ve yine Dükkâle şehrinde de yaygın olan bir ticârî uygulama idi.¹²² Merâkeş bölgesinin bir diğeri önemli şehri Tâdele ve civarındaki Tefze'de de bu sisteme rastlanmaktadır. Bu şehirlerin ve köylerin halkı, Fas'a un, at, bornoz çeşitleri, nîle (çivit), deri, tabaklanmış deri gibi eşyalar götürürler takas usûlü ile oradan keten kumaşlar, bıçak, kılıç, semer, gem, kalansüva (başlık), iğne, dikiş aletleri alırlardı.¹²³ Cum'a bölgesinde de dericilik, semercilikle uğraşan halk sahrâda yaşayan çeşitli hayvanların derilerini, köle ve nîleyi Fas a götürüp oradan, yün ve keten kumaşlar ve ayrıca çeşitli eşyalar alırlardı.¹²⁴ Bu bölge halkının yapıp şehir pazarlarında sattığı süpürge karşılığında ise hayvan yemi aldıkları ifade edilmektedir.¹²⁵

4. Esnaf Birliğı ve Emînler

Her toplum farklı adlar altında da olsa esnaf ilişkilerini ve satış muamelelerini düzenleyen, çarşı düzenini sağlayan görevliler edinmiştir. Her esnaf

¹¹⁹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 234-236; VIII, 164-166, 179-180; IX, 108-110; V, 236. Buradaki fetva konuları arasında, kiralanan bu topraklara böcek, çekirge yahut sel gibi herhangi bir afet zarar verirse kira ödemesi yapıp yapılmayacağı, kiralanan yerlerle ilgili vergiyi kimin ödeyeceğı konuları vardır.

¹²⁰ Ticârî ortaklık arasında süt ortaklığı, balık ortaklığı ve un değirmenlerinde yapılan ortaklıklar da sayılabilir (Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 215, 236; VIII, 189).

¹²¹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 59-60.

¹²² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 171.

¹²³ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 184.

¹²⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 176-177.

¹²⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 247-248.

grubunun kendi arasında oluşturduğu esnaf birlikleri sayesinde¹²⁶ ticârî zenginlik sağlam bir şekilde korunmuştur. Muhtesib ve her esnaf grubunun başına muhtesib tarafından görevlendirilen emînler,¹²⁷ ticâret ve esnaf emniyetini sağlayan görevlilerdir.¹²⁸

Esnaf birlikleri karşılıklı yardıma dayalı bir birlik olma özelliği taşıdığından üyeler arasında kardeşlik esası vardı. Hastalıkta, ölümden, önemli günlerde birbirlerini yalnız bırakmazlardı. Bu birlikteliği ve kardeşliği anlayabilmek için Hasan el-Vezzân'ın *Vasfu İfrikiyye*'de esnafı tanıtırken verdiği "hamallar" örneğini burada özet bir şekilde sunmak istiyoruz: "Bu hamalların, emîn yani onlar adına her türlü sorumluluğu alan reisleri bulunmakta idi. Bu emîn, hamallara iş bölümü yapardı. Ayrıca o hafta kazanılan dirhemleri alarak anahtarı kendisinde bulunan bir sandığa (mahzen, fon) koyardı. Haftanın sonunda ise kazanç eşit miktarda dağıtılır, birbirlerini kardeş gibi seven bu hamallar dağıtılan rıza gösterirlerdi."¹²⁹

Hamalların kazançlarının tamamen toplanıp sonra eşit miktarda dağıtılması onlara özel bir durum olmakla beraber, aralarındaki rekabette haksız kazanca engel olmak için oluşturulmuş bir sistem olsa gerektir. Dolayısıyla aynı durumun yaşanmadığı diğer esnaf birliklerindeki mahzen sistemi farklı işlemektedir. Çünkü hamallar dışındaki esnaf birlikleri için kurulmuş, fakat kullanım amacı farklı olan mahzenlere rastlamaktayız. Mahallî vergiler arasında saydığımız ve çarşı esnafından, satıcı ve zanaatkârlardan mallarının korunması için alınan "meğârimü'l-esvâk" adlı bir vergi bulunmaktaydı. Esnaf tarafından satılan her bir parça eşya için bir dirhem alınıp mahzene konulmaktaydı. Koruma, yardım ve tedbir amaçlı alınan bu birer dirhemlerin konulduğu sandık, her bir meslek grubunun çok güvendiği ve üzerinde ittifak ettiği kişide yani emînde bulunmaktaydı. Mahzende biriktirilen paralar, gerektiğinde ihtiyacı olan kişiye yardım olarak verilmekteydi.¹³⁰

¹²⁶ Tourneau, Merînîler'in bu sistemi Endülü's'ten mi yoksa direk Araplar'dan mı aldıklarının tam bilinmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir (*Fez in the Age of Marinides*, s. 94).

¹²⁷ Sözkonusu bu emînler, Merînîler dönemi öncesinde de karşımıza çıkmaktadır. Hatta Fas şehrinin kuruluşunu tamamlayan İmam İdrîs-i Sâni "emîr" konumundaki bazı şahısları her meslek için birer kişi tayin ederek rüşvet, dolandırıcılık, hırsızlık, faiz vb. durumları engellemeleri için görevlendirmiştir. Bu düzenlemeler Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde daha da gelişerek kadı veya muhtesib tarafından tayin edilen "arîf", "emîn" veya "mukaddim" adı verilen görevlilerle bu iş yürütülür olmuştur (Bk. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdi*, s. 98; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 210).

¹²⁸ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 241. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdi*, s. 100.

¹²⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 240.

¹³⁰ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 32, 297-298.

Hamal birlikleri arasındaki ilişkiye kaldığımız yerden, Vezzân'ın satırlarıyla devam edecek olursak: “Aralarından herhangi biri vefat ettiğinde, küçük yaşta çocuğu kalırsa, eşi evlenmek isteyene kadar mâişetlerini vefat eden hamalın diğer arkadaşları temin etmekte idi. Merhumun çocuklarını bu dükkânlarda çalışmaları için küçük yaştan itibaren eğitirdi. Hamallardan biri evlendiğinde ya da çocuk sahibi olduğunda meslektaşlarını velîmeye çağırır, onlar da hediyelerini alarak hep birlikte gelirlerdi. Bu velîmeyi hamallığa adım atarken de tekrarlarlar, hatta işe velîmesiz başlayan hamal diğer hamallardan yarı yarıya düşük fiyat alırdı.”¹³¹

Vezzân, ayrıca hamalların sahip olduğu bazı imtiyazlardan da bahsederek herhangi bir vergi ödemediklerini, fırınlara ekmek hamurunu verdiklerinde kendilerinden fırın pişirme parası alınmadığını, eğer bu hamallardan biri büyük bir suç işleyip de idam kararı verilirse cezasının, halkın önünde değil de, gizli infaz edildiğini ifade etmektedir.¹³²

Bu esnaf birliklerinin sultanla alakalı olarak bir gelenekleri söz konusu idi. Sultan bayramı hangi şehirde geçirecekse yahut sefere çıktığında hangi şehirlere uğrayacaksa, bu durum şehrin valisi tarafından herkese duyurulurdu. Çarşı esnafı ise o gece boyunca uyumaz, her biri kendi grubuna özel renkte en güzel kıyafetlerini giyinip silahlarını kuşanırlar ve yine kendi meslek gruplarına özel bayrakla şehrin dışında sultanı beklerlerdi. Sultan gelince hep birlikte sabah namazı kılınır, sultan saraya geçince esnaf da evlerine dönerdi.¹³³

Esnaf birlikleri ile ilgili olarak dikkatimizi çeken bir diğer husus ise idarî anlamda emin ve muhtesibe bağlı olan bu esnaf birliklerinin, Tourneau'nın tesbitine göre, ayrıca dinî anlamda bağlı buldukları âlim veya şeyhlerinin bulunmasıdır. Onun ifadesine göre mesela çömlekçilerin pîri Sîdî Meymûn idi. Bu şeyhin türbesi, çömlek dükkânlarının hemen yanına yapılmış idi. Ayakkabıcıların pîri ise Sîdî Muhammed İbn Abbâd idi. Ayrıca her esnaf grubu, şeyhlerini yılın belirli gününde törenle anardı.¹³⁴

Başlarında birer emîn bulunan ve hayatın sıkıntılılarına karşı birbirlerine destek olan esnaf, sanatlarını, zanaatlarını icrâ etmek hususunda disiplin altına alınıp, kazançları emniyete alınmıştır. Ayrıca kurulan teşkilatla birlikte hırsızlık, dolandırıcılık ve faiz önlenmeye çalışılmış, hileli işler yapanlar mesleklerini icrâdan

¹³¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 240.

¹³² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 240.

¹³³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 148-149; Kalkaşendî, *Subh*, V, 207.

¹³⁴ Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, s. 94. 98.

uzaklaştırılarak cezalandırılmış, halka emniyet içerisinde, huzurlu ve doğru alış-veriş imkânı sunulmuştur.

5. Ticârî Hayatta Ehl-i Zimme

Merînîler dönemi ehl-i zimme arasında gördüğümüz Hristiyanlar askerlikte,¹³⁵ Yahûdîler ise ticârette yerlerini almışlardı. Ticârî hayatta söz sahibi olan ve zenginlikleriyle meşhur olan Yahûdîler'in özellikle meşgul oldukları meslekler, altın madeni işletme ve kuyumculuk idi. Bunun yanı sıra demircilik, boyacılık,¹³⁶ terzilik, çömlek yapımı, zeytinyağı ve sabun yapımı, inşaat ve imâr işleri, deri tabaklama, ağaç liflerinden çanta ve eşya yapma, sabâra (mumyalama)¹³⁷ işleri ile de meşgul olanları çok idi. Fakat altın madeni çıkarma, kuyumculuk, mücevherat ve takı yapma işleri onların zanaatı hâline gelmişti. Hatta bu yüzden onlar, daha çok altın kaynaklarına yakın olan güney taraflarına yerleşmişlerdi. Mağribli Müslümanlar, gümüşü altınla kaplama, bakırı gümüşle kaplama gibi sahtekârlıklar arttığından bazı âlimler tarafından altın ve sarf işinden uzak durmaları gerektiği ifade edilince, bu işten uzak durmaya başladılar. Altın işlerinde yapılan sahtekârlığa karşı, alıcının hakkının korunması için, Merînîler sarraftan belge vermesini mecburi kılmışlardır.¹³⁸

Merînîler dönemi Yahûdîler'in oturdukları yerler arasında zenginlikleriyle meşhur Merâkeş bölgesindeki Hâha ve civarı, Sûs ve çevresi, Cebelü Hintâte, Dükkâle, Âsafî¹³⁹ sayılabilir. Özellikle Âyet Devvâd¹⁴⁰ denilen ve ilk yerleşimcilerinin Dâvud (a.s) neslinden gelen Yahûdîler olduğu ifade edilen Yahûdîler'in daha çok demircilik, boyacılık, sarraflık ve ayakkabıcılıkla meşgul oldukları belirtilmektedir.¹⁴¹ Ayrıca Tâdele bölgesinde özellikle Tefze'de iki yüz hanelik Yahûdî nüfusun hepsinin ya ticâretle meşgul olduğu yahut da zanaatkâr olduğu ifade edilmektedir.¹⁴²

¹³⁵ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 59-60.

¹³⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 113, 117, 129, 163.

¹³⁷ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşamadık.

¹³⁸ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 103. Tourneau, Yahûdîler'in meslekleri arasında saydığı kuyumculuk işinden Müslümanlar'ın uzak durmalarını, madenlerle uğraşmanın büyücülükle bağının olduğuna inanmaları ve böylece bu işleri şüpheli görmeleri, hatta bu işi yapanların toplum içinde küçümsenmelerine bağlamaktadır (*Fez in the Age of Marinides*, s. 94, 105).

¹³⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 154.

¹⁴⁰ Hâha civarında yer alan bu eski şehir, suları ve ormanlarıyla meşhur bir yerdir. İslâm fetihleriyle birlikte buradaki Müslüman sayısı artmış, hatta bu Müslümanlar şer'î ilimlerde temayüz etmişlerdir. Halkı daha çok arpa, hercân yağı ve keçi eti ile beslenmektedir (*Vezzân, Vasfu İfrikiyye*, s. 117-118).

¹⁴¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 113, 117, 129, 163.

¹⁴² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 184.

Merînî döneminde yukarıda sayılan işlerle meşgul olan Yahûdîler'in men edildikleri meslek grupları da vardı. Mağrib fakîhleri, ehl-i zimmenin ekmek yapımı ve satışının, çarşılarda zeytin ve sirke satışının ve diğer sıvı şeyleri yapıp satmalarının yasaklanması yönünde görüş sunmuşlar, hatta bu yasakların uygulanmasını da özellikle istemişlerdir.¹⁴³ Yine Venşerîsî'de tartışılan bir diğer mesele, Yahûdîler'in Beytü'l-Mâl'de çalışıp çalışamayacakları ile ilgili olup verilen fetvada bunun doğru olmadığı ifade edilmiştir.¹⁴⁴ Bunun uygulamadaki durumuyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık.

6. Ölçüler ve Tartılar

Merînî dönemi kullanılan ölçüler ve tartılar çeşitli İslâm devletlerinde kullanılan türdendir. Bunlar arasında ukiyye, rıtl, müd, sa', vesk, keyl, zira' ve diğerleri bulunmakta idi.

Arap dünyasındaki en yaygın ağırlık birimi olan rıtl,¹⁴⁵ bazı yerlerde farklılık gösterse de on iki ukiyyeye¹⁴⁶ denk olmuştur. Hz. Peygamber dönemi Mekke rıtlı dört yüz seksen dirheme karşılık gelmekteydi. Bu da yaklaşık olarak bir buçuk kg.dır. Merînî dönemi İfrîkiyye ve Fas rıtlı her biri yirmi bir dirhem olan on altı ukiyyeye (üç yüz otuz altı yerel dirhem) karşılık gelmekte idi.¹⁴⁷

Eski bir ağırlık ölçüsü birimi olan ukiyye, rıtlın on ikide biri olarak ve 28.3 gr. olarak kabul edilir. Hz. Peygamber devrinde kullanılan Hicaz ukiyyesinin kırk dirheme denk olduğu ifade edilmektedir. Mağrib ukiyyesinin ise çeyrek Dimeşk ukiyyesine yani 12.5 dirheme eşit olduğu belirtilmektedir. Merînî dönemi Fas ve İfrîkiyye ukiyyesi yirmi bir yerel dirheme denk idi.¹⁴⁸ Merînîler dönemi Fas'ta yaygınlaşmış olan bir ukiyye çeşidi ise altmış dokuz küçük dirheme denk gelen ûkiyyetü'r-ritl¹⁴⁹ idi ki her rıtl onaltı ukiyyeye, her ukiyye ise yirmibir dirheme¹⁵⁰

¹⁴³ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 68.

¹⁴⁴ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, XII, 376.

¹⁴⁵ Rıtl: ağırlık birimi. Mısır'da, 449. 28 gr. Bk. Serdar Mutçalı, s. 327; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 305, 1221. dipnotta bir rıtlın on üç ukiyye değerinde olduğunu ve o dönemde bir ukiyyenin ise iki yüz gr.a tekabül ettiği bildirilmektedir.

¹⁴⁶ Ükiyye: Okka. 1.248 kg.

¹⁴⁷ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 95; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 296; Cengiz Kallek, "Rıtl", *DİA*, XXXV, 52-55.

¹⁴⁸ Cengiz Kallek, "Ukiyye", *DİA*, XLII, 67-70.

¹⁴⁹ Menûnî, *Varakât*, s. 136. Rıtlın on altı ukiyye, 1104 küçük dirhem, 33.33 gr.a denk olduğunu söylemektedir.

¹⁵⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 140; Kalkaşendî, *Subh*, V, 177.

denk gelirdi.¹⁵¹ Merînî dönemi geçerli olan tartılar arasında ayrıca yüz rıtl olan kantar kullanılmakta idi.¹⁵²

Hacim ölçüleri arasında ise en başta müd¹⁵³ ölçüsü gelirdi. Eski bir hacim ölçüsü olan müd daha çok hububat ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde kullanılmıştır. Dinî ve mâlî sorumluluklarda ölçü olarak alınan müddün bölgelere göre oldukça farklılık arz ettiği, fakat çeyrek sâ'a denk geldiği kabul edilmektedir. Merînî Sultanı Ebû Saîd II. Osman dönemi çeyrek sâ'lık Fas müddünün hacmi 0.75 litre idi. Sultan Ebü'l-Hasan'ın emriyle aynı ayarda üretilen diğer Fas müdlerinin de 0.73, 0.733, 0.795, 0.796 litrelik hacimlere sahip olduğu¹⁵⁴ ve seksen ukıyyeye denk olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁵ Merînîler levh diye de isimlendirdikleri ve yüzyirmi müdde eşit olan müddî'yi de kullanmışlardır.¹⁵⁶

Eski bir ölçek olan sâ', toprak ürünlerinin zekât nisabı, fitre vs. konularla ilgili olarak hadîslerde geçmekte olup, Hicaz'da yüzyıllarca kullanılmışsa da Kuzey Afrika dışına yayılmamıştır. Peygamber sâ'ının Peygamber müddünün dördüne eşit olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde, Merînî Sultanı Ebû Yûsuf döneminde de Fas'ta kullanılan sâ', dört Peygamber müddüne eşit olarak kullanılmakta idi.¹⁵⁷ Sultan Ebû Ya'kub, Mağrib tartılarını belirlerken, 693/1293 yılında, Mağrib sâ'ını, müddü Nebevî'ye göre düzenlemiştir. Böylece Merînî sâ'ı Resûlullah döneminin dört müddüne denk hâle gelmiştir. Bu da yaklaşık 6.924 litreye eşittir.¹⁵⁸

Hz. Peygamber döneminde katı madde ölçüğü olarak, kabaca bir deve yükü tabiriyle ve himl (yük) ifadesiyle kullanılan vesk, Merînî döneminde de rastladığımız en büyük ölçeklerden birisidir. Sâ'ın hacmi 2.75 litre olarak alınırsa vesk onun altmış katı olarak 165 litreye yani 122.4 kg. kuru gıdaya denk gelir. Merînîler dönemi kullanılan şer'î veskin daha önceki vesklerin üçte biri kadar olduğu ifade edilmektedir. Bu Fas veski, sahfa olarak kabul edilmekte ve altmış Peygamber sâ'ına denk gelmektedir.¹⁵⁹

¹⁵¹ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 296.

¹⁵² İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 95; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 296.

¹⁵³ el-Müdd: Tahıl ölçüğü. bk. Serdar Mutçalı, s. 824. Bir müdd 509 gr.dır. bk. Söylemez, *Kûfe*, s. 258, dn. bilgisi 228. Menûnî, bugün Fas'taki Batha müzesinde yer alan, Sultan Ebü'l-Hasan dönemine ait ve üzeri onun yazdığı şarkî hatla yazılı olan iki müddü ve yazılarını ayrıntılı olarak anlatmaktadır. bk. Menûnî, *Varakât*, s. 137-141.

¹⁵⁴ Cengiz Kallek, "Müd", *DİA*, XXXI, 457-459.

¹⁵⁵ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 296.

¹⁵⁶ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 296.

¹⁵⁷ Cengiz Kallek, "Sâ", *DİA*, XXXV, 317-319; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 296.

¹⁵⁸ Menûnî, *Varakât*, s. 137.

¹⁵⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *el-Mesâlik*, IV, 193; Kalkaşendî, *Subh*, V, 177-178.

Yine bir ağırlık ölçüsü olan keyl tahıl ölçüğü olarak kullanılırdı ve kafız ve sahfa¹⁶⁰ olmak üzere iki çeşit idi. Kafız, onaltı vebye, her vebye ise on iki müddü Karaviyyûna denk idi.¹⁶¹ Merînî döneminde kullanılan sahfa ise onbeş müdde eşitti.¹⁶² İbn Fazlullah el-Ömerî, Merînî döneminde devlet adamlarına iktâ olarak verilen tarım arazilerinden beytü'l-mâle giden öşür vergisinin bazen üç bin keyl hububata yükseldiğini belirtmektedir.¹⁶³ O dönem, un ölçüsü için er-rub' da kullanılmaktadır.¹⁶⁴

Merînî dönemi için dikkat çeken bir husus da şehrin merkez yerlerinde herkesin kullanımına açık bir ağırlık ölçüsü ve uzunluk ölçüsü bulunmasıdır. Ağırlık ölçüsü olarak Fas'taki Karaviyyûn Câmii'nin yakınlarında bulunan ve kaynaklarda "kalastûn" olarak geçen terazi buna bir örnektir. Diğer tartma işlemleri yanında özellikle zekâtın hesaplanmasında burası kullanılmaktaydı.¹⁶⁵

Uzunluk ölçü birimleri arasında ise zira'¹⁶⁶ yaygın idi. Sultan Ebû İnân, Mağrib'e ait ölçüleri kayıt altına almak için Eski Fas şehrine yaptırdığı duvarlara iki tane iki zira'lık ölçüler koydurmuş, ihtiyaç halinde elbiselerini ölçmek isteyenlerin kullanımına sunmuştur.¹⁶⁷ Bu duvarlardan biri, Attârîn sokağında bulunan, yerden elli santim yüksekliğinde bulunan, muhtesib için yapılmış mekânın duvarında yer alırdı. Bu kalenin üzerine tarih de düşülmüştür. el-Kaletü'l-Dirâziyye, el-Kaletü'l-İdrîsiyye diye de adlandırılan bu duvarda daha çok yün elbiselerin ölçümü yapılırdı.¹⁶⁸

Venşerîsî'nin fetvalarında geçen konular arasında alışverişte ölçü kullanımı ile ilgili olan bir bölümde, şehirlerdeki çarşılarla uzak köylerde yaşayan halkın, et, yağ, meyve-sebzeği ölçü kullanmadan öylesine, rastgele alıp-verdikleri hususu yer almaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken şeyin, malın değerinin bilinmesi olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁹

Cengiz Kallek, "Vesk", *DİA*, XLIII, 70.

¹⁶⁰ Sahfa, 365, 544 litreye denktir (Menûnî, *Varakât*, s. 137).

¹⁶¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *el-Mesâlik*, IV, 140.

¹⁶² Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 296.

¹⁶³ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 294, 299.

¹⁶⁴ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 296.

¹⁶⁵ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 14 vd.

¹⁶⁶ Bölgelere göre değişiklik arz eden bu ölçünün Bağdat'taki karşılığı, bir zira' yaklaşık olarak 50 cm.dir. (Bk. Söylemez, *Kûfe*, s. 258, dn. 228). Merînî dönemi Gırnâta Benî Ahmer Devleti döneminde kullanılan bir Mısır zira'ı ise 58 cm.dir. (Bk. Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 305, dn. 1224).

¹⁶⁷ Menûnî, *Varakât*, s. 141.

¹⁶⁸ Menûnî, *Varakât*, s. 141.

¹⁶⁹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 88, 89.

Venşerîsî’de, satıcının tartıda ölçüyü sallamaması, ölçüye dikkat etmesi ve özellikle zekât malının hesaplanmasında ölçüye, tartıya dikkat edilmesi gerektiğine dair fetvâlar bulunmaktadır.¹⁷⁰

7. Tedâvüldeki Paralar

Merînî sultanları, Muvahhidler’in kullandığı paraları kullanmakla ve kendi adlarına para bastırmakla beraber küçük de olsa bazı değişiklikler yapmışlardır. Kullanılan paralar arasında dinar, dirhem, sikke yer almış ve para basımı için çeşitli şehirlere dârü’s-sikkeler kurulmuştur.

İslâmiyet’ten önce Araplar tarafından kullanılan Bizans dinarı, İslâm’ın ilk yıllarında da bir süre kullanılmış, İslâmiyet’ten sonra ilk dinar basımı Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân tarafından (77/696) yapılmıştır. Emevîler’de paralar hilafet merkezi olan Şam’da basılır; Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs’e gönderilirdi. Daha sonraları ise bu gelenek kalkmış, o bölgelerde de para basımı başlamıştır.¹⁷¹ Sultan Ebû İnân, Mevlidü’n-Nebî törenleri dolayısıyla eşrâftan bazılarına verilmek üzere normal yüz altın dinar ağırlığında büyük altın dinarlar bastırmıştır.¹⁷²

Dinar daha çok altın olurken, dirhem ise gümüş para birimi idi. Hicaz Arapları Bizans’a ait olan altın dinarı kullanırken, İran’a ait gümüş dirhemleri de kullanmakta idi. Hz. Ömer zamanında 2.97 gr. olarak ilk defa basıldı.¹⁷³ Dirhem, Mağrib’de ise öncelikle I. İdrîs adına, Abbâsî hilâfetine para birimi olarak 174/790 yılında 2.69 gr. olarak basılmıştır.¹⁷⁴

Merînî dönemi kullanılan dirhemler ise büyük ve küçük olmak üzere iki çeşittir. Büyük dirhem, Mısır ve Şam’da kullanılmakta olan delikli dirhemden üçte birine eşittir. Küçük dirhem ise delikli dirhemden altıda birine eşittir. Merînî dönemi bir altın dinar, altmış büyük dirheme eşit kabul edilmekte idi.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Venşerîsî, *el-Mi’yâr*, V, 14 vd., 90.

¹⁷¹ Halil Sahillioğlu, “Dinar”, *DİA*, IX, 352-355.

¹⁷² Mâhî, *el-Mağrib*, s. 190.

¹⁷³ Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *DİA*, IX, 368-371.

¹⁷⁴ Bu dirhemden ön yüzünde şu ibare yer alır: “Lâ ilâhe illallah lâ şerîke leh, Bismillah, bu dirhem Tadğa’da 174 yılında basılmıştır.” Arka yüzünde ise hilâl resmiyle birlikte “Muhammed Resûlullah”; altına ise İdrîs b. Abdullah emriyle, yazılmış ve altına da “*Hak geldi, bâtil yok oldu, zaten bâtil yok olmaya mahkûmdur*” mealindeki âyet-i kerîme (İsrâ Sûresi/81) yazılmıştır. Bk. Harekât, *el-Mağrib abre’t-târîh*, I, 110-112.

¹⁷⁵ Harîrî, *Târîhü’l-Mağrib*, s. 298.

Sultan Ebû Ya'kub ilk defa Muvahhidî dinarından farklı şekilde altın ve gümüşten sikkeler bastırmıştır. Bir altın dinar, 60 dirhem değerindeydi.¹⁷⁶ Merînî dönemi kullanımda olan sikkeler altın ve gümüşten yapılırsa da daha çok Sudan'dan gelen altından yapılan sikkeler tercih edilmekteydi.¹⁷⁷ Sikkelerin basımı, süslenmesi, işlenmesi işlemlerinin yapıldığı dâru's-sikkeler bulunmakta idi. Sultan Ebû Ya'kub dönemindeki dâru's-sikkeler, Fas, Sicilmâse, Merâkeş, Âzemmûr, Tilimsân, Sebte ve Miknâs'ta bulunuyordu.¹⁷⁸ Merînîler dâru's-sikkeleri birer emânet, hazine olarak kabul edip buralara sahte basımları önlemek, dolandırıcılığa engel olmak için emîn görevliler, yazıcı ve muavinler tayin etmişlerdir. Tayin edilen ve elli yıl görev yapan ilk emîn ve nâzır, İbn Muhammed el-Kûmî el-Medînûnî'dir.¹⁷⁹ Sultan Ebû İnân ise fakîh, şair Yûsuf b. Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf eş-Şuyûkî el-Hasenî el-Fâsî'yi güzel ahlakı ve takvası dolayısıyla bu göreve seçmiştir.¹⁸⁰

Merînî dönemi başlarında çeşitli ağırlıklarda olan sikkeler, Mağribî ve Ecnebî olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Merînî Devleti kurulunca, Ya'kub b. Abdülhak 674/1276 yılında Muhammedî de denilen Mağribî sikkeye yeniden düzenleme getirmiştir. Üzerine Merînî mührü vurulmuştur. Bunun yanısıra Muhammedî dirhemini üçte biri ölçüsünde küçük dirhemler yaptırmıştır. Böylece Merînî sikkesi altın dinar¹⁸¹, gümüş dinar¹⁸², büyük ve küçük gümüş dirhem¹⁸³ gibi parçalardan oluşmuş oldu. Bunun yanı sıra yarım, dörttebirlik, sekizdebirlik dirhemler de tedâvülde idi.¹⁸⁴ Sultan Ebû Yûsuf döneminde tedâvülde olan Ecnebî paraları arasında ise el-Hafsiyye, es-Sebtiyye, el-Merdenişiyye yer alıyordu.¹⁸⁵ Sultan Ebû Ya'kub, para basımına büyük ehemmiyet vermiş sahte para basımını engelleme adına, paranın üzerine sultana ait alâmeti koydurmuş ve sabit ayarı ile basımına dikkat edilmesini istemiştir.¹⁸⁶

¹⁷⁶ Ceran, "Merînîler", *DİA*, XXIX, 197.

¹⁷⁷ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 297.

¹⁷⁸ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merînîyye*, s. 110.

¹⁷⁹ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 297.

¹⁸⁰ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 190; Menûnî, *Varakât*, s. 86.

¹⁸¹ Altın dinarın ağırlığı, 84 arpa tanesi ağırlığında, ortalama 56.4 gram, 69 küçük dirhemdir (Menûnî, *Varakât*, s. 127).

¹⁸² On küçük dirhem (Menûnî, *Varakât*, s. 127).

¹⁸³ Büyük gümüş dirhem, 24 arpa tanesi; küçük gümüş dirhem ise onun üçte biri yani 8 arpa tanesi ağırlığındadır (Menûnî, *Varakât*, s. 127).

¹⁸⁴ Menûnî, *Varakât*, s. 127.

¹⁸⁵ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 122.

¹⁸⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 663; Kalkaşendî, *Subh*, V, 177. Menûnî, *Varakât*, s. 97-98; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merînîyye*, s. 109.

Harekât'ın verdiği bilgiye göre Sultan Ebû Saîd (saltanatı 710-731/1310-1331) dönemi Fas'ta basılan para üzerinde şunlar yazılıdır:

Paranın ön yüz çevresinde: “*Bismillâhirrahmânirrahîm, Sallallâhu alâ Seyyidinâ Muhammedin ve âlihî ve sellim teslîmen.*” “*Elhamdülillâh*

Ön yüzünde: “*Ve'l-minnetü-lillâh*

Ve lâ kuvvete illâ-billâh

Duribe bi-medîneti Fas”

Arka yüzünde: “*Haresallâhu bi-mennihi an emri*

Abdillah Osman eyyedallâhu”.¹⁸⁷

Yine Sultan Ebû Saîd dönemi Sicilmâse'de basılan para üzerindeki yazılar şu şekildedir: Paranın ön yüz çevresi: “*ve ilâhüküm ilâhun vâhidun lâ ilâhe illâ hüve'r-rahmânü'r-rahîm.*” “*Bismillâhirrahmânirrahîm*

Ön yüz kare içi: *Sallallâhu alâ Muhammedin ve âlihî*

Elhamdülillâhi vahdeh

Lâ ilâhe illallâh

Muhammedün Resûlullâh”.

Arka yüz çevresi: “*Ve ilâhüküm ilâhun vâhid lâ ilâhe illâ hüve'r-rahmânü'r-rahîm*”.

Arka yüz kare içi: “*Duribe bi-medîneti*

Sicilmâse an

emri Abdillah Ebî

Sâid Osman

Eyyedallâhu ve nasarahû.”¹⁸⁸

8. Fiyatlar

Merînîler döneminde fiyatların iklim koşullarına bağlı olarak arttığı, emniyetin sağlanıp siyasî hayatın istikrarlı devam ettiği günlerde ise ucuzladığı görülmektedir. İklim koşullarına bağlı değişiklikler ele alındığında; yağmurun çok yağmasıyla bazı ürünlerde üretim azalabiliyor, yağmurun azalmasıyla ise kıtlık yaşanabiliyordu. Özellikle 657/1259 yılında yaşanan büyük kuraklık ürün fiyatlarının

¹⁸⁷ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 121.

¹⁸⁸ Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, II, 121-122.

oldukça yükselmesine sebep olmuştur.¹⁸⁹ Gıda maddelerinin fiyatlarına etki eden diğer bir durum ise, şehir kapılarında veya pazarlarda alınan vergilerdi.¹⁹⁰

646/1249 yılında Fas'a giren Ebû Bekr b. Abdülhak, sulh için çaba sarfetmiş, yol güvenliğinin sağlanması için gerekli adımları atmış, böylece tüccarın alış-verişi artmış, ticârî hareketlilik başlamış ve mallar ucuzlamıştır.¹⁹¹

İbn Ebû Zer', Sultan Ebû Yûsuf döneminde Mağrib-i Aksâ çarşılarındaki fiyatların ucuzluğuna dikkat çekmiştir. Emniyetin sağlandığı, ticâretin canlandığı, tarımın çeşitlenip arttığı bu günlerde bazı gıda fiyatları onun ifadesiyle şöyledir: "Mağrib şehirlerinde buğday her bir sahfası (Merînî dönemi yaklaşık 40 kg.) için yedi dirhem, arpa yine her bir sahfaya üç dirhemdi; fasulye vs. baklagiller ise alıcı bulduğunda pazarlık yapılıyordu. İyi unun rub' (dörtte bir) kantarı bir dirhem, üç rıtl bal bir dirhem, dört rıtl zeytinyağı bir dirhem, birbuçuk rıtl tereyağı bir dirhem, yüz ukiyye inek eti bir dirhem, koç eti altı dirhem, üç taze şâbil balığı bir dirhem, bir himl (deve yahut eşek yükü) tuzlanmış ve kurutulmuş şâbil balığı ise bir dirhem, bir rub' kuru üzüm birbuçuk dirhem, altı rıtl hurma bir dirhemden satılıyordu.¹⁹²

Ebû'l-Hasan ve Ebû İnân, Mağrib'deki bazı mallarla onların doğudaki, özellikle Mısır ve Şam'daki, fiyatları arasında karşılaştırma yapmaya, kontrolü elden bırakmamaya özen göstermişlerdir. Özellikle buğdayın fiyatının yükselmemesi için uğraşmışlardır.¹⁹³ Halkın temel gıdası olan buğdaya rahat ulaşabilmeleri için böyle bir tedbir almış olmaları manidardır.

Merînî dönemindeki ortalama gıda fiyatlarına baktığımızda, bir vesk (himl, yaklaşık 40 kg.) buğday ve yine arpa kırk küçük dirhemden satılıyordu. Bir rıtl et, bir küçük dirhem, tavuk iki yahut üç küçük dirhem ediyordu.¹⁹⁴ Bahar aylarında koyun bol olduğu için et daha da ucuza satılabiliyordu.¹⁹⁵

İbn Battûtâ, fiyatlar konusunda Merînî dönemi Mağribi'yle Mısır'ı karşılaştırmış, Mısır'da onsekiz ukiyye koyun etinin bir dirheme satıldığını ve bir Mısır nukra dirheminin de Mağrib'de altı dirheme denk geldiğini ve Mağrib'de

¹⁸⁹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 54, 89; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 41, 340, 390, 398, 401, 409, 413; *Vezzân*, *Vasfu İfrikiyye*, s. 87-88; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 179.

¹⁹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 849.

¹⁹¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 35-37, 72-73; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 293-294.

¹⁹² İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 94-95; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 83-84, 224-226.

¹⁹³ Menûnî, *Varakât*, s. 146.

¹⁹⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 193-194; Kalkaşendî, *Subh*, V, 177-178. İbn Fazlullah el-Ömerî, Mısır'da da tavuğun bu fiyatlarla satıldığını belirtmektedir. (Bk. *Mesâlik*, IV, 142).

¹⁹⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 142.

pahalılık olduğu dönemlerde on sekiz ukiyye etin iki dirhem olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁶

9. Çarşılar

Çarşılar hem ticâretin merkezi olması açısından hem de sosyal hayatın canlılığının yaşandığı yerler olması dolayısıyla önem arz etmektedir. Özellikle Fas'taki çarşılar ve işletmeler daha çok şehir merkezindeki câminin yanında idi. Dericilik, madencilik, zeytincilik gibi şehrin dışında ve nehir kenarlarında olması gerekenler hariç, şehrin içinde şehir halkının göreceği ve belirli bir samimiyet kurabileceği tarzda yapılmışlardı.¹⁹⁷

Merînîler'de de ticârî canlılık daha çok şehrin mescidlerinin etrafındaki çarşılarda, sokaklarda sürmekte ve her bir ticârî malın alınıp satıldığı bir sokak bulunmakta idi.¹⁹⁸

Hasan el-Vezzân özellikle Fas ve civarında gördüğü kapalı çarşılardan bahsederken, bunların Rûm imparatorlarından kalma, "kaysâriyye"¹⁹⁹ denilen ve fazla malların konulduğu mahzenlerin ve koruma görevlilerinin olduğu kapalı çarşılar olduğunu ifade etmektedir. Şehrin merkezinde bulunan bu çarşılar hemen her türlü ihtiyaca cevap verebilecek malzemeyi içinde barındıran kapalı çarşılar idi.²⁰⁰ Sultan Ebû İnân döneminde, Fas'taki böyle çarşılarda bulunan dükkânların toplam sayısının dokuz bin seksen iki olduğu ayrıca elbise satışına özel iki kapalı çarşı bulunduğu belirtilmektedir.²⁰¹

Fas dışında diğer şehirlerin de gerek kapalı çarşı tarzında gerek haftalık kurulan çarşılar yahut şehrin çeşitli yerlerine dağılmış şekilde oluca fazla çarşıları vardı. Örnek olarak Tilimsân'da büyük çarşılar,²⁰² Sûs bölgesinde de yine büyük

¹⁹⁶ İbn Battûtâ, *Tuhfetü'n-nüzzâr* (thk. Abdülhadi Tâzî), IV, 195. Muhakkik, aynı sayfada 104 nolu dipnotta on sekiz ukiyyenin yaklaşık yarım kilo ve yüz yirmi dirheme denk olduğunu, bir altın dinarın da yaklaşık 4.6 grama denk geldiğini ifade etmektedir.

¹⁹⁷ Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 100; Cahit Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İFAV yay., II. bs., 2007, s. 270.

¹⁹⁸ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 293. Ceznâî, Muvahhid döneminde Fas'ta on bin civarında mesârâ (dükkânların üst katına yapılan oda), dört yüz altmış dokuz otel, dokuz bin iki yüz seksen dükkân, iki kapalı çarşı, üç bin dokumacı, kırk yedi sabuncu, seksen altı tabakhane, on bir cam atölyesi, bin yüz yetmiş ekme fırını, dört yüz kâğıt atölyesi bulunduğunu ifade etmektedir (Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 44).

¹⁹⁹ Daha çok Arap şehirlerinde ve bunlara yakın çevrelerde kullanılmış bedesten şeklindedir. (Bk. Semavi Eyice, "Bedesten", *DİA*, V, 302-311).

²⁰⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 246, 242. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 186-187.

²⁰¹ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 187.

²⁰² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 203.

çarşılar, dükkânlar ve şehrin içinde kurulmuş imalathaneler oldukça fazla sayıdaydı.²⁰³ Merâkeş bölgesindeki bazı şehirlerde yün kumaşların satıldığı çarşılar ve Yahûdiler'in sarraf dükkânları bulunuyordu.²⁰⁴

Hasan el-Vezzân, Fas'taki büyük kapalı çarşuyu şöyle anlatmaktadır: "Daha çok şehrin büyük câmininin etrafında kurulmuş olan çarşının dükkânları, câminin güneyinden başlamakta ve bu kısımda yaklaşık yüz elli ayakkabı ve terlikçi dükkânı bulunmakta idi. Câminin doğusunda bakır eşyalar satan dükkânlar, câminin asıl kapısında, yani batıda, elli civarında meyve satan dükkân, sonra çeşitli renklerde mum satanlar ve çiçekçiler yer almaktaydı. Hemen yanında yirmi kadar, bazılarında çiçek de katılmış meyve suyu satan dükkânlar bulunuyordu. Çiçekçilerin yanında sütçüler vardı ki demirle güçlendirilmiş ahşap kaplar içerisinde, daha çok inek sütü satarlardı.²⁰⁵ Sütçülerin yanında otuz kadar pamukçu dükkânı yer alırdı. Kuzeyde ise, kenevirden yapılmış iplik satanlar, onların arkasında dericiler, ipek işlemeciler, nakışçılar yer almaktaydı. Sonraki dükkânlarda tuz satanlar, kireç satanlar görülürdü. Sonra, yüz kadar çeşitli renklerde yapılmış çini, porselen eşya satan dükkânlar gelirdi; sonraki seksen dükkânda semer, kemer, bağ yapanlar, sonra hamalların bulunduğu yer gelirdi.

Hamalların bulunduğu kısmın arkasında sebzeçiler yer almakta idi. Bazı şahıslar, sebzeleri vergi ödeyerek doğrudan bostanlardan satın alırdı. Bu sebzeçilere günlük yaklaşık beş yüz yük havuç, şalgam gelirdi. Bu iki sebze oldukça fazla satılırdı ve fiyatları da düşüktü. Sebzeçilerin yanında tatlıcılar mevcuttu. Özellikle zellâbiye tatlısı yapıp satanların satışı oldukça fazlaydı. Öyle ki zellâbiye kahvaltı gibi yeniyordu. Özellikle bayram günlerinde ve Ramazan günlerinde diğer günlere nazaran, daha fazla satış yapılmakta idi. Tatlıcılarının yanında ise kızarmış et ve balık satılan dükkânlar vardı. Bunlar hafif ekmekle yeniyordu. Bu dükkânların yanında ise zeytin, zeytinyağı, tuzlanmış yağ, bal, peynir satıcıları, musabberciler (atıştırma), hafif yiyecekler satılan yerler), çiniciler, porselenciler yer almakta idi.

Bunlara yakın mesafede ise, kırk kadar kasap dükkânı²⁰⁶ yer alıyordu. Kasaplardan sonra, yün kumaşçılar çarşısı gelir ve sayıları yüz civarındadır. Kumaşçılardan sonra kılıç, hançer, mızrak gibi silahların satıldığı dükkânlar, sonra ise

²⁰³ Bekrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, s. 162; Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 131.

²⁰⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 110.

²⁰⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 239.

²⁰⁶ Etler şehrin dışında ve daha çok nehir kenarlarındaki mezbahanelerde kesilip çarşılardaki kasap dükkânlarına getiriliyordu (Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 86).

çeşitli nehirlerden avladıkları balıkları satan balıkçılar mevcuttu. Ardında tavuk kafesi yapanlar, sonra ise sabun satıcıları geliyordu. Fakat sabuncular şehrin diğer yerlerinde de bulunduğu buradaki sayı azdı. Yine sabuncular gibi sayıları az olan un dükkânları bulunmaktaydı. Çünkü onlar da çeşitli mahallelerde bulunuyordu. Daha sonra ise taranmış keten ipliği satan ve yün eğiren kadınların dükkânları yer alırdı.

Câminin diğer kısmında ise yaklaşık on dört derici dükkânı bulunmakta idi. Ayakkabıcılar yaklaşık yüzelli dükkândan oluşuyordu. Sonraki dükkânlar ise fakir halkın elbiselerini yıkattığı yirmi civarındaki çamaşırcıya aitti. Sonra at semercileri gelmektedir. Sultan Ebû İnân Medresesi'ne yönelince ise demirci, bıçakçı, eğerci, mahmuzcudan oluşan yaklaşık kırk dükkâna rastamak mümkündür.²⁰⁷

Merînîler döneminde devamlı açık olan bu çarşılar dışında bir de yıllık, aylık, haftalık ya da özel bir gün dolayısıyla günlük kurulan çarşılar bulunmakta idi. Bunlar arasında yılda üç defa Ramazan, Zilhicce ve Aşure'de panayır tarzı kurulan çarşılar da vardır.²⁰⁸

Bazı çarşılar ise yılda bir defa açılır, fakat buralarda uzun süre ticâret yapılırdı. Cezûle şehrinde iki dağ arasında kurulan, uzaklardan hatta Sudan'dan bile gelenlerin olduğu çarşı ise Mevlidü'n-Nebî'de kurulur ve iki ay süreyle açık kalırdı. Çarşıya gelenler fakir olsun olmasın mutlaka doyurulurdu. Satıcılar, mallarını çadırların veya ağaç dallarından yapılmış küçük kulübelerin altında satışa sunarlardı. Mallar çeşitlerine göre bir tarafta toplanırdı; hayvan satıcıları ise çadırların dışında bulunurdu.²⁰⁹ Açıldığı zaman en fazla on beş gün süren çarşılara örnek olarak Hâha bölgesinde kurulan ve çeşitli hayvanların, hercan yağı, demir âletleri ve kumaşın satıldığı çarşı verilebilir.²¹⁰

Mağrib'de haftalık kurulan çarşı ve pazarlar oldukça fazladır. Hebt bölgesindeki Âğle şehrinde haftalık kurulan pazara ise Fas tüccarı özellikle deri, yün ve mum almak için gelirdi.²¹¹ Yine bu bölgedeki Cebelü Benî Zekâr halkının Cumartesi günleri kurulan büyük bir pazarları vardı. Bu pazarda her çeşit eşya yanında özellikle şem' (mum) satılırdı.²¹² Cumartesi kurulan pazarlar arasında, Gart bölgesindeki Cebelü Verdân da vardır. Burada bulunan küçük nehrin kenarına kurulur, demirciler demir ürünlerini, çiftçiler de kendi ürünlerini getirip satarlardı. Bu

²⁰⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 240-244.

²⁰⁸ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdi*, s. 143.

²⁰⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 156-157.

²¹⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 113.

²¹¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 308.

²¹² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 322.

bölgede zeytin üretilmediği için, zeytin getirenlerle buradaki demircilerin, özellikle atlarla ilgili, malzemeleri mübâdele usûlüyle satılırdı.²¹³

Haftalık pazar kurulan yerlerden birisi de Rîf bölgesindeki Cebelü Benî Mansûr pazarıdır. Fakir bir halkın pazarı olan burada daha çok soğan, sarımsak, tereyağı, tuzlanmış sardunya balığı ve ekmek yapmak için arpa, beyaz darı satılmakta idi.²¹⁴ Miknâs'ta her Pazartesi kurulan pazara, daha çok yakın yerlerde oturan Araplar'ın geldiği, inek, koyun, yün ve tereyağı getirerek bunların hepsini çok düşük fiyatlarla sattıkları ifade edilmektedir.²¹⁵ Çarşısı olmayan ve pazar da kurulmayan Benî Vâmûd gibi dağ yerleşimlerinden, halk her gün Fas'a gelir buradan ihtiyaçlarını satın alıp dönerlerdi.²¹⁶

Çarşıların idaresi ve emniyeti muhtesibin sorumluluğu altında idi. Daha önceki konularda muhtesibin çarşılarla ilgili sorumluluk ve görevleri anlatıldığı için burada tekrar ifade etmeye gerek duymadık.

Çarşıların bazı kısımlarında ise münâdiler olurdu. Örneğin yün kumaşçılar çarşısına gelen bir kişi kumaş almak istediğinde, talip olduğu malı bir münâdiye verir; o da omzuna koyarak başka bir kumaşçıya fiyatını sormak üzere giderdi. Gelip o alıcıya ürünün fiyatını haber verir ve her satış için de dinar üzerinden bir ücret alırdı.²¹⁷

Çarşılardaki çalışma saatleri ise namaz vakitleri ve dinî bayramlara göre şekillenmekte, öğle namazında satışa ara verilip, ikindiden önce satış sona ermekte, dinî bayramlarda ise çarşılar açılmamaktaydı.²¹⁸

Merînî dönemi çarşılarında yaşanan kötü olaylar arasında yangınlar sayılabilir. İbn Ebû Zer', 646/1249 yılında yaşanan böyle bir yangından bahsetmektedir. Fas'ta Bâbü's-silsile yakınlarında çarşının es-Sabbâğîn kısmında başlayan yangında çeşitli bölümler yanmış, hatta yangın Karaviyyûn Câmii'nin Bâbü'l-cenâiz kısmına kadar ulaşmıştır.²¹⁹

²¹³ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 349.

²¹⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 332.

²¹⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 220-221.

²¹⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 343.

²¹⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 243-244.

²¹⁸ Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 100.

²¹⁹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 73. İbn Ebû Zer', bu bilgi ile birlikte, şeyh Abdullah el-Fiştâlî'nin yangını durdurduğunu ifade ettiği duâsını da vermektedir. Bâbü'l-cenâiz'de durup ateşe karşı: "Ey ateş nereye? Bu sınırın senin, bu yüzden Allah'ın izniyle dön." dedikten sonra yangının Allah'ın kudretiyle durduğunu ifade etmektedir (İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 73).

B. ZİRAAT

1. Doğal Kaynaklar

Merînîler geniş topraklarını gerekli düzenlemeleri yaparak, bol miktarda sahip oldukları nehir ve gözelerden de istifade ederek ziraat alandaki gelişimlerine ivme kazandırmışlardır. Mağrib’de ziraatin aslî unsurlarından olan, sulamada kullanılan kaynaklar arasında yağmur, su kaynakları (gözeler), nehirler ve su sarnıçları bulunmaktadır.²²⁰

Merînî topraklarında ziraat için en elzem kaynaklardan olan yağmur, deniz kenarında ve yakın yerlerde boldu, fakat güneye doğru çöl kısmında ise doğal olarak azalıyordu. Bu bölgelerde, yağmurlar Nisan ve Mayıs aylarında bol olur, eğer yeteri kadar yağış olmazsa kuraklık meydana gelirdi. Yağışlar Eylül’ün ortasında başlar, kimi yerlerde ise Aralık ve Ocak aylarında kar görülürdü. Yağmurun aşırı yağdığı dönemlerde oluşan rutubet meyvelerin olgunlaşmamasına sebep olurdu. Mesela Eylül ayında fazlaca yağın yağmurun rutubeti hurmanın telef olmasına, sebep olurdu. 725/1325 yılında yaşanan ve sele neden olan yağışlar hem binalara zarar vermiş hem tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasına sebep olmuştur.²²¹

Mart ayında yumuşak rüzgar esmeye başlar, ağaçlar çiçeklenir, Mayıs ayında incir meyveleri olgunlaşır, üzüm Haziran ayının üçüncü haftası olgunlaşır, Ağustos ayının yarısından sonra ise güneşe serilerek kurutulurdu. Eylül ayı ile birlikte yağmurlar yağmaya başlayınca üzümün pekmezi yapılırdı. Mağrib’in en önemli ziraat mahsulü olan zeytin ise Kasım ayında toplanırdı.²²² Yağmurun az olduğu yerlerde yahut azaldığı dönemlerde, yahut doğudan esen rüzgarlar sebebiyle yaşanan kuraklık dolayısıyla oluşan kıtlık Merînîler döneminde özellikle 637/1239, 657/1259, 683/1284, 687/1288, 693/1293, 711/1311, 721/1321, 723/1323, 725/1324 yıllarında yaşanmıştır. Emîr Ya’kub döneminde 657/1259 yılında yaşanan büyük kuraklık onbeş yıl sürmüştü, ürün fiyatları yükselmiş, kuraklığın ve kıtlığın yaşandığı bu yıllarda çekirge sürüleri de artış göstermiş, kuraklık ve kıtlığa bağlı olarak halk susuzluk yaşamış, açlıktan ve yayılan vebâdan dolayı ölümler meydana gelmiştir.²²³

²²⁰ Venşerîsî, *el-Mi’yâr*, V, 12-13, VIII, 5-44.

²²¹ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 179-180; Marmol, *İfrikîyye*, I, 31, 44-45; Mezâhim, *el-Evzâü’l-iktisâdî*, s. 40.

²²² Vezzân, *Vasfu İfrikîyye*, s. 87-88.

²²³ İbn Ebû Zer’, *ez-Zehîra*, s. 54, 89; a.mlf., *Enîsü’l-mutrib*, s. 41, 340, 390, 398, 401, 409, 413; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 179.

Bu dönemlerde Mağrib topraklarını sulayan su kaynaklarının bol olmasının yanı sıra özellikle yapılan düzenlemelerle ulaşılan güç ve elde edilen sonuç da oldukça iyi idi. Merînîler döneminde Mağrib'deki nehirler arasında en büyük olan Sebû Nehri'dir.²²⁴ Diğer nehirler arasında ise Fas Nehri, Lemta Dağı'ndan çıkan Sûsu'l-Aksâ Nehri, Der'a Nehri, Sicilmâse Nehri, Mülûye Nehri, Tâneseft Nehri, Ümmü'r-Rebî' Nehri sayılabilir.²²⁵ Bu doğal su kaynaklarından tam anlamıyla istifade için Fas Vâdisi'nde, VIII./XIV. yy.da dağlardan gelen ve toprağı sulayacak suyun tanzimi için sedler yapılmış, nehir çeşitli atıklardan ve fazlalıklardan temizlenmiş ve nehrin suyunu arındırabilmek için süzgeçler yapılmıştır. Özellikle Merînî sultanlarının emriyle yapılan ve sonrasında tahrib oldukça yenilenen kantaralar yani su kanallarıyla nehir kenarındaki bostanların, zeytinliklerin, meyve bahçelerinin sulanması sağlanmıştır.²²⁶

Merînîler'in su kaynaklarından bir diğeri olan uyûnların (gözeler) sayısının oldukça fazla olduğu ifade edilmektedir. Daha çok yağmur ve kar sularının birikmesiyle oluşan bu gözeler yıl boyunca akmakta olup, İbn Fazlullah el-Ömerî'nin bildirdiğine göre sadece Fas şehrinde bulunan ve halkın çeşitli yerlerde ve çeşitli işler için faydalandığı göze sayısı üç yüz altmış idi.²²⁷ Mağrib şehirlerinin çoğunda yağmur sularından faydalanılarak oluşan sahrîciler de (su deposu, sarnıç, havuz) oldukça yaygındı.²²⁸

Bu gözelerden ve su kanallarından kimlerin nasıl faydalanacağı, hangi ürünler için daha elzem olduğu, kimlerin öncelikli olduğu ve ne kadar süre faydalanacağı vb. konularda düzenleme yapılmış, daha uzakta olanlara ve özellikle ziraatle meşgul olanlara öncelik verilmiştir. Toprak sahibine bağlı gözelerin kullanımında ise bazen kiralama söz konusu olabiliyordu. Dağlardan gelen ve gözelerde olan su, saatli olarak toprağı sulayanlar arasında taksim edilir ve herkesin faydalanması sağlanırdı.²²⁹

²²⁴ Kalkaşendî, *Subh*, V, 155.

²²⁵ Kalkaşendî, *Subh*, V, 174-175; Marmol, *İfrikîyye*, I, 31, 46.

²²⁶ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 12-13, 350-352; VIII, 5-44; X, 273-280, 304-305.

²²⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 179; Kalkaşendî, *Subh*, V, 153.

²²⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 180-182.

²²⁹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, V, 12-13, 350-352; VIII, 5-44; X, 273-280, 304-305.

2. Ziraati Geliştirici Tedbirler

Muvahhidler'in son dönemlerinde yaşanan siyasî problemler ve savaşlar onların iktisadî hayatlarını ve özelde de ziraî üretimi olumsuz yönde etkilemiştir. Yine bu dönemde Mağrib kabileleri arasında kavgalar ve fitneler çoğalmış, Berberî ve Arap kabilelerinden bazıları köyleri, çiftlikleri yağmalayıp, yol kesmeye başlamışlardı. Yaşanan bu isyanlar ve fitneler dolayısıyla tarım kesintiye uğramış dolayısıyla pahalılık artmıştı. Bu dönemde gücünü artırmaya devam eden Merînî Sultanı Osman b. Abdülhak, çeşitli kabilelerden biat alıyor, onlara güvence veriyor, yol kesenlerle mücadele ediyordu. Merînîler'le birlikte siyasî düzen sağlanmış ve özellikle kabilelerin ziraî alana teşviklerine özen gösterilmiştir.²³⁰

Mağrib'in fethinin hemen hemen tamamlandığı, Fâsü'l-cedîde'nin kurulduğu, imâr faaliyetlerinin oldukça çok olduğu, yol güvenliğinin sağlanıp, halkın refah seviyesinin yükseldiği Emîrû'l-müslimîn Ebû Yûsuf döneminde ise ticâret ve ziraat olanca hızıyla artmış, bolluk bereket yaşanmaya başlamış ve özellikle meyve sebze fiyatlarında düşmeler görülmüştür.²³¹ Sultan Ebû Ya'kub da ziraî alandaki gelişmelere ek olarak çiftçiye ağır gelen vergileri kaldırarak yola devam etmiştir.²³²

Devlet adamlarına iktâ olarak verilen topraklarda başlayan ziraî üretim çeşitliliği ve bolluğu da Merînîler'in ziraatteki başarılı politikalarından biri olmuştur.²³³ Ayrıca Merînîler ziraatin gelişimi için emniyet ve huzurun sağlanması yanında doğal kaynaklardan fazlasıyla istifade edebilmek, sahip olunan geniş toprakları değerlendirmek adına harcamalar yapmaktan çekinmemişlerdir. Sulamaya önem verdikleri gibi çiftçilere gerekli yardımları yaparak ve Sultan Ebû'l-Hasan'ın yaptığı gibi çeşitli kabilelerdeki yetimlere ekip biçmeleri için toprak vererek, vergiden muâf tutarak önemli adımlar atmışlardır. Bu gelişim için sultan Ebû İnân da ziraî üretimi artıracak tedbirler almış, toprağın iyi kullanılması ve mahsulün artıp çeşitlenmesine önem vermiş, fakirlere, muhtaçlara maîşetlerini sağlamaları için tarlalar dağıtmıştır. Bazen de satış kıymetini muhafaza etmek için buğday ekim alanının azaltılması gibi özel tedbirlere başvurulmuştur.²³⁴

²³⁰ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 35-37, 72-73; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 293-294.

²³¹ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 94-95.

²³² İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 377-378; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 100-101.

²³³ Kalkaşendî, *Subh*, V, 204; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 288.

²³⁴ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 175, 177-178.

a. Nâûralar

Merînîler dönemi ziraatte yaşanan gelişmeler oldukça fazladır, bunlardan biri sultanların hemen her şehre ve köye nehirlerden, doğal su kaynaklarından faydalanabilecekleri²³⁵ “nâûra”lar yani sulama kanalları yaptırmalarıdır. Merînîler’e ait ilk nâûra, Fas Vâdisi’nde²³⁶ Sultan Ebû Ya’kub döneminde 685/1275 yılında yapılmaya başlanmış, 687/1287 yılında tamamlanmıştır. Yirmi altı metrelik çapı olan bir kanaldır.²³⁷ Nâûralar dışında sahrîc²³⁸ yapımına da özen göstermişler, Sebte valisi, el-Azefî 654/1256 yılında, Sebte limanının aşağısına sahrîc yaptırmıştır.²³⁹

Devletin gidişatını kontrol edebilmek, halkın nabzını tutabilmek, gerekli yerlerde gerekli imâr faaliyetlerinde bulunabilmek için sultanların çıktığı seferler burada zikredilmesi gereken önemli adımlardandır. Bu konuda özellikle Ebû İnân’ın katkılarını ifade etmek gerekmektedir. O, kullanılabilir arazileri genişletmiş, ülkenin çeşitli yerlerinde örnek tarlalar yaygınlaştırmış ve çok fazla su sahrîci inşâ ettirmiştir. Küçük havuz ve sahrîcilerin yeterli olmadığı yerlere ise büyük küçük çok sayıda nâûra yaptırmıştır. Bunlarla birlikte, insanların günlük ihtiyaçları dışında, bahçeler, bostanlar da yaygınlaştırılmış, ağaç sayısı artırılmıştır. Ayrıca nâûraların yapıldığı yerlerde zâviye, mescid, yolda kalmışlar için konaklama yerleri de yapılmış, bahçeleri göz alıcı güzellikte çiçeklerle, ağaçlarla donatılmış, adeta su ile birlikte o mekânlara medeniyet götürülmüştür.²⁴⁰ Ebû İnân’ın tedkik amacıyla hem de isyan eden kabilelerle savaşmak üzere çıktığı Tunus (İfrîkiyye) bölgesindeki Kosantîne ve Zâb seferleri esnasında uğradığı hemen her yerde, su getirtmek için yaptırttığı nâûralar bunların en güzel ve en özel örneklerindedir.²⁴¹

²³⁵ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 175.

²³⁶ Menûnî, *Varakât*, s. 148.

²³⁷ İbn Ebû Zer’, *Enîsül-mutrib*, s. 406-407. Nidâl A’racî, *ed-Devletü’l-Merîniyye*, s. 101. Murabıt ve Muvahhid döneminde Fas’ta Zelağ dağı bölgesindeki nehirde bu nâûralarla, su sarnıçları vasıtasıyla özellikle hububat ekili tarlalar sulanmakta idi (Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 206). Muvahhid Sultanı Mansûr döneminde Fas’taki sahrîcin (sarıç) uzunluğu iki yüz on altı zirâ’, deposu ise sekiz yüz altmış dört zirâ’ idi (Leylâ Neccâr, *el-Mağrib ve’l-Endeliüs*, s. 431).

²³⁸ Bekrî, Mağrib şehirlerinden bahsederken “birket” kelimesini, sahrîc mânâsında kullanmıştır (Bekrî, *Kitabü’l-mesâlik*, s. 113). Ömerî de Mağrib halkının sahrîc için küçük göl, havuz anlamındaki “birket” kelimesini kullandıklarını ifade etmektedir (İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 201).

²³⁹ İbn Ebû Zer’, *ez-Zehîra*, s. 82.

²⁴⁰ Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 209-213.

²⁴¹ Nümeyrî, *Feyzü’l-ubâb*, s. 209-213. Ayrıca bk. Menûnî, *Varakât*, s. 148.

b. Mahzenler²⁴²

Ziraatin gelişmesinde önemli payı olan ve halkın ihtiyacından fazla ürettiği ürünleri, gerek ilerleyen zamanlarda satıp kazanç elde etmek gerek daha sonra kullanmak için depoladıkları hayatî öneme sahip bu mahzenlerin sayısının artırılmasına Merînîler döneminde de oldukça önem verilmiştir.²⁴³ Çünkü Merînîler döneminde özellikle halkın temel gıdaları arasında yer alan buğday, bakla, arpa, mercimek gibi bakliyat ürünlerinin çeşitliliği ve ekim alanı artırılmış, bol ürün elde edilmiş ve bu mahzenlere duyulan ihtiyaç artmıştır.²⁴⁴

Merînîler öncesi dönemlerde, Murâbit ve Muvahhidler döneminde de çamurdan yapılmış yer altı tahıl depoları yanında, halkın ürünlerini depoladığı bu mahzenlerden de bulunmaktaydı.²⁴⁵

Merînî Sultanı Ebû Yûsuf da mahzen inşâsına büyük önem vermiştir. Öyle ki bu mahzenlerde beş-altı yıllık buğday ve arpa bulundurulduğu olmuştur. Başşehir Fas ve çevresinde oldukça fazla olan bu mahzenlerin içinde yer altı tahıl ambarları yer alırdı. Mahzenlerin etrafı genellikle bir surla çevrilir, kapısı ve kilidi bulunurdu.²⁴⁶

Bu mahzenlere en çok Dükkâle bölgesindeki şehirlerde rastlanmakta olup, bu şehirlerden birisi de yüz kuyu anlamındaki “el-Mietü Bîr (Bi'r)” şehridir ki, ismini de burada fazlaca bulunan buğday depolarından almaktadır. Bu şehrin halkı, depolarda saklanan buğdayın yüz yıl da geçse tazeliğini koruyacağına inanmaktadır.²⁴⁷

3. Arazi Çeşitleri

a. Devlet Arazileri

Devletin siyasî ve askerî amaçlar için gelir sağlamayı planladığı ve toplam arazilerin önemli kısmını oluşturan bu arazilerin, çeşitli şehirler ve kırsal kesimlerdeki kabilelere kullanılmak üzere dağıtılmış olması Merînîler döneminde özellikle uygulanmış olan bir yöntemdir. İtaat altındaki her kabileye, ele geçirilen topraklardan yani devlete ait arazilerden birer nahiye vermek ve vergisini de sınırlandırmak

²⁴² Zirâî mahsul deposu, kuyusu anlamındadır. İbnü'l-Hatîb, Endülüs'te bulunan mahzenler için “kamira” kelimesini kullanmıştır (İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*, s. 60).

²⁴³ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 178.

²⁴⁴ Kalkaşendî, *Subh*, V, 175-176; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 289.

²⁴⁵ Cemâl Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 206.

²⁴⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 180; Kalkaşendi, *Subh*, V, 150.

²⁴⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 163.

şeklindeki bu uygulama, Merînî Sultanı Ebû Yahyâ tarafından 642/1244 yılında başlatılıp sonrasında da devam ettirilmiştir.²⁴⁸

Fethedilen yerlerde imâr faaliyetleri bu çeşit araziler üzerinde gerçekleştirilmiş, câmiler, medreseler, saraylar, hastaneler, çarşılar yine bu araziler üzerinde yapılmıştır. Sultan Ebü'l-Hasan, bu araziler üzerine Fas'ta yaptırdığı gibi 686/1286 yılında “bustânü'l-mesârâ” yaptırmıştır. Bu bostan içerisine güzel bir saray yaptırmış, bu bostanın ve sarayın su ihtiyacını karşılamak için ise nâûra yaptırmayı da ihmâl etmemiştir.²⁴⁹ Şunu ifade etmek gerekir ki Merînîler döneminde Fas'ın zeytin geliri dışındaki en önemli geliri devlet arazileri üzerine yapılan bu bostanlardan elde edilmekteydi.²⁵⁰

b. İktâ' Arazileri

Merînîler'de tu'me ifadesiyle yer bulan iktâ'²⁵¹ uygulamasına, devlet arazilerinden bahsederken değindiğimiz gibi, ilk olarak, emîr Osman b. Abdülhak döneminde rastlanmaktadır. Kendisine biat edildikten sonra Merînî kabile şeyhlerini yanına çağırarak onlara hakettikleri miktarda toprak dağıtmıştır.²⁵²

Kendisine biat edildikten sonra Mağrib arazilerini kabileler arasında paylaştıran diğer emîr, Ebû Bekir b. Abdülhak'tı. Bu arazileri verirken kabile şeyhlerine sunduğu şart ise savaşlar için asker yetiştirmektir.²⁵³ Diğer taraftan Merînîler döneminde devlete fayda sağlayanlara, eşrâfa, memurlara, âlimlere verilen iktâ' arazi miktarı her geçen gün artmıştır. Bu araziler, bir kişiye verilebildiği gibi hizmeti söz konusu olan bir kabileye de verilebilirdi.²⁵⁴

Kendilerine başarıları dolayısıyla iktâ' verilmiş kabileler arasında özellikle Merînîler'in aslı olan Zenâte ve Hevvâre kabileleri yer almaktadır. Çünkü bu kabileler, Muvahhidler'e karşı Merînîler'in yanlarında yer alıp yardım etmişler ve karşılığında da bu kabilelere Tâmesne bölgesi paylaşmıştır. Verilen bu araziler karşılığında ise onlar Merînîler için altmış bin atlı, iki yüz bin yaya asker

²⁴⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 287-288; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 68. Hasan el-Vezzân, ise bu paylaşımın Merînîler'in ilk emîri olan Abdülhak b. Mahyû tarafından ele geçirilen Hevz bölgesinin, kabilenin kollarına ve Ebû Bekir, Ebû İshak, Ebû Saîd ve Ya'kub adlı dört oğluna iktâ' olarak vermesiyle başladığını ifade etmektedir (Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 351).

²⁴⁹ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 386-388; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 179. Ayrıca bk. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 102.

²⁵⁰ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 102.

²⁵¹ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 69.

²⁵² İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 35.

²⁵³ İbn Ebi Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 291; *ez-Zehîra*, s. 64-65.

²⁵⁴ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 12, 14, 19.

hazırlamışlardır.²⁵⁵ Sultan Ebû Ya'kub ise el-Kasrû'l-Kebîr (Kasrû Kûtâme) arazisini Vâdîü Âş sahibi, Ebû İshâk b. Ebü'l-Hasan Eşkilûle'ye vermiştir ve bu topraklar Merînî Devleti'nin yıkılışına kadar bu aile içinde kalmıştır.²⁵⁶ Sultan Ebü'l-Hasan, Rîf bölgesindeki Benî Cebâre'yi yıllık bin dinar karşılığında akrabalarından birisine iktâ' olarak vermiştir.²⁵⁷

İktâ' araziler bazen de yardım amaçlı verilmiştir. Sultan Ebü'l-Hasan 733/1333 yılında yardım amaçlı gittiği Endülüs'te, Târik b. Ziyâd ve Mûsa b. Nusayr'ın ilk önce indikleri yer olan ve sonra Rumlar'ın eline geçen Cebelü Fetih'teki bu toprakları tekrar fethedince burada oturanlara erzak ve çeşitli yardımlar yanında böyle iktâ'lar da vermiştir.²⁵⁸

Sultanlar bazen de ülfet oluşsun, kişi ya da kabile ile sevgi bağları kuvvetlensin diye iktâ' toprakları vermişlerdir. Sultan Ebü'l-Hasan, sefere çıktığında uğradığı yerlerde karşılaştığı kabilelere, özellikle Arap kabilelerine böyle ikramlarda bulunmuştur. Verilen bu arazilerle aslında çıkabilecek fitne veya isyanlar da önlenmiş olacaktı.²⁵⁹ Merînîler yolların güvenliğini temin için de bazı kabilelere iktâ' araziler dağıtmışlardır.²⁶⁰ Fitne çıkaranlara merkeze yakın yerlerde iktâ' verilerek onların isyanlarından emin olunmak istenmiştir, ki bu uygulamayı özellikle sultan Ebû İnân döneminde görmek mümkündür.²⁶¹

Merînîler ayrıca kâdı'l-kudâtlara, sır kâtiblerine, rütbesi yüksek askerlere ve bazı devlet memurlarına derecelerine göre hem maaş hem de iktâ' vermişler, onlar da bu toprakları ekip biçmişlerdir.²⁶² Devlet memurlarına verilen bu arazilerden öşür alınmakta ve devlet hazinesi güçlendirilmekte idi. Meselâ, Fas yakınlarında bulunan Cebelü Zelâğ'da bulunan kaliteli üzüm ve zeytin başta olmak üzere çeşitli ürünlerin yetiştirildiği tarım arazilerinin devlet adamlarına iktâ' olarak verildiği, buralardan beytü'l-mâle giden öşür vergisinin bazen üç bin keyl²⁶³ hububata yükseldiği belirtilmektedir.²⁶⁴

²⁵⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 202.

²⁵⁶ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 68.

²⁵⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 335.

²⁵⁸ İbn Battûtâ, *Rihletü İbn Battûtâ* (Abdülhâdî Tâzî), IV, 214-215.

²⁵⁹ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 157, 186;

²⁶⁰ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 103.

²⁶¹ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 71.

²⁶² Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 72.

²⁶³ Tahıl ölçөгüdür.

²⁶⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 294, 299.

Çeşitli amaçlar güdülerek, çeşitli kabile ve ailelere, zâviyelere²⁶⁵ verilen iktâlar dışında bazen de mutasavvıfların, velilerin, şeyhlerin bulunduğu yerleşim yerlerinden vergi alınmadığı olmuştur. Rîf bölgesindeki Cebelü Bûkkûyye bu topraklardan birisidir. Evliyâdan sayılan Ebû Ya'kub el-Bâdîsi bu topraklarda yaşamış ve oraya defnedilmiştir.²⁶⁶

Mâlikî fakîhi Venşerîsî'nin el-Mi'yâr'ında, Merînîler döneminde Berberî ve Arap kabilelere dağıtılan bu toprakların tamamen mülk olup olmadığı tartışılmış, bu toprakların mülk değil faydalanma esasına dayalı olarak kullanılabileceği ifade edilmiştir.²⁶⁷

c. Mülk Arazileri

Mülk arazileri daha çok miras yoluyla veya hibe ve satın alma yoluyla halkın sahip olabildiği araziler idi.²⁶⁸ Mülk araziler Mağrib'de şehir ve çevrelerinde oldukça yaygınlaşmış ve “el-arsa”,²⁶⁹ “er-ribâ,”²⁷⁰ “ed-day'a”, “el-büstân (besâtîn)”,²⁷¹ “el-fidân,”²⁷² “el-karye”, “el-cinân (cennât)”,²⁷³ “mütenezzihât”,²⁷⁴ “er-ravz (riyâd)”,²⁷⁵ “el-müdşer”, “eş-şıksî”,²⁷⁶ gibi isimler altında yer almaktaydı.²⁷⁷

Özel mülk arazileri arasında âlimlerin ve mutasavvıfların da sahip olduğu ve tarla olarak kullanılan ve ürünlerinden faydalanılan, tasadduk edilen, hayır hasenâta bulunulan araziler vardı.²⁷⁸ Merînîler döneminde, miktarı az da olsa mülk arazi sahibi kadınlar da mevcuttu; ki bu araziler onların sıdak (mehir) şeklinde sahip olduğu gayr-i menkûllerini oluştururdu.²⁷⁹

²⁶⁵ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 71.

²⁶⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 333; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 72.

²⁶⁷ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, IX, 73.

²⁶⁸ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 75.

²⁶⁹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, III, 133.

²⁷⁰ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 45; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, III, 133; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, III, 291.

²⁷¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 145; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Nüfadâtü'l-cerâb"*, s. 126.

²⁷² İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 391-392. İbnü'l-Kādî aynı sayfalarda, Fas halkından olan İbnü'l-Acûz'un böyle bir arazisi olduğunu, onu ekip biçerek geliriyle sadaka verdiğini ve miskinler için vakfettiğini ifade etmektedir.

²⁷³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 180. el-Ömerî, cinân ve riyâdların daha çok a'yânların evlerinin bulunduğu, bol ağaçlı ve çiçekli yerler olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bk. İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Nüfadâtü'l-cerâb"*, s. 124; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, II, 393.

²⁷⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 145.

²⁷⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 180-181.

²⁷⁶ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, IX, 166.

²⁷⁷ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 104; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 73.

²⁷⁸ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 74.

²⁷⁹ Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, III, 291. Ayrıca bk. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 74.

4. Ziraî Mahsuller

Merînîler, ticâretin gelişimi için gerekli olan yol güvenliği ve şehirlerin emniyetini sağlayarak ziraatın gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Böylelikle tarım faaliyetleri hemen her yerde artmıştır.²⁸⁰ Sağlanan güven ortamı ile birlikte Merînî topraklarının çoğu kısmında doğal kaynakların, özellikle nehirlerin çokluğu, ekilebilir arazinin genişliği,²⁸¹ sulama için nâûraların yapılması, çiftçilere gerekli yardımların sağlanması, çoğu zaman mahallî vergilerin kaldırılması, fakirlere, yetimlere toprak dağıtılması, ürünlerin korunması için mahzenlerin yapılması ve satılan ürünlerin kazanca dönüştürülmesi ziraî ürünlerdeki çeşitliliği ve bolluğu da beraberinde getirmiştir.²⁸² Bunu genel olarak ifade edecek olursak özellikle Fas, Miknâs, Sebte, Tanca²⁸³, Sicilmâse²⁸⁴ Merâkeş²⁸⁵, Heskûra²⁸⁶, Tâdele'de²⁸⁷ yetiştirilen meyve çeşitliliği dikkat çekmektedir. Sebte limanından Mağrib'in diğer bölgelerine ve Endülüs'e gönderilen bu meyveler arasında üzüm ve incirin neredeyse yirmi sekiz, elmanın on beş, eriğin altı, ayvanın dört, dutun siyah ve beyaz olmak üzere iki çeşidi vardı. Basra ve Irak'taki gibi güzel hurmalar Sicilmâse de meşhur olmuştu.²⁸⁸

Merînî topraklarının ziraî mahsullerdeki çeşitliliği meyve, sebze, hububat, baharat, sanayi bitkileri şeklinde kendini göstermektedir. Bu çeşitliliği Hasan el-Vezzân'ın da coğrafi kısımlara ayırdığı şekilde Fas, Merâkeş, Tilimsân, Bicâye ve Tunus, Numidyâ (Akâ) bölgeleri ve bu bölgelere ait belde ve köylere göre vermeyi uygun gördük.

Fas bölgesi ticâretin olduğu kadar ziraatın da önemli merkezlerinden birisi idi. Ceznâî, bunu bölge ikliminin ne çok soğuk ne de çok sıcak yani ılıman bir iklime sahip olmasına bağlamaktadır. Sonbahar ve ilkbahar mevsimlerinin ağırlıklı yaşanması, mevsim geçişlerinin yavaş olması meyve, sebze çeşitliliğine ve ayrıca mahsulün bol olmasını sağlayan unsurlardandı.²⁸⁹ Fas şehrinin Udvetu'l-Endülüs

²⁸⁰ İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, s. 35-37, 72-73; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, s. 293-294.

²⁸¹ Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 288.

²⁸² İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 377-378. Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 163. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 100-101; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 178.

²⁸³ Bekrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, s. 109.

²⁸⁴ Bekrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, s. 147-148.

²⁸⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 133.

²⁸⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 177.

²⁸⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 190.

²⁸⁸ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 179.

²⁸⁹ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 36.

(Endülüs tarafı) kısmının “etrablusî” diye meşhur tatlı elmasından bahsedilmektedir.²⁹⁰ İbn Ebû Zer’, bu elmanın özelliklerinden bahsederken renginin sarı olduğunu, güzelliğinin ve tadının Mağrib’in hiçbir yerinde bulunmadığını, kabuğunun ince, tadının güzel, kokusunun çok hoş olduğunu ifade etmektedir.²⁹¹ Fas’taki Udvetu’l-Karaviyyîn’de ise nar yetiştirilmekte idi.²⁹² Fâsü’l-Cedîde’de ceviz ağaçlarının çokluğundan, Dimeşk mişmişi (kayısı, zerdali) güzelliğinde mişmişin bulunduğu bahsedilmektedir.²⁹³ Mağrib için önemli bir ziraî ürün olan zeytin üretimi de Fas’ta oldukça yaygın idi. Fas ve çevresinde zeytin²⁹⁴ ağaçlarının en çok bulunduğu yerler arasında Cebelü Zelağ, Cebelü Zerhûn sayılabilir. Buralar adeta zeytin ormanları ile kaplıydı.²⁹⁵ Fas’ın doğusunda yer alan Mekermide’de nehir boyunca uzanan üzüm bağları vardı. Fas’a otuz beş mil mesafedeki Cebelü Lûkây’da özellikle üzüm, incir, badem, zeytin, ayva ve limon üretilir, üzümün bir kısmı kurutulur, meyvelerin çoğu Fas’a gönderilirdi. Meyve ticâretinden zenginleşen bu bölge halkı, Cebelü Benî Ahmed’de ürettikleri üzümün çoğunu şarap yaparak haftalık pazarlarda satardı.²⁹⁶ Hububat olarak buğday ve arpa özellikle Fas’ın batısındaki düz arazilerde, kuzey ve doğudaki vadilerde yetiştirilirdi.²⁹⁷ Fas civarındaki Hamîs Müteğâre’de beyaz dut ağaçları oldukça fazla idi. İpek tüccarının etkisiyle üretim daha da artmıştır.²⁹⁸ Ayrıca, Rîf civarından toplanan oldukça fazla miktardaki cevizin Fas ve diğer komşu şehirlere gönderildiği de belirtilmektedir.²⁹⁹

Miknâs’ın en önemli ziraî ürünü zeytindi. Hatta zeytini bol olduğu için şehrin adı “Miknâstü’z-Zeytûn” diye meşhur olmuştur.³⁰⁰ Miknâs’ın biri beyaz renkli olan bir diğerine Dimeşk eriği denilen iki cinsi bolca üretilmekte ve bunlar Fas’a da gönderilmekte idi. Halk, üzümü taze iken tüketirken, oldukça fazla üretilen inciri kurutmayı tercih ediyordu. Miknâs’da yetişen diğer bir meyve ise güzel kokulu ayva

²⁹⁰ İbn Ömer el-Merrâküşî, *Kitâbü’l-İstibsâr*, s. 181.

²⁹¹ İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s. 44.

²⁹² İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-mutrib*, s. 43-44. Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 220.

²⁹³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 203.

²⁹⁴ Mağrib’de zeytin üretiminin Kartacalılar tarafından başlatıldığı, Romalılar döneminde ise özellikle zeytinyağı çıkarmak için işletmeler kurulduğu, Berberîler’in Romalılar’dan zeytin üretimi ile ilgili çok şey öğrendikleri ifade edilmektedir (Harekât, *el-Mağrib abre’t-târîh*, I, 38-39, 53-54).

²⁹⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 294-295. Ayrıca bk. Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 207.

²⁹⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 88, 292, 339, 341.

²⁹⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 298-300.

²⁹⁸ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 222.

²⁹⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 336.

³⁰⁰ İbn Ömer el-Merrâküşî, *Kitâbü’l-İstibsâr*, s.187; İbn Battûtâ, *Voyages D’ibn Batoutah*, IV, 376; İbnü’l-Hatîb, *Hatratü’t-tayf*: “Nüfadâtü’l-cerâb”, s. 127; Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 168, 174, 322.

ve nardır.³⁰¹ Fas, Miknâs,³⁰² Hebt bölgesindeki el-Humer³⁰³ ve Basra'nın ortak bir üretimi de keten idi.³⁰⁴ Yine bu bölgenin şehirlerinden olan Basra'da ziraat ve hayvancılık oldukça yaygın olsa da daha çok keten yetiştiriciliği ile meşhur olmuş, hatta şehir bundan dolayı Basratü'l-Kettân diye de bilinir hâle gelmişti.³⁰⁵ Ayrıca, Tâze şehri, kurutulmuş hurması ile ticârî hayatta yerini almıştır.³⁰⁶ Titvân ise özellikle portakal, nar ve badem bahçeleriyle meşhur bir şehir olma özelliği taşımaktaydı.³⁰⁷ Eski bir yerleşim yeri olan Cersîf, Merînîler için hububat mahzeni durumundaydı. Merînîler fazla bir şey yetişmeyen bu küçük bahçelerde üzüm, incir yetiştirerek buraları adeta çöldeki cennet bahçelerine çevirmişlerdi.³⁰⁸

Hem önemli bir liman şehri, hem de Mağrib ve Avrupa ile ticâretin merkezi olan Sebte, meyvesi ve özellikle üzümü bol bir şehir idi. Sebte'de yetiştirilen üç çeşit zeytin de oldukça meşhur olmuştu.³⁰⁹ Fas bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Tâmesne'de çok sayıda incir ağacı ve üzüm bağları bulunmakta idi.³¹⁰ Fas'ın Hebt bölgesindeki Nârence'de Bahrî ve İfrîkî adlarında meşhur kiraz yetiştirilmekteydi. Buraya yakın Rîf bölgesinde ise portakal ve incir, Cebelü Rezîn'de üzüm çok fazla üretimi yapılan meyveler arasında idi. Rîf'de Cebelü Bûşîbe'de üretilen siyah üzümünden ise pekmez ve şarap yapılmıştır. Bu yerlerde badem, incir ve zeytin ağaçları oldukça fazla yer tutuyordu. Bu bölgedeki Benî Cebâre'den katırlarla Fas'a meyve götürülmekteydi. Yine Hebt bölgesindeki Cebelü Rahûne ve Fas civarındaki Cebelü Zelâğ, üzümün bol ve lezzetli olduğu yerlerden idi. Şunu da ifade etmek gerekir ki Hebt bölgesi, meyvesi en lezzetli yerler arasında kabul edilmiştir.³¹¹

Üzümü ve elması ile meşhur diğer Fas bölgesi şehirleri arasında Kasru Kûtâme³¹² ve Tanca yer almaktadır. Tanca'da üretilen üzümün bir kısmı kurutulur bir

³⁰¹ İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: “*Mi'yârü'l-ihîyâr*”, s. 106. Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 220.

³⁰² Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 85.

³⁰³ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 311.

³⁰⁴ Bekrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, s. 110. Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 220.

³⁰⁵ İbn Ömer el-Merrâküşî, *Kitâbü'l-İstîbsâr*, s. 189.

³⁰⁶ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 355 vd.

³⁰⁷ Özkuyumcu, “Titvân”, *DİA*, XLI, 122-123.

³⁰⁸ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 353-354.

³⁰⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 206; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: “*Nüfadâtü'l-cerâb*”, s. 127; Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 168, 174, 319, 322.

³¹⁰ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 202, 212. Hasan el-Vezzân, bu incir ağaçlarının uzaktan bakıldığında bir ormanı anımsatacak kadar çok olduğu bilgisini vermektedir.

³¹¹ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 294, 309, 310-321, 322, 326, 334, 335, 336, 337. Vezzân, Cebelü Zelâğ'da Fas eşrafının üzüm bağlarının bulunduğunu söylemektedir.

³¹² Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 98; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 133; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: “*Mi'yârü'l-ihîyâr*”, s. 100.

kısmı ise yağmurların yağdığı dönemde pekmez hâline getirilirdi. Aynı zamanda portakal, limon ve diğer meyve ve hububat üretimi de yapılmakta idi.³¹³ Bölgenin diğer bir şehri Bâdis'te yılda iki kez arpa üretimi yapılabiliyordu.³¹⁴ Ezğar şehri yakınındaki Arâiş ve köylerinde oldukça fazla miktarda pamuk üretimi yapılmaktaydı.³¹⁵ Selâ şehri, Mağrib'de pamuk ve keten madeniyle olarak meşhur olmuştu.³¹⁶

Merâkeş bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Sûs özellikle değerli ve çok miktarda üretilen şeker kamışı ile meşhurdur. Sûs halkı, şeker kamışından elde ettikleri şekerden kalıp şekerler imal ederlerdi.³¹⁷ Sûs ve civarındaki ormanlarda ayrıca hurma ağaçları ve düzlüklerinde arpa, buğday, bakliyat, hububat ve kına üretilmekte idi.³¹⁸ Bölgenin bir diğer şehri Hâha'da halkın ziraatte başarılı olamaması sebebiyle ürünlerinin azlığından bahseden Vezzân, bazı yerlerinde buğday yetiştirilmekte olduğunu, ceviz ağaçları ve balın ise şehrin hemen her yerinde bol miktarda bulunduğunu ifade etmektedir. Dikenli ağaçlarıyla da meşhur olan bu şehirde yetişen zeytin taneleri büyüklüğünde taneleri olan ve halk arasında “el-hercân” (argan) diye bilinen bir bitki daha vardır ki yağı çıkarılıp hem gıda olarak hem de aydınlatmada kullanılmaktaydı.³¹⁹

Heskûra ve çevresinde ise hurma, üzüm, elma, nar, incir, ayva, armut çeşitleri ve mişmiş önemli miktarda üretilmekte idi. Bölge için önemi büyük olan büyük taneli kırmızı üzüm için halk arasında “beydü'd-decâc (tavuk yumurtası)” ifadesi kullanılmıştır. Vezzân, bu bölgedeki Tâğûdâst'ta portakal büyüklüğünde mişmiş gördüğünü ifade etmektedir. Bunun yanında, Tâğûdâst'ta yetiştirilen zeytinin tadının oldukça güzel olduğu ve buradaki zeytin satışını daha çok Araplar'ın yaptığı ifade edilmektedir.³²⁰ Toprağı ziraat için elverişli olan Egmât, meyveleri ve hurma

³¹³ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 133. Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 88, 292, 314-315.

³¹⁴ Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 74.

³¹⁵ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 303.

³¹⁶ Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 87; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yâri'l-ihiyâr"*, s. 101; Kalkaşendî, *Subh*, V, 176. Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 214; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 289.

³¹⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 194-195.

³¹⁸ Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik* s. 162; İbn Ömer el-Merrâküşi, *Kitâbü'l-İstibsâr*, s. 211-212. Merrâküşi, buradaki şeker kamışından üretilen şekerin tıp kitaplarında “taberzed” diye geçtiğini ifade etmektedir. Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 125, 127. Vezzân, bu topraklardaki şeker renginin siyah olduğunu, Fas, Merâkeş ve Sudan'dan gelen tüccarın bu bölgeden özellikle şeker satın aldığını ifade etmektedir. Ayrıca bk. Kalkaşendî, *Subh*, V, 174.

³¹⁹ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 107.

³²⁰ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 171, 174.

bahçeleri ile meşhurdur.³²¹ Üzüm bağlarının bulunduğu yerler arasında ise Dükkâle şehri bulunur.³²² Ayrıca Dükkâle ve Âzemmûr şehirlerinde, nehir boyunca devam eden incir ağaçlarından yıllık yaklaşık altı-yedi bin dinarlık ürün elde edilirdi. Bu iki şehirde aynı zamanda buğday üretiminin oldukça fazla olduğu ve bu iş için hayvan gücünden ağırlıklı olarak istifade edildiği ifade edilmektedir.³²³ Merâkeş'te ise bazı yerlerde hububat üretimi yapılırdı.³²⁴ Merâkeş şehrinin bir diğer ziraî ürünü şekerdir. İbn Fazlullah el-Ömerî, hem beyazlığı hem de tadı açısından oldukça farklı ve değerli olan bu şekeri, Mısır şekerine benzettiğini ve Mağribliler'in bu şekerden fazla üretmediğini ifade etmektedir. Ayrıca, Merâkeş yaz-kış meyveleri ve çiçekleri bol bir şehir olarak tanınmıştır.³²⁵

Tilimsân bölgesinin başta gelen şehirlerinden Tilimsân'da incir, üzüm ve her çeşit meyvenin yetiştiği, ceviz ağaçlarının ise oldukça çok olduğu ifade edilmektedir.³²⁶ Bununla birlikte, şeker kamışının yetiştirildiği yerler arasında Cezâir sayılabilir.³²⁷

Becâye ve Tunus bölgesinin her açıdan en önemli şehirlerinden olan Tunus civarında yetişen meyveler arasında "mada" denilen, kabuklu, küçük cezive benzeyen, kırmızı ile sarı arası renkli, kışın yetişen, tadı ayvaya benzeyen ve muz gibi ağaçtan kesilip olgunlaşınca yenilen bir meyveden bahsedilmektedir.³²⁸ Ayrıca bu şehirlerde turunçgiller, limon, narenciye, sarı kavun ve onların "delâ" dedikleri yeşil kavun, nar, badem, ince kabuklu, balı çok, siyah inciri meşhur idi.³²⁹ Keten yetiştiriciliği ile meşhur şehirler arasında İfrîkiyye sahilindeki Bûne (Beledü'l-'Unnâb)³³⁰ ile Escene şehri sayılabilir. Escene şehri ayrıca "keten şehri" olarak meşhur olmuştur.³³¹ Bu bölgede yetiştirilen hububat arasında cûlbân (burçak otu), İfrîkiyye'de en-nesim dedikleri bisille (bezelye) de vardı.³³² İfrîkiyye'deki Kabis'de ise kına ve muz oldukça

³²¹ Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 153; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 135.

³²² Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 147.

³²³ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 162, 166, 177. Ayrıca bk. Menûnî, *Varakât*, s. 110, 125.

³²⁴ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, s. 137, 202, 205. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 84.

³²⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 194-195; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: "Mi'yâriü'l-ihitiyâr", s. 104-105.

³²⁶ İbn Ömer el-Merrâküşî, *Kitâbü'l-İstîbsâr*, s. 181. Ayrıca bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 203.

³²⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 194-195.

³²⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 141, 194; Kalkaşendî, *Subh*, V, 150. Ayrıca bk. Marmol, *İfrîkiyye*, I, 44.

³²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 60-62; Kalkaşendî, *Subh*, V, 175, 176.

³³⁰ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 141; Kalkaşendî, *Subh*, V, 106.

³³¹ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 85.

³³² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 140, 194.

önemli yer tutuyordu.³³³ Bâce'de hububat ve özellikle buğday, nohut, bakla yetiştirilmekteydi.³³⁴

Numidya bölgesinin en önemli şehirlerinden olan Sicilmâse bostanlarıyla olduğu kadar Basra ve Irak'taki gibi güzel hurmaları,³³⁵ her çeşit meyve ve daha çok güneşte kurutulan oldukça tatlı üzümü³³⁶ ve ihrâc ettiği hububatı ile meşhurdu.³³⁷ Yine aynı bölgenin önemli şehri Der'a, bahçeleriyle meşhur olup hurması, zeytini ve özellikle de kınası çok önemlidir.³³⁸

Mağrib'de az da olsa yetiştirilen bir ziraât ürün ise susam idi. Susamdan elde edilen şeyrec yani tahin, tatlılara konulmakla birlikte daha çok tıbbî amaçlı kullanılırdı.³³⁹

Mağrib'de yetiştirilen çiçekler arasında ise özellikle beyaz gül, menekşe, yasemin, el-âs (mersin), nergis, sarı nilüfer, mensûr (şebboy), merzencûş (merdenkûş, mercanköşk), za'ferân, habeka (fesleğen, reyhan), bahâr, sevsen yani inci çiçeği ve diğerleri isim olarak sayılmaktadır.³⁴⁰ İbnü'l-Hatîb, bir seyahatinde uğradığı Ağmat şehrinin güzel kokulu çiçekleri ve gülsuyundan bahsetmektedir.³⁴¹

Merînîler döneminin de önemli kaynakları arasında bulunan, inşaat ve gemi yapımının olmazsa olmazı ağaçlar, özellikle Mağrib-i Aksâ'da bulunan ormanlardan temin ediliyordu. Bu ağaçlar arasında, Merînî tersanelerinde kullanılan erz (sedir) ağacı,³⁴² katran ve maden sanayiinde kullanılan kayın ağacı, çam ağacı ve yemeklik yağ çıkarılan argan ağacı ve en önemlisi de meyve ve zeytin ağaçları sayılabilir.³⁴³ Rîf bölgesinde büyük sanûber (fıstık çamı) ağaçları,³⁴⁴ Fas'ın güneyinde İmûzer'de,³⁴⁵ Sicilmâse yakınlarında Deren dağında ve Tâdele yakınlarındaki el-Cebelü'l-Ahdar'da sanûber ve erz ağaçlarının yanı sıra bol miktarda bellût (palamut) ağaçları

³³³ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 143.

³³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 314-316.

³³⁵ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 137; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, IV, 376. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 179.

³³⁶ Bekrî, bu bölgenin üzümünden Fas'a gönderildiğini ifade etmektedir. (Bk. Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 147; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 192. Ayrıca bk. İbn Ömer el-Merrâküşî, *Kitâbü'l-İstibsâr*, s. 200-206.

³³⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 355 vd.

³³⁸ İbn Ömer el-Merrâküşî, *Kitâbü'l-İstibsâr*, s. 206-207.

³³⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 194; Kalkaşendi, *Subh*, V, 175.

³⁴⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 142; Kalkaşendi, *Subh*, V, 176. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 289-290.

³⁴¹ İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihiyâr"*, s. 105.

³⁴² Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 44.

³⁴³ Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, s. 290.

³⁴⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 329.

³⁴⁵ Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, s. 69.

bulunmaktaydı.³⁴⁶ İşlenebilen ve yontulup şekil verilebilen her çeşit ağacın bulunduğu Bâdis bu açıdan oldukça önemli bir şehir olmuştur.³⁴⁷

C. HAYVANCILIK

Merînîler'de hem nakliye hizmetlerinde hem de tarımda kullanılmak üzere çeşitli hayvanlardan yararlanıldığı bilinmektedir. Ayrıca et ve et ürünlerinin çokça tüketildiği bir sofraya sahip olan Merînîler, kara ve denizde yetişen hayvanlara oldukça önem vermişlerdir.

Gıda olarak yahut binek olarak yahut da tarımda araç olarak kullanılan hayvanlar arasında at, deve, katır, eşek, inek, koyun, keçi, balık çeşitleri ve kafes hayvanları sayılabilir.³⁴⁸ Tarım ve ticârete önem veren Merînîler, fethettikleri şehirlerde hem imâr faaliyetlerini yürütmüşler hem ziraî alanları genişletmişler hem de hayvancılık konusunda at ve deve yetiştiriciliği ve at terbiyeciliğine önem vermişlerdir. Bununla ilgili olarak Selâ şehri halkının, deve yetiştiriciliğini meslek olarak yaptıkları söylenebilir.³⁴⁹

Özellikle dağlık kesimlerde at, ulaşım için tercih edilmekteydi.³⁵⁰ Ayrıca atların çokluğu bir kabilenin zenginlik işareti sayılmakta idi. Bunlardan biri Merâkeş bölgesindeki Cebelü Hintâte'de yaşayan zengin Hintâte kabilesidir.³⁵¹ İbn Haldûn, genelde Berberîler'den özelde Zenâte kabilesinden bahsederken onların Araplar gibi çadırlarda kalıp at bindiklerini ifade etmekte,³⁵² ayrıca Mağrib atlarının sıkıntı ve zorluklara dayanıklı olduklarını ve bu özellikleri dolayısıyla Mısır'da bile tanınıp tercih edildiklerini ifade etmektedir.³⁵³ Bu yüzden olsa gerektir ki Mağrib sultanları o bölgelere hediye gönderirken mutlaka hediyeler arasına at da ilave etmişlerdir.³⁵⁴

Merâkeş bölgesindeki Hâha ve civarında yaygın olarak keçi,³⁵⁵ Gârt bölgesindeki Cebelü Kebbâne'de ise büyükbaş hayvan yetiştiriliyordu.³⁵⁶ Özellikle

³⁴⁶ Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 87; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: "Mi'yârü'l-ihyâr", s. 147. Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 169, 216.

³⁴⁷ Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 74; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: "Mi'yârü'l-ihyâr", s. 97.

³⁴⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 142.

³⁴⁹ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 282. Ayrıca bk. Muhammed Hüseyin, *Medînetü Selâ fi'l-asri'l-İslâmî*, s. 64.

³⁵⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 152.

³⁵¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 154.

³⁵² İbn Haldûn, *el-İber* (thk. Halil Şehâde), VII, 3; VI, 116.

³⁵³ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 605.

³⁵⁴ Selâvî, *el-İstikâ*, III, 44-45; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 91.

³⁵⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 110-121.

³⁵⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 347.

dağlık kesimlerde büyükbaş hayvan, koyun, keçi yetiştiren halk, peynir ve tereyağı yapmayı tercih etmiştir.³⁵⁷

Halkın özellikle güzel kafesler yaparak besledikleri kafes hayvanları arasında ise güvercin, tavuk, kaz sayılabilir. Gurnuk denilen hem Mağrib hem Mısır ve Şam'da sultanların avda kullandıkları turna kuşunu da yetiştirmekte idiler.³⁵⁸

Avlanma için kullanılan hayvanlar arasında av köpeği ve şahin; avlanan hayvanlar arasında ise özellikle el-Cebelü Ahdar bölgesinde hubârî (toy kuşu), keklik, deniz kuşları ve turğul (Yusufçuk, kumru) kuşları, tavşan, geyik, düldül (kirpi), dağ keçisi bulunmuştur.³⁵⁹

Tâmesne bölgesindeki Ayn Halûf'ta oldukça fazla sayıda su ve kara kaplumbağası,³⁶⁰ Ezğâr bölgesindeki el-Arâiş şehri etrafındaki dağlarda ise çok sayıda aslan ve diğer yırtıcı hayvanlar bulunmakta idi.³⁶¹

Özellikle bazı bölgelerinde geniş ormanları bulunan Merînî toprakları, bu ormanlarda aralarında yabani olmayan at, katır, eşek, deve, inek, koyun barındırdığı gibi vahşi olan yaban eşiği, aslan, domuz, yaban ineği, ceylan, deve, devekuşu ve az da olsa mandaya ev sahipliği yapmıştır.³⁶²

Merînîler döneminde hayvancılık açısından belki de en önemli alan balıkçılıktır. Okyanus, denizler ve çok sayıdaki nehir, balıkçılığın olduğu kadar balık çeşidinin de çok olmasının doğal sebebi sayılır. Şehirler ve balık türleri açısından bakacak olursak, Fas'ta bulunan Cevher Nehri tedavide kullanılan yengeç de dâhil olmak üzere “el-lebîs”, “el-bûrî”, “es-sibâh”, “el-bûka” gibi balıkların bulunduğu bir nehirdi.³⁶³ Sahil şehirlerinden olan Rabat, düşük fiyatla satılan “eş-şâbil”³⁶⁴ türü balığıyla meşhur olmuştur. Mağrib'in en önemli nehirlerinden olan Sebû Nehri'nde de bol miktarda balık bulunurdu. Bu nehirdeki balıkların ağırlıkları çok fazla olabiliyordu. Özellikle sazan ve şûlî çeşitlerinden olan büyük balıkları eşek üzerinde

³⁵⁷ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 153.

³⁵⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 142; Kalkaşendî, *Subh*, V, 176-177.

³⁵⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 171.

³⁶⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 206.

³⁶¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 303.

³⁶² Kalkaşendî, *Subh*, V, 176-177. Ayrıca bk. Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 309; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, s. 290; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 92.

³⁶³ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 35; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 34-35.

³⁶⁴ Şâbil, nehirde yetişen bir balık türüdür. İspanya'da “sabalo” ismiyle meşhurdur (Bk. İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: “*Mufâharâtü Malaka ve Selâ*”, s. 60, muhakkikin 322 no'lu dn. bilgisi).

taşıyabiliyorlardı.³⁶⁵ Nehirleri bol olan Tanca³⁶⁶ ve Selâ şehrinde oldukça bol miktarda hût balığı bulunmakta idi.³⁶⁷

Âzemmûr'da özellikle "el-alûz" denilen oldukça yağlı ve etli bir balık türü vardı. Portekizli tüccarlar, her yıl bu balık için Âzemmûr'a gelir, av vergisi ödeyerek bu balıktan çok miktarda satın alırdı.³⁶⁸ Rîf bölgesindeki Bâdis şehri halkının temel gıdaları arasında balık ve özellikle serdîn (sardunya) bulunurdu. Bu balığın bir kısmı tuzlanarak dağlardaki halka gönderilirdi.³⁶⁹

Arıcılık da yine Merînîler'in önem verdiği hayvancılık çeşitleri arasında idi. Bal, Merînî döneminin zengin mutfağında fazlaca kullanılmaktaydı ve pahalı yiyecekler arasında bulunurdu. Özellikle Merâkeş'in çeşitli şehirlerinde, Heskûra, Dükkâle ve çevresinde, Hebt bölgesindeki Cebelü Rahûne'de, Gârt bölgesinde bol miktarda bal üretilirdi³⁷⁰ ve özellikle Heskûra bölgesindeki Tâğûdâst şehri süt gibi beyaz balı ve altın gibi açık sarı balı ile meşhurdu.³⁷¹ Adı Berberîce bal anlamındaki "melâle"den gelen Meliyye özellikle balı ile meşhur bir şehir olarak anılmıştır.³⁷²

D. SANAYİ

İbn Haldûn şehirlerin gelişmişlik seviyesinden bahsederken "geçim zarûretinin icabı olan ve her şehirde mevcut olan meslekler arasında terziliğin, demirciliğin, marangozluğun bulunduğunu, refah seviyesi yükselmiş, medeniyetten daha fazla nasiplenmiş şehirlerde ise bunların yanı sıra züccâkiye, kuyumculuk, attârlık, aşçılık, bakırcılık, hamurculuk, ipek dokumacılığı vb. sanatların gelişip arttığını" ifade etmektedir.³⁷³ Merînîler öncesi özellikle Murâbıtlar'ın son dönemlerinde başlayan sanayi gelişimi Merînîler'in bu konuda daha da ileriye gitmelerine vesile olmuştur.³⁷⁴

Bir devletin güçlü hâle gelebilmesi, iktisadî alanda söz sahibi olabilmesine bağlıdır. İktisadî alanda söz sahibi olabilmesi için de sanayisinin oldukça gelişmiş olması gerekmektedir. Bunun farkında olan Merînî sultanları, bu konuya hayatî bir

³⁶⁵ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 209.

³⁶⁶ Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 106.

³⁶⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 207. Ayrıca, bu ismin doğru olmasa da buraya geldiğine inanılan Hz. Mûsâ'nın denizde kendisine yol açan balığa nispetle verildiğini ifade etmektedir.

³⁶⁸ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 167.

³⁶⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 326.

³⁷⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 121, 132, 164, 174, 322.

³⁷¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 174.

³⁷² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 344, 347.

³⁷³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 886.

³⁷⁴ Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 84.

mesele gibi bakmışlar, sanayinin gelişimi için dârü's-sınâîlar kurmuşlar, ziraatı yapılan ürün için onu işleyecek değirmenler ve atölyeler kurmuşlar, bu inşâlar için başka memleketlerden mühendisler davet etmişlerdir.

Bu dönemlerde başşehir Fas, diğer konularda olduğu gibi sanayi için de önemli bir merkez hâline gelmiştir. Fas'ın bu konuma yükselmesinde önemli rol oynayan iki önemli faktör sunan Ahmed Tâhâ, bu iki faktörü Fas'ın sanayi hammaddelerine yani madenî, nebatî ve hayvanî hammaddelere bolca sahip olması ve çeşitli sanayi dallarına ait kalifiye elemanın çok olması şeklinde açıklamaktadır. Sanayi çeşitliliğinde ise Fas'ın, hem Endülüs'ten hem de İfrîkiyye'den göç almasına, oralardan gelen zanaatkârların bu canlılığı artırmasına bağlamaktadır.³⁷⁵ Merînîler öncesinde, özellikle Muvahhidler'in maden işleme açısından çok ilerleme kaydettiklerinden bahsedilmektedir. Muvahhidler Dönemi'de Mağrib ve Endülüs'ün çeşitli şehirlerinden getirilen demir, bakır, kükürt, altın, çinko işlenmekte ve sanata dönüştürülmekte idi.³⁷⁶

İbn Haldûn, şehirdeki ümrânın artması hâlinde iş ve emeğin de artacağını, sonra kâr ve kazanca tâbi olan refahta yükseliş olacağını, refahla birlikte levazım ve ihtiyaçların çeşitleneceğini, ihtiyaçların temin edilmesi için yeni meslek ve sanat dallarının icat edileceğini, yeni sanatkârların ve sanatlarının değerinin artacağını ifade etmektedir. Böylece bu şehirlerdeki iş hayatı, çalışma ve sanayi hayatı oldukça hareketlilik gösterecek, tüm bunlarda artışı olan şehrin, diğer şehirlere göre durumu her açıdan daha çok zenginlik gösterecektir. Bu noktada Fas'ı örnek veren İbn Haldûn, buradaki sanayii, sanatkârı, devlet adamlarını, diğer şehirlerdeki aynı konumdaki insanlardan farklı olarak değerlendirmektedir. Fas'takiler daha zengindir, fakat bir o kadar da gelirleri ile giderleri birbirine yakındır.³⁷⁷

Merînîler'in sanayi politikalarında dikkat çeken bir husus, onların Endülüs cihatları için gerekli teçhizatı yapabilen sanayi dallarına daha fazla önem vermiş olmalarıdır.³⁷⁸ Merînîler devletinin kurucusu olan Sultan Ebû Yûsuf, Hristiyanlar'ın Selâ şehrine saldıracakları haberini alır almaz (658/1259) o şehre gitmiş, surları yeniletmiş, oraya ilk dârü's-sınâîyi inşâ ettirmiştir. Müslümanlar'ın selâmeti için çıktığı bu yolda inşaata kendi elleriyle taş taşımıştır. Ayrıca dârü's-sınâînin inşâsı için

³⁷⁵ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 210.

³⁷⁶ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 44. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, I, 337.

³⁷⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 843-844.

³⁷⁸ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 96.

hendese konusunda ve özellikle “*ecrâm*”³⁷⁹ gemilerinin naklinde, ağırlık kaldırılmasında ve ağır silah yapımında meşhur olan İşbiliye müdeccenlerinden Muhammed b. Ali İbnü’l-Hâc el-İşbilî’yi (ö. 714/1314) Fas’a davet etmiştir.³⁸⁰ Sultan ayrıca Sebte’de sanayi için inşaatlar başlatmış ve bu inşaatların başına mühendis Ebû Abdullah el-Ceyyânî’yi (ö. 789/1387) tayin etmiştir.³⁸¹

Merînîler, sanayinin gelişmesi için yeni yerler yapmak dışında, yangın, sel gibi sebeplerle yıkılmış, tahrip olmuş çarşıların onarımına, yeniden imârına da oldukça önem vermişlerdir. 723/1323 yılında hemen hemen tamamen yanmış olan Fas’taki Attârîn çarşısını, Emîrû’l-müslimîn Ebû Saîd Osman, yeniden yaptırmıştır.³⁸²

Merînîler’in sanayi gelişimi adına attıkları bir diğer önemli adım ise alım-satım gücünü zorlayan bazı vergilerin kaldırılmasıdır.³⁸³ Bu uygulamanın nasıl faydalar getireceğini İbn Haldûn, “ülkeyi mâmûr hâle getirmenin en kuvvetli sâiki, memleketi imâr etmek için çalışan müteşebbislerin üzerine tarh edilen vergilerin miktarlarını imkân ölçüsünde azaltmaktır. Bu durum, insanları ülkeyi imâr için hevesli kılar. Çünkü bundan hâsıl olacak faydaların kendilerine doğru bol bol akacağından emin bulunmaktadırlar” ifadeleriyle açıklamaktadır.³⁸⁴

Merînîler sanayide, ticârette tüccarı, zanaatkârı, sanayiciyi rahatlatma adına vergi indirimi yapmanın yahut bazılarını tamamen kaldırmanın yanı sıra onların emeklerini, kazançlarını, değerlerini koruma adına da değer düşürme, tağşîş (hile yapma), sahte mal üretmeye karşı hep mücadele etmiş, Müslüman sanayiciyi korumak için de ehl-i zimmenin her sanayi dalında çalışmasına izin vermemiştir.³⁸⁵

Merînî sultanları, üretimin artması ve devamlı olabilmesi için üretimi yapılan mahsulü işleyecek imalathaneleri de yaptırmışlardır. Mesela Sultan Ebû İnân döneminde şeker kamışı üretilen yerlere bu imalathanelerden yapılmış, çeşitli yerlere ise tahıl değirmeni inşâ edilmiştir. Sadece Sebte’de mahzenleriyle birlikte yüz üç değirmen bulunduğu ifade edilmektedir.³⁸⁶

³⁷⁹ Ecrâm: Uzun, düz tabanlı gemi olan ceremin çoğulu.

³⁸⁰ İbnü’l-Kâdî, *Cezvetü’l-iktibâs*, I, 288-289; Selâvî, *el-İstiksa*, III, 22.

³⁸¹ Mezâhim, *el-Evzâü’l-iktisâdî*, s. 96. Sebte’de kurulan bu dârü’s-sinâî için aslen Gırnâtalı olan, fakat Sebte’de oturan Muhammed b. Muhammed b. Bîbeş el-Abderî tarafından söylenen şiir için bk. İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta* (thk. Muhammed Abdullah İnân), III, 28 vd.

³⁸² İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-Mutrib*, s. 412, 413.

³⁸³ İbn Ebû Zer’, *Enîsü’l-Mutrib*, s. 375.

³⁸⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 699.

³⁸⁵ Menûnî, *Varakât*, s. 147.

³⁸⁶ Mâhî, *el-Mağrib*, s. 177.

Merînî sultanları, bu alanda gelişmeyi teşvik adına başarılı olan âlimleri, mühendisleri ödüllendirmekten de geri durmamışlardır. Sultan Ebü'l-Hasan, kendisine mühendis Muhammed b. İbrahim tarafından hediye edilen usturlabı oldukça beğenmiş ve ağırlığına altını mühendise hediye etmiştir.³⁸⁷

Merînîler dönemi dikkatimizi çeken sanayi dalları arasında dokumacılık, dericilik, kâğıt sanayi, değirmencilik, zeytincilik ve ayrıca şeker, odun, maden, gemi, silah, cam ve inşaat sanayi bulunmakta idi.

1. Dokumacılık

Merînîler döneminde Avrupa ve doğudan ithâl edilen pahalı kumaşlar dışında halkın giydiği kıyafetler tamamen o bölgede üretildiği için dokumacılık Mağrib'de ve özellikle başşehir Fas'ta oldukça gelişmişti.³⁸⁸ O dönemde dokumacılık alanında köylüler için kaba yünden elbiselik kumaşlar, şehirliler için daha çok çiçekli ipek kumaşlar, keten, pamuk, kaliteli yün kumaşlar kullanılmaktaydı.³⁸⁹

Merînî döneminde dokumacılık sanayinde önemli bir yere sahip olan şehir Sûse'dir. Hatta bu şehirde yün eğirme işinin yapıldığı çarşılar oldukça hareketli bir şekilde dokumacılığa hizmet etmekte idiler. Zaten bu şehrin “es-siyâbü's-Sûsiyye” diye meşhur olan elbiseleri tüm Mağrib beldelerinde seçkin kıyafetler arasındadır. Diğer şehirlerde olduğu gibi burada da dokuma imalathanesi için yer kiralanır ve buralarda çeşitli dokumalar yapılırdı.³⁹⁰

Merînî şehirleri, çarşıların en önemli dokuma sanayi malları arasında olan kumaş, elbise, örtü üretimi için gerekli yün hammaddesi açısından oldukça zengindi. Tâmesne, Vecde, Tilimsân, başşehir Fas, Dükkâle ve özellikle Heskûra bölgesinde bulunan koyun yününden güzel kumaşlar üretilmiştir.³⁹¹ Pamuk ve keten, ipek üretimi ve ayrıca bu tür kumaş sanayinin geliştiği yerler arasında Fas, Fas civarındaki Hamîs Müteğâre, Miknâs, Hebt, Basra şehirleri sayılabilir.³⁹²

³⁸⁷ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 96.

³⁸⁸ Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 88. İbn Haldûn'a göre bedevîlerde giyim olarak daha çok tek parça kumaş kullanılıyor iken yerleşik kültüre meyl arttıkça dokumacılık ve terzilik sanatı onlar arasında da iyice gelişmeye başlamıştır (İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 958).

³⁸⁹ Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 89; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 181.

³⁹⁰ Kemâl es-Seyyid, *Cevânib*, s. 68.

³⁹¹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 171.

³⁹² Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 110; Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 220, 222. Ayrıca bk. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 85.

Çeşitli hammaddeden üretimi yapılan dokumalar, daha çok Mağrib'in güneyindeki Der'a'da yetişen nîle³⁹³ ağacından elde edilen boya ile boyanmış³⁹⁴ ve üzerlerine nakışlar yapılmıştır.³⁹⁵

2. Debbâğcılık (Dericilik)

Mağrib'de hayvancılığın yaygın olması³⁹⁶ deri sanayisinin de oldukça gelişmesini sağlamıştır. İbn Haldûn, Merînîler döneminde Mağrib'de özellikle Berberîler'in yün eğirme sanatında olduğu kadar deri tabaklama ve deri ayakkabı yapma hususunda da mâhir olduklarını vurgulamaktadır.³⁹⁷

Dericilikte daha çok kuzu, inek, koyun, deve ve ceylan derisi tercih ediliyordu. Kasaplardan deriyi alan üretici yününü eğirmeye verir, deriyi ise tabaklatıp boyatırdı.³⁹⁸ Deriyi tabaklama işlemi, yüncüler tarafından şehrin dışında suya yakın mekânlarda yapılırdı.³⁹⁹

Tabaklanan deriler, çeşitli esnafın eline geçer ve onlar da bu derileri semerlerde,⁴⁰⁰ kitap ciltlerinde, para keselerinde, ayakkabı, çanta, kemer ve nalın, buğday ve un saklama kılıfları ve ayrıca musiki âletlerinde, câmi minberlerinde halı ve minderlerde kullanılırdı.⁴⁰¹

Mağrib'de dericilikle meşgul olan meslek erbabı daha çok Hebt bölgesindeki Cebelü Benî Zekâr'da, çevre köy ve dağlardan keçi derisi getirilen Heskûra bölgesi ve el-Cum'a bölgesinde bulunmakta idi.⁴⁰²

3. Değirmencilik (Un Öğütme)

Temel gıdalar arasındaki ekmeğin, Mağrib için önemini yemek kültürü bahsinde ifade etmiştik. Dolayısıyla tahılla ilgili olarak mahzen, değirmen,

³⁹³ Nîle, çivit anlamındadır.

³⁹⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 492.

³⁹⁵ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 111.

³⁹⁶ Merînîler dönemi Gırnâta'da dericilik önemli bir iş alanıydı. Elbiselerde, kitap ciltlerinde ve özellikle Mushaf kılıflarında deri fazlaca kullanılmakta idi (Bk. Şebâne, *Yûsufü'l-evvel İbnü'l-Ahmer*, s. 195).

³⁹⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 946. Merînîler öncesi Muvahhidler döneminde sadece Fas'ta yaklaşık seksen altı tabaklama atölyesi, yüz on altı kadar da deri boyama atölyesi vardı (Bk. Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s.44-45; İbn Ebû Zer', *Enisü'l-Mutrib*, s. 48-49).

³⁹⁸ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 248.

³⁹⁹ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 216.

⁴⁰⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 171.

⁴⁰¹ İbn Ebû Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 62; Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 244. Ayrıca bk. Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, s. 90; Mâhî, *el-Mağrib*, s. 181-182.

⁴⁰² Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 171, 176-177, 322.

değirmenlerin içinde yer aldığı tâhûnlar ve fırınlar oldukça önemlidir. Bundan dolayıdır ki Merînîler öncesi Muvahhidler döneminde, suyu bol olan Fas şehrine değirmenler yapılmış, tahıl üretimi artırılmış, tahıl ambarları ve ekmek fırınları oldukça fazla sayıda inşâ edilmiştir.⁴⁰³

Roger, Merînîler dönemi başşehri Fas'ta, dört yüz civarında tâhûn bulunduğunu ve bunların içinde de toplamda bin el değirmeni bulunduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla nehir ve nehir kolları boyunca kurulmuş olan⁴⁰⁴ bu değirmenlerde hemen her tâhûnda dört, beş veya altı el değirmeni bulunuyordu. Daha çok câmi yahut medreselerin vakıfları olan bu değirmenlere köylerde oturanlar da buğdaylarını öğütmek için getirirlerdi. Şahsa ait özel değirmenlerin ise kiralari yüksek olur, neredeyse her el değirmeni için iki dinar ödenirdi.⁴⁰⁵ Hasan el-Vezzân, Merâkeş bölgesindeki Hâha'da değirmenlerin azlığı dolayısıyla kadınların bazı âletler yardımıyla unları öğütmekte olduklarını ifade etmektedir.⁴⁰⁶

4. Zeytincilik, Yağ Sanayii ve Sabun Üretimi

Mağrib ve özellikle Fas ve civarında bol olan zeytin, yağı çıkarılarak hem yemeklerde hem de sabun yapımında kullanılmaktaydı.⁴⁰⁷ Merînîler döneminde ise zeytin üreticiliğinin önemli oluşu onun sadece gıda olarak değil aynı zamanda sağlığı korumanın bir ilacı olması dolayısıyladır. Ayrıca bu dönemde özellikle câmilerde kulle (testi) içine doldurulan zeytinyağı aydınlatma için kullanılırdı.⁴⁰⁸

Fas'ın kuzeyinde nehir boyunca uzanan tepelerde bol miktarda olan zeytinliklerden toplanan zeytinler, daha çok su kenarlarında bulunan değirmenlerde taş altında ezilir, elde edilen macun, hasır sepetlere konur ve iyice ezilmek için başka bir imalathaneye gönderilirdi.⁴⁰⁹

Hâha şehrinde ve çevresinde yetişen zeytine benzer “el-hercân” (argan) bitkisinin ezilerek çıkarılan yağından istifade edilirdi. Bu bitkinin yağı hem gıda

⁴⁰³ Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 214. Muvahhid Sultanı Mansûr döneminde sadece Fas'ta bulunan değirmen sayısının üç yüz altmıştan fazla olduğu ifade edilmektedir (Bk. Leyla Neccâr, *el-Mağrib ve'l-Endeliüs*, s. 444).

⁴⁰⁴ Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, s. 85.

⁴⁰⁵ Vezzân, *Vasfu İfrikîyye*, s. 238.

⁴⁰⁶ Vezzân, *Vasfu İfrikîyye*, s. 109.

⁴⁰⁷ Muvahhidler döneminde Fas'ta zeytinyağından sabun yapılan kırk yedi sabun atölyesinden bahsedilmektedir (Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 214-215).

⁴⁰⁸ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 69; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 115-116.

⁴⁰⁹ Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 85-86.

olarak hem de aydınlatmada kullanılırdı.⁴¹⁰ Mağrib’de az da olsa yetiştirilen susam, yağı çıkarılıp kullanılan bitkilerden idi. Susamdan elde edilen ve şeyrec denilen bu yağ hem tatlılarda hem de tedavi amaçlı kullanılmaktaydı.⁴¹¹ Ayrıca şelcem (şalgam) ve ketenden de yağ elde edilir ve bu yağlar da çeşitli yerlerde kullanılırdı.⁴¹²

5. Şeker Sanayii

İdrîsîler döneminde de üretimi yapılan şeker, Merînîler dönemine önemini koruyarak gelmiştir. O dönemde Merâkeş, Sûs, Selâ şehirleri şeker sanayiinde önemli yerler arasında olmuştur. Sûs’da kırktan fazla “ma’sara” yani şeker sıkma yeri vardı ve buralarda daha çok Sûsî şeker diye bilinen ve kalıplarda yapılan “el-kand” (şekerleme) meşhur olmuştur. Merâkeş daha önceki konularda ifade ettiğimiz gibi şeker üretimi açısından önemli bir merkez idi. Burada özellikle Vâdfü Nefîs’de üretilen şeker kamışları, eşeklerle taşınır, bir yükü üç dirheme satılır ve bu şeker kamışları kırktan fazla ma’sarada sıkılırdı. Ancak Mağrib’de halk şeker yerine daha çok hurma balına rağbet ettiğinden şeker oldukça ucuza satılırdı.⁴¹³

6. Odun Sanayii ve Marangozluk

Mağrib için her dönemde önemli olan odun sanayii Merînîler döneminde de önemini korumuş, kullanım alanı artarak devam etmiştir. Hem gemi yapımı için hem de mescidlerin, sarayların, evlerin yapımında kullanılan tahtalar ormanlardan elde edilirdi.

İbn Haldûn gerek bedevîler gerek hadarîler için ağacın sağladığı menfaatleri anlatırken “ağaç, çadırlarda direk, deve üzerine kadınları bindirmek için hevdec, mızrak, ok, yay, evler için tavan, çatı, kapı, pencere çerçevesi, sedir, seki için kullanılmıştır. Önceleri sadece ihtiyaca cevap verecek şekilde yapılan bu eşyalar, daha sonraları ümran arttıkça sanata dönüşmeye başlamış, tahtalar oyulmaya, kabartmalar yapılmaya, rendelenmeye, işlenmeye, çiviler çakılarak simetrik şekiller verilmeye başlanmıştır.” ifadelerini kullanmaktadır.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 107.

⁴¹¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 194; Kalkaşendî, *Subh*, V, 175.

⁴¹² Mezâhim, *el-Evzâü’l-iktisâdî*, s. 116.

⁴¹³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 141, 195-196. Ayrıca bk. Menûnî, *Varakât*, s. 299.

⁴¹⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 955-956.

Gerek binaların çatılarında⁴¹⁵ gerek ev, saray, câmi, okul ve çeşitli binaların yapımı esnasında gerek dekorasyon amaçlı olarak minberde, kapılarda, tavanlarda, mutfakta, dolaplarda kullanılan ahşap bu yönleriyle yapı ve süsleme için elzem bir kaynak idi.⁴¹⁶ Çeşitli yerlerde kullanılan tahta, odun aynı zamanda marangozluk mesleğinin de gelişimine vesile olmuştur. Bu duruma örnek olarak İbn Fazlullah el-Ömerî, Fas'tan bahsederken buranın halkının özellikle ahşap oymacılığı ve bakır işlemeciliğinde oldukça mâhir olduklarını ifade etmektedir.⁴¹⁷

Böylece toprağı ekip biçmek için kullanılan saban yapımı, toprağı sürmede kullanılan hayvan için araba tekerleğı, değirmen tekerleğı, suyu kaldırmak için tekerlekler, özellikle buğday tartımı için tartılar da tahtadan yapılmakta idi. Âletlerin kulpları, çeşitli sıvıların ve özellikle zeytinyağının konulduğu fiçiler ahşaptan yapılırdı.⁴¹⁸ Çarşılarda tahtadan yapılmış taraklar, iğneler yerini alır, hurma ağaçlarından yapılan ve bu çarşılarda satılan süpürgeler, Roma'ya ihraç edilirdi. Süpürgeciler süpürgelerini büyük sepetlerle şehre götürüp satarlardı. Süpürgecin karşılığında onlardan hayvan yemi alır, onları da getirir çarşıda inek sahiplerine satarlardı.⁴¹⁹

Ahşabın kullanıldığı yerler arasında özellikle Sultan Ebû Ya'kub döneminde yapılmış olan su depoları, Fas'taki Karaviyyûn Câmii'ne yapılan ve üzeri çeşitli nakış ve hatlarla süslenmiş olan ahşap mihrap sayılabilir.⁴²⁰ Bu mihrabın üzerine ise sultan için maksûra yapılması planlanmış, fakat erz (sedir) ağacından üç kanatlı ve her kanadı dokuz karış olan, ortası otuz karış uzunluğunda, diğer tarafları yirmi beş karış olarak planlanan maksûranın, cemaatin imamı görmesine engel olduğu için 712/1312'de yapımından vazgeçilmiştir.⁴²¹

Askerî açıdan çok elzem olan gemiler için Mağrib'in çeşitli bölgelerinde bulunan ve özellikle yüksek palamut ağaçlarının bulunduğu ormanlardan taşınan odunlar kullanılmakta idi.⁴²² Özellikle Ebû İnân döneminde hem Endülüs'e gidecek ordunun nakli hem de sahil şehirlerinin Hristiyan saldırılarına karşı güvenliği

⁴¹⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 180; Kalkaşendî, *Subh*, V, 155.

⁴¹⁶ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 44. Ayrıca bk Merzuk, *el-Fünûnü'z-zuhrufiyyeti'l-İslâmî*, Beyrut: Dârü's-Sekâfe, ts., s. 153-160.

⁴¹⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IV, 181; Kalkaşendî, *Subh*, V, 157.

⁴¹⁸ Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 91; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 215-216.

⁴¹⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 247-248.

⁴²⁰ Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 106-107.

⁴²¹ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 76.

⁴²² Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 37; Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 216.

açısından gemi yapımının daha da hareketlendiği görülmektedir.⁴²³ Ceznâî, Sultan Ebû İnân'ın 756/1355 yılında yaptırdığı ve seferlere katılan yüz yirmi kürekle giden “şaytı” ve altmış kürekle giden “şilîr⁴²⁴” gemilerinden özellikle bahsetmektedir.⁴²⁵ Bunların yanısıra, Selâ şehrinde yakın ormanlarda bulunan şimşir ağaçları ve tarak yapmaya uygun diğer ağaçlardan getirilen odunlarla çok miktarda tarak yapılmakta idi.⁴²⁶

Merînî döneminde diğer dönemlerde olduğu gibi odunun yanında taş da oyularak şekillendirilir ve bu taşlar çeşitli amaçlar için kullanılırdı. Böylelikle, yapı malzemesi olan taş, ayrıca dekoratif amaçlı olarak havuzlarda, türbelerde, kitabelerde yerini almış, üzerine yazılar şekiller işlenmiştir.⁴²⁷

7. Madencilik

Merînîler döneminde sanayinin önemli kollarından biri de madenciliktir. Madencilik, maden yataklarının bolluğuyla ve komşu ülkelerle yapılan alış-verişe bağlı olarak gelişmekte idi.

Fas yakınlarında, Sebte ve Vehrân arasındaki bölgede ve Selâ ile Merâkeş arasındaki bölgede demir, gümüş, bakır madenleri, tuz, kuru balçık, kum ve alçı çıkarılmakta idi.⁴²⁸ Gart bölgesindeki Cebelü Benî Saîd halkının ileri gelenleri demircilikle meşgul olurlar, fakat kalıba döktükleri demirleri kesmeyi bilmedikleri için bu demirleri Fas'a gönderirlerdi.⁴²⁹ Bakır ve çinko Sûs bölgesi ile Sebte'de,⁴³⁰ gümüş Sûs bölgesinde, kırmızı yakut ise Fas'ta mevcuttu.⁴³¹ Fas'a altı mil uzaklıktaki alanda on sekiz mil uzunluğunda yer alan beyaz tuz madeni, bu bölge için önemli bir sanayi maddesi olmuştur.⁴³² Hasan el-Vezzân, Merâkeş bölgesindeki dağlık kesimlerde özellikle Cebelü Hintâte'de bol miktarda beyaz mermer bulunduğunu, fakat yöre halkının onu çıkarma ve işletme konusunda bilgisiz olduklarını ifade

⁴²³ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 328.

⁴²⁴ *Feyzü'l-Ubâb*'da şin harfi ile değil de sin harfi ile çoğulu “selâlîr” olarak geçmektedir (Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 354).

⁴²⁵ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 37; Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 160, 353-354; Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 328. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 182.

⁴²⁶ Vezzan, *Vasfu İfrikiyye*, s. 214.

⁴²⁷ Merzûk, *el-Fünûnü'z-zuhrufiyyeti'l-İslâmî*, s. 143-149.

⁴²⁸ Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib*, s. 292-293; Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 35; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 43-44.

⁴²⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 348.

⁴³⁰ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 318.

⁴³¹ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 117.

⁴³² Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 135. Ayrıca bk. Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 92; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 217; Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 184.

etmektedir.⁴³³ Yine Merâkeş bölgesindeki Cezûle'de bakır çıkarılmakta, yörenin dağlık kesimlerinde oturan halkı bakır eşyalar yapmakta idi.⁴³⁴

Merînîler döneminde demir, bakır, kurşun gibi madenler câmilerde, saraylarda, çeşitli şekillerde, kapılarda, minarelerde, usturlâblarda kullanılmıştır.⁴³⁵ Fas'ta açılan demirciler çarşısında satılan ve ayrıca Fas'tan diğer şehirlerdeki çarşılara gönderilen demir eşyalar arasında bıçak, çivi, kılıç, ok, yay, mızrak, savaş baltaları, kalkan vs. savaş âletleri, at üzengisi ve terzi âletleri bulunuyordu.⁴³⁶ Özellikle mutfak eşyaları⁴³⁷ ve hayvanların nal vs. eşyalarını yapanlar, kırsal kesimden gelenler bunlara daha çabuk ulaşabilsin diye şehrin kapılarının yakın çevresine kurulmuşlardı.⁴³⁸ Bakır madeninin kullanıldığı bir diğer eşya ise mûsikî âletleri idi. İbn Haldûn'un bahsettiği o dönemki çalgı âletleri arasında bulunan ve bûk (trompet) denilen, uzunluğu bir arşın kadar olan içi boş bakırdan yapıлып ucuna takılan küçük düdükle üflenen çalgı âleti bunlardan biridir.⁴³⁹

Mimarînin önemli kısmını oluşturan câmilerde çeşitli amaçlarla madenlerden istifade edilmiştir. Ceznâî, Fas'ta bulunan Karaviyyûn Câmii'ne Merînîler döneminde yapılan eklerden ve yenilemelerden bahsederken minarenin bakım çalışmalarında dört kantara yakın demir perçinleme çivisi ve suyun akıtılması için bakır boruların kullanıldığını ifade etmektedir.⁴⁴⁰ Sultan Ebü'l-Hasan'ın, Tilimsân'da yaptırdığı câminin kapılarında renkli bakır, câminin minaresinin üst kısmında ise altın kullanılmıştır. Merâkeş'teki medreselerin kapıları renkli ve nakışlı bakır ve gümüşle işlenmiştir.⁴⁴¹ Merînîler döneminde oldukça ilaveler yapılan Karaviyyûn Câmii'nin minaresine Sultan Ebû İnân tarafından 749/1348 yılında, ezan sesinin gitmediği yerler için gündüz vakitleri parlayan, gece vakitleri ise feneri yanan beyaz bir alem yaptırılmıştır.⁴⁴² Merînîler döneminin önemli medreselerinin başında gelen Bû

⁴³³ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 154-155.

⁴³⁴ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 156.

⁴³⁵ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 52; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 58, 64 vd. Merzûk, *el-Fünûnü'z-zuhurîyyeti'l-İslâmî*, s. 170 vd.

⁴³⁶ Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 92; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 217; Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, s. 184.

⁴³⁷ Ayrıntılı bilgi için tezimizin 176-179. sy. bk.

⁴³⁸ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 19-20. Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, s. 92.

⁴³⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 984.

⁴⁴⁰ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 51.

⁴⁴¹ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 121-122.

⁴⁴² Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 52.

İnâniyye Medresesi için Sultan Ebû İnân'ın yaptırdığı bakır su saati oldukça meşhur olmuştur.⁴⁴³

Merînî dönemi maden sanayiinin alt dallarından belki de en önemlisi dârü's-sikkelerde para basımıydı. Devletin hem siyasî hem iktisadî gücü adına ilk yıllarından itibaren birçok şehirde dârü's-sikkeler kurulmuştur. Bunlardan ilkini Sultan Ebû Yûsuf 674/1275 yılında Fas'ta inşâ ettirmiştir. Fas dışında birçok şehirde de dârü's-sikkeler tesis edilmiştir.⁴⁴⁴

8. Silah Sanayii

Merînîler döneminde, gerek Mağrib bölgesindeki kuşatma ve savaşlar gerek Endülüs'te Gırnâta Benî Ahmer Devleti'ni ve Mağrib'i tehdit eden Hristiyan saldırılarını önlemek için gerçekleştirilen kara ve deniz savaşları gereği hem gemicilik hem de silah yapımı oldukça önem kazanmıştır.

Gerek Mağrib'de yapılan savaşlara, muhasaralara katılan asker sayısı ve gerek Endülüs'e gönderilenleri düşündüğümüzde askerî teçhizata duyulan ihtiyaç ortaya çıkmaktadır.

Özellikle Sultan Ebû Ya'kub ile birlikte hem Mağrib'deki gelişmeler hem de Endülüs'te yaşananlar askerî hazırlıkları hızlandırmıştır. Bir yandan yeni gemiler, askerî teçhizat yapılırken bir yandan da eski ve tahrip olanlar yenilenirdi. Bunun yanı sıra Merînîler ateşli silahlar konusunda da başarılar göstermiş, kırk gün boyunca taş ve ateş atabilen mancınıklar yapmışlardır. Sultanın mühendislerine ve zanaatkârlara özel olarak yaptırttığı ve görenleri şaşkına çeviren, yaklaşık on bir katırın taşıyabildiği “kavsü'z-ziyâr”⁴⁴⁵ bunlar arasında sayılabilir.⁴⁴⁶ Bunların yanında, Merînî döneminde yaygın silahlar arasında bulunan ve büyük bir bıçak şeklinde olup halkın günlük hayatta da yanında bulundurduğu aksesuar özelliği de taşıyan es-serrâf da oldukça önemli idi.⁴⁴⁷ Askerî alanda kullanılan diğer savaş araçlarından birisi de “hendâmü'n-neft” yani baruttur.⁴⁴⁸

Askerî teçhizat hakkında Endülüs'e geçen Mağribli askerlerin silah teçhizatlarının çeşidi de bize bilgi vermektedir. Bu savaş âletlerinin daha çok hafif

⁴⁴³ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 53. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, s. 183-186.

⁴⁴⁴ İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 43. Ayrıca bk. Menûnî, *Varakât*, s. 99.

⁴⁴⁵ Kavsü'z-ziyâr: Ok atan mancınık (Menûnî, *Varakât*, s. 113).

⁴⁴⁶ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 76-77. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, s. 106;

⁴⁴⁷ Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, s. 107.

⁴⁴⁸ Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 36.

zırh, küçük mızraklar, kılıçlar, kısa üzenği ve atlar olduğu ifade edilmekte, ayrıca onlarla ilgili olarak aktarılan şu bilgi dikkati çekmektedir: “Onlar öylesine hafif silahlarla techîz edilmişlerdi ki uzak yerlere seferler düzenleyebilirlerdi. Onlar hayret edilecek bir hızla etrafı çevirebilirler, iki yüz Mağribli süvari altı yüz Hristiyan şövalyeyi ağır bir yenilgiye uğratabilirdi.”⁴⁴⁹

Merînîler döneminde Endülüs’e o dönemin cihat hareketiyle gidenler dışında Gırnâta Benî Ahmer Devleti hizmetinde olan Mağribli askerler de bulunmakta idi. Azımsanmayacak miktarda olan bu askerlerin sayısı bize askerî teçhizata duyulan ihtiyacı göstermesi açısından önemlidir. Endülüs’e gönderilen Mağribli asker sayısınının 702/1303 civarında yedi bin ile on bin arasında olduğu, 776/1375 yılı civarında ise yaklaşık on dört bin olduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁰ Ayrıca Endülüs’e askeriyle birlikte bizzat yardıma giden Merînî Sultanı Ebü’l-Hasan, Cebelitârk’ı Kastilyalılar’dan aldıktan sonra oraya 733/1333 yılında silah üretim merkezi yaptırmıştır.⁴⁵¹

9. Çömlekçilik, Camcılık

Merînîler öncesi dönemlerden itibaren özellikle Fas şehri, çömlekçilikte önemli bir yere sahipti. Özel kalıplarda yapılan çanak, çömlek, fayans, çini önce fırınlanır ve sıcakta bekletilirdi. Muvahhid Sultanı Mansûr döneminde Fas’ta yüz seksen sekiz çömlekçi işletmesi olup bu işletmelerin hepsi yapılan iş esnasında çıkan zehirli dumandan halk etkilenmesin diye şehrin surlarının dışına kurulmuştu.⁴⁵² Yine özellikle Fas’ta meşhur olan bir sanat ve sanayi de cam üzerine idi. Yapım esnasında camın, toz ve rüzgârdan etkilenmemesi için üretim toprak altında yapılmaktaydı. Merînî öncesi dönemde mesela Muvahhidler döneminde sadece Fas’ta on bir cam üretim yerinin bulunduğu ifade edilmektedir.⁴⁵³

Üretilen camı çeşitli renk ve şekillerde sunan camcılar, Muvahhidler döneminde Karaviyyûn Câmîi’nin kible tarafındaki şemsiyyâtta (güneşlik) cam

⁴⁴⁹ Richard Fletcher’in “Moorish Spain” adlı eserinden naklen Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 209, 217.

⁴⁵⁰ Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, s. 209.

⁴⁵¹ Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, s. 300.

⁴⁵² İbn Ebû Zer’, *el-Enîsü’l-mutrib*, s. 48. Ayrıca bk. Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, s. 220.

⁴⁵³ Ceznâî, *Zehratü’l-âs*, s. 44, 79; İbn Ebû Zer’, *el-Enîsü’l-mutrib*, s. 48. Ayrıca bk. Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, s. 220.

kullandıkları gibi ayrıca Napoli ve Irak camları diye meşhur renkli camlı kandiller de kullanmışlardır.⁴⁵⁴

Ebü'l-Hasan'ın 733/1333 yılında Endülüs'teki zaferinden sonra ganimet olarak alınıp Fas'a getirilerek Fas'taki Bâbü'l-Kebîr'de asılan on kantar ağırlığındaki zilin, her tarafına camdan birer kanat yapılmıştır. Bu kanatlar bölgeleri belli etmek üzere kullanılmıştır. Bu nâkusun (zil) başına “elhamdülillâh vahdehû, ümira bi-ta'liki hâze'n-nâkûsu'l-mübârek Mevlânâ emîrû'l-müslimîn ve Nâsirüddin Ebü'l-Hasan b. Mevlânâ Emîrû'l-Müslimin el-Mücâhid fî sebîli Rabbi'l-âlemîn. Ebû Yûsuf b. Abdülhak eyyedallâhu sultânehüm ve es'ade aslahüm ve zemânehüm” yazılmıştır.⁴⁵⁵

Cam ve çömlek aynı zamanda Merînîler'in çeşitli mekânlarda kullandıkları eşyaların da önemli bir maddesi olmuştur. Ev gereçleri, mutfak malzemeleri arasında çömlekten yapılmış musluk, bürme (toprak kap/kavanoz), kadeh (bardak), tabakun zücâc (cam tabak), kasriyye (topraktan yapılmış yuvarlak kap), ruhâme (mermer dilimi), spatula, ot ezmek için düz taş, kırmed (kiremit), mir'âtü'l-künâfe (künefe aynası) sayılabilir.⁴⁵⁶

---

⁴⁵⁴ Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, s. 44, 79; İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, s. 48. Ayrıca bk. Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, s. 220.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, I, 73.

⁴⁵⁶ Tüçîbî, *Fadâletü'l-huvân*, s. 19-20.

SONUÇ

XIII-XV. yüzyıllar arasında Kuzey Afrika'da hüküm süren ve İslâm Medeniyeti zincirinin önemli bir halkasını oluşturan Merînîler, Muvahhidler'den aldıkları mirası en üst seviyeye ulaştırmak için gerekli bütün adımları atmışlardır. Bununla birlikte tarihin sayfalarında hak ettikleri yere sahip olduklarını söylemek güçtür. Merînîler'den önce bölgede etkin olan Muvahhidler'in özellikle Endülüs'te buldukları zaman diliminde etkilendikleri Batılı yaşam tarzı, saraylarına da yansımış ve bu kültürel değişim onların sonunu hazırlamıştı. Mağrib coğrafyasında çok önemli gelişmelere imza atmış olan Merînîler ise adeta İslâm'ın Batı'daki savunuculuğunu üstlenerek, Batı tuzağını vaktinde fark etmiş, İslâm'a bağlılıklarını güçlü tutmuş; bu güçle medenî ve siyasî açıdan oldukça ileri seviyelere ulaşmışlardır. Hristiyanlar'a karşı açtıkları cihat bayrağıyla da yorgun Endülüs'e kayıplarını unutturmuşlar ve yarımadaadaki dindaşlarına taze bir güç aşılamaı başarmışlardır.

Merînî kabilesi, devletini kurarken Arap ve Berberî kabilelerinin desteklerini aldığı gibi, onlara sadakat göstererek de siyasetinin kökleşmesini sağlamıştır. Hemen her Merînî sultanı, kendisine biat edildikten sonra sahip olduğu arazilerin büyük kısmını bu kabile reislerine iktâ olarak veriyordu. Ayrıca merkeze kendi kabileleri yani Zenâte'yi, diğer topraklara ise farklı kabileleri yerleştirerek onlardan kabiliyetlerine göre meslekler icrâ etmelerini istemişlerdir. Böylece bu Berberî kabilelerin hem yerleşik düzene geçmeleri için gerekli zemin hazırlanmış hem de doğrudan ticaret, ziraat, zanaat ve sanayide söz sahibi kılınmışlardır.

Merînîler'in çevre devletlerle ilişkilerinde oldukça dikkatli oldukları görülür. Müslümanlar'ın yanı sıra Hristiyan Devletler'le de siyasî ve ticarî ilişkilerini sürdürmeye özen göstermişlerdir. Bu çerçevede Kuzey Afrika'nın doğu sınırını tutan Memlükler'le olan ilişkileri özel bir önem kazanmıştır. Merînî Devleti'nin vatandaşları hac yolculuğuna çıktıklarında, Hicaz topraklarına emniyet içerisinde ulaşmaları, ancak Memlük sultanlarının himayesinde sağlanabilirdi. Dolayısıyla hac yolculuğu, iki devlet arasındaki güven bağının perçinlenmesi için bir vesile oluşturmuştur. Bu güzergâhın aynı zamanda Mağrib şeridinden, doğu ilim havzasına geçişte de bir köprü vazifesi gördüğü âşikârdır.

Hristiyanlara karşı mücadele söz konusu olunca Merînliler bu konuda komşuları Hafsîler ve Abdülvâdîler başta olmak üzere, Mağribli Müslümanların müşterek umudunu oluşturuyordu. Ancak Endülüslü Müslümanlar'ın, Merînliler'le ortak hareket etmek noktasında her zaman aynı kararlıkta ve diplomasi anlayışında olduklarını söylemek maalesef mümkün olmamaktadır. Bilindiği üzere Franklar karşısında gerileyen ve gittikçe yarımadanın ellerinden kayıp gitmekte olduğunun bilincinde olan Endülüslü Benî Ahmer sultanları, zorda kaldıklarında sık sık Merînliler'i yardıma çağırılmışlardır. Bu yardım çağrısına îlâ-yi kelimetullâh aşkıyla olumlu cevap veren Merînliler, Endülüs'te önemli başarılar da elde etmişlerdir. Ancak bir süre sonra Merînliler'in Endülüs'ü hâkimiyetlerine alacakları endişesi bu başarıyı gölgelemiş ve Hristiyanlar'ın reconquista arzularının gerçekleşmesine sebebiyet vermiştir. Öyle ki bu konuda her türlü yanlış davranışa adım atan Gırnâta Sultanı, Merînliler'e karşı Hristiyanlar'la anlaşmalar yapmaktan bile geri durmamıştır. Böylece Merînliler'i Endülüs'ten uzaklaştırmış, büyük kayıplarına rağmen Endülüs'te Merînliler'le birlikte canlanan bu fetih hareketlerini sekteye uğratmıştır. Bununla da yetinmeyen Gırnâta Sarayı, Merînî isyancılarına ev sahipliği yapmaya başlamış, isyancılar, Merînliler'e karşı kullanılmış ve onları içten zayıflatmaya çalışılmıştır. Merînî yönetimi üzerinde nüfûzunu artıran Gırnâta, bunu Merînliler'in yıkılışına kadar sürdürmüştür.

Merînliler'in Endülüs'teki en önemli hizmetlerinden birisi de Hristiyanlar'ın eline geçmiş Endülüs şehirlerindeki Müslümanlar'ın dinlerini rahat yaşamaları için büyük çaba sarfetmeleridir. Özellikle barış için başvuran Hristiyan krallara, oradaki Müslümanlar'ın câmilere rahat gidebilmeleri, Müslüman kadınların tesettürlerinin serbest olması şart koşulmuştur. Böylece bir süre daha Endülüs'te İslâmiyet'in görünür olabilmesi temin edilmeye çalışılmıştır.

Güçlü bir ordu ve donanmaya sahip olan Merînliler, bu güçleriyle çeşitli başarılarla imza atmışlardır. Ordu içerisinde çeşitli ırkların uyum içerisinde bir güç haline getirilmiş olması ve savaş sanayisinin sunduğu çeşitli savaş aletleri de bu güce güç katmıştır.

Merînî dönemi gerek şehirlerdeki emniyetin sağlanmış olması gerekse istikrarlı giden bir yaşam, ilmî canlılığı da beraberinde getirmiştir. Bu ortamların sağlanmasında Merînî sultanlarının ilme verdiği değer çok önemlidir. Çevre

devletlerden de gerek âlimler gerekse ilim talebinde olanlar Merînî şehirleri, câmi ve medreselerini ve zâviyelerini birer ilim ve kültür merkezi haline getirmişlerdir.

Merînîler'in İslâm'a samimî bir şekilde bağlılıkları onların Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîfler'e karşı oldukça hassas kılmıştır. Sultanların yaşam tarzında açıkça görülen dindarlık, toplumun da çehresine yansımış; Kurân, Sünnet, namaz, ilim vb. konularda ihlâslarını korumuşlardır. Merînîler, gerek Kur'ân mektepleriyle gerek câmilerdeki Kur'ân dersleriyle ve gerekse Sahîhü'l-Buhârî okumalarıyla bu sevgiyi izhâr etmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'e bağlılıkları merâsimlerde de kendisini göstermiş, mevlidü'n-nebî, rakbü'l-hâc ve Medîne'ye Resûlullah'a gönderilen kasîde ve mektuplar, Kur'ân hatimleri bu sevginin ve bağlılığın nişaneleri olmuştur.

Merînî dönemi sosyo-kültürel gelişim oldukça dikkat çekicidir. Doğu'nun ve Batı'nın hemen her konudaki renkleri adeta Kuzey Afrika'da toplanmış durumda idi. Çeşitli zamanlarda yapılan merâsimler, zengin yemek kültürü, giyim-kuşam çeşitliliği bunlar arasındadır. Endülüs'ten hicret eden Müslümanlar ve kısmî de olsa yine oradan gelen Yahûdîler'in tesiri, altı asırdır bu bölgenin sosyal yapısının ana unsurlarından olan Araplar'ın etkileri sosyo-kültürel hayatın hemen her alanında hissedilmektedir. Bu etki eğreti duran bir etki olmamış, adeta bu kültürler Mağrib ve Afrika kültürüyle bütünleşmiş, ortaya müthiş bir zenginlik çıkmıştır.

Sosyal yapısı da oldukça zengin olan Merînî toplumu Hristiyan, Yahûdî ve Müslümanlar'ın birlikte yaşayabildiği bir toplum idi. Sultanlar, ehl-i zîmmeye oldukça iyi davranmış, onların daha rahat yaşayabilmeleri için onlar için mellâh denilen mahalle ve kasabalar kurmuşlardır. Fakat bu mahalleler onları Müslümanlar'la ilişkiden uzaklaştırmamış; ticarî, mimarî, siyasî ilişkiler aynı şekilde devam ettirilmiştir.

İktisadî hayattaki gelişim, devletin emniyeti sağlayıp istikrarı devam ettirmesine bağlı olarak oldukça önemli seviyelere gelmiştir. Ticârî anlaşmalar, tüccarı zorlayan bazı vergilerin kaldırılması, yabancı tüccarın kalması için gerekli ortamların hazırlanması, çarşıların emniyetli bir şekilde hemen her zenaati barındırır hâle gelmesi bu gelişimi hızlandıran kuvvetli etmenler olmuştur. Tabîî kaynakları oldukça iyi kullanan Merînîler, özellikle sudan faydalanmayı çok iyi sağlamışlardır. Bunun için su kanalları, su depoları yaptırmışlar, çiftçilerin suya ulaşımını

kolaylaştırmışlardır. Ayrıca hemen her yere yapılan mahzenlerle, üretim fazlası toprak mahsulleri depolanmış ve kuraklık yıllarına karşı da tedbir alınmıştır. Meyve bahçeleri, bostanlar, çeşitli ağaç ve bitki türleri ile Mağrib toprakları canlandırılmış ve bereketlendirilmiştir. Maden zenginliğini de iyi kullanan Merînîler, madeni çıkarma ve işleme hususunda Yahûdîler'den, Endülüslüler'den faydalanmışlar ve çeşitli işletmeler açmışlardır.

Merînîler gerek Mağrib'de ve Endülüs'te kurdukları şehirlerde gerek önceden var olan şehirlerde mimarî zenginlik adına saraylar, câmiler, zâviyeler, köprüler, kütüphaneler yapmışlardır. Câmilere ekler ilave edip, güzelleştirmişlerdir. Bu eserlerin masraflarının karşılanması ve bakımları için ihdâs ettikleri vakıflar ise, İslâm Medeniyeti'nin rûhunun toplumun her kademesine hayat vermesini ve böylece kamu kurumlarının devamlılığını sağlamıştır. Özellikle ilmî hareketlilikte büyük rol oynayan vakıflar, hem Merînî sultanlarının hem devlet adamlarının hem de halkın sadaka-i câriye niyetlerindeki samimiyeti göstermesi açısından da kayda değerdir. Hem Merînî halkına hem Endülüs'ten hicret eden talebeye hem İslâm'ı öğrenip kendi ülkelerine taşımak amacı güden Malili öğrencilere kucak açarak büyük bir ilmî zenginlik oluşturan bu vakıflar, İslâm'ın Afrika'daki yayılışında ve yerleşmesinde çok önemli roller üstlenmiştir.

Devletin kuruluş aşamasında güç aldıkları kabileyi esas alan idarî yapıları, ilerleyen zamanlarda şartlar değiştikçe ve güç odakları farklılaştıkça iç çekişmelere sebep olmuş, liyakatsiz ve hatta küçük yaştaki aile üyelerine biat edilmesi ile de vezirler nüfûzlarını son derece artırmışlardır. Böylece hemen her devlette yaşanan devlet içi, aile arası kavgalar, ihtiraslar Merînîler için de sonu hazırlamaya başlamıştır. Kardeş kavgalarını fırsata çeviren çevre devletler ise bu durumdan faydalanarak, Merînî Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başlamışlardır. Ayrıca önemli devlet görevlerine getirilen Yahûdîler, sultanları istedikleri gibi yönetebilmişler, onlar adına kararlar alıp, Müslümanlar'ın yönetimden dışlanmasına ve isyanların çıkmasına sebep olmuşlardır. İktisadî hayatta baş gösteren sıkıntıların Arap kabileleriyle Berberî kabilelerini karşı karşıya getirmesiyle de devlet gibi toplumun da düzeni bozulmuştur.

Merînîler, yüzlerini Doğu'ya çevirmiş, Doğu'dan akan nehirden beslenip, beslendikleri kaynağın etkilerini yaşamlarının her karesine sindirerek yerleştirmiş;

Batı'yla ilişkilerini de gerektiği ölçüde, askerî ve ticarî anlaşmalarla sürdürmüşlerdir. Kendilerinden önceki dönemin hem Mağrib'deki hem de Endülüs'teki zaafiyetinden ümitsizliğe kapılmadan, İslâm Medeniyeti'ne hizmet adına birlik beraberlik içerisinde bir güç oluşturmuş ve bu gücün her zaman ve şartta oluşturulabileceğine dair de tüm zamanların Müslümanları'na seslenmişlerdir.

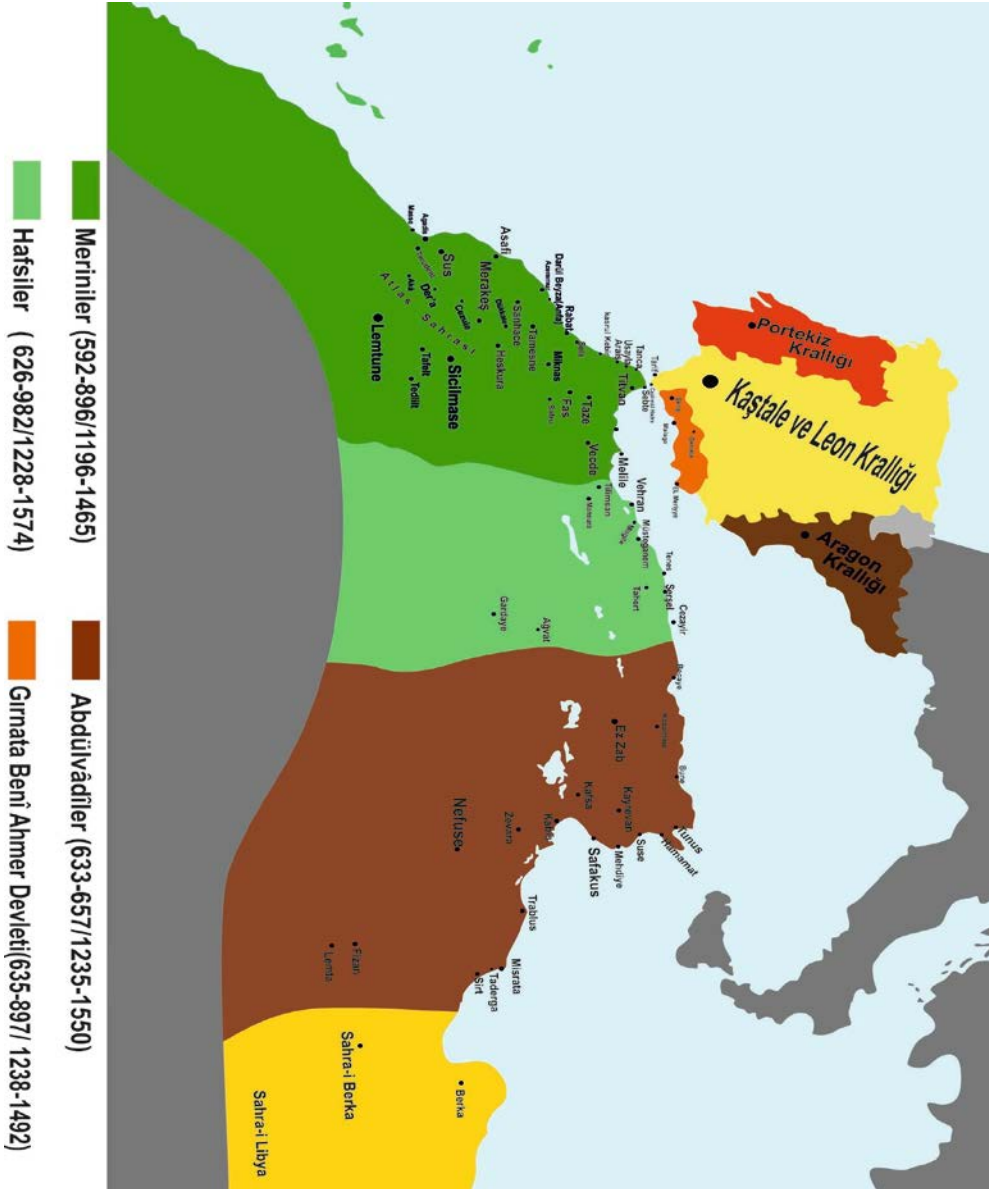
EKLER

EK 1: MERÎNÎ SULTANLARI LİSTESİ

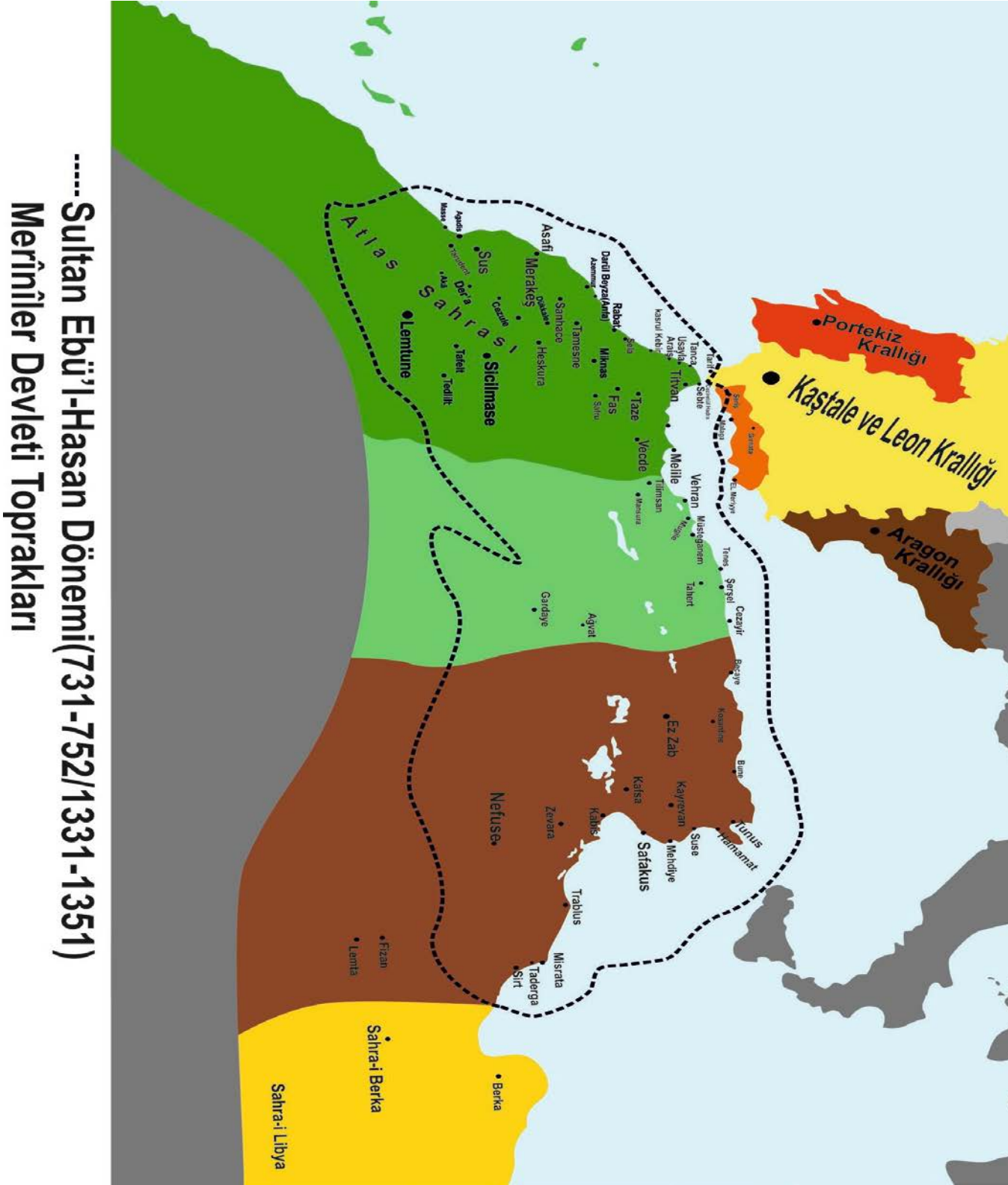
1. Abdülhak b. Mahyû (Muhyû, Mahyo) (592-614/ 1195-1217)
2. Emîr Saîd Osman b. Abdülhak b. Mahyû (614-638/1217-1240)
3. Muhammed b. Abdülhak (Ebû Muarref) (638-642/1240-1244)
4. Ebû Bekir b. Abdülhak b. Mahyû (Ebû Yahyâ) (642-656/1244-1258)
5. Ömer b. Ebû Bekir b. Abdülhak (Ebû Hafs) (656-658/1258-1259)
6. Ya'kub b. Abdülhak (Ebû Yûsuf) (656-685/1258-1286)
7. Yûsuf b. Ya'kub en-Nâsır (Ebû Ya'kub) (685-706/1286-1306)
8. Âmir b. Abdulah b. Yûsuf b. Ya'kub b. Abdülhak (Ebû Sâbit) (706-708/1307-1308)
9. Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Abdullah b. Yûsuf (708-710/1308-1310)
10. Osman b. Ya'kub b. Abdülhak (Ebû Saîd) (710-731/1310-1331)
11. Ali b. Osman el-Mansûr (Ebü'l-Hasan) (731-752/1331-1351)
12. Fâris b. Ebi'l-Hasan (Ebû İnân) (749-759/1348-1358)
13. Ebû Bekir es-Saîd (Ebû Zeyyân) (759-760/1357-1359)
14. İbrahim el-Müstâin (Ebû Sâlim) (760-762/1359-1361)
15. Taşfin el-Müvesves b. Ebi'l-Hasan (Ebû Ömer) (762-763/1361)
16. Muhammed b. Ya'kub b. Ebi'l-Hasan (Ebû Zeyyâni'l-Evvel) (763-767/1361-1365)
17. Abdülaziz b. Ebi'l-Hasan (Ebû Fâris) (767-774/1365-1372)

18. Saîd-Billâh Muhammed b. Abdülazîz (Ebû Zeyyâni's-Sânî) (774-776/1372-1374)
19. Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. ebû Sâlim (Birinci Saltanatı 776- 786/ 1374-1384)
20. Mütevekkil Alellâh Ebû Fâris Mûsâ b. ebû İnân (786-788/1384-1386)
Müntasır b. Ebû Zeyyân Muhammed (788/1386)
21. Vâsık Muhammed b. Ebü'l-Fazl (Ebû Zeyyâni's-Sâlis) (788-789/1386-1387)
22. Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (İkinci Saltanatı 789- 796/1387-1393)
23. Mustansır Abdülazîz (Ebû Fâris) (796-799/1393-1396)
24. Müstansır-Billâh Ebû Âmir Abdullah (799- 800/1396-1397)
25. Ebû Saîd Osman (800-823/1397-1420)
26. II. Abdülhak b. Ebû Saîd (823-869/1420-1465)

EK 2: MERÎNÎ DÖNEMİ MAĞRİB VE İBER YARIMADASI SİYASÎ HARİTASI

EK 3: SULTAN EBÜ'L-HASAN DÖNEMİ MERİNÎ TOPRAKLARI

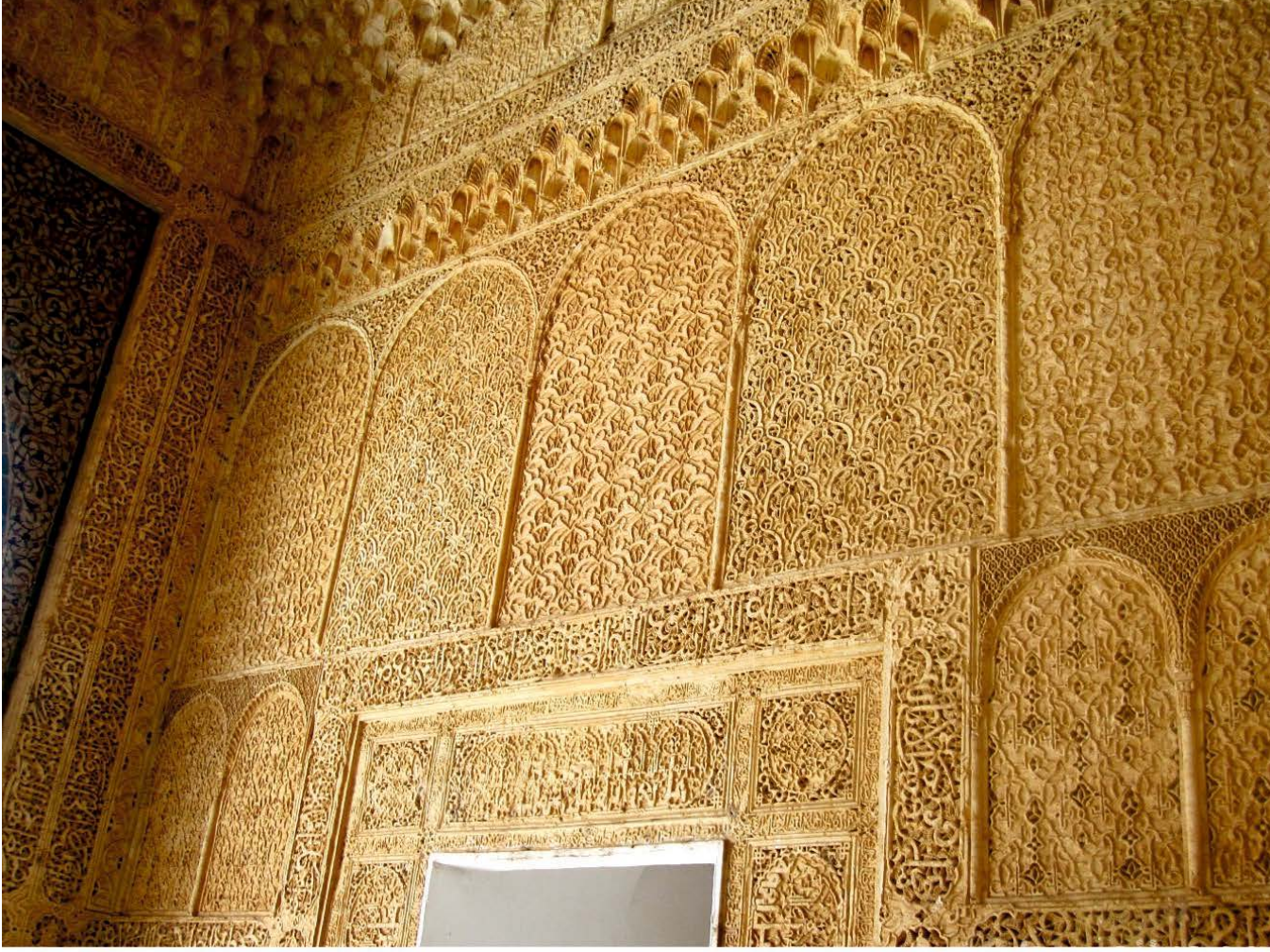
EK 4: SÎDÎ BÛ MEDYEN CÂMii- TILIMSÂN

<https://www.flickr.com/photos/algeria888/6411251361/sizes/l>

Sîdî Bû Medyen Camii - Tilimsan

EK 5: SÎDÎ BÛ MEDYEN CÂMİİ

<https://www.flickr.com/photos/jazair/6041847339/>

Sîdî Bû Medyen Camii İçinden Bir Görüntü

EK 6: BÛ İNÂNIYYE MEDRESESİ- MİKNÂS

<https://www.flickr.com/photos/miguelcalleja/3269730776>

Bû İnâniyye Medresesi Miknâs

EK 7: BÛ İNÂNIYYE MEDRESESİ

<https://www.flickr.com/photos/30957604@N06/8538639205/>

<https://www.flickr.com/photos/30957604@N06/853863920>

Bû İnâniyye Medresesi Süsleme detay

EK 8: ŞELLÂH KÜLLİYESİ

Sultan Ebû Yûsuf Tarafından Şellâh'da Yapıtılan Türbe (www.panoramio.com)

EK 9: ŞELLÂH KÜLLİYESİ

Şâle (Şellâh) Külliyesinden Bir Görüntü (www.panoramio.com)

EK 10: MERÎNÎ DÖNEMİ TÜRBE KALINTILARI

Merînî Dönemi Türbelerinden Kalıntılar (www.panoramio.com)

EK 11: MERÎNÎ DÖNEMİ TÜRBE KALINTILARI

Merînî Dönemi Türbelerinden Kalıntılar (www.panoramio.com)

EK 12: BERBERÎ ÇADIR ÖRNEĞİ

Miknâs, Tafilâlet'te Bir Berberî Çadırı (www.panoramio.com)

EK 13: YAHÛDÎ MELLAHINDA BİR MEZARLIK

Mellah'ta bulunan bir Yahûdî mezarlığı (www.panoramio.com)

EK 14: MAĞRİB KIYAFET ÖRNEKLERİ

Ayakkabı ve terlik çeşitleri (www.plus.google.com.tr)

Kadın kıyafetleri (www.ebay.com.tr)

EK 15: MAĞRİB KIYAFET ÖRNEKLERİ

Erkek Kıyafeti Cellâbiye (<http://fashion-history.lovetoknow.com>)

EK 16: MAĞRİB KIYAFETİ BORNOZ

Bornoz www.dhub.org.

EK 17: MAĞRİB YEMEĞİ KUSKUS

Eti Kuskus (www.almozain.com)

Sebzeli Kuskus (www.abbiz.hubpages.com)

EK 18: MERÎNÎ DÖNEMİ TEDÂVÛLDEKİ PARALAR

Ebû Yusuf (656-685 / 1258-1286) Dönemi 1/2 Dirhem 0,67 g 12 mm

<http://coins.alif.fr/Marinid/Marinid.html>

Ebü'l Hasan (731-752 / 1331-1351) Dönemi 1/2 Dirhem 0,83g 12 mm

<http://coins.alif.fr/Marinid/Marinid.html>

EK 19: MERÎNÎ DÖNEMİ TEDÂVÛLDEKİ PARALAR

II.Abdülhak (823-869/ 1420-1465) Dönemi. 1/2 dirhem. 0,85 g. 15 x 15 mm.
<http://www.ma-shops.com/poinsignon/item.php5?id=39611&lang=ru>

Ebu Yahya (642-656/ 1244-1258) Dönemi. 1/8 dinar. 0,58 g. 13 mm
<http://www.ma-shops.com/poinsignon/item.php5?id=42967&lang=>

EK 20: DERİ DEBBAĞHANESİ

Fas'taki Deri Debbağhanelerinden bir görüntü (www.panoramio.com)

BİBLİYOGRAFYA

ABBÂDÎ, Ahmed Muhtâr, *Dirâsât fî târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Kahire: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, ts.

_____, *Fi't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabî, ts.

_____, *Müşâhedâtü Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb fî bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, İskenderiye, 1983.

ABDÜRRÂZİK, Mahmûd İsmail, *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib hattâ muntasıfî'l-karni'r-râbi'i-hicrî*, Dârülbeyzâ: Dâru's-Sekâfe, II. bs., 1985.

ADIGÜZEL, Adnan, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi: Muvahhidler*, Ankara: Araştırma Yay., 2011.

ALEVÎ, Abdülazîz, “er-Rihletü'l-İlmiyye min İmbaratûriyye Mâlî ilâ Fâs fi'l-Asri'l-Merînî”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, 2000) sy. 350.

_____, “İbn Fazlullâh el-Ömerî”, *DİA* (Ankara 2004), XIX, 483-484.

ARABÎ, es-Sıddîk b. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, III. bs., 1404/ 1984.

A'RACÎ, Nidâl Müeyyed Mâlullâh Azîz, *ed-Devletü'l-Merîniyye alâ ahdi's-Sultân Yûsuf b. Ya'kûb el-Merînî (685-706/1286-1306)*, Câmiatü Musul, 1425/2004.

ARI, Mehmet Sâlih, “Selâvî”, *DİA* (İstanbul 2009), XXXVI, 359-360.

AVCI, Casim, “Kudâa (Benî Kudâa)”, *DİA* (Ankara 2002), XXVI, 308-309.

_____, “Takvîmü'l-Büldân”, *DİA* (İstanbul 2010), XXXIX, 492-493.

_____, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA* (İstanbul 2013), XLIII, 288-289.

AYCAN, İrfan, “Temîm (Benî Temîm)”, *DİA* (İstanbul 2011), XL, 418-419.

AYKUT, Sait, “İbn Battûtâ”, *DİA* (İstanbul 1999), XIX, 361-364.

AZÂVÎ, Ahmed, “İbn Merzûk”, *Ma’lemetü’l-Mağrib*: Encyclopedie du Maroc (ed. Muhammed Hacı), Metâbi’u Selâ, Selâ, 2000, c. XXI, s. 7085-7086.

BAĞDÂDÎ, Muhammed İbnü’l-Hasan b. Muhammed el-Kerîm (ö. 637/1239), *Kitâbü’t-Tabih* (Abbâsi Bağdatı’ndan Yemekler, Tatlılar, Çeşniler) (İng.’den trc. Nazlı Pişkin), İstanbul: Kitap Yay., 2009.

BALTACI, Cahit, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İFAV Yay., II. bs., 2007.

BAŞ, Eyüp, “Aşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler”, *AÜİFD*, XLV (Ankara 2004), sy., 1, s. 167-190.

BEL, Alfred, “Kâle”, *Ma’lemetü’l-Mağrib*: Encyclopedie du Maroc (ed. Muhammed Hacı) Metâbi’u Selâ, Selâ, 2000, c. XIX, 6587-6589.

“Benû Merîn min hilâli rihleti İbn Battûtâ”, *Da’vetü’l-Hak* (Rabat, ts.) sy. 49. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 06.07.2013.

BİLGE, Mustafa L., “Himyerî, İbn Abdülmün’im”, *DİA* (İstanbul 1998), XVIII, 60-61.

_____, “Hasan el-Vezzân”, *DİA* (İstanbul 1997), XVI, 358-360.

BİLGİN, Feridun, *Gırnâta Benî Ahmer Devleti’nin Kuruluşu ve I. Muhammed Dönemi (629-671/1232-1273)*, İstanbul 2003 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE).

Bİ-NA’BUDİLLÂH, Abdülaziz, “el-Mevlidü’n-Nebevî ve İhtifâlu Şu’arâi’l-Mağrib ve Ulemâi’l-Mağrib bi-Zikrihâ”, *Da’vetü’l-Hak* (Rabat, 1989), sy. 277. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 06.07.2014.

BOZKURT, Nebi, “Bayram-Bayram Kutlamaları”, *DİA* (İstanbul 1992), V, 262-263.

BRETT, Michael, “Marinids”, *Dictionary of the Middle Ages* (New York 1989), c. VIII, s. 138-140.

BRUNSCHVIG, Robert, *Târihu Ifrîkî fî'l-ahdi Hafsî mine'l-karn 13 ilâ nihâyi'l-karn 15 m.* (trc. Hammâdî es-Sâhilî), Eserin orijinal adı: *La Berberie orientale sous les Hafsides des origines a la fin du XV. Siecle*, I. bs. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

BUTŞİŞ, İbrahim el-Kâdirî, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fî asri'l-Murâbitîn*, Beyrut: Dârü't-Tâlî, 1993.

BUZPINAR, Şit Tufan, "Surre", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVII, 567-568.

"Câmi'u'l-Endelüs bi-Fas", *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 53.
www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 11.07.2013.

CEMÂLÜDDİN, Abdullah Muhammed, *ed-Devletü'l-Fâtümî*, Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1411/1991.

CERAN, İsmail, "Merînîler", *DİA* (Ankara 2004), XXIX, 192-199.

_____, "Sa'dîler", *DİA* (İstanbul 2008), XXXV, 407-410.

_____, "Sebte", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVI, 258-260.

_____, "Sûs", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVII, 570-571.

_____, "Sicilmâse", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVII, 136-138.

_____, *Fas Tarihi*, Ankara: TTK, 2012.

CEZNÂÎ, Ali (ö. 766/ 1365'den sonra), *Cenâ zehrati'l-âs fî binâi medîneti Fas* (thk. Abdülvehhâb b. Mansûr), Rabat: Matbaatü'l-Mülkî, II. bs., 1411/1991.

ÇETİN, Osman, "Tarihte İlk Resmî Mevlid Merâsimleri", *UÛİFD* (Bursa 1987), sy. 2, c. II, y. 2, s. 73-76.

DAĞLI, Yücel-Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, I-V, Ankara: TTK Yay., 1997.

DENDEŞ, İsmet Abdüllatif, *el-Endelüs fî nihâyeti'l-Murâbitîn ve müstahillü'l-Muvahhidîn*, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

_____, “Min Mezâhiri'l-Hayâti'l-İctimâi bi'l-Endelüs: Tukûsi'l-Cenâiz”, *Dirâsâtü Endelüsî*, Tunus, 1995, sy. 13, s. 20-36.

DEVSERÎ, Ahmed Sânî, *el-Hayâtiül-ictimâi fî Gırnâta fî asri devleti Beni'l-Ahmer 635-897/1238-1492* (tak. Abdülhâdî Tâzî), Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sekafî, 2004.

DÜVEYDÂR, Hüseyin Yûsuf, *el-Müctema'u'l-Endelüsî fî'l-asri'l-Emevî* (138-422/755-1030), Kahire: Matba'atü'l-Hüseyini'l-İslâmî, 1414/1994.

EBÛ MUSTAFA, Kemâl es-Seyyid, *Cevânib mine'l-hayâti'l-ictimâi ve'l-iktisâdî ve'd-dînî ve'l-ilmî fî'l-Mağribi'l-İslâmî min hilâli nevâzil ve fetâvâ'l-mi'yâri'l-mu'rib li'l-Venşerîsî*, İskenderiye, 1996.

EBÛ'L-FİDÂ, İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331), *Takvîmü'l-büldân* (Geographie D'Aboul Feda adıyla nşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane), Paris: Imprime Par Autorisation De M. Le Garde Des Sceux, 1840.

ERDEM, Sargon, “Amâlika”, *DİA* (İstanbul 1989), II, 556-558.

ERKOÇOĞLU, Fatih-Fazlı Arslan, “Endülüs'ün “Sanat Güneşi” Ziryâb (ö. 238/852)”, *İSTEM* (Konya 2009), y. 7, sy., 14, s. 261-281.

EŞBÂH, Yûsuf, *Târihü'l-Endelüs fî ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn* (trc. Muhammed Abdullah İnân), I-II, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1417/1996.

EYİCE, Semavi, “Bedesten”, *DİA* (İstanbul 1992), V, 302-311.

FAYDA, Mustafa, “Benî Hemdân”, *DİA* (İstanbul 1998), XVII, 179-180.

FERHÂT, Yûsuf Şükrî, *Gırnâta fî zilli Beni'l-Ahmer: Dirâse Hadariyye*, Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1413/1993.

“el-Fikrî'l-Mağribî fî asri Benî Merîn”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 60-61. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 06.02.2014.

GURÂB, Sa'd, “Mesâilü Endelüsî İfrîkî mine'l-Karneyn 8 ve 9/14 ve 15”, *Dirâsâtü Endelüsî*, Tunus, 1998, sy. 1, s. 7-31.

HADAR, Abdülalîm Abdurrahman, *el-İslâm ve'l-müslimûn fi İfrîkiyyeti's-şimâlî*, Cidde: Âlemü'l-Ma'rife, 1986.

HÂFİZÎ, Hasan, “el-Burnus”, *Ma'lemetü'l-Mağribî*, *Encyclopedie du Maroc* (ed. Muhammed Hacı), Cem'iyetü'l-Mağribiyye li't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Matâbi'u Selâ (Rabat 2005), c. IV, s. 1196.

HAGGAR, Soha Abboud, “Rezîn (Benî Rezîn)”, *DİA* (İstanbul 2008), XXXV, 46.

HÂLİDÎ, Hâlid Yûnus, *el-Yehûd tahte hukmi'l-Müslimîn fi'l-Endeliüs* (92-897/711-1492), Gazze: Dâiretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 2002.

HÂNÎ, İdrîs, “Su ve Ateş: Mağrib'de âşûrâ gelenekleri”. <http://www.maghress.com>. 18 Aralık 2010.

HAREKÂT, İbrahim, “Medhal ile't-Târîhi'l-İctimâî ve'l-Askerî li-ahdi Benî Merîn”, *el-Bahsü'l-İlmî* (Rabat 1977), c. XXVII, s. 91-100.

_____, *el-Mağrib abre't-târîh*, I-III, Dârülbeyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, II. bs., 1405/ 1984.

_____, *es-Siyâse ve'l-müctema' fi'l-asri's-Sa'dî*, Dârülbeyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, 1408/1987.

_____, “Bicâye”, *DİA* (İstanbul 1992), VI, 128-129.

_____, *el-Müctema'u'l-İslâmî ve's-sultatü fi'l-asri'l-vasît*, Dârülbeyzâ: İfrîkiya eş-Şark, 1998.

_____, “Mağrib”, *DİA* (Ankara 2003), XXVII, 314-318.

_____, “Nefûse”, *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, 532-533.

_____, “Nefzâve”, *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, 534-535.

_____, “Rabat”, *DİA* (İstanbul 2007), XXXIV, 374-375.

HARÎRÎ, Muhammed Îsâ, *Târihü'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-asri'l-Merînî* (610-869/1213-1465), Kuveyt: Dârü'l-Kalem, II. bs., 1408/1987.

HASAN, Âmir Ahmed Abdullah, *Devletü Benî Merîn: târihuhâ ve siyâsetühâ ticâhe memleketi Girnâta'l-Endelüsî ve'l-memâliki'n-Nasrânî fi İsbânya* (668-869/1269-1465), (Yüksek Lisans Tezi, 1424/2003 Ürdün Üniversitesi).

HASAN, Hasan Ali, *el-Hadâratü'l-İslâmî fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, I. bs., 1980.

“el-Hayâtü'd-Dînî fi Ahdi Benî Merîn”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 64.
www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 06.12.2013.

HEVZÂLÎ, Ahmed, “el-Mellâh”, *Ma'lemetü'l-Mağrib*, XXI, 7260-7261.

HİMYERÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmün'im (ö. 727/1327) *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr* (thk. İhsân Abbâs), Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1975.

IRVING, Thomas B., “Kastilya”, *DİA* (Ankara 2002), XXV, 1-2.

İBN ABDÜLHAK, Safiyyüddin Abdümü'min b. Abdülhak el-Bağdâdî (ö. 739/1338), *Merâsidü'l-ittilâ' alâ (fi) esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-III, Kahire: Dârü'l-Ceyl, 1992.

İBN BATTÛTÂ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah et-Tancî (ö. 770/1368), *Rihletü İbn Battûtâ: Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr* (thk. Abdülhâdî et-Tâzî), I-V, Rabat: Akâdîmiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribî, 1417/1997.

İBN CÜBEYR, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed (ö. 614/1217), *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1384/1964.

İBN EBÛ DÎNÂR, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Kâsım er-Ruaynî el-Kayrevânî (1092/1681), *el-Mu'nis fi ahbâri İfrikî ve Tûnus*, Beyrût: Dârü'l-Mesîra, II. bs., 1993.

İBN EBÛ ZER', Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed b. Ömer İbn Ebû Zer' el-Fâsî (762/1326), *Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kırtas fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs*, Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972.

_____, *ez-Zehîratü's-seniyye fî târihi'd-devleti'l-Merînî*, Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972.

İBN FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/ 1349), *Mesâlikü'l-epsâr fî memâliki'l-emsâr: Memâlikü'l-Yemen ve'l-Mağribü'l-İslâmî ve kabâili'l-Arab* (thk. Hamza Ahmed Abbâs), I-XXVII, Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sekafî, 2002.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), I-II, İstanbul: Dergâh Yay., 1982.

_____, *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultâni'l-ekber*, I-VII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992.

_____, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rihletuhû garben ve şarken*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992.

_____, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rihletuhû garben ve şarken (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul: Dergâh Yay., 2004.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Ebû Bekr b. Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (Tthk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1398/1978.

İBN İZÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrâküşî b. İzârî (ö. 695/1295), *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (thk. Georges Colin, Levi Provençal), Beyrut: Dâru's-Sekâfe, III. bs., 1983.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İBN ÖMER, Ebû Ali el-Hasan b. Ömer el-Merrâküşi (ö. 660/1262), *Kitâbü'l-İstibsâr fî acâibi'l-emsâr* (thk. Sa'd Zaglul Abdülhamid, ed. Fuat Sezgin), (Islamic Geography, 266), Frankfurt, 1997.

İBN SÛDE, Abdüsselâm b. Abdülkâdir, *Delîlü müerrihi'l-Mağribi'l-Aksâ*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, I. bs., 1997.

İBN ŞAKRÛN, Rıdvân, “Şi'rü's-Selâtin ve'l-Ümerâi'l-Merfîniyyîn”, *el-Menâhil*, sy. 35, y. 23, Rabat 1407/1986, s. 221-236.

İBNÜ'L-AHMER, Ebü'l-Velid İsmail b. Yûsuf el-Gırnâtî (ö. 807/1404), *Büyûtâtü Fâsi'l-kübrâ (Zikru ba'zı meşâhîri Fâs fi'l-kadîm)*, Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.

_____, *A'lâmü'l-Mağrib ve'l-Endeliüs, kitâbü nesîrü'l-cüm'ân fî şî'ri men nazamenî ve iyyâhü'z-zamân* (thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, II. bs., 1987.

_____, *Ravzatü'n-nisrîn fî devleti Benî Merîn* (thk. Abdülvehhâb b. Mansûr), Rabat: el-Matbaatü'l-Mülkî, III. bs., 1423/ 2003.

İBNÜ'L-HÂC, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî'ye (ö. 737/1336), *el-Medhâl*, I-IV, Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, ty.

İBNÜ'L-HATÎB, Ebû Abdullah Lisânüddîn Muhammed b. Abdullah (ö. 776/1374), *Künâsetü'd-dükkân ba'de intikali's-sükkân havle'l-alâkati's-siyâsî beyne memleketi Gırnâta ve'l-Mağrib* (thk. Muhammed Kemâl Şebâne, red. Hasan Mahmûd), Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 1968.

_____, *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta* (thk. Muhammed Abdullah İnân), I-IV, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, II. bs., 1393/1973.

_____, *Nüfadâtü'l-cerab fî ulâleti'l-iğtirâb* (thk. Ahmed Muhtâr Abbâdî), Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1985.

_____, *Hatratü't-tayf: rihelât fî'l-Mağrib ve'l-Endeliüs 748-763/1347-1362* (thk. Ahmed Muhtâr Abbâdî), Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabî li'd-Dirâsât, 2003.

_____, *Mi'yârü'l-ihdiyâr* (thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî), Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabî li'd-Dirâsât, 2003.

_____, *Mufaharatü Malaka ve Selâ*

İBNÜ'L-KÂDÎ, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsî İbnü'l-Kâdî (1025/1616), *Cezvetü'l-iktibâs fî zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-medîneti Fâs*, I-II, Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1973.

İBNÜ'T-TUVEYR, Ebû Muhammed Abdüsselâm b. Hasan Kayserânî (ö. 617/1220), *Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn* (haz. Fuad Seyyid Eymen), Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1412/1992.

İLHAN, Sinan, *Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülü's'te Yahûdîler (711-1091)*, Ankara, 2006 (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE).

İNÂN, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, asrî'l-Muvahhidîn*, cüz V, İskenderiye: Mektebetü'l-Üsra, 2001.

İSÂVÎ, Fâtıma, "Ani'l-fakri ve'l-fukarâi fî târihi'l-Mağrib", *Vekafât fî Târîhi'l-Mağrib*, Rabat, ts., s. 151-182.

KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-XIV, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 1340/1922.

KALLEK, Cengiz, "Müd", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, 457-459.

_____, "Rıtl", *DİA* (İstanbul 2008), XXXV, 52-55.

_____, "Sâ", *DİA* (İstanbul 2008), XXXV, 317-319.

_____, "Ukıyye", *DİA* (İstanbul 2012), XLII, 67-70.

_____, "Vesk", *DİA* (İstanbul 2013), XLIII, 70.

KANÛR, Muhammed, "Âşûrâ fi'l-Mağrib", <http://www.marrakechpress.com>, 03.12.2012.

KAPAR, Mehmet Ali, "Mahzûm (Benî Mahzûm)", *DİA* (Ankara 2003), XXVII, 402-403.

_____, “Meâfir (Benî Meâfir)”, *DİA* (Ankara 2003), XXVIII, 220.

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “Hüzeyl (Benî Hüzeyl)”, *DİA* (İstanbul 1999), XIX, 70-72.

KAVAS, Ahmet, “Hilâl (Benî Hilâl)”, *DİA* (İstanbul 1998), XVIII, 15-19.

_____, “Levâte”, *DİA* (Ankara 2003), XXVII, 147-148.

_____, “Mali”, *DİA* (Ankara 2003), XXVII, 495-496.

_____, “Masmûde”, *DİA* (Ankara 2003), XXVIII, 94-95.

_____, “Mense Mûsâ”, *DİA* (Ankara 2004), XXIX, 146-147.

_____, “Mikâs”, *DİA* (İstanbul 2005), XXX, 51-52.

_____, “Tilimsân”, *DİA* (İstanbul 2012), XLI, 159-163.

_____, “Vehran”, *DİA* (İstanbul 2012), XLII, 618-619.

KAYA, Mahmut, “Kasîdetü'l-Bürde”, *DİA* (İstanbul 2001), XXIV, 568-569.

KENNÛN, Abdullah, *en-Nübûğu'l-Mağribî fi'l-edebi'l-Arabî*, I-III, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, III. bs., 1975.

KETTÂNÎ, Şerîf Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî (ö. 1345/1927), *Selvetü'l-enfâs ve mühâdesetü'l-ekyâs bi-men akbera mine'l-ulemâ ve's-sulehâ bi-Fas* (thk. Abdullah Kâmil Kettâni v.dğr.), I-IV, Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekâfe, 2004.

KIBELÎ, Muhammed, “Benî Merîn”, *Ma'lemetü'l-Mağribî*, *Encyclopedie du Maroc* (ed. Muhammed Hacı), Cem'iyetü'l-Mağribî li't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Matâbi'u Selâ (Rabat 1992), V, 1561-1562.

KIZILKAYA, Necmettin-Osman Yılmaz, “Venşerîsî”, *DİA* (İstanbul 2013), XLIII, 47-48.

KÖSE, Saffet, “İbnü'l-Hâc el-Abderî”, *DİA* (İstanbul 2000), XXI, 52.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “Kinde (Benî Kinde)”, *DİA* (Ankara 2002), XXVI, 37-38.

_____, “Kilâb b. Rebîa (Benî Kilâb b. Rebîa)”, *DİA* (Ankara 2002), XXV, 567-568.

_____, “Sakîf (Benî Sakîf)”, *DİA* (İstanbul 2009), XXXVI, 10-11.

LE TOURNEAU, Roger, *Fas kable'l-himâye*, I-II. Orijinal kitap adı: *Fes avant le protectorat* (Arapça'ya trc. Muhammed Haccî-Muhammed Ahdar), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.

_____, *Fas fî asri Benî Merîn*. Orijinal kitap adı: *Fez in the age of the Marinides* (Arapça'ya trc. Nicola Ziyâde), Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1967.

_____, *Fez in the age of the Marinides*, (Fransızca'dan trc. Besse Alberta Clement), Norman: 1961.

LİMELÎH, Saîd, “Müessesetü'l-evkâf ve ehemmiyetühe'l-fikriyye ve'l-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye fî medîneti Fas hilâle'l-karni's-sâmini'l-hicrî (m. 14)”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, 2002), sy, 363. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 12.08.2014.

el-Mağrib fî'd-Dirâsâti'l-İstişrâkî, Rabat: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribî, 1993.

MÂHÎ, Ali Hâmid, *el-Mağrib fî asri's-sultan Ebî İnân el-Merînî*, Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1986.

“el-Mâidetü'l-Endelüsî fî'l-Mağrib”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 11. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 01.03.2014.

MAHMÛD, Ahmed, *Kıyâmu Devleti'l-Murâbitîn*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1956.

MAKAR, Muhammed, *el-Libâsü'l-Mağribî min bidâyeti'd-devleti'l-Merînî ile'l-asri's-Sa'dî*, Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmî, 1427/2006.

MAKKARÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (ö. 1041/1631), *Nefhü't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânu'ddin İbni'l-Hatîb* (thk. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.

_____, *Ezhârü'r-riyâz fî ahbâri İyâz* (thk. I-III Mustafa es-Sekka v.dğr., IV-V Said Ahmed A'râb v.dğr.), I-V, (I-III Kahire: Matbaatü Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr; IV-V Rabat: İhyâu't-Türâsi'l-İslâmî), 1939-1980.

_____, *Ravzatü'l-âsi'l-âtırati'l-enfâs fî zikri men lekîtuhu min a'lâmi'l-hadarateyn Merâkeş ve Fas*, Rabat: el-Matbaatü'l-Melikî, 1403/1983.

MAKRÎZÎ, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir (ö. 845/1442), *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde), I-XII, Kahire: 1957.

MANSÛRÎ, eş-Şeybânî, “Cemâliyyâtü'l-cesedi ve tukûsihi'l-ihfâfî fî'l-a'yâdi fî şimâli İfrîkî”, *Dirâsâtü Endelüsî* (Tunus, 2000), sy. XXIII, s. 73-93.

MARMOL, Luis Del Carjaval (ö. 1600), *İfrîkıyya* ((Fransızca'dan trc. Muhammed Haccî, Muhammed Zenîber, Muhammed el-Ahdar v.dğr.), I-III, Rabat: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1404/1984.

MATVÎ, Muhammed el-Arûsî, *es-Saltanatü'l-Hafsî, târîhuhe's-siyâsî ve devruhâ fî'l-Mağribi'l-İslâmî*, Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1406/1986.

MENÛNÎ, Muhammed b. Abdülhâdî, *el-Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn alâ ahdi'l-Muvahhidîn*, Titvan: el-Matba'atü'l-Mehdî, 1369/1950.

_____, “Nüzümü'd-Devleti'l-Merînî”, *el-Bahsü'l-İlmî*, 1964, sy. 2, s. 204-235.

_____, “Nüzümü'd-Devleti'l-Merînî”, *el-Bahsü'l-İlmî*, 1965, sy. 4-5, s. 241-268.

_____, *Hadâratü'l-Muvahhidîn*, Mağrib: Dâru Tubkal, 1989.

_____, *Târihü'l-virâkati'l-Mağribî*, Rabat: Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsânî, 1991.

_____, *Kabesün bin 'atâi'l-mahtûti'l-Mağribî*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.

_____, *Varakât an li-hadâreti'l-Merîniyyîn*, Rabat: Câmiatu Muham el-Hâmis, 2000.

_____, “Alâkatü'l-Mağrib bi'ş-Şark fi'l-Asri'l-Merîni'l-Evvel ve's-Sânî -1”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 77. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 12.10.2013.

_____, “Alâkatü'l-Mağrib bi'ş-Şark fi'l-Asri'l-Merîni'l-Evvel ve's-Sânî -2”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 78-79. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 06.07.2014.

_____, “Devrü'l-Evkâfi'l-Mağribî fi Asri Benî Merîn”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, 1403/1983), sy. 230. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/. 24.04.2013.

MERÇİL, Erdoğan, “Abdülvâdiler”, *DİA* (İstanbul 1998), I, 276-277.

MERRÂKÜŞÎ, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülvâhid (ö. 647/1250), *Vesâiku'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn* (thk. Hüseyin Mu'nis), Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînî, 1997.

_____, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbari'l-Mağrib* (thk. Muhammed Zeynühum Muhammed Azb), Kahire: Dârü'l-Ferhânî, 1994.

MERZÛK, Muhammed Abdülaziz, *el-Fünûnü'z-zuhrufiyyeti'l-İslâmî fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Beyrut: Dârü's-Sekâfe, ts.

MEYSÂVÎ, Sihâm ed-Debbâbî, “el-Hubz Ta'âmen fi'l-Endelüs fi'l-Kurûni'l-Hâmis ve's-Sâdis ve's-Sâbi' (m. 11-12-13)”, *Dirâsâtü Endelüsî*, (Tunus 1991-1992), sy. 7, VI-VIII, 73-83.

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı* (trc. Sâlih Şaban), İstanbul: İnsan Yay., 2000.

MEZÂHİM, Allâvî eş-Şâhirî, *el-Evzaü'l-iktisâdî fi'l-Mağrib alâ ahdi'l-Merîniyyîn* (668-759/1269-1358), Bağdad: Dârü's-Şuûni's-Sekafiyeti'l-Âmme, 2001.

MUHAMMED HÜSEYİN, Hamdi Abdülmün'im, *Medînetü Selâ fi'l-asri'l-İslâmî*, İskenderiye: Merkezü İskenderiye li'l-Kitab, 1997.

MU'NİS, Hüseyin, *el-Hadâra*, Kuveyt: Âlemü'l-Ma'rife, 1978.

_____, *Atlasü Târîhi'l-İslâm*, Kahire: ez-Zehrâ li'l-İ'lâmi'l-Arabî, 1407/1987.

_____, *Fethü'l-Arab li'l-Mağrib*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.

MÜS'AD, Sâmiye Mustafa Muhammed, *el-Hayâtü'l-iktisâdî ve'l-ictimâî fi iklîmi Gurnâta fî asreyi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn* (484-620/1092-1223), Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dinî, 1423/2003.

NASRALLÂH, Sa'dûn Abbâs, *Devletü'l-Murâbitîn fi'l-Mağrib ve'l-Endeliüs -ahdi Yûsuf b. Tâşfin emîre'l-Murâbitîn*, Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-'Arabî, 1399/1979.

_____, *Devletü'l-Edârise fi'l-Mağrib, el-asrû'z-zehebî 172-223/788-835*, Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1987,

NECCÂR, Leylâ Ahmed, *el-Mağrib ve'l-Endeliüs fî ahdi'l-Mansûr el-Muvahhidî* (580-590/1184-1198), Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdî, 1989.

NEYFER, Ahmide, “el-Üsrâtü fi'l-Mağribi'l-İslâmî'l-Vasît Kırâatün fi Fetâva'l-Venşerîsî”, *Dirâsâtü Endeliüsî* (Tunus 2006), sy. 36, s. 7-30.

NEYFER, Muhammed, *Unvânü'l-erîb: ammâ neşee bi'l-bilâdi't-Tûnusiyye min âlimin edîb*, (zeyl Ali Neyfer), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

NUTKU, Özdemir, “Bayram-Osmanlı Dönemi”, *DİA* (İstanbul 1992), V, 264.

NÜMEYRÎ, Ebü'l-Kâsım İbrâhim b. Abdullah İbnü'l-Hâc (ö. 768/1367), *Feyzü'l-ubâb ve ifâzatü kudâhi'l-âdâb fi'l-hareketi's-sâideti ilâ Kosantîne ve'z-Zâb* (thk. Muhammed İbn Şakrûn), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

NÜVEYRÎ, Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî (ö. 733/1332), *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, I-XXVII, Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, ts.

OKIÇ, M. Tayyib, “Çeşitli Dillerde Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri”, *AÜİFD* (Ankara 1976), sy. 1, s. 17-68.

ÖNKAL, Ahmet, “Hazrec (Benî Hazrec)”, *DİA* (İstanbul 1998), XVII, 143-144.

_____, “Kays Aylân (Benî Kays Aylân)”, *DİA* (Ankara 2002), XXV, 91.

_____, “Huzâa (Benî Huzâa)”, *DİA* (Ankara 2003), XXVIII, 431-433.

ÖZ, Mustafa, “Evrebe”, *DİA* (İstanbul 1995), XI, 536-537.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Aragon”, *DİA* (İstanbul 1991), III, 263-265.

_____, “Ebû İnân el-Merînî”, *DİA* (İstanbul 1994), X, 169-170.

ÖZDEMİR, Mehmet, “Cebelitarık (Cebelü'l-Feth)”, *DİA* (İstanbul 1993), VII, 187-188.

_____, “el-Hulelü'l-Mevşiyye”, *DİA* (İstanbul 1998), XVIII, 338.

_____, “İbn İzârî”, *DİA* (İstanbul 1999), XX, 98-99.

_____, “Müdeccenler”, *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, 465-467.

_____, “Sanhâce (Benî Sanhâce)”, *DİA* (İstanbul 2009), XXXVI, 105-106.

ÖZEL, Ahmet, “Mevlid”, *DİA* (Ankara 2004), XXIX, s. 475-479.

_____, “Mevlid”, [http:// www.sonpeygamber.info/](http://www.sonpeygamber.info/) (10.01.2013).

ÖZKUYUMCU, Nadir, “Kelb (Benî Kelb)”, *DİA* (Ankara 2002), XXV, 203-204.

_____, “Tanca”, *DİA* (İstanbul 2010), XXXIX, 560-562.

_____, “Tücîb (Benî Tücîb)”, *DİA* (İstanbul 2012), XXXXI, 457.

RAZÛK, Muhammed, “Dârûlbeyzâ”, *DİA* (İstanbul 1993), VIII, 516-518.

_____, “el-Hicretü'l-Endelüsiyyetü ile'l-Mağrib”, *Dirâsâtü Endelüsî* (Tunus 1996), sy. 15, s. 17-30.

_____, “Hafsîler”, *DİA* (İstanbul 1997), XV, 125-128.

_____, “et-Tedahhulü'l-Merfnî bi'l-Endelüs Mülâhazâtün Evveliyetün”, *Dirâsâtü Endelüsî* (Tunus 1997), sy. 17, s. 31-41.

_____, “Kostantîne”, *DİA* (Ankara 2002), XXVI, 224-225.

_____, “Merâkeş”, *DİA* (Ankara 2004) XXIX, 166-168.

RODRIGUEZ, Miguel Angel Manzano, “İbnü'l-Ahmer”, *DİA* (İstanbul 1999), XX, 479-480.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dinar”, *DİA* (İstanbul 1994), IX, 352-355.

_____, “Dirhem”, *DİA* (İstanbul 1994), IX, 368-371.

SARIÇAM, İbrahim, “İyâd (Benî İyâd)”, *DİA* (İstanbul 2001), XXIII, 496.

_____, “Muhârib (Benî Muhârib)”, *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, 3.

_____, “Müzeyne (Benî Müzeyne)”, *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, 250-251.

SEBTÎ, Abdülehad-Halime Ferhat, *el-Medîne fi'l-asri'l-vasît: kazâyâ ve vesâik min târihi'l-garbi'l-İslâmî*, Beyrut: el-Merkezü's-Sekafiyyi'l-Arabî, 1994.

SELÂMÎ, Reşîd, “el-Merîniyyûn”, *Ma’lemetü’l-Mağribî*, Encyclopedie du Maroc (ed. Muhammed Hacı), Cem’iyyetü’l-Mağribî li’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, Matâbi’u Selâ (Rabat 2005), XXI, 7102-7104.

SELÂVÎ (NÂSİRÎ), Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Hâlid en-Nâsirî, *Kitâbü’l-İstiksâ li-ahbâri’l-garbi’l-İslâmî* (thk. Muhammed ve Ca’fer en-Nâsirî), I-VIII, Dârülbeyzâ: Dârü’l-Kitâb, 1954.

SEYYİD, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *DİA* (İstanbul 1995), XII, 228-237.

_____, “Fâtımîler-İctimâî ve İktisâdî Hayat”, *DİA* (İstanbul 1995), XII, 236.

_____, “Mesâlikü’l-Ebsâr”, *DİA* (Ankara 2004), XXIX, 265.

SHATZMILLER, Maya, “Marinids”, *EP*, c. VI, s. 571-574.

SHINAR, Pessah “Traditional and Reformist Mawlid Celebrations in the Maghrib”, *Studies in Memory of Gaston Wiet* (edt. Myrian Rosen-Ayalon), Jerusalem 1977, s. 371-413.

“Siyâsetü’l-Mağribî’l-Hâricî fi Ahdi Benî Merîn”, *Da’vetü’l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 69. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 28.07.2013.

SÜKAT, Abdülcevvâd, “Kasîdetü’l-Medîh fi’l-Asri’l-Merînî”, *Da’vetü’l-Hakk* (Rabat 1410/1989), sy. 277. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 02.09.2013.

ŞAKRÛN, Muhammed b. Şakrûn, “en-Nahdatü’l-Edebî ve’l-Fennî alâ Ahdi Benî Merîn”, *el-Bahsü’l-İlmî* (Rabat 1968), XII, 33-75.

ŞEBÂNE, Muhammed Kemâl, *Yûsufü’l-evvel İbnü’l-Ahmer sultânu Gırnâta* (h. 723-755), Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dînî, 1423/2004.

ŞEYBAN, Lütfi, *Reconquista*, İstanbul: İz Yay., 2003.

_____, “Zenâte”, *DİA* (İstanbul 2005), XXX, 246-247.

ŞÜKÛROV, Qiyas, *Benî Ahmer Devleti (1232-1492)*, İstanbul, 2008 (Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar ÜSBE).

TÂHÂ, Cemâl Ahmed, *Medînetü Fâs fî asreyi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn* (448-668/1056-1269), İskenderiye: Dâru'l-Vefâ li-Dünya't-Tabâati ve'n-Neşr, 2001.

“Ta'rîf bi'd-Devleti'l-Merîn”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 75. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/. 06.08.2014.

“Tatavvürü'l-Mağribi's-Sekâfî ve'l-İctimâî fi'l-Kurûni'l-Vüstâ ve Nasîbü'l-Mer'eti fî Hâza't-Tatavvür”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 76. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 12.07.2013.

TÂZÎ, Abdülhâdî, “Li-mâzâ İdü'l-Mevlidi'n-Nebevî fi'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Esbâbi'lletî Kânet Verâe İnşâihî”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat 1989) sy. 277. <http://www.habous.net/daouat-alhaq/> 06.07.2014.

_____, “Karaviyyîn Câmîi”, *DİA* (İstanbul 2001), XXIV, 478-479.

TOPRAK, M. Faruk, “Endülüs Şiirinde İstiğâse”, *AÜDTCFD* (Ankara 1995), sy. 1-2, XXXVII, 197-206.

TÜCİBÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Rezîn et-Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân sûratün min fenni't-tabh fi'l-Endelüs ve'l-Mağrib fî bidâyeti asri benî Merîn* (thk. Muhammed b. Şakrûn), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, II. bs. 1984.

UBÛDÎ, Câsim, “Ganî-Billâh”, *DİA* (İstanbul 1996), XIII, 349.

_____, “İbn Ebû Zer”, *DİA* (İstanbul 1999), XIX, 449-451.

UBÛDÎ, Câsim-Cengiz Tomar, “İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin”, *DİA* (İstanbul 2000), XXI, 74-76.

WAINES, Manuel Marin David (yay. haz.), *Kenzü'l-fevâid fî tenvi'l-mevâid*, Wiesban: Franz Steiner Verlag, 1993.

_____, “Luxury Foods in Medieval Islamic Societies” (trc. İlcan Bihter Barlas), *Tarih Okulu* (Ocak-Nisan 2010), sy. 6, s. 173-178.

VENŞERİSÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî (ö. 914/1508), *Miyarü'l-mu'rib ve'l-câmîi'l-Mağrib 'an fetâvâ ehli İfrikiyya ve'l-Endelüs ve'l-*

Mağrib (tahric eden Muhammed Haccî v.dğr.) I-XII, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1401/1981.

VEZZÂN, Hasan (Afrikalı Leon) Hasan b. Muhammed ez-Zeyyâtî (ö. 957/1550), *Vasfu İfrîkiyye* (Fransızca'dan Arapça'ya trc. Abdurrahman Hamîde), Riyad, 1399/1979.

_____, *Vasfu İfrîkiyye* (Fransızca'dan Arapça'ya trc. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar), I-II, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.

YÂKUT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihâbeddin Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 626/1228), *Kitâbu Mu'cemi'l-büldân*, I-V, Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.

YAVUZ, Yûsuf Şevki, “Âşûrâ”, *DİA* (İstanbul 1991), IV, 24-26.

YAZICI, Hüseyin, “Sîretü Benî Hilâl”, *DİA* (İstanbul 2009), XXXVII, 266-267.

YILDIZ, Hakkı Dursun-Şerare Yetkin, “Abbâsîler”, *DİA* (İstanbul 1988), I, 31-56.

YİĞİT, İsmail, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Endülüs (Gırnâta) Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslam Devletleri*, c. IX, İstanbul: Kayıhan Yay., 1995. (Orijinal kitap adı: *Târihü'l-İslâm: es-siyâsî ve 'd-dînî ve 's-sekafî ve 'l-ictimâî*).

_____, “Memlükler”, *DİA* (Ankara 2004), XXIX, 90-97.

_____, “Nasrîler”, *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, 420-423.

_____, “Tunus”, *DİA* (İstanbul 2012), XLI, 385-388.

YVER, G., “al-Maghrib” History, *EI²* (New Edition), Leiden 1979, V, 1188-1196.

ZEHEBÎ, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân el-İslâm el-Hâfız (ö. 748/1347), *el-İber fî haberi men gaber* (thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sâid b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut, 1985.

ZEMÂME, Abdülkadir, “Benû Merîn bi-Fâs”, *el-Bahsü'l-İlmî*, sy. 27, (Rabat 1397/1977), s. 267-276.

ZENÎBER, Muhammed, *el-Mağrib fi'l-asri'l-vasît*, Rabat, ts.

ZENÎBER, et-Tâhir Ebû Bekr, “Mezâhirü'l-Hadâratî'l-Mağribî”, *Da'vetü'l-Hak* (Rabat, ts.), sy. 15. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/ 06.07.2014.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim ez-Zerkeşî (ö. 880/1476), *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye* (thk. Muhammed Mâdûr), Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, II. bs., 1966.

ZİYÂDE, Nikola, “Medînetü Fas fi't-Târîh”, *Ebhâs* (Beyrut 1965), XVIII, 78-90.